

A MAGYAR
SZOCIOLÓGIA
1960 ÉS 2010
KÖZÖTT

(DISZ)KONTINUITÁSOK

Szerkesztette Szabari Vera

NAPVILÁG KIADÓ - ELTE EÖTVÖS KIADÓ

X-306021

(DISZ)KONTINUITÁSOK

A magyar szociológia 1960 és 2010 között

Szerkesztette:

Szabari Vera

150000

Budapest, 2020

A könyv kiadását a Magyar Tudományos Akadémia 2020-ban meghirdetett akadémiai könyvkiadási pályázata, valamint az ELTE tankönyv- és jegyzettámogatási pályázata támogatta.

A kötet szakmai lektorálásában a Társadalomtudományi Kutatóközpont nyújtott segítséget.

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001342277

X 306021

© Szerzők, 2020
© Szerkesztő, 2020

ISBN 978-963-489-290-8
ISBN 978-963-489-291-5 (pdf)

Felelős kiadó: az ELTE Társadalomtudományi Karának dékánja
Olvasószerkesztő: Németh Zsófia
Borítóterv: Janković Milán
Tördelés: Jeszenszky Katalin
Nyomdai kivitelezés: Multiszolg Bt.

TARTALOM

A kötet szerzői 7

SZABARI VERA

Bevezető 9

SZABARI VERA

A magyar szociológia főbb korszakai (1900–2010)
Folytonosság vagy megszakítottság? 20

GÁRDOS JUDIT

Előítélet-kutatások 40

GÁRDOS JUDIT – SÁGVÁRI BENCE

Az érték kutatások ígérete és valósága
Az értékek kutatása 67

VAJDA RÓZA

Kategóriák szorításában
A tudományos romareprezentációk
politikai dimenzióiról 90

SZABARI VERA

A modernizáció új útjain
Társadalmi struktúraelméletek,
rétegződés- és mobilitásvizsgálatok 133

TIBORI TIMEA

Álomból valóság
Életmód – elmélet és gyakorlat 165

TAKÁCS ERZSÉBET

A hazai családszociológia lehetőségei

az 1970–1980-as években 198

VIGVÁRI ANDRÁS

Az informalitás fogalomtörténete

a magyar társadalomtudományokban 240

CZIBERE IBOLYA

Szegénységvizsgálatok Magyarországon 263

KRISTÓF LUCA – SZABARI VERA

Kikből lesznek az elitek?

Az elitkutatások lehetőségei és korlátai 296

Név- és tárgymutató 319

A KÖTET SZERZŐI

Czibere Ibolya

(Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Politikatudományi és Szociológiai Intézet)

Gárdos Judit

(Társadalomtudományi Kutatóközpont – Magyar Tudományos Akadémia Kiválósági Kutatóhely, Kutatási Dokumentációs Központ és Szociológiai Intézet)

Kristóf Luca

(Társadalomtudományi Kutatóközpont – Magyar Tudományos Akadémia Kiválósági Kutatóhely, Szociológiai Intézet)

Ságyári Bence

(Társadalomtudományi Kutatóközpont – Magyar Tudományos Akadémia Kiválósági Kutatóhely, Szociológiai Intézet)

Szabari Vera

(Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Intézet)

Takács Erzsébet

(Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Intézet)

Tibori Timea

(szociológus, kultúrakutató, c. egyetemi docens)

Vajda Róza

(Társadalomtudományi Kutatóközpont – Magyar Tudományos Akadémia Kiválósági Kutatóhely, Kutatási Dokumentációs Központ, 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely)

Vigvári András

(Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont – Magyar Tudományos Akadémia Kiválósági Kutatóhely, Regionális Kutatások Intézete)

Szabari Vera

BEVEZETŐ

Kötetünk a magyarországi szociológiai kutatások 1960 és 2010 közötti időszakának tudománytörténeti, -szociológiai áttekintésére vállalkozik; annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy a közel öt évtized szociológiatörténete hogyan írható le a folytonosság-megszakítottság narratívájában.¹ A vizsgált időszak alatt számos megtorpanás, fordulat történt, és bár gyakran úgy tűnhet, hogy a leginkább releváns szociológiai eredmények nem a magyarországi tudományos közösségen belül születtek meg, mégis vitathatatlan, hogy az 1960–1970-es években kiépült és folyamatosan formálódó hazai szociológia, dacára az ideológiai és politikai korlátoknak, számos kutatási területen tudott hiteles és releváns állításokat tenni a korabeli magyar társadalomról. A főbb kutatási irányzatok által létrehozott tudás jelentős része, manifeszt vagy látens módon, napjainkban is jelen van, hat a gondolkodásunkra, az alkalmazott módszerekre, sőt a kortárs kutatási stratégiákra is. Munkánk során e szociológiai tudás máig ható, napjainkban is megmaradó elemeit, vagy azon elfeledett újításokat és kutatási stratégiákat, illetve a nemzetközi tudományos eredményekhez történő érdemi hozzájárulásokat kívántuk közelebbről bemutatni, amelyek a jövőben is segíthetik a társadalomtudományi területen dolgozókat, kutatókat, tanulókat vagy akár az egyes témák iránt érdeklődő olvasókat is.

Kötetünkben az *örökség, átvétel, felfedezés* hármasság értelmezési keretben (Kovács 2002)² elemezzük az egymással több esetben is szoros kapcsolatban álló kutatási területen 1960 és 2010 között folytatott magyarországi szociológiai kutatásokat. Örökségként tekintünk az 1960 előtti, például a századelő vagy a két világháború közötti időszakban született elméletek, megközelítési módok vagy módszerek alkalmazására. Mivel az 1960-as években a korábbi időszakok szociológiai vizsgálatainak nem volt egységes megítélése, illetve e munkák csak részben voltak ismertek, munkánk során arra is kitérünk, hogy mely területek kutatói milyen örökséget hogyan vettek figyelembe. Az átvétel metaforával azokat a gyakorlatokat írjuk le, amelyek módosítás nélkül alkalmazták a nemzetközi (elsősorban nyugati)

¹ A megszakítottság–folytonosság narratívájáról, illetve az egyes korszakokról részletesen lásd a következő, „A magyar szociológia főbb korszakai (1900–2010)” című fejezetet.

² A Kovács által használt „utánzás” fogalmat „átvétel”-re módosítottuk.

szociológia fogalmi és módszertani készletét, vagy igyekeztek azokat a magyar helyzetre adaptálni. Emellett ugyancsak ide soroljuk a társdiszciplínák fogalmi és módszertani eszköztárának használatát is. A társdiszciplínák szerepe nem csupán a kezdetekkor volt meghatározó, amikor a szociológia képviselői túlnyomórészt más tudományterületekről (történelemtudomány, közgazdaságtan, filozófia, esztétika stb.), azok szemléletével és tudásával felvértezve érkeztek a szociológia területére. Napjainkig megfigyelhető a határtudományoktól átvett eljárások, perspektívák alkalmazása. A változás inkább abban áll, hogy melyek ezek a területek, így például az elitkutatások területén az 1970-es években a történelemtudomány, míg a rendszerváltás után elsősorban a politikatudomány szolgált mintaként. Végül, felfedezésként tekintünk azokra a hazai eredményekre, amelyek jelentős tudományos innovációt jelentettek akár a hazai szociológiai gondolkodásban, akár nemzetközi szinten. Ide soroljuk azokat a munkákat is, amelyekben innovatív módon alkalmaztak egy-egy korábbi, akár nemzetközi, akár hazai módszertani vagy elméleti hagyományt (lásd például Szalai Erzsébet Bourdieu-adaptációját). Látható, hogy az általunk felállított kategóriák nem jelentenek merev határokat, hiszen egy-egy elmélet, módszer átvétele és adaptációja, amennyiben az megtermékenyítőleg hat és további kutatásokat vagy elméleti munkákat inspirál, véleményünk szerint bátran tekinthető akár újításnak vagy felfedezésnek is.

Célunk nem kevés: annak bemutatása, hogy a különböző kutatási területeken hogyan változtak a kutatások fókuszai, a kutatók perspektívái, a kutandó jelenségek köre, hogyan módosultak, cserélődtek az adott területen *használt fogalmak* és *alkalmazott módszerek*, ezeket a változásokat milyen (tudományos, társadalmi, politikai stb.) tényezők befolyásolták, mennyiben estek egybe a hazai szociológiában elfogadott korszakhatárokkal, illetve maguk a fogalmi, módszertani változások hogyan hatottak vissza a kutatásokra és természetesen a létrejött eredményekre is. Bár a hazai szociológia esetében is meghatározó az a közeg, amelyben működik, nem beszélhetünk egyszerű társadalmi vagy politikai determinizmusról. És bár fontosnak tartjuk a vizsgált időszakban a szociológiát érintő gyakran direkt, más esetekben indirekt politikai hatásokat – az egyes fejezetekben természetesen számos vonatkozó utalást találunk –, elsősorban nem ezek elemzésére fókuszálunk. A szociológia intézményesülésének és annak tágabb, politikai, társadalmi kontextusának bemutatására a kötet „A magyar szociológia főbb korszakai (1900–2010). Folytonosság vagy megszakítottság?” című fejezete vállalkozik.

Fogalmi apparátus alatt értjük azokat a fogalmakat, amelyek egy-egy kutatási terület központi kategóriái voltak, és használatuk befolyásolta a kutatás elméleti és módszertani hátterét is. A szociológia központi fogalmainak elemzése a hazai szakirodalom alapján nem könnyű feladat. Ennek nem az az oka, hogy csupán

elvértve találkozhatunk fogalmi reflexiókkal, hanem éppen ellenkezőleg: alig van olyan átfogó munka, amelyik ne érintené vagy foglalkozna behatóan az alapfogalmak tisztázásával, és ne tenne kísérletet egy-egy irányzat fogalmi apparátusának követésére, vagy épp több irányzat ötvöztetésére, akár újradefiniálására. Épp ezért kutatásunk során a reflexió meglétének vagy hiányának vizsgálata mellett célunk a tématerületek által használt fogalmi változások elemzése. Az elmúlt 50 év alatt a fogalmak és a társadalom is folyamatosan változott. Fogalmaink maguk is meghatározzák, amit valóságként látunk. A szociológiai kategóriák és elméletek értelmes világgá „rendezik” a tapasztalatokat, a kutatási adatokat és nyersanyagokat. A fogalomtörténeti elemzés azért is célszerű, mert lehetővé teszi számunkra a korábbi és jelenkori szociológiai kutatások eredményeinek pontosabb megértését, értelmezését. Mivel ezek a fogalmak, kategóriák és a kutatási témák nem kizárólag a tudományos munkák, hanem a közbeszéd részei is (Kuczi 1991; Somlai 1991), korokat átívelő vizsgálatuk kitűnő terep lehet arra, hogy bemutassuk, hogyan alakult át diszciplínánk nézetrendszere (ha átalakult) a változó történelmi, politikai és gazdasági körülmények között. A fogalomtörténeti vizsgálat elsősorban a diskurzus- és fogalomelemzés szempontjait és módszereit alkalmazza (Mannheim 1995; 2000; Kuhn 2000; Koselleck 2003).

A fogalomhasználat és elméleti keretek elemzése mellett a kutatási területek vizsgálatánál lényeges szempont volt az alkalmazott módszerek elemzése, például annak feltérképezése, hogy mennyiben jellemző egy-egy területre egy módszer használata, mennyiben jellemezhető az adott terület a *kvantitatív vagy kvalitatív* módszertannal, esetleg ezek aránya, dominanciája időben hogyan változott, vagy hogyan hatottak egymásra az egyes kutatási területek által alkalmazott módszertani eljárások, illetve, milyen változások figyelhetők meg a módszerek használatában a nemzetközi tendenciák vagy éppen a szociológia diszciplináris helyzetének függvényében. Úgy véljük, hogy a módszertani keretek megválasztásának szisztematikus elemzésén keresztül nem csupán egy-egy terület sajátosságaira tudunk reflektálni, hanem általánosabb képet kaphatunk a szociológia egyes korszakairól is. Közismert, hogy a szociológia sajátos szerepet töltött be az 1960–1970-es években Magyarországon. A többi humán tudománynál kevésbé zárt és professzionális fogalomkészlete, illetve módszertana lehetővé tette, hogy a hivatalos ideológia mellett egyfajta közszociológiai szerepet töltsön be (Burawoy 2005) és a közbeszéd részévé váljon (Kuczi 1991). A hatvanas évek kísérletező, kevésbé szabályozott módszertani eljárásai az 1970-es évek végétől a *survey* módszerek elterjedésével a hazai szociológiában háttérbe szorultak, miközben más tudományterületeken egyre professzionálisabbá váltak. Mindezek hatására átalakult a kvalitatív eljárások alkalmazhatóságának köre, az általa feldolgozható témák, illetve e témák szerepe a szociológiában és a szélesebb nyilvánosságban. Tézisünk, hogy

a *survey* módszerek térnyerésével párhuzamosan a magyar szociológiai kutatások egyfelől hasonultak a domináns amerikai, nyugat-európai példákhoz és kutatási gyakorlatokhoz és így kevésbé voltak alkalmasak a közbeszéd tematizálására, másfelől a témaválasztás, az elemzési szempontok, maguk a módszerek is túlnyomórészt továbbra is normatív töltetűek maradtak.

Kiemelt kutatási irányok

A fenti célkitűzések megvalósításához a következő kutatási területek fogalomtörténeti és módszertani vizsgálatát végeztük el: életmód, érték, előítélet, rétegződés, informalitás, család, elit, szegénység, cigányság, melyek elemzését különálló fejezetben mutatjuk be. A kötet korántsem teljes abból a szempontból, hogy nem került be minden, a korszakban zajló, meghatározó szociológiai kutatás, sőt egész területek is kimaradtak vagy csupán érintjük azokat, mint például a kisebbség- vagy a munkáskutásokat, amelyek ugyan megjelennek (akár több téma kapcsán is), de kötetünkben nem alkotnak önálló elemzési egységeket. Így a kötet fejezetei csupán részben fedik le a vizsgált időszak magyarországi szociológiai kutatásait. Az elemzett területek kiválasztását befolyásolta a kutatócsoport által kezelt 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely gyűjteményeiben gondozott források köre és természetesen a kutatók személyes érdeklődése is.

A kötet első, „A magyar szociológia főbb korszakai (1900–2010). Folytonosság vagy megszakítottság?” című fejezetében Szabari Vera a hazai szociológia intézményesedési folyamatának tágabb, a kötet időkeretein túlmutató történetét mutatja be. A szerző kísérletet tesz a több mint száz év történetének korszakolására, az egyes korszakok intézményi és személyi kereteinek felvázolására és legfőbb jellemzőinek összefoglalására, mely leírások a következő fejezetekben tárgyalt kutatások háttérül szolgálhatnak.

Gárdos Judit az „Előítélet-kutatások” című fejezetben a nemzetközi attitűd- és előítélet-kutatásokból kiindulva tekinti át az attitűdkutatások általános magyarországi helyzetét 1960 és 2010 között, illetve részletesebben elemzi a hazai előítélet-kutatásokat. Az előítélet-kutatások végigkísérik a magyar szociológia és szociálpszichológia történetét. A fejezet egy-egy kutatáson keresztül világítja meg a hagyományokat, amelyekbe ezek a kutatások illeszkednek, valamint a hazai előítélet-kutatások főbb jellegzetességeit, módszereit, célkitűzéseit és ezek változásait. A fejezet mellett, hogy kiemelten kezeli a cselekvés és az attitűdök kettősségének problémáját, külön kitér a különböző kutatások és eredményeik nyomán született munkák normatív jellegére is.

A hazai értékutatások esetében szintén döntő jelentőségű a nemzetközi hatás és normativitás. Az első értékutatásokban az értékek úgy jelentek meg, hogy azok egyúttal kulturális normák is (Hankiss 1976; 1977). „Az értékutatások ígérete és valósága. Az értékek kutatása” című fejezet szerzői, Gárdos Judit és Ságvári Bence szerint ezek a kutatások egyszerre foglalják magukba a múlt örökségeit, különösen a politikai és a szellemi kultúra hagyományait, a megrögzött mentalitásokat, másrészt azt is kifejezik, hogy az adott társadalom tagjai mit tartanak kívánatosnak és fontosnak. A kérdőíves és interjú attitűdkutatások már az 1970-es évek óta a domináns kutatási témák közé sorolhatók. Az emberek, „a nép attitűdje” a szocialista rendszer kulturális jellegzetességei vagy a munka-szabadidő arány kapcsán a szocialista berendezkedés sikerének és a demokratizálódásnak a fokmérőjévé vált (Szántó 1979; Beluszky 2000). Mivel az előítélet-kutatás a mai napig egy erősen átpolitizált vállalkozásnak tűnik, ahol a morális értékek fontos szerepet játszanak a kutatási gyakorlatok alakulásában, a fejezet szerzői fontosnak tartották ezen kutatási irányzat politikai és morális agendájának, kontinuitásainak és diszkontinuitásainak elemzését is.

„Kategóriák szorításában. A tudományos romareprezentációk politikai dimenzióiról” című fejezetben a tudományos romareprezentációk politikai dimenzióinak elemzésére vállalkozik Vajda Róza. A fejezet fő állítása, hogy a romakutatások sosem értéksemlegesek, nem is lehetnek azok, mivel maga a cigány/roma fogalom, a hozzá kapcsolódó kifejezések egytől egyig politikai konstrukciók, amelyek különféle társadalmi problémák lenyomataiként jöttek létre. A kutatási kérdés rendszerint valamilyen társadalmi anomáliára utal, ami kiváltképp fogékonnyá teszi ezt a tudományterületet rendszerszintű kritika megfogalmazására, aminek a címzettje – az 1970-es évekbeli kritikai szociológia folyományaképpen – mindinkább a társadalmi többség. Ugyanakkor éppen a problémaorientáltság, a társadalombírálat igénye következtében a kutatások gyakran viktimizálják a romákat. A kérdésfelvetéshez igazított mintavételi eljárások, az adatgyűjtés módszertana és az alkalmazott elméletek vonatkozásában kialakított elemzési kategóriák tovább cizellálják a szélesebb nyilvánosságba is eljutó romaképzeteket, ami időnként vitákat generál, és erősen érdekeltté teszi az identitásuknál fogva is érintett kutatókat saját álláspontjuk kialakításában és képviselésében.

„A modernizáció új útjain. Társadalmi struktúraelméletek, rétegződés- és mobilitásvizsgálatok” című fejezetben Szabari Vera egy olyan kutatási területet elemez, mely a második világháború utáni Magyarországon – a többi szocialista országhoz hasonlóan – a társadalomtudományok és az uralkodó politikai rend számára egyaránt kiemelt kutatási témának számított. Az 1960–1970-es években kétféle irányzat bontakozott ki, egyrészt a hazai társadalmi rétegződés új elméleti kereteinek kidolgozására

fókuszáló, mely a szociológia legitimálása mellett célul tűzte ki a marxista keretek tágitását és a fennálló társadalmi rendszer kritikai elemzését, másrészt a pragmatikus, mely elsősorban a nemzetközi *survey* kutatásokra koncentrálna nem foglalkozott ideológiai kérdésekkel. Ugyanakkor közös vonásuknak tekinthető, hogy mindkét irányzat kitüntetett szerepet tulajdonított a foglalkozásnak, az iskolai végzettségnek és a jövedelemnek a társadalmi hierarchiában betöltött helyzet meghatározásakor. Az 1990-es évek után ez jórészt megváltozott. Megszűntek az ideológiai korlátok, megváltozott a politikai és gazdasági környezet, és a hagyományos nemzetközi rétegződésvizsgálatok is válságba kerültek. A rendszerváltás után hazánkban is végeztek kutatásokat a korábbiaktól elrő, például a fogyasztási szokásokat középpontba állító, elméleti megközelítések mentén, amelyek azonban kevésbé voltak alkalmasak a teljes társadalmi rétegződés megragadásra. Az 1990-es évek eleje óta 2010-ig nem készültek országos reprezentatív rétegződés- és mobilitásvizsgálatok, melynek hiányát – ugyan az általunk vizsgált időszakon túl – némiképp pótolta Huszár Ákos a KSH 2011. évi népszámlálásán alapuló vizsgálata (Huszár 2015), illetve a GfK Piackutató Intézet és a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpontja által 2014-ben végzett „Osztálylétszám” kutatás (Róbert 2015).

Az 1960-as évek elején, a szociológia diszciplína hazai kiépülésével egy időben elinduló életmódkutatások elemzésére Tibori Tímea vállalkozott az „Álomból valóság. Életmód – elmélet és gyakorlat” című fejezetben. A szerző bemutatja, hogy az életmódkutatáson belül az időmérleg-kutatások milyen szerepet játszottak, hogy például a munkások művelődése, időhasználata, a munkával és más tevékenységekkel eltöltött ideje, annak mennyisége és minősége hogyan vált tudományos és ideológiai szempontból is releváns kérdéssé, ammellett, hogy az egyéni kiteljesedés mérőeszközeként a szocialista rendszer sikerességének egyik fokmérője lett. Az időmérleg-kutatás módszertanára, azaz az életmódkutatás mérési és kódolási rendszerére úgy is tekinthetünk mint a magyar szociológia legnagyobb hatású újítására a 20. századi nemzetközi szociológiában (Szalai 1978). A hazai szabadidő-kutatások jól mutatják az a változást is, ahogyan a tudományos gondolkodás fókusza a rekreatív funkcióktól (*free time*) áttevődött az önkéntes szabadidő-eltöltésen át (*leisure time*) az élményszerzésig (*flow*), s ezzel összefüggésben a kulturális magatartásformák, fogyasztási szokások vizsgálatára.

A kötet célkitűzése és kutatási fókusza különösen jól alkalmazható a hazai családszociológia területén. A családszociológia – viszonylag jól körülhatárolható aldiszciplína lévén – kiváló lehetőséget ad a nemzetközi szintén történő paradigmaváltások nyomkövetésére, például a hazai adaptáció- és recepciókutatáson keresztül. Ugyanakkor, mivel több, különböző szintén folytat (folynak) család- szociológiai kutatások (például a KSH, az MTA vagy egyetemi intézményekben),

számos forrás áll rendelkezésünkre a korszak családszociológiai kutatásainak, koncepcióinak, hazai tudomány- és társadalomtörténeti kontextusának felderítésére a *Demográfia*, a *Szociológia*, a *Szociológiai Figyelő*, a *Társadalmi Szemle* és a *Valóság* vonatkozó tanulmányainak, illetve visszaemlékezések, kutatási beszámolók, interjúk segítségével köszönhetően. Az adaptáció és hatásvizsgálat elvégzéséhez nélkülözhetetlen komparatiztika miatt a tanulmány – „A hazai családszociológia lehetőségtere az 1970–1980-as években” – először felvázolja a korszakra jellemző családszociológiai paradigmákat, ezt követi a hazai mező, majd a feltárt, új látásmódok, módszerek és ismeretek befogadását elősegítő, hátráltató vagy megghiúsító tényezők bemutatása. A kontinuitás/diszkontinuitás problematika, valamint az örökség, átvétel, felfedezés elemzési keret arra is lehetőséget nyújt a szerző, Takács Erzsébet számára, hogy bepillantást nyújtson a Kádár-kor és napjaink családszociológiájának lehetőségeire.

Vigvári András „Az informalitás fogalomtörténete a magyar társadalomtudományokban” című fejezete a korszak informalitással foglalkozó hazai kutatásait tekinti át. Míg a hatvanas évek rétegződéskutatásai (elsősorban Ferge 1969) abból indultak ki, hogy a gazdasági többlettermék újraelosztása kizárólag állami-redistributív módon történik, a hatvanas évek végétől tekintetbe vették a piaci mechanizmus jelentőségét is. Ennek legfőbb oka egyrészt, hogy a magántulajdonú földek téjesztésekor keletkező háztáji a hatvanas évek végétől immár nem csak az önellátást szolgálta, hanem a kvázipiaci árutermelés tényezőjévé vált, másrészt az 1968-as gazdasági reform lehetővé tette az egyéni gazdálkodás bizonyos formáit. A szociológiai elméletalkotásba „második gazdaságként” (Gábor R. – Galasi 1979; 1981) bevonult kvázipiaci újraelosztás lényeges részét képezte a késő Kádár-kor társadalmát kutató rétegződésvizsgálatoknak (Kolosi 1987; Szelényi et. al. 1988). A szociológiai diskurzusban jelentős vita bontakozott ki nemcsak a „második gazdaság” méretéről és működéséről, hanem arról is, hogy milyen szerepet játszik a magyar társadalomban a redistributív-állami (mint „első gazdaság”) és a piaci mechanizmus (mint „második gazdaság”) együttes jelenléte. Ez a kérdés elsősorban úgy merült fel, hogy a piaci mechanizmus mennyiben kompenzálja az állami újraelosztás előidézte egyenlőtlenségeket (szemben a nyugati társadalomtudományi uralkodó felfogással, amely szerint a piaci egyenlőtlenségeket kompenzálja az állami újraelosztás). Ezen kívül felmerült a „vállalkozás” és a „polgárosodás” kérdése (lásd Csíste 1997) a szocialista Magyarországon. A piac kontra redistribúció probléma sajátos módon élt tovább a kilencvenes években a rendszerváltás értelmezésének kontextusában (lásd Szelényi – Kostello 1996). E „problematisztáció” (Foucault) korlátaira irányuló kritika szerint a diskurzust uraló „vagy-vagy” logikájú fogalmi dichotómiák (piac kontra redistribúció, első kontra második gazdaság)

elfedik a társadalmi egyenlőtlenségi-uralmi formák lényeges aspektusait, elsősorban a viszonyosság és az informalitás jelentőségét, ami a rendszerváltás során zajló átalakulás megértését is ellehetetleníti (Böröcz 1990; 1995).

A „Szegénységvizsgálatok Magyarországon” című fejezetben a szerző, Czibere Ibolya azt mutatja be, hogyan változtak e területen megfogalmazott kutatási kérdések és szempontok. Az 1960-as évek végétől, 1970-es évek elejétől Ferge Zsuzsa, Kemény István (Ferge 1969; Kemény 1972) és tanítványaik arra a kérdésre kerestek választ, hogy miért nagyobbak a társadalmi egyenlőtlenségek, mint lenniük kellene a politika által deklarált ideológia és önképe, illetve a kutatók igazságérzete szerint. A fizikai és társadalmi életesélyek egyenlőtlenségeit, a gazdagság és szegénység tényeit nem csupán a hatalom fedte el, hanem az épp akkoriban fellendülő gazdasági folyamatok is. Az azonban a viszonylagos kedvező helyzetben is kimutatható volt, hogy ezek az egyenlőtlenségek léteznek – ezeket írta le az első rétegződéskutatás, és ezeket kezdte el alaposabban feltárni, megérteni az úgynevezett „szegénységkutatás” – és ezek elsősorban strukturális okokra vezethetők vissza. A Kemény által vezetett „szegénységkutatás” ugyanakkor az 1961-es központi bizottsági határozattal hivatalosan nem létezőnek nyilvánított roma népesség jelenlétére, történetére, szociális és gazdasági helyzetére is rávilágított (Manchin – Szelényi 1986). A rendszerváltást követően a szegények száma láthatóvá vált és növekedett. A szegénységre használt kifejezőkészlet egyre differenciáltabbá vált, a korábban használt hátrányos helyzetű, illetve halmozottan hátrányos helyzetű megnevezések mellett megjelent a hajléktalanság, a munkanélküliség, az elszegényedés, a szegény romák/nők/gyerek stb. kategóriái, illetve intézmények és intézményesített diskurzusok születtek a szegénység kezelésére (Andorka – Spéder 1994; Ladányi – Szelényi 2004).

A „Kikből lesznek az elitek? Az elitkutatások lehetőségei és korlátai” című fejezetben a szerzők, Kristóf Luca és Szabari Vera kiindulópontja az elitfogalom meghatározásának problematikája. Longitudinális áttekintésük során ezért kézenfekvő, hogy elsősorban a meghatározások és kritériumok rendszerén keresztül vizsgálják a hazai elitkutatások szociológiai történetét. A definíciók nyomán nem csupán a kutatások menetéről, módszertani alapelveiről, hanem az adott korszak társadalmi, gazdasági, politikai és – nem utolsósorban – tudományos közegéről is érdekes képek bontakoznak ki. Láthatjuk például, hogy az 1960 és 1989 közötti magyarországi elitkutatások viszonylag szűk területre korlátozódtak, hiszen a szocialista rendszer szemérmesen kezelte a kedvezményezett társadalmi csoportok helyzetét, őrizve az egalitarizmus eszméjét. Pontosabban, az adott, korabeli társadalomra kiterjedő nyilvános elitkutatás 1960 és 1989 között nem készült, ami (helyette) folyhatott, az a történeti elitkutatás volt (Szabari 2011). Ugyanakkor 1990 után az elitkutatások száma robbanásszerűen megnőtt. A korábbi hazai hagyományok hiányában a kutatók

egyrészt visszatértek a klasszikus elitelméletekhez (Pareto, Mosca és Michels), másrészt a felélenkült nemzetközi érdeklődés (Kristóf 2011) következtében új fogalmi és módszertani sémák jöttek létre a poszt szocialista országokban zajló elitet is érintő változások leírására (Szelényi – Szelényi – Kovách 1995; Szelényi et al. 1996). Kérdés, hogy ezen nemzetközi érdeklődés milyen hatással volt e téma fogalmi és módszertani apparátusára, illetve a hazai kutatók által az 1990-es években főként kvalitatív módszerekkel elkezdett vizsgálatokra (Laki – Szalai 2004; Kovách 2006).

Köszönetnyilvánítás

Jelen kötet a 2009 óta az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetében Kovács Éva irányításával működő 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely keretében létrejött kutatócsoport munkáját tükrözi. Megalapítása óta a kutatóműhely célkitűzése volt a magyar társadalomkutatás, ezen belül is elsősorban a kvalitatív módszerekkel készült kutatások örökségeinek felkutatása, a kutatási anyagok és eredmények archiválása, újbóli kutathatóvá tétele és gyarapítása. Az archívum és kutatóműhely működése során többször részesült OTKA támogatásban (K77566: 20092011; K101046: 2012–2016). Jelen kötet alapjául szolgáló 2016 és 2019 között folyó kutatómunka az OTKA K115644 számú „(Disz)kontinuitások. A magyar szociológia 1960 és 2010 között” című pályázat támogatását élvezte. Többen vannak, akik önálló tanulmánnyal nem szerepelnek a kötetben, de megjegyzéseikkel, véleményükkel segítették a munkánkat. Külön köszönet illeti Kovács Évát, aki létrehozta e tudományos közösséget és szakmai tudása mellett mérhetetlen empátiával és gondoskodással biztosította a csoport működését. Nélküle ez a kötet sem születhetett volna meg. További köszönet illeti a kötet szakmai lektorait, Somlai Péteret, Dupcsik Csabát, Losonczy Ágneszt, Neményi Máriát, Sik Domonkost, Sik Endrét, valamint Takács Róbertet, akik értékes megjegyzéseikkel segítették a kötet szerzőit. Munkájuk nélkül más lenne ez a kötet. Ezúton szeretnénk köszönetet mondani az ELTE Szociológia Doktori Iskola hallgatóinak, akik a 2019–2020-as tanév 2. félévében e kötet kéziratát fáradhatatlanul olvasták, és észrevételeik nyomán talán sikerült némiképp befogadhatóbbá tenni a szövegeket.

A kötet megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, valamint a Társadalomtudományi Kutatóközpont támogatása segítette, amelyért ezúton is köszönetünket fejezzük ki.

Ajánljuk e kötetet mindazoknak, akik érdeklődnek a magyar társadalomkutatások, a hazai szociológia története iránt: kutatóknak, diákoknak, oktatóknak egyaránt.

Reményeink szerint azok is izgalmas olvasmányra lelnek a kötet lapjain, akik csupán egy-egy kutatási terület jelenlegi vagy jövőbeli kutatói, s reméljük, azoknak is érdekes áttekintést ad majd a kötet, akik maguk is részesei e történeteknek.

Irodalom

- Andorka R. – Spéder Zs. (1994): Szegénység a 90-es évek elején. In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 1994*. Budapest: TÁRKI.
- Beluszky T. (2000): Értékek, értékrendi változások Magyarországon 1945 és 1990 között. *Korall*, (1): 137–154.
- Böröcz J. (1990): A kádárizmustól a parlagi kapitalizmusig. A fejlett informalizmus építésének időszerű kérdései. *Mozgó Világ*, 16 (8): 61–66.
- Böröcz J. (1995): Színlelt nagy átalakulás? Informális kiút az államszocializmusból. *Politikatudományi Szemle*, 4 (3): 19–41.
- Burawoy, M. (2005): „For Public Sociology”, *American Sociological Review*, 70 (február): 4–28.
- Csité A. (1997): Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták. *Szociológiai Szemle*, 7 (3): 117–137.
- Ferge Zs. (1969): *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Gábor R. I. – Galasi P. (1979): A „második gazdaság” módosító szerepe a társadalom szerkezetében. In Bíró E. (szerk.): *Társadalmi struktúránk fejlődése III. Gazdaság, település, társadalomszerkezet*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 145–177.
- Gábor R. I. – Galasi P. (1981): *A „második” gazdaság. Tények és hipotézisek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Hankiss E. (1976): *Értékszociológiai kísérlek*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda.
- Hankiss E. (1977): *Érték és társadalom*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Huszár Á. (szerk.) (2015): *A 2011. évi népszámlálás. 15. A társadalom rétegződése*. Budapest: KSH.
- Kemény I. (1972): *A magyarországi cigányság helyzete*. Fénymásolt gépirat. Bp., ny. n. soksz.
- Kolosi T. (1987): *Tagolt társadalom*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Koselleck, R. (2003): *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Budapest: Atlantis Kiadó.
- Kovács I. (szerk.) (2006): *Társadalmi metszetek*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Kovács É. (szerk.) (2002): *Mi újság a kelet-közép-európai szociológiában?* Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Kristóf L. (2011): Elitkutatások Magyarországon 1989–2010. In Kovács I. (szerk.): *Eliték a válság korában*. Budapest: MTA Politikatudományi Intézet – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Argumentum Kiadó, 37–56.
- Kuczi T. (1991): „Magánnyelv” – szociológia – közbeszéd. *Replika*, 2–3: 68–80.
- Kuhn, T. S. (2000): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Ladányi J. – Szelényi I. (2004): *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történelmi és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Laki M. – Szalai J. (2004): *Vállalkozók vagy polgárok?* Budapest: Osiris Kiadó.
- Manchin R. – Szelényi I. (1986): Szociálpolitika az államszocializmusban. Piac, redistribúció és társadalmi egyenlőtlenségek a kelet-európai szocialista államokban. *Medvetánc*, (2–3).
- Mannheim K. (1995): A kultúraszociológiai megismerés sajátosságáról. In: uő. *A gondolkodás struktúrái*. Budapest: Atlantis Kiadó, 11–145.
- Mannheim K. (2000): *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris Kiadó, 98–124., 183–200.
- Róbert P. (2015): Osztály- és rétegződéskutatói dilemmák a magyar társadalomban. *Replika*, 92–93 (3–4): 77–93.
- Somlai P. (1991): Belebészéd. Gondolatok Kuczi Tibor írásáról. *Replika*, 2 (2–3): 81–84.
- Szabari V. (2011): Társadalmi elitkutatások Magyarországon 1989 előtt. In Kovács I. (szerk.): *Eliték a válság korában*. Budapest: MTA Politikatudományi Intézet – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Argumentum Kiadó, 15–35.
- Szalai S. (szerk.) (1978): *Idő a mérlegen*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Szántó M. (szerk.) (1979): *Tanulmányok az életmódról (Studies on lifestyle)*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Szelényi, I. et al. (1988): *Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Szelényi I. – Eyal, G. – Townsley, E. (1996): Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai. *Politikatudományi Szemle*, (2–3): 7–29.
- Szelényi, I. – Kostello, E. (1996): A piaci átmenet elmélete: vita és szintézis. *Szociológiai Szemle*, 6 (2): 3–20.
- Szelényi Sz. – Szelényi I. – Kovács I. (1995): The Making of the Hungarian Post-communist Elite. *Theory and Society*, (24): 697–722.

Szabari Vera

A MAGYAR SZOCIOLÓGIA FŐBB KORSZAKAI
(1900–2010)

Folytonosság vagy megszakítottság?

A legtöbb tudománytörténeti munkánál, így esetünkben is érvényes, hogy az egyes fejezetek, maguk a történetek „szerkesztői” munka eredményei, melyekre jelentős hatást gyakorol az a szűkebb tudományos és tágabb társadalmi, gazdasági, politikai közeg, amelyekben létrejöttek (Gyáni 2000: 4; Pál 2015: 12–17). Ennek megfelelően a korszakhatárok kijelölése sem magától értetődő folyamat, mindig döntések sorozatát rejti, akár bevett, akár hallgatólagos gyakorlatot tükröz. A magyar szociológia történetéről szóló diskurzusokban – más kelet-közép-európai országokhoz, például cseh, lengyel szociológiatörténeti munkákhoz (Bucholc 2016; Skovajsa – Balon 2017) hasonlóan – a korszakhatárok esetében elsősorban a politikatörténeti események (forradalmak) és szakaszok (Nagy 2000: 60–61) jelentettek kiindulópontot. Kötetünk is részben ezt a gyakorlatot követi, aminek magyarázata, hogy Magyarországon a szociológia 20. századi intézményesülését, működésének körülményeit nagymértékben meghatározta a mindenkorai politikai berendezkedés, a tudomány tágabb környezete. Ez a fajta kontextuális szemlélet a tudománytörténeti munkákban, s nem csupán a humán vagy bölcsészstudományok, hanem a természettudományok esetében is mára már széles körben elfogadottá vált. A kontextuális szemlélet különösen érvényesnek tűnik a szociológia történetének feldolgozásakor, hiszen olyan tudományterületről van szó, melynek megszületése és intézményesülése erősen kötődött a 19. századi modern polgári kapitalista társadalmak és gazdaság kialakulásához, a modern állam működéséhez. Az első, magukat szociológusként (is) identifikálók a feudalista társadalom felbomlása és a modern polgári társadalom kialakulása által megjelenő problémák felismerésére, azonosítására, illetve az ezekre adott válaszokra fókuszáltak. Azokat az alapvető folyamatokat kívánták megragadni, amelyek a korábbi születési előjogokra, egyenlőtlenségekre, a vallás kitüntetett szerepére és a feudális termelési módra épülő társadalmakat fokozatosan alakították át modern polgári, kapitalista, demokratikus társadalmakká. Olyan társadalmak gondolkodói voltak nyitottak az új diszciplína iránt, ahol jelentős modernizációs folyamatok és társadalmi (strukturális) változások történtek, ahol a polgárosodás folyamata meghatározó volt, az egyének egyre

több dimenzióban válhattak egyenlővé, és a születési előjogok mellett fontos szerep jutott a társadalmi mobilitásnak, az iskolai végzettségnek és a tőkés termelésre jellemző formáknak.¹

A kelet-közép-európai országok, köztük a magyar társadalom történetében a modernizáció és polgárosodás folyamata a nyugat-európai régióhoz képest eltérően alakult, melynek okairól és körülményeiről számos tanulmány született (lásd Bibó 1981; Csíte 1997; Szűcs 1983). Ilyen körülménynek tekinthető, hogy hazánkban még a 20. században is a különböző társadalmi rétegek összehasonlításában a polgárság vagy középosztály szűk és erőforrások tekintetében gyenge társadalmi csoportot alkotott, és a társadalmi, gazdasági és területi szerkezetben a rendi, feudális jelleg dominált (Beluszky 1990; Dupcsik 2008; Tóth 2016). Ez pedig meghatározta az állam és társadalom viszonyát, a nyilvánosság szerkezetét, a társadalmi intézmények (tudományok) kialakulását, összességében magát a modernizáció folyamatát, benne a szociológia magyarországi intézményesülését és működését is. Nem véletlen, hogy a hazai szociológia „sikeres” (rövidebb-hosszabb) időszakai egybeestek azokkal a korszakokkal, amikor a modernizáció a társadalmi, gazdasági és politikai célkitűzések fókuszába került (még akkor is, ha a modernizációt a különböző korszakokban nagyon eltérően értelmezték), és ebben a folyamatban kitüntetett szerepet szántak a tudományos megismerésnek. Ilyen időszakoknak tekinthetők (ha csak erőteljes megszorításokkal és az egyes korszakok közötti nagyon komoly eltérések figyelembevételével): az 1900-as évek eleje, az 1945–1948 és az 1963–1968 közötti vagy az 1990 utáni időszak. Épp ezért a politikatörténeti korszakok mellett a szociológia intézményesülése és működése szempontjából fontos dimenziót jelent az adott időszak modernizációhoz való viszonya is.

Ugyanakkor, részben a politikatörténeti fordulópontok kiemelt szerepének is tulajdonítható, hogy a hazai szociológiatörténet diskurzusában központi szerepet játszik a megszakítottság narratívája. Huszár Tibor egyenesen úgy fogalmazott, hogy „[a] magyar szociológia keletkezéstörténetét a *töredezett folytonosság* jellemzi” (Huszár 1991: 39, kiemelés az eredetiben). A töredezettség narratíváját erősíti

¹ A szociológia korai képviselői fontosnak tartották elemezni azokat a jelenségeket, melyek e fenti folyamatokkal együtt jártak: a térbeli és társadalmi mobilitás felerősödését, a nagyvárosok kialakulását, az új társadalmi csoportok megjelenését, a középosztály (polgárság) megerősödését, a család szerkezetének átalakulását, a vallás szerepének visszaszorulását, az új politikai irányzatok megjelenését (stb.). Ezek mindegyike jelentősen befolyásolta az egyén és társadalom viszonyának átalakulását is. Így nem meglepő, hogy a klasszikus gondolkodók számára a 19–20. század fordulóján a szociológia definiálása és legitimálása mellett a társadalmi integráció, illetve a „mi tartja össze a társadalmat?” kérdés volt az alapvető probléma (Némedi 2005).

a hazai szociológia történetének feldolgozási gyakorlata is, mely fókuszait, eszközeit befolyásolták, esetenként korlátozták a különböző politikai elvárások (Szabari 2011). Másrészt, kétségtelen, hogy az intézményesülés folyamatára erőteljesen hatottak a politikatörténeti események, amelyek számos esetben okoztak törést a tudomány addigi működésében.

Jelen fejezet elsősorban a hazai szociológia ezen intézményesülési folyamatát kívánja felvázolni. Az intézményi keretek megteremtése és kialakítása minden diszciplína esetében egyben a határok megvonását, az önálló tudományterület kialakítását is jelenti, épp ezért legitimizációs és identitásteremtő eszköz. A kollektív emlékezet számon tartja az első tudományos társaságok, folyóiratok, önálló egyetemi tanszékek vagy akadémiai intézetek felállításának dátumait. Ezek az idővel részben szimbolikussá váló mérföldkövek szükségesek ahhoz, hogy egy tudományág képviselői kiépíthessék tudományuk autonómiáját, szakmai közösségüket, maguk és mások számára is nyilvánvalóvá tegyék szakmai identitásukat és biztosítsák az általuk termelt tudás legitimitását. (Az egyes szakaszok azonban különböznek egymástól abból a szempontból is, hogy milyen szociológiát tartottak legitimnek, hogyan definiálták a szociológia feladatát, illetve milyen módon állították elő a szociológiai tudást.) Ahogyan azt korábban említettük, az intézményesülés folyamata szoros kapcsolatban állt a politikatörténeti korszakokkal. Ugyanakkor kötetünk további fejezeteiben azt is szeretnénk megmutatni, hogy a különböző területeken folyó kutatások akár „figyelmen kívül is hagyhatták” e korszakhatárokat, mérföldköveket vagy megtorpanásokat, más esetekben viszont a politikai események vagy az intézményesülés hatásai kiterjedhettek a kutatási tevékenységekre, például a vizsgált területek vagy módszerek kiválasztására is. Így tehát a töredezettség mellett kötetünkben szeretnénk rámutatni azokra a tendenciákra is, amelyek például a korábbi módszerek, gyakorlatok vagy elméletek beemeléseivel, akár csak egy perspektíva továbbvitelével a töredezettség mellett valamiféle folytonosságot jeleznek az adott területen.

Bár kötetünk az 1960-as években induló hazai szociológiai kutatások elemzésére vállalkozik, a korszakok bemutatásakor érdemes egészen a 19–20. század fordulójáig visszanyúlni, nemcsak azért, mert „a kezdetek még biztatóak voltak” (Némedi 1996; Saád 1996), hanem azért is, mert az intézményesülés első lépései a későbbi időszakokra is hatást gyakoroltak. A hazai szociológia *első korszaka* (1900–1918) az 1848-tól számított magyar liberalizmus utolsó évtizedeitől az első világháború lezárásáig, 1918-ig terjedő dualizmus időszakához köthető. Ebben az időszakban a hazai politikai elit jelentős része alapvető célkitűzésként fogadta el az ország modernizációját, a Nyugat-Európához való felzárkózást; a politikai különbségeket nem a cél, hanem annak eléréséhez leginkább alkalmasnak tartott

eszközök jelölték ki. Nem meglepő módon a modernizálódás része volt a hazai társadalomtudományi, szociológiai gondolkodás kialakulása és megerősödése is, melyre szintén jelentős hatást gyakorolt a haladás eszméje, annak a társadalomtudományokban is megjelenő irányzatai, a pozitivista vagy evolucionista gondolkodásmód. E kölcsönösség is hozzájárult ahhoz, hogy a diszciplína intézményesülésének első magyarországi mérföldkövei a nemzetközi szociológia diszciplináris szerveződésével szinte egy időben jelentek meg, úgy mint az 1900-ban létrehozott *Husadik Század* című folyóirat, illetve az 1901-ben német és francia példákhoz hasonlóan megalakított nemzeti szakmai társaság, a Társadalomtudományi Társaság. A szociológia ezen időszaka leginkább a progresszióval, heterogenitással és sokszínűséggel jellemezhető (Litván – Szűcs 1973). Ugyanakkor már a korszakon belül is történtek jelentős változások, törések: például 1906-ban, amikor a társaság október 21-i rendkívüli közgyűlésén 37-en kiléptek, majd 1907 áprilisában Gaál Jenő elnökletével megalakították a Magyar Társadalomtudományi Egyesületet (Litván – Szűcs 1973: 87). E korszak végét jelző töréspontot mégis az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság leverése, az első világháború utáni Horthy-rendszer kiépülése jelentette. 1919-ben a *Husadik Század* betiltásával és a Társadalomtudományi Társaság felosztatásával lezárult a hazai szociológia első korszaka, melyben a diszciplína magyarországi megalapítása és megszilárdítása, az intézményi kereteinek megteremtése és a nemzetközi tudományos életben való bevezetése volt a cél. A lezárás az intézményi keretek felszámolása mellett azt is jelentette, hogy a szociológia képviselőinek jelentős része belső vagy külső emigrációba vonult (Némedi 2007; Szabari 2019), továbbá hogy 1919 után a korábbi szociológiai tudás jelentős része elveszítette legitimitását.

A *második szakaszt* (1919–1944) meghatározza, hogy a Trianon utáni Magyarországon szinte minden a háborús veszteségekről szólt, a növekvő gazdasági válság és a kormányzati célkitűzések nyomán az állami szerepvállalás minden területen egyre erőteljesebb központosítást eredményezett. A felsőoktatás területén ez a Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszterhez köthető intézkedésekben érhető tetten, amelyek – bár jelentős fejlesztéseket foglalmaztak meg az oktatás és kutatás területén – elsősorban nem tudományos szempontokat vettek figyelembe. Kiemelt cél volt például a vidéki egyetemek fejlesztése, szemben „a fővárosi »gyökértelen« értelmiségi proletariátusával” (Ladányi 1999: 46), segítve ezzel az értelmiségi és tudományos elitcserét. Az 1920. szeptember 26-án elfogadott *numerus clausus*-ról szóló törvény pedig egyértelműen jelzi, hogy a felsőoktatás átalakítása nem tudományos reformot vagy fejlesztést szolgált. A rendszer tekintélyelvűségét mutatja, hogy nem tartott igényt az általa vallott értékek nyilvános megvitatására, sőt kivonta ezt a nyilvános viták köre alól. A hagyományos értelmiségi szerepek

beszűkülése egy új típusú szerepvállalást eredményezett. Ebben – a hagyományos politikai kérdések megvitatása helyett – az értelmiségi szerep legitimitását egy „magasztosabb” szemlélet deklarálására alapozta, amelynek fókuszában a „nép” állt (Némedi 1983). A környezet megváltozása a társadalomtudományi, szociológiai gondolkodásmódot, a célkitűzéseket és lehetséges cselekvési módokat is átalakította. Ebben az időszakban jelentek meg a falukutató mozgalmak, az úgynevezett népi írók és írásaik, a szociográfiai munkák. Ezek a művek nagyon sokfélék voltak, legtöbbjük irodalmi, tudományos és politikai célkitűzésekkel és jellemzőkkel is bírt. Illyés Gyula, Veres Péter, Szabó Zoltán vagy Fėja Géza műveinek közös vonása, hogy koruk, elsősorban a parasztság történeti helyzetével foglalkoztak, szorosabban a korszakot uraló válsághelyzettel (Bibó 2004: 339). A falukutató irodalom válság-irodalom volt, a magyar parasztság válásának irodalma, célja kétségbe vonni a közhit, mely szerint „a magyar parasztság egyszerű életviszonyok között él, de sorsával és életformájával elégedett s a történeti osztályok vezetését lojálisan követő réteg” (Bibó 2004: 340). A célkitűzés egy valós és releváns kép megalkotása volt a korabeli társadalmi életéről, ugyanakkor a szociográfia képviselői nem léptek fel diszciplínateremtő szándékkal (Bibó 2004; Bíró 2006; Némedi 1983). Míg a falukutatók ellen bírósági eljárások indultak (Juhász 2003),² addig 1942-ben a Pázmány Péter Tudományegyetem társadalomelméleti (szociológia) tanszék élére az őket korábban nyíltan bíráló Dékány Istvánt nevezték ki (Dékány 1937), akinek munkássága leginkább a társadalomfilozófiai irányzatba illeszkedett (Szabari 2014; 2015). Dékány egyetemi és tudományos karrierje, valamint a két háború közötti „hivatalos” szociológia működése 1945-ben megszakadt (Saád 1984; 1985; Szabari 2014).³ A második világháború után ismét jelentős fordulat és átrendeződés következett be politikai, gazdasági és társadalmi téren egyaránt, ami jelentős hatást gyakorolt a tudományok működésére is.

A *harmadik szakasz (1945–1948)* az úgynevezett koalíciós idősakra tehető, amikor a demokrácia és pártidiktatúra kérdése még nem dőlt el (Litván 1996: 40), hanem küzdelem tétje volt, mely küzdelemben a politikai pártok komoly figyelmet fordítottak a tudományos és az egyetemi területek iránt is. A „figyelemnek” éppúgy

² Fėja Géza ellen a *Viharsarok* 1937-es megjelenése, majd a példányok lefoglalása és elkobzása után emeltek vádat osztály elleni izgatás címszó alatt, minek következtében elbocsátották tanári állásából, és két hónap szabadságvesztésre ítélték. Kovács Imre *A néma forradalom* című munkája miatt izgatással és nemzetgyalázzal vádolták meg, büntetése három havi fogház, hivatalvesztés és politikai jogainak felfüggesztése volt. 1937-ben sajtóper zajlott Illyés Gyula ellen is. 1938-ban Erdei Ferencet szintén nemzetgyalázzal vádolták meg (Juhász 2003: 12).

³ Érdekesképpen meg kell jegyezni, hogy Dékány munkássága a hazai társadalomföldrajzban tovább él (Győri 2001; Hajdú 2000).

részei voltak az intézményi autonómiát erőteljesen megkérdőjelező úgynevezett igazoló eljárások és kényszernyugdíjaztatások, mint a pártok képviselői által tartott egyetemi előadások a demokráciáról (Hajnal 1945) vagy az egyes tanszékek pártok közötti felosztása is (Bíró – Székelyi 1996; Horváth – Izsák 1970; N. Szabó 1999). Ebben a környezetben 1946-ban a szociáldemokrata párthoz kötődő Szalai Sándor kapott kinevezést a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem szociológia nyilvános rendes tanári pozíciójára. Az általa létrehozott Társadalomtudományi Intézet (vagy ahogyan ő nevezte: Szalai Intézet) az európai és amerikai szociológiát mintának tekintő, modern kori szociológiai tudás és szemlélet hazai egyetemi életbe történő bevezetését jelentette, működése azonban rövid életűnek bizonyult. Az 1949-es egyetemi „reform” következtében ugyan jelentős korlátozások mellett az újonnan létrehozott Marxista–Leninista Intézetben még folytatódhatott szociológiai oktatás és kutatás, 1950-ben Szalai letartóztatásával – mely része volt a szociáldemokrata párt megsemmisítését célzó politikának – azonban teljesen megszűnt, újabb törést okozva a hazai diszciplináris szerveződésben.⁴

A *negyedik szakasz (1949–1960)*, a Rákosi-, majd korai Kádár-korszak idősza, amikor szociológia diszciplína nem létezett Magyarországon,⁵ ugyanakkor utólag azonosíthatunk szociológiai jellegű kutatásokat, elsősorban a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) keretein belül. A hivatal az 1960-as években intézményesülő hazai szociológia szempontjából kiemelkedő jelentőséggel bírt mind a tudományos módszerek és elméletek, az ott folyó kutatások, mind a személyi bázis tekintetében. A KSH általános feladata (az ország működése szempontjából nélkülözhetetlen adatok szakszerű gyűjtése mellett),⁶ a Tervhivatalban folyó munka segítése, valamint

⁴ A Szalai Intézetről részletesen lásd Szabari 2012.

⁵ A szociológia ügye már 1958-ban felmerült. „1958 végén meghívás érkezett a magyar tudomány vezetőihez a szociológiai világszervezet részéről, és a szituáció olyan, hogy meg kell ragadni a váratlan alkalmat, egyszerűen nem lehet elszalasztani. A Magyar Népköztársaság ugyanis ekkor teljesen elszigetelt a nemzetközi politikai életben: az ENSZ napirenden tartja az úgynevezett magyarügyet, megkérdőjelezték a Kádár-kormányzat legitimitását. [...] És ebben a nehéz helyzetben egy UNESCO-intézmény 1959. szeptemberi világkongresszusa kínál alkalmat a szerény kitörésre. [...] Egy gond azért akadt: nem volt Magyarországon szociológia. De volt Filozófiai Intézet, amelyben működött a történelmi materializmus osztály, és nem felejtettük el a lenini megállapítást, hogy a történelmi materializmus a marxizmus szociológiája” (Szántó 1995: 96). A stresszió ISA-kongresszuson a hazai szociológiát Molnár Erik, az MTA Történettudományi Intézet igazgatója és Fukász György, a Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztályának vezetője „képviselte” (Szántó 1995: 98).

⁶ Az adatgyűjtésről a KSH által a kormány számára az 1949 és 1955 közötti idősakra vonatkozó számítás gyűjteménye, az úgynevezett „titkos” jelentés, „szürke könyv” ad tájékoztatást, mely csak 1957-ben a KSH kiadásában *Adatok és adatlékok* címmel láthatott napvilágot, igazolva akkor, hogy a hivatalban az ötvenes években is alapos, többoldalú és átfogó kritikai statisztikai elemzések készültek, melyekhez megfelelő szakmai felkészültséggel rendelkező szakemberekre volt szükség.

a gazdasági eredmények statisztikai mutatókkal történő igazolása volt (Lakatos 2003: 477). 1948-ban Péter György vezetése alatt megtörtént a hivatal szovjet minta szerinti átszervezése, mely komoly személyi átalakításokkal: elbocsátásokkal és áthelyezésekkel járt. Ugyanakkor a szovjet minta követése a hivatal történetében viszonylag rövid periódusnak bizonyult. 1953-ban Sztálin halálával elindult politikai változás, Nagy Imre politikája a Péter György által is képviselt reformközgazdasági irányvonalnak kedvezett (Péter 1954). A MDP KV 1954. októberi ülésének határozata felszólította a közgazdászokat a gazdasági folyamatok tudományos elemzésére.⁷ A megváltozott környezet is hozzájárult ahhoz, hogy az 1950-es években a KSH a (reform)közgazdászok és társadalomkutatók műhelyévé vált, sok esetben menedékként szolgálva olyan, a hazai szociológia működésében meghatározó szereplőknek, mint Ferge Zsuzsa (Ferge 2008), Cseh-Szombathy László, a Szalai Intézet egykori diákja; Laky Dezső, akit 1958-ban részlegesen rehabilitáltak, és 1961-ig a KSH szaktanácsadójaként dolgozott, vagy 1963-ban Bibó István, akit a Legfelsőbb Bíróság 1958. augusztus 2-án életfogytiglan szabadságvesztésre ítelt (Göncz Árpád másodrendű vádlottal) (Dányi 2001: 16–17). Ugyancsak az 1960-as években került a KSH-ba a Békés Ferenc, Hegedüs András, Kérész Gyula, Szelényi Iván és Varga Károly is.

Ugyanakkor a békésnek tűnő építkezés mellett a politikai hatások sem kerültek el a hivatal életét. A szovjet vezetésben és a világpolitikában végbement változások nyomán 1955-ben Rákosi Mátyás és a hozzá hű apparátus eltávolította Nagy Imrét miniszterelnöki pozíciójából,⁸ és elkezdődött a resztalinizáció, mely sok esetben az „elhajlásokkal” szemben fizikai leszámolást is jelentett. 1957-ben már Péter Györgyöt is elérte az úgynevezett revizionizmusvita (Ripp 1957), melynek következtében 1958-ban a kor kifejezésével élve „önkritikát kellett gyakorolnia”, pozíciójából nem távolították el, de a személye elleni hadjárat egészen haláláig folytatódott (Hegedüs 1994: 28–34). E folyamathoz illeszkedik, hogy az 1958-ban hazatérő Hegedüs Andrást 1961-ben – feltehetően Péter majdani utódjaként – kinevezték a KSH elnökhelyettesének. Ezt a pozíciót elhagyva került át az MTA Szociológiai Kutatócsoport élére, mely a hazai szociológia intézményesülésének egyik legfontosabb szimbólumává vált.

⁷ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetésének határozata népgazdaságunk helyzetéről és gazdaságpolitikai feladatainkról. *Szabad Nép*, 1954. október 22. 1.

⁸ A szociológia későbbi története szempontjából nem mellékes, hogy 1955. április 18-án, amikor az Országgyűlés Nagy Imrét felmentette, akkor a Minisztertanács elnökévé Rákosi hű emberét, Hegedüs Andrást választották meg, aki 1956 utáni moszkvai emigrációja után, az 1960-as években a hazai szociológia és kritikai gondolkodás meghatározó vezetőjévé vált.

Kutatásunk szempontjából kulcsfontosságú a magyarországi szociológia történetének *ötödik szakasza (1961–1973)*. Ez az időszak az intézményrendszer fokozatos kiépülésével jellemezhető, és szorosan kötődik a Kádár-rendszer konszolidációjához, a reformszocialista időszakhoz. Ahogyan a kádári konszolidáció, úgy a szociológia helyzete is nagymértékben a Szovjetunióban lezajlott események, változások függvényében értelmezhető. 1960 novemberében a kommunista és munkáspártok Moszkvában kanonizálták a békés egymás mellett élés elvét, ami azt jelentette, hogy „a szovjet blokk országainak, köztük Magyarországnak, nem a gazdaság és társadalom militarizálása felé kell haladniuk, továbbá hogy a »nemzetközi helyzetnek« végre nem muszáj »egyre fokozódnia«” (Révész 1997: 130). Az itt megfogalmazott elveket 1961-ben az SZKP XXII. Kongresszusa megerősítette. Hazai viszonylatban az 1960-as években a szociológia kialakulásához is szorosan kapcsolódó politikai, gazdasági és társadalmi átalakuláshoz hozzátartozott az értelmiségi rétegekkel való kiegyezés is, mely jelentős szerepet játszott a Kádár-rendszer legitimizációjában. A modernizációs célkitűzés pedig, ami kapcsolódott a XXII. kongresszushoz, a két világrendszer közötti feszültséget „békésebb versenyre” transzformálta, ahol „a harc a modernizációs kényszerben” manifesztálódott, bizonyos fejlődési lehetőséget biztosítva a tudományok számára is (Kalmár 2014). Magyarországon 1956-os forradalom tapasztalata és a gazdasági reformtörekvések bevezetése kapcsán a központi vezetés számára is lényegessé vált az egyének vélekedésének megismerése, és erre a modern szociológia eszköztára – a korlátozott nyilvánosság és a demokratikus keretek hiányában is – alkalmasnak mutatkozott (Szabari 2020).

Az 1960-as évek elején az MTA Filozófiai Intézetében létrehozott szociológiai részleg 1963-ban Hegedüs András irányításával csoporttá szerveződött. Az MTA Elnöksége a kutatócsoport 1963. január 1-jei felállításáról döntött, „ideiglenes” elhelyezését az Akadémia Üri utca 51–53. szám alatti épületében biztosította. A csoport létszámát 10 főben határozták meg, Hegedüs titkára Nemes Ferenc lett (AL II. VI./1004-2/1962). Az 1960-as évek elején a csoportban dolgozók különböző ismeretekkel, társadalmi, politikai (családi) és tudományos háttérrel rendelkeztek.⁹ A tanulás időszaka volt, melyben ha nem is játszottak döntő szerepet, de megjelenhettek a korábbi korszakok képviselői, perspektívái. Az elméleti tájéko-

⁹ „Varga Károly magányos farkas volt és maradt, nem tartozott egyetlen csoporthoz sem, Losonczy Ágnes sem. Sipos Zsuzsa és Sas Judit eredetileg népművelők voltak, »külső-belső« – Hegedüs holdudvarában. Márkusné szorosan kötődött Hegedüshöz, hol a filozófus Márkus (a férj), hol Hegedüs szellemi hatása volt erősebb. Tulajdonképpen Földvári is »köztes« ember volt, és Szesztay is, aki erősen vallásos. És ott volt meg Gyenes Antal és Szántó Miklós is, befolyásos emberek, minden vitában saját álláspontjaikkal” (Nemes 2007: 97).

zódáshoz hasonlóan, a hatalom által jóváhagyott kereteken belül szintén elsősorban egyéni döntések játszottak szerepet egy-egy kutatási terület kialakításában.

A reformszocialista gondolkodás azonban nem lehetett határtalan és nem volt minden területen elfogadott. 1964-ben megrendezett, úgynevezett Ideológiai Konferencián, melyen ugyan részben elismerték a viták hasznosságát, azok szabadságát, Hegedüs Andrást revizionistának bélyegezték. 1965 júliusában Hegedüst (1963-as kinevezése után) leváltották a *Valóság* éléről, amely ekkor a társadalomtudományi gondolkodás szinte egyedülálló nyilvános fóruma volt. 1966-ban Hegedüs és köre, az MTA Szociológiai Kutatócsoport monopóliumának ellensúlyozására Lakos Sándor vezetésével létrehozták az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetét. Az 1968-as év végére egyértelművé vált, hogy az 1960-as évek elejétől remélt, a reformértelmiség által tervezett és támogatott politikai és gazdasági reformok valójában nem következhetnek be, és ennek explicit jelei, ha nem is azonnal, de fokozatosan megmutatkoztak a szociológia területén is. Az 1968 augusztusában történt csehszlovákiai katonai beavatkozásban való magyar részvétel, pontosabban az az ellen való tiltakozás pedig közvetlen hatást gyakorolt a hazai szociológiára. Az akkor éppen a jugoszláviai Korcsulán tartózkodó hazai társadalomtudósok egy csoportja petíciót adott ki elítélve a csehszlovákiai bevonulást, az aláírók között ott volt Heller Ágnes, Márkus György, Márkus Mária, Sós Vilmos és Tordai Zádor (Heller 1997). Bár a totális politikai büntetés csak később, 1973-ban Lukács György halála után teljesedik ki, a bevonulással szemben tiltakozók közül Hegedüs Andrást, Kis Jánost, Vajda Mihályt – akik még párttagok voltak – kizárták a pártból, Heller Ágnes, Márkus Mária, Márkus György, Bence György pedig elveszítette állását. 1968-ban az MTA Szociológiai Kutatócsoport éléről eltávolították Hegedüs Andrást, helyét Kulcsár Kálmán vette át (igazgatóhelyettese Farkas János lett), aki bizonyos mértékig átszervezte a csoport működését, bár teljes mértékű politikai tisztogatásra nem került sor, a légkör megváltozott. Kulcsár vezetésével a csoport 1971-ben önálló intézetté alakult, ami mutatja, hogy 1968 illúziója és a reformok megtorpanása után, a politikai „keményedéssel” párhuzamosan mégis folytatódott a szociológia hazai intézményrendszerének kiépülése. 1969-ben megkezdte működését a Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpontja.¹⁰ Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1969 júliusában

¹⁰ Ezt megelőzően, Közönségkutató Osztály elnevezéssel 1963-ban a Magyar Rádióban S. Molnár Edit vezetésével egy kisebb kutatócsoport működött az elnökség mellett. „Az USA-ból már úgy jöttem meg, hogy hozzá kellett fogni a Tömegkommunikációs Kutatóintézet megszervezéséhez; ez végül 1969. január 1-jén alakult meg. Grósz Károly ekkor már a KB agitprop osztályának helyettes vezetője volt, tudta, hogy az Intézetre szükség van. (Volt benne nyitottság, koncepció.) Az RTV nagy szervezet, védettséget biztosított ennek a kényes munkának. A televíziózás tömegessé

határozott a szociológiai tanszék létrehozásáról, melynek megfelelően 1969 őszén egy szociológiai csoportot hoztak létre az ELTE Bölcsészkarának filozófia tanszéke mellett, illetve önálló szociológia tanszék alapítását tartották szükségesnek az akkori Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen is.¹¹ Az 1971/72-es tanévtől pedig az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán szociológiai szak létesítését rendelték el, a szakon az 1971/72-es tanévben hároméves kiegészítő tagozat indult, nappali tagozata, önálló szakként az 1972/73-as tanévtől indulhatott el.¹²

A szociológia számára szintén jelentőséggel bírt, hogy 1970. február 5. az MTA 130. közgyűlése Erdey-Grúz Tibort a testület elnökévé, Erdei Ferencet főtítkárrá választotta. 1972-ben létrehozták a Magyar Tudományos Akadémia *Szociológia* című folyóiratát (amely 1991-től *Szociológiai Szemle* néven a Magyar Szociológiai Társaság lapjaként jelenik meg). A klasszikus szociológia hazai terjesztését segítette a Gondolat Könyvkiadó „Társadalomtudományi Könyvtár” című sorozata. A sorozatban a hetvenes–nyolcvanas években jelentek meg magyarul a teljesség igény nélkül: Pierre Bourdieu, Herbert Marcuse, Max Weber, George Simmel, Ferdinand Tönnies, Robert Merton, George H. Mead művei (Lénárt 2011).

1973. május 8-án jelent meg az MSZMP PB „Néhány társadalomkutató anti-marxista nézeteiről” című határozata. Bár ez év októberében még megjelenhetett Bibó István „Tanya és urbanizmus” című munkája a *Valóságban*, vele szinte egy időben indult el Haraszi Miklós pere (1973. október 15–16.), akit májusban tartóztattak le a *Darabér* című – kiadatlan – könyve megírásáért, kéziratának terjesztéséért.¹³ 1973-ban Kemény Istvánt publikációs tilalom alá helyezték,¹⁴ 1974-ben Szelényi Ivánt és Konrád Györgyöt *Az értelmiség útja az osztályhatalom-*

vált, a rádiózás elbizonytalanodott, kapkodás jellemezte. Kellott az információ a közönség viselkedéséről: ez létkérdés volt. Az akkori viharok idején is támogatták a célt, az információszerezést, a tömegkapcsolatok ápolását” (Szecskő 2007: 46).

¹¹ „Első lépésként – 1971 őszén – hároméves kiegészítő szak beindítását javasoljuk. E szakra első időben azok felvételét kell biztosítani, akik jelenleg szociológus munkakörben dolgoznak. Ugyanakkor a kiegészítő szak folyamatosan módot és lehetőséget nyújtana arra, hogy a bölcsész diplomával rendelkezők mellett közgazdászok, mérnökök, jogászok, matematikusok is szociológus szakképesítést nyerjenek. Az évfolyamok átlaglétszáma az első években 15–20 fő” (Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztály). Második lépésként 1972 őszétől kerülhetett sor a nappali »B« szak elindítására, „harmadik lépcsőként – 1974 őszétől – a szociológia »A« szakká minősülhetne”. Dokumentumok. *Replika*, 1992 (1–2).

¹² Lásd Dokumentumok. *Replika*, 1992 (1–2).

¹³ 1974. január 11-én államrend elleni izgatásért 8 hónap felfüggesztett fegyházra ítélik. (A könyv 1975-ben Nyugat-Berlinben jelent meg elsőként; magyarul 1979-ben a párizsi *Magyar Füzetek* kiadásában látott napvilágot.)

¹⁴ 1977-ben elhagyta az országot (Kemény 2008).

hoz című munkájuk miatt letartóztatták és kivándorló útlevelet ajánlottak fel számukra.¹⁵ Konrád György a belső emigrációt, Szelényi az emigrációt választotta.

A tiltakozások elmaradtak, ami jelzi, hogy az 1960-as évekre jellemző reformokba vetett hit, optimizmus és szolidaritás jelentősen átalakult.

A hatodik szakasz 1974 és 1989 közé tehető, amit egyfelől a *professzionizálódással* (Kolosi 1991: 107), másfelől a bezárkózással, a kritikai szociológia feladásával, illetve egy új típusú „ellenzéki szerep” megjelenésével lehet jellemezni. A professzionizáció narratíváját támasztja alá, hogy az 1970-es évek elején létrejött szakmai szervezetek, fórumok és oktatási intézmények, melyek a szociológia hazai bázisát alkották és több-kevesebb átszervezés után alkotják napjainkig is, az évtized közepétől tovább bővültek, erősödtek és a nemzetközi tudományos szabályoknak megfelelően működtek. 1978-ban mintegy e folyamat lezárásaként megkezdhetette működését a Magyar Szociológiai Társaság is,¹⁶ melynek első elnöke Szalai Sándor, titkára pedig Kolosi Tamás lett. Ugyanakkor, a szociológia, amely addig a társadalomról szóló diskurzus közegét és nyelvét biztosította, és alkalmas volt a társadalmi tapasztalatok kicserélésére (Kuczi 1991), egyre inkább bezáródott saját szakmai nyelvi, módszertani, értelmezési és elméleti határai közé. Ezt erősítette, hogy a szociológiában egyre jelentősebb szerepet kaptak a bonyolult módszertani (statisztikai és matematikai) eljárások és absztrakt elméleti megközelítések, amelyek eredményei elsősorban a szakma számára hordoztak információt. Bár az empirikus kutatások a kezdetektől jelen voltak a magyar szociológiában, a nemzetközi tendenciának megfelelően az átfogó társadalmi kérdések helyett az egyre szisztematikusabb, egyre kisebb területet felölelő problémákat kezdték kutatni. Ennek megfelelően a hatvanas években alig-alig elkülönülő kutatási témák a nyolcvanas évekre különálló szakszociológiákká váltak saját módszertannal, szakirodalommal, saját kutatói csoportokkal. Ez a típusú elkülönülés intézményes lenyomata például, hogy 1983-ban az ELTE szociológia tanszéke intézetté alakult, ahol különvált a szociológia, a szociológiatörténet, a szociálpszichológia és a módszertan tanszék, majd 1987-ben elkezdődött az önálló szociálpolitikai és szociális-munkás-képzés megszervezése is. És egy egészen újfajta tudományszerveződési formát jelent az 1985-ben megalapított Társadalomkutatási Informatikai Társulás (TÁRKI), mely kezdeti tervei szerint a különböző kutatóintézmények adatfelvé-

¹⁵ Az adminisztratív intézkedések azonban nem tudták megakadályozni a Szelényi–Konrád páros szellemiségének továbbélését. Szelényi tanítványa, Vági Gábor 1990-ben bekövetkezett haláláig jelen volt a magyar szociológiában, és folytatta elődei munkásságát, elsősorban a településszociológia területén.

¹⁶ Elmondások alapján a létszámát 99 főben korlátozták, egy rendőrségi szabály szerint a száz főt meghaladó összefüggésekre különleges engedélyt kellett kérni.

teleinek egyedi szintű adatait gyűjtötte össze és tette másodelemzésre hozzáférhetővé, másrészt „piaci” megrendelésekre készített adatfelvételeket és elemzéseket társadalmi témában. Ami azt is jelzi, hogy az 1970–1980-as években egyre nőtt a kvázipiaci típusú szociológiai vizsgálatokat megrendelők aránya, melyek legfőbb megbízói a különböző, javarészt természetesen állami vállalatok, intézmények, tanácsok, termelőszervezetek és szövetkezetek voltak.

Mindezzel párhuzamosan a korszakra tekinthetünk úgy is, mint amiben a kritikai szociológia helyzete jelentősen meggyengül, képviselői elhagyták az országot vagy ismét belső szilenciumra kényszerültek, a nyílt társadalomkritika lehetetlenné vált. Ugyanakkor az évtized vége felé a reformértelmeségi szerep lassan átalakult egy ellenzéki, politikai szereppé, azok, akik továbbra is fontosnak érezték a kritikai tevékenységet egyre inkább direkt politikai tevékenységet vállaltak. A hazai demokratikus ellenzék kialakulását nagyban előmozdították az 1976–1977-es csehszlovákiai események. 1977. január 9-én 34 magyar értelmiségi Pavel Kohuthoz, a Charta '77 egyik szóvivőjéhez írt levelében szolidaritásáról biztosította a mozgalom tagjait. Ez a későbbi demokratikus ellenzék első szervezett politikai akciójának tekinthető. Márciusban a népi írók és a formálódó demokratikus ellenzék tagjai találkoztak, hogy egy – az „ellenkultúrát” támogató – alternatív segélyszervezet létrehozásáról tárgyaljanak. 1977 őszén Kornis Mihály kezdeményezésére megszületik a magyar szamizdat egyik legelső alkotása, a *Napló*, amelybe mintegy száz szerző jegyezte be legfontosabb mondandóját. 1977–1978 fordulóján Kenedi János és Radnóti Sándor az ellenzékiiségről és az 1956-os értelmiség Kádár-rendszerbeli szerepéről, valamint a forradalom újraértelmezéséről szóló vitája jelenik meg a *Naplóban*. 1979 októberében alakult meg a SZETA, a Szegényeket Támogató Alap, melynek szervezését Solt Otilia kezdte el. Az alapítók közül többen,¹⁷ ahogyan Solt Otilia is, Kemény tanítványai voltak, akik részt vettek Kemény 1971-es cigányvizsgálatában is. A mozgalomhoz csatlakozók pénzt, ruhát gyűjtöttek, segélycsomagokat készítettek, az alap javára kulturális rendezvényeket szerveztek (Solt 1989). Ugyancsak a szociológusok, értelmiségiek egy civil kezdeményezése volt ebben az időszakban a MUKI, egy munkaközvetítő iroda, mely „elsősorban az ellenzékkel szimpatizáló körnek igyekezett szellemi segédmunkákat (fordítás, kódolás, gépelés stb.) szerezni, például olyanoknak, akik politikai okokból nem kaphattak tudományos státuszt, kutatási forrásokat.”¹⁸

¹⁷ A SZETA alapítói Ivándi Gábor, Havas Gábor, Lengyel Gabriella, Matolay Magdolna, Nagy András, Nagy Bálint és Pik Katalin voltak.

¹⁸ Szilágyi Sándor: Dokumentumok. *Beszélő*, 3 (2). http://beszelo.c3.hu/keretes/dokumentumok-%E2%80%93-ii/Letoltas_ideje:2020.10.23.

Az értelmiség egyre erősödő politikai szerepvállalásával párhuzamosan az 1980-as években számos újabb szamizdat kiadvány jött létre. 1981-ben alakult a *Beszélő*, 1984-ben a *Hírmondó*, 1986-ban a *Demokrata*, 1989-ban a *Hitel* című folyóirat. 1985-ben az ellenzék tagjai Monoron, 1987-ben Lakitelken találkoztak, ahol megalakult az első ellenzéki párt, az MDF, majd a FIDESZ, SZDSZ, KDNP, Független Kisgazda Párt. Bozóki András nyomán az 1982–1993 közötti időszak tekinthető az „értelmiség évtizedének”, „amelyben rendszerkritikus értelmiségiek különböző csoportjai történelmileg rövid idő alatt politikai szerepek rendkívül széles repertoárját játszhatták el” (Bozóki 2010: 1). Ezen értelmiségiek között különböző szerepekben találkozhattunk a szociológia és más társadalomtudományok képviselőivel is, melyek közül a későbbiekben többen hosszabb-rövidebb időre elhagyva a tudományos pályát hivatásos politikusokká vagy intézményvezetőkkel váltak (Bozóki 2019).

Kutatásunk szempontjából az utolsó, *hetedik szakasznak tekinthető az 1990 és 2010 közé eső húsz év*, a rendszerváltás reményeivel és kihívásaival, a szociológia számára megnyíló új lehetőségekkel, újszerű feladatokkal és szerepekkel, amelyekben a demokratikus keretek között működő tudományos közeg és a nemzetközi környezet, az ezekben való megjelenés lehetőségei és kihívásai hirtelen felértékelődtek.

Magyarország államformája 1989. október 23-án alkotmányos parlamentáris képviselői demokrácia lett, az 1990-ben megtartott parlamenti választások pedig az új politikai erők többségét helyezték hatalomba. A szociológiának is meg kellett találnia a helyét, feladatát és szerepét az új keretek között. A már meglévő egyetemi és kutatóhálózatok, intézmények jelentős része továbbra is megmaradt, jelentősebb változást az 1980-as évekre interdiszciplináris műhelyként működő MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének megszűnése hozott, melynek átalakulása már 1989 folyamán végbement, amikor a szenior kutatók elhagyták azt. Az intézet az MTA Politikai Tudományok Intézetévé alakult át, ahol a szociológia szerepe (30-ból 3 kutató volt szociológus) marginálissá vált (Némedi – Róbert 1995). Az 1990-es években megszűnt a Népművelési Intézet, az ott dolgozó szociológusok az MTA Szociológiai Intézetébe kerültek. A TÁRKI meghatározó tudományos és piaci társadalomkutató intézetté vált.

A rendszerváltás után jelentősen nőtt a Magyar Szociológiai Társaság létszáma, az 1989-es közel 520 fő 1995-re 840 főre növekedett, ami azt mutatja, hogy a diszciplína iránti érdeklődés erősödött, ami részben az egyetemi képzésben való nagyobb szerepvállalással is magyarázható. Bár a szociológiai egyetemi képzésben részt vevők száma az 1960-as évektől fokozatosan növekedett, volumene a rendszerváltozás után megugrott. 1990-ben évente körülbelül 130 fő vett részt a képzésben az ELTE Szociológiai Intézetében és a Budapesti Közgazdaságtudományi

Egyetemen, 1999-ben ez a szám meghaladta a 800-at. A régiek mellett új intézetek is szerepet vállaltak az oktatásban, mint a szegedi József Attila Tudományegyetem, a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem, a Miskolci Műszaki Egyetem, valamint a Budapesti Műszaki Egyetem.

A rendszerváltás megnyitotta a tudományos folyóiratok piacát is, új lapok jöttek létre, mint például a *Replika* vagy az *Esély*, ugyanakkor az úgynevezett értelmiségi lapokban egyre kevesebb szociológiai írás jelent meg, és részben a *Valóság* 1994-es átalakítása nyomán a viták „szétszóródtak”. A hetvenes évekre jellemző politikai csatározások, az intézményi keretek megszilárdítása vagy a káderhiány ekkor már a múlté volt, ugyanakkor a rendszerváltás után újabb kihívásokkal találta magát szembe a hazai szociológusszakma és -képzés, amelyek csak részben vezethetők vissza a nemzetközi tendenciákra. Az 1990-es évek hangulatát jól mutatja Némedi Dénes és Róbert Péter az MTA Szociológiai Bizottságának készített 1995-ös beszámolója, melyben a szociológia (a társdiszciplínához képest romló) megváltozott helyzetére, az „egymás felé zárt kutatóközösségek” integrációs problémáira, az alapkutatások és policy jellegű tanulmányok kettősségére hívták fel a figyelmet (Némedi – Róbert 1995). A nemzetközi környezetben való megjelenés korai dilemmáit jól illusztrálja a Csepeli György és Wessely Anna „A közép-európai szociológia kognitív esélye” című írása, amelyben a szerzők bemutatják azt a sajátos helyzetet, mely a hazai és más kelet-európai társadalomtudósok számára egyfajta sajátos kognitív esélyt biztosíthat a keleti és nyugati társadalmak elemzői között. Az írás optimista zárógondolata egyfajta tolmácsszerepet predesztinált Nyugat és Kelet között (Csepeli – Wessely 1992: 7). Jóval pesszimistább képet kapunk alig néhány évvel később Csepeli György, Örkény Antal és Kim Lane Scheppele szerzők által folytatott eszmecserében, amely legfontosabb állítás egyértelműen a kelet-európai szociológiai kutatások nyugatiak általi gyarmatosítása volt. 1996-ban arról olvashatunk, hogy a társadalom és gazdaság többi szférájához hasonlóan óriási problémák mutatkoznak a társadalomtudományok területén is. Az értelmiség – miközben fellépett „az összes társadalmi szférát átható változtatás igényével” – érintetlenül kívánta hagyni saját közegét (Csepeli – Örkény – Scheppele 1996: 36). „A kutatási pénzek elfogytak vagy jelentős mértékben lepadtak, miközben a társadalomtudományi kutatás korábbról örökölt intézményi keretei érintetlenek maradtak. Mindezeknek az lett a következménye, hogy a társadalomtudományi kutatás teljes rendszere kritikus állapotba került” (Csepeli – Örkény – Scheppele 1996: 36). Korábbi kutatói életművek roppantak meg vagy értéktelenedtek el. Ez volt az az időszak, amikor a hazai társadalomtudósok gyarmatosításként élték meg a határok hirtelen lebontását, a nyugat-európai társadalomkutatók vitathatatlan gazdasági és egzisztenciális fölényét, mely a globális tudományos piac kialakulása-

val egyértelmű tudományos fölényként is értelmezhető. Az alig öt év alatt bekövetkezett szemléletbeli változást jól mutatja, hogy amit a szerzők az évtized elején még lehetőségként emeltek ki: a metaforikus nyelv, a diskurzusok és szerepek differenciáltan jellege (Csepli – Wessely 1992: 6), az az évtized közepére már egyértelmű gátként jelenik meg. „A kelet-európai társadalomtudományi írásokban hemzsegek az áttételes és metaforikus kifejezések, amelyek egyfelől szerfelett homályosak, másfelől telis-tele vannak történelmi és kulturális utalásokkal, amelyek csak az adott kifejezéseket használók számára érthetők, ha egyáltalán érthetők” (Csepli – Örkény – Scheppele 1996: 43).

A 2000-es években a számos kelet-európai kutató válságérzetét tovább erősítette, hogy a nemzetközi tudományos közegben maga a szociológia is jelentősen veszített pozíciójából. Ezt mutatja például az egyetemi szociológiai alapidipломát (BA) szerzők arányának jelentős csökkenése vagy a rendelkezésre álló források beszűkülése (Némedi 2008: 15). Az okok között részben megtaláljuk, hogy korábban a szociológiához tartozó tudományos területek, kutatási irányzatok önálló diszciplínateremtő szándékkal léptek fel és jóval sikeresebbnek (rugalmasabbnak) bizonyultak a társadalmi jelenségek és a kutatási források megragadásában, mint az egyre inkább a kiüresedés látszatával küszködő szociológia. Másrészt, a hagyományosan a nemzetállami keretekben gondolkodó szociológusok kevésbé tudtak adekvát válaszokat adni a globális kihívásokra. A szociológia 2000-es évek eleji sajátosságait foglalja össze Michel Burawoy (2006) a közszociológia és a professzionális szociológia egymást kiegészítő szerepét hangsúlyozó írásában, mely – bár idehaza is jelentős érdeklődésre tartott számot és több hozzászóló elemezte a korabeli és történeti helyzetet (Lengyel 2005) – valódi változást, szembenézést nem eredményezett a szakmán belül.

Míg az amerikai vagy nyugat-európai felsőoktatási rendszerben a szociológus hallgatói létszám csökkenése volt megfigyelhető, Magyarországon nem ez okozott problémát. Sőt, azt mondhatjuk, hogy a hazai felsőoktatás finanszírozásának fokozatos átalakulása nyomán a képzőintézmények felmaradásuk érdekében kénytelenek a messzemenőig növelni hallgatói létszámukat, miközben e növelés az oktatói létszámokban nem mutatkozik meg. Egyre több hallgató jut egyre kevesebb oktatóra, különösen érvényes ez a nagyobb tudományegyetemek esetében, ahol a felvételizők száma lehetővé teszi ezt. Az egyetemi oktatói és kutatói munka ideáljának tehát egyre nehezebb megfelelni. Ugyanakkor azt mondhatjuk, hogy a 2000-es évek elején a szociológia hazai képviselői egyre inkább a professzionális szociológia irányába haladnak, ami alatt itt elsősorban a nemzetközi tudományos élethez való igazodást, a nemzetközi tudományos elvárásoknak, indexeknek való megfelelést értjük. Ahhoz pedig, hogy megfeleljenek a hazai és nemzetközi tudományos

mányosság kritériumainak, és az oktatási rendszer elvárásainak, a „fegyelmezési technikák” végeláthatatlan elemeit állítják elő és felelnek meg ezeknek: egységesített kurzusok, tematikák, besorolási rendszerek, formalizált teljesítési szabályzatok, minősített publikációk stb., közben pedig a szociológia által termelt tudás egyre távolabb kerül attól a területtől, ahol eredetileg hatni kívánt (Burawoy 2006).

Források

Akadémiai Levéltár (AL)

II. Az MTA vezetői. Főtitkárok iratai.

Erdei Ferenc MTA főtitkár levelezése a Szociológiai Kutatócsoport létesítésének ügyében.

VI./1004-2/1962. Erdei Ferenc levele Erdey-Grúz Tibor, a Tudományos és Felsőoktatási Tanács elnöke részére a Szociológiai Kutatócsoport létesítése tárgyában. 1963. január 15.

Ferge Zsuzsa (2008): Beszélgetés Ferge Zsuzsával. Beszélgetőpartnere Závada Pál. 2008. február 21. Az ELTE Tudós Klub Akadémikusok Fórumának videofelvétele. <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/9219> – Letöltés ideje: 2020. 07. 05.

Irodalom

Beluszky P. (1990): A polgárosodás törekény váza. *Tér és Társadalom*, 4 (3–4): 13–56.

Bibó I. (1981): A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. *Történelmi Szemle*, (3): 313–359.

Bibó I. (2004): Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában. In uő. *Bibó István válogatott tanulmányok*. Budapest: Corvina Kiadó, 339–364.

Bíró J. (szerk.): (2006): *Hivatalos falukutatók*. Budapest: Polgart Könyvkiadó.

Bíró J. – Székelyi M. (1996): A tudomány újjáépítése 1945–1950. *Szociológiai Szemle*, (3–4). <http://www.szociologia.hu/dynamic/960304biro.htm#> Letöltés ideje: 2020. 10. 23.

Bozóki A. (2010): *A magyar demokratikus ellenzék: önreflexió, identitás és politikai diskurzus*. *Politikatudományi Szemle*, 19 (2): 7–45.

- Bozóki A. (2019): *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan Kiadó – Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány.
- Bucholc, M. (2016): *Sociology in Poland: To Be Continued?* London: Palgrave Macmillan UK.
- Burawoy, M. (2006): Közérdekű szociológiát! *Replika*, (54–55): 35–66.
- Csepeli Gy. – Wessely A. (1992): A közép-európai szociológia kognitív esélye. *Replika*, (1–2): 1–7.
- Csepeli Gy. – Örkény A. – Scheppele, K. L. (1996): Kelet és Nyugat között. A kelet-európai társadalomtudomány szerzett immunhiányos betegségének tünetei. *Replika*, (33–34): 35–48.
- Csäte A. (1997): Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták. *Szociológia Szemle*, (3): 117–138.
- Dányi D. (2001): Interjú. In Huszár T. – Kovács I. G. (szerk.): Emlékezés Dányi Dezsőre (1921–2000). Interjú Dányi Dezsővel. *Korall*, (3–4): 5–19.
- Dékány I. (1937): *A szociológus felelőssége*. Budapest: Különlenyomat, 1–19. *Társadalomtudomány*, (3–4): 157–175.
- Dupcsik Zs. (2008): Polgárosodás-viták az 1970-es az 1990-es évekig. In Horváth S. (szerk.): *Minden napok Rákosi és Kádár korában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 354–371.
- Gyáni G. (2000): A történelem pluralizálódása és a történész változó identitása. Beszélgetés Gyáni Gáborral. (Az interjút készítette Romsics Gergely.) *Sic Itur Ad Astra*, XII (3): 3–9.
- Győri R. (2001): A magyar gazdaságföldrajz a két világháború között. In Nemes Nagy J. (szerk.): *Regionális tudományi tanulmányok. 6.* Budapest: ELTE TTK Regionális Földrajzi Tanszék.
- Hajdú Z. (2000): Dékány István: A modern magyar társadalomföldrajz egyik megmentője és elfelejtett egyénisége. In Dövényi Z. (szerk.): *Alföld és nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek*. Budapest: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 341–354.
- Hajnal I. (1945): *Demokrácia*. Budapest: A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsész tudományi Karának kiadása.
- Hegedűs B. A. (1994): Péter György pályafutása. In Árvay J. – Hegedűs B. A. (szerk.): *Egy reformközgazdász emlékére. Péter György 1903–1969*. Budapest: Cserépfalvi – T-Twins Kiadó, 14–34.
- Heller Á. (1997): 1968. *Beszélő*, 2 (2): 90–97.
- Horváth J. – Izsák L. (1970): Egyetemünk 25 éves fejlődése. In Sinkovics I. (szerk.): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945–1970*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 21–22.
- Huszár T. (1991): A szociológia intézményesülésének, professzionalizálódásának néhány vonatkozása Magyarországon. In Némédi D. (szerk.): *Közelítések. Szociológiai tanulmányok*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet és Továbbképző Központ, 7–34.
- Juhász Pintér P. (2003): A népi írói mozgalom. Szeged: Belvedere, 4–15. http://acta.bibl.u-szeged.hu/4927/1/belvedere_2003_005_008_004-015.pdf Letöltés ideje: 2020. 10. 23.
- Kaase, M. – Sparschuh, V. – Wenninger, A. (eds.) (2002): *Three social science disciplines in Central and Eastern Europe: handbook on economics, political science and sociology (1989–2001)*. Berlin: Informationszentrum Sozialwissenschaften; GESIS Servicestelle Osteuropa; Collegium Budapest, Institute for Advanced Study.
- Kalmár M. (2014): *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kemény I. (1972): *Az alacsony jövedelmű népesség életkörülményei Magyarországon*. Budapest: Kiadatlan.
- Kemény I. (1976): *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest: MTA Szociológiai Intézet. Sokszorosított példány.
- Kemény I. (2008): Kemény István életútinterjú. Az interjút készítette Szabari Vera. *Szociológiai Szemle*, (2): 3–21.
- Kolosi T. (1991): Interjú Kolosi Tamással. Az interjút készítette Gábor Kálmán. *Replika*, (2–3): 105–113.
- Kuczi T. (1991): „Magánnyelv” – szociológia – közbeszéd. *Replika*, (2–3): 68–80.
- Lakatos M. (2003): A KSH szervezete és működése, 1867–2002. *Statisztikai Szemle*, 81 (5–6): 466–490.
- Ladányi A. (1999): *A magyar felsőoktatás a 20. században*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lénárt A. (2011): Egy sorozatról: a Társadalomtudományi Könyvtár. In Kozák Gy. (szerk.): *Kádárizmus. Áteresztek. Az 1956-os Intézet Évkönyve 2010*. Budapest: 1956-os Intézet, 154–184.
- Lengyel Gy. (2005): A szociológia integritásáért. Hozzászólás Michael Burawoy írásához. *Replika*, (54–55): 105–112.
- Litván Gy. (1996): Koalíciós közjáték 1945–1948. *Rubicon*, 4 (1–2): 40–46.
- Litván Gy. – Szűcs L. (1973): *A szociológia első magyar műhelye*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- N. Szabó J. (1999): Tisztogatás a magyar felsőoktatásban (1945–1946). *Magyar Tudomány*, (8): 977–989.

- Nagy J. E. (2000): Magyar szociológiatörténet. In Kollega Tarsoly I. (szerk.): *Magyarország a XX. században*. V. kötet. *Társadalomtudományok*. 59–84.
- Némedi D. (1983): *A népi szociográfia 1930–1938*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Némedi D. (1996): Minek a történet? *Replika*, (23–24): 173–181.
- Némedi D. (2005): *Klasszikus szociológia 1890–1945*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Némedi D. (2007): Durkheim Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 17 (3–4): 149–174.
- Némedi D. (2008): Bevezetés. A szociológia Problémája – Ma. In uő. (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest: Napvilág Kiadó, 15–18.
- Némedi D. – Róbert P. (1995): A szociológia diszciplináris helyzete Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, (4): 57–72.
- Nemes F. (2007): Beszélgetés Nemes Ferencsel. In Szántó M. (szerk.): *Hatalom, politika, társadalomtudomány*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 93–102.
- Révész S. (1997): *Aczél és korunk*. Budapest: Sik Kiadó.
- Ripp G. (1957): Revizionizmus „az új gazdasági mechanizmus” leple alatt. *Nép-szabadság*, 1957. július 12.
- Pál E. (2015): *A viktoriánus Anglia. Tudomány és társadalom*. Budapest: Eötvös Kiadó.
- Péter Gy. (1954): A gazdaságosság jelentőségéről és szerepéről a népgazdaság tervszerű irányításában. *Közgazdasági Szemle*, I (3): 300–324.
- Saad J. (1984): A Bethlen-restauráció és a társadalmi önismeret igénye. Fejezetek a Horthy-korszak reformszociológiájának történetéből. *Valóság*, (5): 22–28.
- Saad J. (1985): Társadalomtan – szociológia helyett: A két világháború közötti katedra-szociológia és Dékány István társadalomelmélete. *Világosság*, (1): 34–41.
- Saad J. (1996): Magyar szociológiatörténet: minek a története? *Replika*, (23–24): 161–171.
- Skovajsa, M. – Balon, J. (2017): *Sociology in the Czech Republic Between East and West*. London: Palgrave Macmillan.
- Solt O. (1989): A SZETA történetéről. Lévai Katalin interjúja. *Esély*, 1 (1): 84–87.
- Szabari V. (2011): A szociológia hazai történetének 1960 és 1987 közötti recepciója. „Töredezett” tudománytörténet? 2000, (április): 59–74.
- Szabari V. (2012): Szalai Sándor (1912–1983). *Szociológiai Szemle*, (3): 105–122.
- Szabari V. (2014): Az első budapesti társadalomtudományi tanszék születése és bukása (1942–1945). *Szociológiai Szemle*, (3): 68–83.
- Szabari V. (2015): „1944” a szociológiában. Akadémiai szociológia és antiszemitizmus Magyarországon. *Socio.hu*, (3): 50–66.

- Szabari V. (2019) Simmel magyarországi recepciója és a hazai szociológiában játszott szerepe 1960 előtt. *Replika*, (3): 97–112.
- Szabari V. (2020): Az 1960-as években intézményesülő magyar szociológia társadalmi és politikai környezete. *Korall*, (80): 79–100.
- Szántó M. (1995): A magyar szociológia 1960 és 1968 között. *Szociológiai Szemle*, (3): 95–122.
- Szecskő T. (2007): Beszélgetés Szecskő Tamással. In Szántó M. (szerk.): *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 43–48.
- Szücs J. (1983): *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Tóth I. Gy. (2016): Középosztály(ok) Magyarországon és Európában. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2016*. Budapest: TÁRKI, 75–97.

Gárdos Judit

ELŐÍTÉLET-KUTATÁSOK

G. W. Allportnak (1954), az előítélet-kutatások klasszikusának a meghatározása szerint az előítélet általánosításon alapszik, és egy személlyel vagy egy csoporttal szemben érzett idegenkedő vagy ellenséges attitűdöt takar. Attitűdökkel már az általunk vizsgált időszaknál jóval korábban, a 19. században foglalkoztak tudósok, elsősorban fiziológiai folyamatokat kutatva. Attitűd alatt értették azt a hajlandóságot, hogy reagáljunk a körülöttünk lévő világra. Attitűdök közé tartozhat a testtartás (lásd Galton munkásságát) vagy a test mozgása (Darwin 1872). Szövegemben természetesen nem a fiziológiai folyamatokkal foglalkozom, hanem szociológiai, szociálpszichológiai kutatásokon keresztül mutatom be, hogy hogyan fejlődött, változott e kutatási terület. A szociálpszichológia nemzetközi tudománytörténetében Kelet-Európa nem jelenik meg külön régióként (vö. például a Kruglanski és Stroebe által 2012-ben szerkesztett összefoglaló tudománytörténeti monográfiát a szociálpszichológia történetéről), a hangsúly az amerikai és a nyugat-európai folyamatokon van. Ezért is fontos, hogy a magyar példán keresztül rávilágítsunk erre az eddig kissé talán elhanyagolt térségre; ebben a fejezetben a magyarországi attitűdkutatásokról általában, majd konkrétan egy Magyarországon különösen elterjedt alkalmazásáról, az előítélet-kutatásokról írok. Az írás összefoglaló mivoltából adódóan számos kutató sajnos kimarad belőle, de igyekszem a fő irányokat, tendenciákat bemutatni. Az előítélet-kutatások végigkísérik a magyar szociológia és szociálpszichológia történetét; szövegemben néhány példával illusztrálom az előítélet-kutatások fő közös jellegzetességeit, módszereit és céljait, ezek változásait 1960 és 2010 között, valamint a hagyományokat, amelyekbe ezek a kutatások illeszkednek. Fokozott figyelmet fordítok a cselekvés és az attitűdök dichotómiájára, valamint a kutatási szövegekben tetten érhető normatív elköteleződésekre.¹

¹ Nagyon köszönöm a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely tagjainak a közös munkát, különösen Kovács Éva és Szabari Vera kommentárjait, javaslatait. Hálás vagyok Sik Endrének és Somlai Péternek az írás egy előző változatához fűzött tanácsaiért. A cikk egy szűkebb területre fókuszáló változata a *Szociológiai Szemle* 2020/1. számában olvasható (Gárdos 2020). Néhány passzus a doktori disszertációmon alapszik.

Szociálpszichológia a 20. század elején. Az attitűdkutatások kialakulása

Az 1920-as években a szociológia és a pszichológia még nem vált el teljesen egymástól (Jahoda 2007: 177). A chicagói egyetem szociológia tanszékén működött egy sor olyan szakember, akik később a szociálpszichológia meghatározó személyiségeiként vonultak be a történelembe (Jahoda 2007: 170); közülük tartozik Gordon Allport, Bogardus, Folsom, Burgess, Dewey, G. H. Mead, Robert Park, William Thomas vagy Znaniecki. Az 1918–1920 között megjelent *A lengyel paraszt Európában és Amerikában* (Znaniecki – Thomas 2002) talán az egyik első olyan attitűdkutatás, amely a mai napig alapmű maradt. Thomas és Znaniecki úgy határozták meg a szociálpszichológiát mint az attitűdök tudományos kutatását. Az attitűd ebben a műben egy értékhez való viszonyulásként definiálódik, amely a valós vagy lehetséges cselekvéseket irányítja (Jahoda 2007: 178). Az attitűd definíciója az elmúlt száz évben folyamatosan változott. Allport (1935: 836) definíciójában az attitűdök nagyjából szervezett és koherens diszpozíciók az egyén mentális életében. Ezekből ered az emberi viselkedés stabilitása és konzisztenciája. Az attitűdök értelmezhetők az egyén tudatos vagy tudattalan, valós vagy hipotetikus viszonyulásaként.

Bár az 1920-as évek elejétől a társadalomkutatók figyelme az attitűdökre irányult, az korántsem volt egyértelmű, hogy az attitűdöket mérni is lehet. Walter Lippmann 1922-es *Public Opinion* című könyvében megállapította, hogy emberek véleményét a külvilág egyéni reprezentációi nagy részben determinálják. Robert E. Park 1924-ben leírta (Park 1924), hogy szerinte egyszer majd lehet mérni a távolságot emberek között; konkrét mérési eszközre azonban szövegében javaslatot Park nem ad. Bogardus – Park ötletére hivatkozva – 1925-ben hozta nyilvánosságra saját javaslatát arra (Bogardus 1925), hogyan lehet mérni a társadalmi távolságot. Bogardus módszere alapján megkérdezik, hogy a válaszadó elfogadná-e családtagként egy bizonyos etnikai csoport tagját. Ha a válasz nemleges, akkor egyenként megkérdezik tőle, hogy elfogadná-e barátként, szomszédként, egy településen együtt élne-e vele, az ország állampolgáraként, az országba látogató turistaként elfogadná-e. A kérdés ott áll meg, amikor először ad igenlő választ a megkérdezett: ez alapján határozzák meg azt az értéket, amelyet a kérdezett esetében a „társadalmi távolság” változója kap (tehát egy skálán mérik a társadalmi távolságot). Ha családtagként elfogadná, akkor ez az érték 0, ha csak barátként, akkor 1, ha az országba látogató turistának sem fogadná el, akkor 6. Bogardus mérési módszere ma is általánosan használatos.

Thurstone (1928) egy alternatív mérési módszert dolgozott ki. Első lépésben több száz ember osztályozott attitűdkijelentéseket (összesen 11 kategória állt rendelkezésre az osztályozáshoz; ellenséges, semleges, támogató stb.). A kijelentéseket az összes attitűd mediánjával sorolták osztályokba. A válaszadók aztán a lekérdezés során vagy egyetértének a megadott állítással, vagy nem. Thurstone e módszere nagyon munkaigényes, ezért nem is terjedt el. Néhány évvel később, 1932-ben, Rensis Likert ennek egy egyszerűsített változatát javasolta. Elhagyta az előértékelést: a kutatók megfogalmazzák egy állítást, s a kérdőívben egy skálán lehet bejelölni, hogy a válaszadó mennyire ért egyet az állítással (ami nem csak egy attitűdöt jelenthet, hanem akár véleményt is). A Likert-skála is nagy sikerre tett szert, s – Bogardus módszeréhez hasonlóan – a mai napig használják az attitűdkutatásokban.

Az attitűd kutatási témaként gyorsan nagy fontosságra tett szert. Az 1920-as években számos új népcsoport vándorolt be az USA-ba, minek következtében sok, különféle ember élt együtt a társadalomban. Az 1930-as években több kísérletet is végeztek, hogy attitűdváltozásokat hozzanak létre, és aztán mérjenek. A propagandakutatás is ekkor vált fontossá; a háborúban nyilvánvalóan hűsbavágó az a kérdés, hogy mennyire hatékony a propaganda, hogy hogyan működik a meggyőzés, az attitűdök megváltoztatása. Például az USA-beli National Research Council fizette Kurt Lewin 1943-as kutatását arról, hogy hogyan lehet háziasszonyokat meggyőzni arról, hogy belsőségeket főzzenek. A meggyőzés a második világháború alatt a kommunikációkutatás egyik fő témájává vált, s a háború után ez az irányzat a politika- és reklámkutatásban folytatódott.

Briñol és Petty (2012: 284) az attitűdmérések történetét három fázisra osztja. Az első a direkt, explicit önbevallási módszerek ideje, például ide tartozik Thurstone már röviden felvázolt módszere. A második szakasz az indirekt módszerek korszaka, ahol például a testi válaszokat vagy a viselkedést nézik, mert kérdéssé vált, hogy az önbevallós kérdések a tényleges attitűdöket mérik-e. Végül a harmadik szakaszban jelennek meg a modern módszerek, ahol automatikus, implicit attitűdöket mérnek. Ezek a módszerek az 1980-as évek vége óta jellemzők a kísérleti szociálpszichológiára – de például Robert Zajonc már korábban, az 1960-as években is végzett erre irányuló kísérleteket. Az ilyesfajta kutatásoknál például a spon-tán válaszokat kutatják, az attitűdök nem tudatos aktivizálódását.

Kutatások kimutatták, hogy az automatikus, valamint a deliberatív attitűdök nem egyeznek meg feltétlenül, s egymás mellett működnek (Briñol – Petty 2012: 302). Több olyan elmélet is született az 1980-as évek óta, amely a két folyamat egymás mellettiségéből indul ki (Briñol – Petty 2012: 307), azaz abból, hogy az attitűd megváltoztatásának centrális (tudatos, racionális) és periférikus (tudatalan, érzelmi) útjai is vannak. Két ilyen nagy modell létezik a szakirodalomban:

az ELM az információfeldolgozási valószínűség modellje (*elaboration likelihood model*), valamint a szisztematikus és heurisztikus feldolgozás modellje, a HSM (*heuristic-systematic model of information processing*). Látni fogjuk, hogy a hazai társadalomtudományos/szociológiai kutatásokban ezek a friss, differenciált definíciók csak kis részben kapnak szerepet.

Előítélet-kutatások a szociálpszichológiában

Az attitűdkutatások egyik kitüntetett témája az előítélet, Magyarországon is számos ilyen kutatással találkozunk.² Az előítéletek kritikai/tudományos vizsgálata azonban nem annyira régi, mint talán gondolnánk; a második világháború előtt a fehér faj felsőbbrendűségét a társadalomtudományok számos képviselője megkérdőjelezhetetlen tényként kezelte. A 20. század elején az USA-ban tudományos tényekkel is alátámasztották az „északi faj” felsőbbrendűségét, például a mediterránnal szemben. Az 1930-as években viszont már társadalmi problémaként jelentek meg a diszkrimináció és a sztereotípiák – párhuzamosan azzal, hogy a társadalmi távolság mint téma előterébe került. Freud és a pszichoanalízis hatása a szociálpszichológiában ugyan csökkent, de a frusztráció-agresszió hipotézis magyarázatként szolgált az előítéletek meglétéhez. A faji diszkriminációt Floyd Allport, az attitűdkutatások egyik atyja is szóvá tette ebben az időszakban. Megállapítja, hogy léteznek pozitív és negatív attitűdök, de az emberek válasza inkább vagy nagyon negatív vagy nagyon pozitív, ha egy stigmatizált csoporthoz tartozó emberrel találkoznak.

A második világháború, a holokauszt megtörténte egy fontos új tudományos kérdéshez vezetett: hogyan történhetett meg a vézskorszak? Theodor W. Adorno (Adorno et al. 1950) korszakalkotó vizsgálatában kimutatta, hogy átlagos személyiségjegyek is megengedik, sőt, elősegíthetik az előítéletekre való fogékonyságot. A svéd kutató Gunnar Myrdal 1944-ben leírta (Myrdal 1944), hogy az amerikai társadalom egalitárius, de rasszista is egyben. Összefoglalásképp tehát megállapítható, hogy az előítélet a nyugati világban mint patológikus jelenség bukkant fel a tudományos diskurzusokban már a második világháború idején.

A második világháború után egyre több szociálpszichológiai lap foglalkozott előítéletekkel és sztereotípiákkal (Dovidio et al. 2012: 407). Moskovici, Rabbie vagy Tajfel zsidóként Európában bujkáltak, illetve raboskodtak, s nagyban hozzájárultak e tudományág fejlődéséhez a második világháború után az USA-ban, ahol

² Természetesen korántsem csak az előítéleteket kutatták Magyarországon az attitűdkutatók, de jelen írás középpontjában ezek a kutatások állnak.

az afroamerikai lakosság intézményi diszkriminációja súlyosbította ezen előítéletekkel sújtott csoport helyzetét. Az USA-ban a fekete emberjogi mozgalom vált fontossá, az 1950-es években betiltották az oktatási szegregációt, majd az 1960-as években a pozitív diszkrimináció is segíti a kisebbségi jogok védelmét; tehát a kisebbségek helyzete kitüntetett témává vált. Az előítélet-kutatással kapcsolatos tudományos szakirodalom gyors növekedése is ekkor, az 1960-as évek közepétől kezdődik.

Az amerikai szociálpszichológia a 20. század közepén keveset foglalkozott a csoportdinamikával, inkább az individuumra fókuszált. Európában viszont sokat foglalkoztak a „mi” és az „ők” dichotómiájával, több diszciplínában is (Dovidio et al. 2012). Henri Tajfel lengyel–angol szociálpszichológus például kimutatta, hogy már egy csoport két részre bontása is ellentétet szül, akkor is, ha semmi különbség nincs a két csoport között. Erre alapozva kifejlesztette a szociális identitás elméletét: az identitás egy kontinuum, a teljesen individuálistól egy csoporttagságig terjedően. Ebből következhet szerinte aztán versengés, diszkrimináció, kizsákmányolás a csoportközi viszonyokban. Tehát megállapíthatjuk, hogy a második világháború után inkább Európában jött létre a szociálpszichológia mint diszciplína. A magyar empirikus³ szociálpszichológiai kutatások is inkább a „mi” és az „ők” dichotómiájára, és nem a csoportdinamikára koncentráltak az elmúlt évtizedekben.

Az 1980-as évektől a társadalomtudósok rámutattak, hogy az előítélet egy teljesen normális kognitív jelenség, amelyet nem lehet csupán egy átmeneti, patológus vagy megoldandó problémaként definiálni. Duckitt (2010), az előítélet-kutatások történetét áttekintve kimutatja, hogy ekkortól kezdve a tudományos diskurzusban jelen van az előítéletnek mint természetes jelenségnek a tárgyalása. Mindazonáltal az előítéletek által sújtott csoportok hátrányos helyzetét, az emancipáció lehetőségeit is kiemelten tárgyalják a szociálpolitikai jellegű kutatások. Ez egy olyasfajta kettősség, amely a magyar előítélet-kutatásokban is ismételtelen visszaköszön. Erős Ferenc (2017: 4) az előítélet-kutatások történetéről értekezve szintén megkülönbözteti a normatív és a leíró előítélet-felfogást. Erős szerint az 1950-es évek közepe körül normatív volt az előítélet-kutatás, utána inkább leíró, amely az előítéleteket a természetes, kiküszöbölhetetlen emberi jellemzők közé sorolta. A magyarországi előítélet-kutatásokat áttekintve viszont megállapíthatjuk, hogy ez az előítéletek természetességéről szóló elméleti felismerés a magyar empirikus előítélet-kutatások szövegeibe nem igazán szivárgott be; az előítéleteket általában kiküszöbölendő jelenségként ábrázolják a kutatók.

³ Az „empirikus” számomra mindig a „valóságot kutató” szinonimája.

Az új előítéleteesség (Brown 1998), vagy más néven a „modern rasszizmus”, „averzív (idegenkedő) rasszizmus”, „finom (vagy puha) előítélet” fogalmak bevezetése egy következő fontos lépése az előítélet-kutatások történetének. A kutatók ekkortól a látencia növekedésére, az előítéleteesség lappangó jellegére mutattak rá. Feltételezik, hogy az előítélet nem vész el, csak átalakul. Ennek a lappangóvá váló előítéletnek a legfőbb jellemzője, hogy a hagyományos módszerekkel nem igazán mérhető, mert a más csoportok iránti ellenszenv szimbolikusan vagy közvetett módon (félelem, kellemetlen érzés) jut kifejezésre; vagy az is lehet, hogy az averzió csak adott szituációkban aktiválódik, a kisebbségtől való félelmen, a kisebbségi jelenlétben érzett kellemetlen érzésen alapul (Babusik é. n.), a mindennapok, az életvilág közegében tapasztalható *elkerülés* formájában (erről lásd bővebben Erős – Gárdos 2008).

Előítélet-kutatások Magyarországon a rendszerváltozás előtt

Előítélet-kutatásokat általában outgroupokkal kapcsolatban fennálló előítéletekről szoktak készíteni. Magyarországon sem volt ez másképp, noha találkozunk a magyarsággal kapcsolatos sztereotípiákat vizsgáló kutatással is (például Heller 1967 vagy a Tömegkommunikációs Kutatóközpont lejjebb bemutatott vizsgálatait). Az előítélet-kutatások hajnalán Magyarországon a kutatás főként a romákkal kapcsolatos előítéletekre koncentrált. A másik kitüntetett terület a zsidókkal kapcsolatos attitűdök vizsgálata, de az 1960–1970-es években részletes empirikus kutatás nem született az antiszemitizmusról (az antiszemitizmus komplex formáit taglaló korabeli kutatásokról kicsit lejjebb lesz szó).

A romákkal kapcsolatos előítélet-kutatások a szocializmusban az előítéletet általában elmaradott attitűdként taglalják, amelynek a szocializmusban, az ideális szocialista embertípus esetében nincs semmi keresnivalója. Az előítéletek tárgyalásában felfedezhető, hogy azokat a nacionalizmus egyik veszélyes, megelőző fázisaként írják le; továbbá megfogalmazódik, hogy a szocialista társadalom fejlődése érdekében az előítéletek megszüntetésére kell törekedni. Ezek az ideológiai megfontolások némely műben erősebben, némelyben kevésbé erősen jelentkeznek az explicit szövegezés során, de általánosnak mondhatóak. A felvilágosodás ideáira is többször hívják fel a figyelmet a kor kutatói. A felvilágosodás szerint az előítéleteesség az emberi fejlődés egy irracionális, tehát meghaladandó jellemzője. Álljon itt néhány sor egy előítélet-kutatás eredményeit bemutató szövegből: „Az újkori kultúra egyik legnagyobb eredménye, hogy leküzdötte az emberrel kapcsolatos

misztikus elképzeléseket, és életre hívta az ember racionális és normatív szemléletét. A felvilágosodás embere az „ész birodalmából” száműzte a miszticizmust: a megszállottakból betegek lettek, akiket gyógyítani kell és visszaadni emberi méltóságukat. Ugyanakkor azzal, hogy az észszerűséget, az önkontrollra való képességet az ember lényegi tulajdonságaivá avatta, elutasított, antihumánusnak és antiszociálisnak bélyegzett mindent, amely ezeket az elveket sértette. Így bár szekularizált módon, de továbbvitte a viselkedészavarok demonologikus modelljéhez kapcsolódó negatív implikációkat. Az elmebeteget betegként, de továbbra is társadalmi értelemben bűnösnek és veszélyesnek kezelte, amely védekezést, morális és jogi szankciót igényel” (Tahin et al. 1972: 390).

Az előítélet a szövegben egy elmaradott kor csökevénye, amelyet le kell küzdeni, s a társadalomtudományos kutatás egyik célja az, hogy az előítélet csökkentése érdekében azokat jobban megismerjük: „A pozitív mentálhigiénés eszmékör egyik megalapozó premisszája, hogy az elmebetegség egy a betegségek közül. Ezzel a kiindulással újjáéleszti azt a meggyőződést, amely a felvilágosodás racionalizmusának hatására keletkezett. De nem marad meg pusztán szemléleti síkon, hanem aktivitást sürget. Az elmebeteg ember körül olyan viszonyokat kíván teremteni, amelyek valóban méltóak az emberhez. [...] Meg akarja változtatni az elmebeteget körülvevő tévhiedelmeket, megbélyegzettséget, az elkülönítés-elkülönülési és lefokozó tendenciákat. [...] Feladatául tűzi ki a negatív attitűdök átalakítását [...]. Az utóbbi feladatok megvalósításának lényeges feltétele, hogy megbízható ismereteket szerezzünk erről a területről. Vizsgálatunk is elsőrendűen ezt célozta” (Tahin et al. 1972: 403).

Az egyik első, romákkal kapcsolatos előítéletekről szóló munkát Márkus Mária és Heller Ágnes végezte (Heller 1967) az MTA Szociológiai Kutató Csoportjának kötelékében a hatvanas évek közepén Gyöngyös környéki falvakban, valamint Budapesten. Ennek keretében a megkérdezetteket romákról és zsidókról is kérdezték. A vizsgálat sommás ítéletekre és előítéletekre való nagyfokú hajlandóságot mutatott ki. Az előítéleteket a szocializmusban (a hatvanas évektől kezdve egészen a rendszerváltozásig) több kutatásban is együtt tárgyalják a magyar nemzeti büszkeség létjogosultságának kérdésével, a nacionalizmus veszélyének lehetőségességével. Márkus Mária (1967) például az általános nemzeti büszkeség velejárójának tekinti azt, ha más nemzetek tagjait elítéli. Márkus szerint a haladás az, amire büszkék lehetünk, s csak ebben a tekintetben fogadja el a nemzeti büszkeséget (tehát olyan esetekben, amikor egy nemzet haladó szellemről tesz tanúbizonyságot). Márkus leszögezi, hogy nem azokat az ítéleteket tartja aggályosnak, amelyek a „kultúrális-vonal kiegyenlítődére irányulnak” (Márkus 1967: 64), tehát például a tisztaságot

és a munkát értékként jelöli meg⁴, hanem azokat, amelyek a cigányság egészéről adnak sommás megítélést. Heller (1967: 1297), ugyanerről a kutatásról értekezve szintén azt írja, hogy ha más népek tulajdonságait előítéletesen általánosítják a megkérdezettek, akkor nacionalizmusról tesznek tanúbizonyságot.

Egy másik korai szociológiai kutatás a romákkal kapcsolatos előítéletekről a *Világosság* hasábjain, valamint kötetben is megjelent, s az 1960-as évek végén végezték (Halász – Sipos 1969 és 1970). Ebben a kutatók általános iskolások faji előítéleteit kutatták, a terep a színház volt, s arra voltak kíváncsiak a kutatók, hogy megváltoztathatók-e a romákkal kapcsolatos előítéletek. Egy színdarabot nézettek meg diákokkal, melynek révén az előítéletek csökkentése is az egyik fontos célja volt a kutatásnak. A bemutatott előadás egy vidéki roma lány budapesti iskolai beilleszkedési nehézségeiről szólt. A kutatók három fázisban, összesen három hónap leforgása alatt vizsgálták meg a diákokat, volt kontrollcsoport is, akik nem látták a darabot. Bogardus-skálával dolgoztak a társadalmi távolság mérésének céljából. Két csoport („magyar” és „roma”) összehasonlítása, továbbá az előítélet-csökkenés tartósságának vizsgálata volt a cél; a szerzőpáros szövegében kifejezte morális elköteleződését is (jelesül azt, hogy csökkenteni szeretné az előítéleteket): „Mégis aggodalommal vártuk a közel három hónap múlva végzett harmadik vizsgálat eredményeit, melyek – várakozásunkat meghaladó – tartós határról tanúskodnak” (Halász – Sipos 1970: 59).

Halász – Sipos expliciten rámutatnak a vélemények és a cselekvések közti különbségre (erről lásd bővebben: Erőss – Gárdos 2008): „Bármennyire megnyilatkozik is a véleményben az előítéletes attitűd [...], mégsem lehet állítani, hogy ha valaki másként ítéli meg a cigányokhoz, mint iskolatársakhoz vagy barátokhoz való viszonyt, mint korábban, úgy ennek arányában másként is fog velük viselkedni [...]” (kiemelés eredetiben) (Halász – Sipos 1970: 59).

Ezek a kutatók módszertani kérdésekben alapvetően és expliciten az angolszász szociálpszichológiai munkákra támaszkodtak már akkor is, ahogyan azt egy másik, ugyanebből az időszakból származó, a mentális betegségekkel kapcsolatos attitűdöket vizsgáló magyarországi kutatási beszámoló (Tahin et al. 1972) is bizonyítja. Ebben a kutatásban Likert-skálát használtak a kutatók. A felvilágosodásra, a racionalitásra való normatív hivatkozás is megjelenik szövegükben, az előítéletek csökkentése mint norma szerepel.

⁴ Érdekes megfigyelni, hogy az a kijelentés: „ha olyan ember, aki dolgozik, neki is joga van az élethez” (Márkus 1967: 64 – ezt említi, mint a tisztaságot és a munkát értékelő, elfogadható kifejezést), manapság nem feltétlenül számít elfogadhatónak.

Az egyik első empirikus kutatás volt ebben a témában Várnagy Eleméré, amit „Előítélet és cigányság” című 1972-es cikkében publikált. Várnagy Heller Ágnes (1966) meghatározó munkájára is hivatkozik, amikor megállapítja, hogy a faj fogalma ugyan nem létezik az emberiségen belül, de mint tudományos előítélet leszivárgott a köznyelvbe (Várnagy 1972: 102), s csoportokkal szembeni, de Várnagy szerint korrigálandó előítéletként jelenik meg. A szerző fotókat, illetve egy film-et mutatott gyerekeknek, és Bogardus-skálával mérte az előítélet-rendszereket: A 10-11 éves korosztályban nem mutatott ki előítéleteket a vizsgálata: „Egészséges, előítélet-mentes szemléletmódot tükröz szinte valamennyi válasz” (Várnagy 1972: 103). Az előítéletes mivoltot így kommentálja a szerző: „Nem faji előítéletek ezek, hanem alapvetően társadalmiak, melyek idősebb generációk örökségeként tapadnak rá ifjúságunkra is”. (Várnagy 1972: 108). Úgy véli, hogy a társadalom nem ismeri a „másik féle” (sic) cigányokat, akik „rendesen” élnek és dolgoznak. A szegénytelepi cigányokból általánosító attitűdöt kell a megismerés által „korrigálni” – ahogyan azt Heller Ágnes (1966) is javasolja:

Heller Ágnes 1966-os „Előítélet és mindennapi élet” című műve az egyik legjelentősebb korai magyar társadalomfilozófiai munka az előítéletekről. Heller megpróbálja összeegyeztetni az előítéleteknek az emberi gondolkodáshoz való szükségességének felismerését az előítéletek normatív elítélésével. Az ökonomikus gondolkodás, a sztereotipizálás mindennapi életbeli szükségszerűségére fűzi fel az előítéletről szóló elmélkedését. Az általánosítást természetesnek gondolja, de megkülönbözteti a hamis és az igaz ítéleteket (Heller 1966: 88–89). A hamis általánosításokat szerinte a megismerés korrigálhatja kizárólag, viszont úgy látja, hogy vannak olyan ítéletek, amelyek „ellenállnak” a megismerésnek; ezeket előítéleteknek nevezi, s két kritériumukat említi meg: az egyik a másodlagos, lényegtelen vonások általánosítása, a másik az igazsággal szembeni makacs ellenállás. Az előítéletek forrása szerinte egyéni érdekek és a társadalom előítéletességével konform attitűd kényelmes volta, s elsősorban az egyéni partikuláris érdekekből ered (mint például a félelem, féltékenység, életforma védelem). Ha az emberek valóban, a „*pszichéig* hatolóan” (Heller 1966: 100) felül tudnak emelkedni saját partikularitásukon, akkor meg tudnak szűnni az előítéletek. Tehát az előítéletek megváltoztatása nem az „igazsággal” való szembesítés által valósulhat meg, hanem ha az egyén eltávolodik saját partikularitásától. Heller, Lukácsra és Spinozára támaszkodva, azt állítja, hogy a vallás és az előítélet gyökerei azonosak. A vallás, Heller szerint, a mítoszok kialakulásának egyik alapja is. A mítoszokat Heller előítélet-rendszereknek látja, de csak a 20. században, amikor is már kialakult a tudományos igazság, a tudományos feltárás lehetősége. Bizonyos világnézetek megvédenek az előítéletességtől, érvel Heller, s ilyen a kommunizmus. Heller

ellenzi, hogy az előítéletet az egyének örök pszichés tulajdonságaira vezessük vissza. Ugyanúgy azt is, hogy az előítéleteket a csoportkohézióval, a heteroszterotípiákkal magyarázzuk; szerinte a csoport fogalma értelmetlenül tág. Heller ezekkel szemben az osztálystruktúrával magyarázza a modern kori előítéletességet: „a polgári osztály minden eddigi uralkodó osztályt felülmúlóan előítéletet teremt” (Heller 1966: 138), mert ennek az osztálynak az az érdeke, hogy a saját ítéletrendszerét, ideológiáját társadalmilag általánosítsa. Léteznek olyan általános ítéletek, amelyek *nem* előítéletek. Ha az ítélet analitikus, akkor nem az (erre Heller olyan példákat hoz fel, amelyekben egy népcsoportról vagy egy rétegről azt állapítjuk meg, hogy még a fejlődés egy – hozzánk képest – korábbi szakaszában van, lásd Heller 1966: 145–146). Ha az ítélet viszont normatív, akkor az már szerinte előítélet.

Heller a faji sztereotípiákra, előítéletekre külön kitér. Szerinte léteznek bizonyos nemzeti karaktervonások, tehát lehet, hogy bizonyos népeknek egy „adott időben valóban több negatív karaktermegjelölés jár” (Heller 1966: 155); Heller itt arra utal, hogy retrográd vagy haladó szellemiségű-e a kérdéses nép. Ezek a sztereotípiák azonban nem feltétlenül utalnak előítéletekre. A különbség Heller szerint az, hogy igaz-e az az ítélet vagy sem. Ha nem, ha „mögüle kivész az igazságtartalom, ha a sztereotíp nem felel meg annak az objektív szerepnek, melyet az adott nép a történelem folyamán – az adott kor történelmében – játszott” (Heller 1966: 156), akkor az egy előítélet. Továbbá akkor is előítélet az ítélet, ha ellenáll a „felvilágosításnak, az igazságnak és a valóságnak” (Heller 1966: 157), valamint ha egy konkrét történelmi szituációban tanúsítottakból annak a népnek általános jellemzőire következett.

Heller problematikusnak látja, ha egy nemzeti, vallási, faji sztereotípiát egy konkrét személyre alkalmazzuk. Egy egyén akkor válik előítéletessé, hogy egy másik emberben rögtön azokat a tulajdonságokat keresi, amelyek saját csoportjának a tulajdonságai. Heller szerint rendkívül ritka, hogy az egyén magatartásának lényege megegyezne a csoportja tipikus magatartásának lényegével (Heller 1966: 159). Az előítéletes ember autonómiája szűkül, ő maga nem változik meg a világ megváltozásával, tehát megmerevedik.

Heller írásával csaknem egyidejűleg a szociológusok és szociálpszichológusok is elkezdtek érdeklődni az előítéletek iránt. Az osztálystruktúrával, amelyet Heller meghatározónak tartott az előítéletek magyarázatánál, nem igazán érveltek a témával foglalkozó szociológus és szociálpszichológus kutatók. Kérdőívekben szereplő állításokat sem különböztettek meg a kutatók az alapján, hogy a helleri értelemben „analitikusak” (tehát egy népcsoportra általánosítanak, de nem számítanak előítéletesnek) vagy „normatívak”-e. Viszont a vallásosság elutasítása szerepel más

előítélet-kutatónál is a magyarországi előítélet-kutatások korai szakaszában, az 1970-es években.

Az 1980-as évektől kezdve alapos, sokszor szociográfiai munkák jelennek meg a romák helyzetéről; ezekkel most csak az előítéletek kérdésére fókuszálva foglalkozom, s csak egy (de kiemelkedő) kutató, a cigányok helyzetét és a nem cigány-cigány viszonyokat taglaló Csalog Zsolt (1980) kapcsán. Csalog alapvetően szociográfiai módszerekkel kutatta a magyarországi romákat, ő volt az egyik legismertebb magyar romakutató a szocializmus korában. A romák helyzetét stigmatizáltak látták, s – az 1980-ig tartó időszakot jellemezve – arra jutott, hogy maga a cigány identitás negatív identitás, amely az előítéletre adott válaszként született.

„Ha cigánynak, cigányságnak van identitástudata, az már eleve mintegy negatív identitástudat, válasz, reflex. Stigmatizáció ez – „hátunkon a C betű”, ahogy a folklorisztikus cigány megfogalmazás mondja, s ez a C betű úgyszólván leradírozhatatlan. Mert a szociálpszichológiai mechanizmus általánosítja a cigányokról szerzett valós tapasztalatokat, és az ezekből kialakított, végső formájukban már nem is valós tartalmú előítéleteit nyomasztó súllyal a cigánynak bélyegzett egyénre vetíti, úgyszólván megfosztva ezzel a humanizált kommunikációt, sőt egyáltalán a szabadon választott cselekvési stratégiák lehetőségétől (Csalog 1980: 2).

Az előítéletek egyik következményeként írta le Csalog – Kemény Istvánhoz hasonlóan – azt a folyamatot, hogy a cigánytelepek felszámolása csak lassan, vagy egyáltalán nem haladt: „jelentősen fékezik a telepek feloldódásának folyamatát a cigánysággal kapcsolatos előítéletek, diszkriminatív modellek is.” (Csalog 1980: 5). Az iskola is az előítéletek megjelenésének egy fontos terepe Csalog szerint: „...a cigányok élményvilágában a frusztráció már az iskolával kezdődik: az esélytelen konfrontáció a nem cigány tanulókkal, az előítéletekkel való első találkozások taszító környezetté teszik számukra az iskolát, ahol kultúrájuktól, mindennapi életüktől távoli, idegen tananyagot kellene elsajátítaniuk – ez is oka a nagyarányú lemorzsolódásnak (Csalog 1980: 11).

Csalog úgy látja, hogy noha több, korabeli társadalomkutató bízott az előítéletek jövőbeli csökkentésében, a valóság ezzel szemben az, hogy az előítéletek egyre nőnek; ezt ő egyértelműen negatív folyamatként ábrázolja.

„A cigánykérdés pozitív alakulásának legfőbb akadálya a többségi társadalom részéről tapasztalható diszkrimináció s az ennek hátterében kitapintható előítéletrendszer. Ha közéletünkben és hivatalos fórumokon a cigánysággal kapcsolatos előítéletek kerülnek szóba, a szokványos fogalmazás „a múlt maradványaként” „még meglévő” előítéleteket emleget. A tényleges helyzet ezzel szemben az, hogy az előítéletek társadalmi tudatunk számos szektorában ma is erősödnek, aktivizálódnak,

újraképződnek, s a valóban történeti eredetű előítéletek újakkal egészülnek ki” (Csalog 1980: 17).

Csalog Kemény Istvánt és Bibó Istvánt említi szellemi forrásként. Bibó 1948-as *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című műve (Bibó 1984) Csalog számára utat mutat arra, hogy „miképpen lehet és kell egy kisebbség sorsa körül kialakult társadalmi problematikát tiszta morálitással, gyakorlati politikummal és következetes demokratizmussal megközelíteni” (Csalog 1980: 20). Bibó István Csalog, de más kortárs szociológusok, társadalomkutatók számára is példakép.

Csalogétól gyökeresen eltérő kutatási irány az, amely nem a *többségi társadalom attitűdjét*, hanem a *romák életmódját* jellemzi nem „illendőnek”, nem „megfelelőnek”. Egy a magyar társadalomban (is) elterjedt, sztereotipikus romakép manifestálódásai tehát az ilyen kutatások. A rendszerváltozás idején is még megjelentek olyan munkák, amelyek a szocialista társadalomba nem illőnek, ahhoz nem méltónak festik le azt, ahogyan a cigányok élnek (lásd például Gyergyói 1990).⁵ A fő konklúzió az volt, hogy a szocialista társadalomba be kell illeszteni a cigányokat.

Forduljunk most az antiszemitizmus-kutatások területére. Vársárhelyi Mária (2016: 94) szerint az antiszemitizmus az egyik olyan téma, amely a rendszerváltozásig tabunak számított, és nem lehetett közvélemény-kutatás során rákérdezni. Például Lázár Guy, aki noha az 1970-es évektől kezdve kutatta a nemzetiségekkel kapcsolatos véleményeket, csak 1992-ben kérdezett rá először expliciten a zsidókkal kapcsolatos attitűdökre (Lázár 1996: 34). Vársárhelyi megállapítása nagy vonalakban valóban igaz, de néhány kivétel azért akad, ugyanis itt-ott már a hatvanas évektől kezdve találkozunk az antiszemitizmus témájával. Józsa Péter 1979-ben vizsgálta fiatalok körében azt, amit ő előítéletelességnek nevez (A Bogardus-skála egyetlen elemével mérte az előítéletelességet, azzal, hogy a megkérdezett lánya egy bizonyos csoporthoz tartozó taggal kötendő házasságát kifogásolná-e a megkérdezett, s rákérdezett a zsidókra és a cigányokra is; lásd Józsa 1979: 175). Több olyan kutatással találkozunk, amely az előítéletet (ebben az esetben az antiszemitizmust) egyszerűen egy legyőzendő attitűdként prezentálja (például Havas 1967).

Kende Péter és Kovács András (Kende 1984: vii; Kovács 1984: 3), az 1980-as évek első felében, Vársárhelyi későbbi megállapításait igazolva, úgy látják, hogy a „zsidókérdés”⁶ – ami számukra a zsidók magyarországi kortárs helyzetét jelenti – nem képezi nyilvános vita tárgyát Magyarországon. Kende is Bibóra hivatkozik,

⁵ Ez az írás részben helyi pártfunkcionáriusok munkája, de kisebb részben helyi romák is közreműködtek. Többek közt az alábbi témákat járja körül: telepfelszámolás, iskolába járás, helyi természetgyógyászati eljárások, étkeztetés, taníttatás, példák a jól beilleszkedőkről, diszkriminációról.

⁶ A zsidókérdés eredeti konnotációja a szerzők szerint az a vélekedés, hogy társadalmilag nem elfogadott, hogy Magyarországon zsidók élhetnek. Mivel viszont szerintük társadalmilag a zsidók

s rámutat, hogy utoljára (1984-ben íródott Kende szövege) Bibó volt az, aki igényesen foglalkozott a zsidók háború utáni magyarországi helyzetével. Karády (1984: 10) szerint a kommunizmus ideológiája szerint az antiszemitizmus „egy le-tűnőben lévő világ omladozó építményei közé” sorolandó, s ezzel együtt az antiszemitizmus megszüntetése a nemzeti partikularitások megszüntetésének igényéhez illik. Mégis figyelemre méltó, hogy a cigányellenességről számos írás született a szocializmusban, az antiszemitizmus pedig (néhány kivételtől eltekintve) gyakorlatilag nem mérték és nem tárgyalták a rendszerváltozás előtti Magyarországon.

Az, hogy a zsidóság egyáltalán nemzetiség-e, vitatott kérdés a rendszerváltás környékén született, zsidósággal kapcsolatos irodalomban. Kovács András 1989-ben például úgy érvel (Kovács 1989: 59), hogy nem az, mivel nincsen saját, közös nyelve és kultúrája, valamint anyanyelve sem. Kovács szerint a magyar zsidók a sokrétű magyar nemzeti kultúra részei.

Megfigyelhetjük, hogy az előítéletek kutatása olyan, sokszor nagyon különböző csoportokat tételez kutatási objektumokként, s kutatja őket gyakorlatilag ugyanazokkal a módszerekkel, amelyek maguk a kutatók szerint is teljesen különböző ontológiai státussal rendelkeznek. A közös bennük az, s ezért kutathatják őket hasonló módszerekkel, hogy a kutatók szerint a csoporttagok előítéletekkel szembesülnek. Eklatáns példája ennek a magyarországi zsidóság, akik számára az 1970-es évek végén – egy nem hivatalos, zsidókkal készült interjúsorozat tanulsága alapján – az egyetlen élő, zsidó történelmi tény az üldöztetés volt (Kovács 1984: 19), és csak homályos tudásuk volt esetlegesen szóba jöhető kulturális identitáselemekről.⁷ Kovács szerint a zsidók tudatának közös eleme a „mátság”, a „megkülönböztetés”, a „megbélyegzettség” (Kovács 1984: 19–20; íródott: 1980/1981). Ez az, amit aztán a Likert-, illetve Bogardus-skálával kutatnak a szociálpszichológusok. Kovács a zsidók elleni előítéletet nem felelteti meg az antiszemitizmusnak. Utóbbi akkor van jelen, ha általánosításokban fogalmazódik meg, és szankcionálást követel (Kovács 1984: 27). Politikai antiszemitizmus pedig akkor van jelen, ha azt írott szabályok, intézmények generálják, vagy programszerűen követelnek ilyeneket. Az előítéletek tehát Kovács szerint az antiszemitizmus első lépcsője. Kovács egyértelműen Bibó Istvánt tekinti mintának, amikor az antiszemitizmus jelenségét magyarázza. Rámutat arra, hogy – a sartré-i állásponttal szemben, amely szerint az antiszemitizmus nem támaszkodik tapasztalatokra – a modern, „félresiklott”

magyarországi léte elfogadott, nem használták a szerzők ezt a kifejezést a Párizsban megjelent kötetük címében (Kende 1984: vii).

⁷ Az interjúalanyok kiválasztása elég esetlegesnek tűnik, mert egy olyan embert sem sikerült meginterjúvolni, akinek Izraellel szemben bármilyen lojalitásérzése lett volna (ezt a problémát meg is említi Kovács 1984: 19).

fejlődésű társadalmakban is fennmaradhatnak olyan társadalmi hatások, amelyek a zsidókat és a nem zsidókat elkülönítik egymástól (Kovács 1984: 20–21). Az antiszemitizmus veszélyes, diszkriminatív, nem követendő viselkedési mintákat eredményez; így válik ebben a fajta diskurzusban az előítéletekesség negatívvá, elkerülendővé, veszélyessé.

Kovács (1984: 22) az általa a szórványos szakirodalom alapján felsejlő, zsidókkal szembeni előítéletek három típusát különíti el. Az első típus magja a zsidók magas státusának tételezése, a lusta, de hatalmat birtokló zsidók sztereotip képe (erről lásd például Csalog 1981: 203). A második az összetartó, egymást előnyben részesítő zsidók sztereotípiája. Kovács rámutat arra, hogy a szovjet típusú rendszerekben a származás, a megbízhatóság explicit, formális szempont is a társadalmi előnyök (például állások) kiosztásakor. Tehát zsidónak lenni esetenként valóban jelenthetett előnyt – míg más esetekben pedig hátrányt, s ez a tény pedig sokszor „rossz” szembesüléshez vezethet zsidók és nem zsidók között (Kovács 1984: 23–24), s újratermeli a „zsidókérdést”. A harmadik előítélettípus pedig a Szabó Dezső- vagy Németh László-féle kulturális antiszemitizmus, amely szerint a zsidók idegen, „nemzetet rothasztó” elemei a magyar társadalomnak. Kovács elemzi a kulturális antiszemitizmus létrejöttének és fennmaradásának tényezőit is, valamint az antiszemitizmus veszélyességét. Rámutat arra, hogy Kelet-Európában a független nemzeti létezés problémái mindmáig legitimek maradnak, noha a szocializmusban Magyarországon a nemzeti kérdés a cenzúra és az öncenzúra miatt nem fogalmazódott meg *politikai* terminusokban. Ezért a magyarok csak *kultúrnemzetként* tudtak identifikálódni (Kovács 1984: 25), s elfelejtik sokszor a kulturális és a gazdasági-politikai folyamatok közötti összefüggéseket. Ez a felejtés vezet aztán Kovács szerint ahhoz, hogy a nemzet fogalma összezsússzik a „veszélyes, irracionális értelmezési tartományok(kal)” (Kovács 1984: 26), amelyekben nincsenek beépített biztosítékok az antiszemita következtetések ellen.

Kende Péter (1984: ix) abban a Párizsban megjelent kötetben, amelybe Kovács (1984) is írt, rámutat arra, hogy az első világháború végétől a második világháború végéig a kommunista mozgalom felső vezetése nagyrészt zsidókból állt. A háború után ugyan széles tömegeket integráltak a szocialista rendszer vezetésébe, de a jobboldali közgondolkodásban tovább élt az a „sztereotípiá”, hogy 1956-ig zsidó politikai uralom állt fenn (Kovács 1984: 14) – noha már Bibó rámutatott arra, hogy számos retorziót kellett a zsidóknak is elszenvedniük, s nem volt előny a zsidó származás sem az államosításoknál, sem a kitelepítésekénél (Kovács 1984: 14) sem. Az 1956-os forradalom során felbukkanó antiszemitizmus mértékéről is legendák keringenek (Kovács 1984: 15), természetszerűleg hiteles társadalomtudományos vizsgálat akkoriban nem készült erről a kérdéssel. Az 1960-as évektől viszont

megfigyelhető egy kelet-európai politikai antiszemitizmus (Lengyelországban és a Szovjetunióban), amire a magyar zsidóság félelemmel reagált (Kovács 1984: 18).

A rendszerváltozás előtt a Tömegkommunikációs Kutatóközpont (TK) is készített felméréseket az előítéletekről. A TK 1969 és 1988 között működött, először a Magyar Rádió keretei között, majd 1985 után önálló intézetként, egészen 1991-es megszűntetéséig. A közvélemény-kutatások többségét az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya rendelte meg, számos kutatás pedig a munkatársak kezdeményezéséből született (Vásárhelyi 2016: 95). A TK kutatásai során „az aktuális, főképpen gazdasági, társadalompolitikai kormányintézkedések fogadtatásának felmérése mellett igen nagy figyelem irányult a közgondolkodás mélyebb rétegeinek és hosszabb távú változásainak vizsgálatára. Így kiterjedt kutatások folytak a történelmi tudatról, a lakosság politikai, gazdasági, történelmi és egyéb ismeretszintjéről, a társadalmi sztereotípiákról és előítéletekről, a tudásstílusokról, a gazdasági reform közgondolkodásbeli megjelenéséről” (Terestyéni 2009). A Tömegkommunikációs Kutatóközpontban zajló kutatások zöme kérdőíves kutatás volt (Vásárhelyi 2012: 5; 2016: 93). Vásárhelyi szerint az akkori vezetés azért engedélyezte közvélemény-kutatások létrejöttét, mert nem tartott a hatalmának megtörésétől, s csak arra volt kíváncsi, mi az, amit az emberek nyilvánosan véleményként be mertek vállalni. A levéltári anyagokból kiderül, hogy már az 1970-es évek végén (például az 1978-as omnibusz-vizsgálatuk keretében⁸) nagyon részletesen kutatta a Tömegkommunikációs Kutatóközpont a cigányokkal kapcsolatos véleményeket és előítéleteket, a lakóhelyen, a munkahelyen, az iskolában tapasztaltakat, valamint a cigányokat érintő szociálpolitikai irányokkal kapcsolatos attitűdöket. Egy 1982-es felmérésben a cigány anyanyelvre/nyelvtudásra is rákérdeznek, valamint arra, hogy a cigányokat ugyanannyira/kevésbé/inkább kell-e támogatni, mint más rossz körülmények között élőket. Az 1985-ös magyarságkérdőívben is téma a cigány populáció. Ugyanazt a 32 jellemzőt kell osztályozni, mint amelyeket a magyarok és más nemzetiségek jellemzésére is felkínáltak. Csak a nem cigányoktól kérdeztek rá az ilyen és hasonló állításokkal való egyet nem értésre: „Cigányok sohasem fognak beilleszkedni a társadalomba”, „Lehetővé kell tenni, hogy a cigányok önállóan intézhessék ügyeiket”, „Rá kéne kényszeríteni, hogy ugyanúgy éljenek, mint a többi ember”, „Nem érdemlik meg, hogy támogassák őket”, „Nem szabad lemondaniuk a hagyományaikról” stb. A kutatási eredmények jellemzően nem jelentek meg nyilvánosan elérhető kiadványokban, azokat a párton belül hasznosították, de hogy hogyan, annak további kutatások tárgyát kell képeznie.

⁸ Számos TK-s kutatási anyag hozzáférhető a Vera and Donald Blinken Open Society Archives-ből, az alábbi összefoglalót az ott tárolt levéltári anyagok alapján állítottam össze.

Előítélet-kutatások a rendszerváltozás után

A rendszerváltozás számos kutatási beszámolóban megjelenik, mint annak magyarázata, hogy miért vált különösen fontossá az előítélet témája az 1990-es évekre. Például Csepeli György, Örkény Antal és Székelyi Mária (1997), akik a rendszerváltozás utáni előítélet-kutatások prominens szereplői közé tartoznak, az 1990-es évek közepén számos más kutatóhoz hasonlóan a rendszerváltozás negatív, a társadalmi különbségeket fokozó következményeire hívták fel a figyelmet: „A rendszerváltozás politikai, ideológiai és gazdasági következményei minden emberre óriási terhet róttak, főleg az elesettekre.” Barczy – Diósi – Rudas (1996) munkájukban egy 1995-ös *survey* kutatás eredményeit elemezve úgy érvelnek, hogy a rendszerváltás számos, korábban lappangó társadalmi attitűdöt hozott felszínre. Azt állítják, hogy e rejtett attitűdök 1989 után nyíltabbak lettek, s a konfliktusok, érdekellentétek erősödtek a társadalmi csoportok között. A szerzők úgy látják, hogy a fiatalok számára a nyílt előítéleteesség új jelenség, mert a szocializmusban ilyesmi kevésbé volt tapasztalható. A kutatás során számos csoporttal szemben megjelenő előítéleteket vesznek számba: cigányok, zsidók, munkanélküliek, migránsok stb. A módszereket sztenderd *survey* módszereknek nevezhetjük. A válaszadók kijelentéseket olvashatnak, s az azokkal való egyetértést kell osztályozniuk. Az oktételezés az egyik ilyen sztenderd kérdéstípus, amellyel ebben a kutatásban például a munkanélküliség okaira kérdeznak rá. A kutatók a külső és a belső oktulajdonítás dichotómiáját használják értelmező kategóriaként, ahogyan ez ekkor és ezután is jellemző a magyar előítélet-kutatásokra. A belső oktulajdonítás előítéletes személyre vall, mert egy – a kutatók által a kérdőíves kérdésfeltevés alapján homogénnek elgondolt – „csoporthoz” tartozó egyén (egy roma, egy zsidó, egy fekete) bizonyos jellemzőihez kapcsolja az egyén társadalmi helyzetét. A külső oktulajdonítás pedig nem egy kisebbségi csoporthoz tartozó egyént, hanem a többségi társadalmat hibáztatja egy csoport helyzetéért.

Lássunk néhány, a magyarországi előítélet-kutatások akkori módszereire, kategóriáira tipikus esetet. A cigányokat érintő/velük kapcsolatos „problémák”-at és az azokra adott válaszokat több kutatásban is elemezték előítélet-kutatók. Például Barczy – Diósi – Rudas (1996) a „Van-e ma Magyarországon cigánykérdés?” kérdéssel kívánták megtudni, hogy mi az, amit a népesség a legégetőbb problémának gondol a romákkal kapcsolatosan (ilyenek a bűnözés, a hátrányos helyzet, a népszaporulat, a „gátlástalanság”, hogy ezen csoport tagjai mások-e, mint a magyarok, a lenézés, hogy a romák elfoglalják-e helyet a magyarok előtt, a cigányokkal szembeni féltékenységek). Arra is rákérdeztek, hogy milyen megoldásokat látnak jónak a megkérdezettek; a kutatók, ahogy számos más kollégájuk is,

az asszimiláció/integráció és a kitelepítés tengelyén értelmezték a megoldási javaslatokat. A zsidókkal kapcsolatos előítéletekkel is foglalkoztak a szerzők. A „Ki a zsidó?” és egyes sztereotíp állításokkal való egyet(nem) értést firtató tételek mellett a „Miben áll a zsidókérdés?” volt az egyik fontos téma. A „zsidókérdés” megoldására is rákérdeztek a szerzők, s szintén a „beolvadás – egymás mellett élés – kivándorlás” tengelyén helyezték el a válaszokat.

A média szerepe az előítéletek alakításában kitüntetett figyelmet kap a rendszerváltozás utáni egy-két évtizedben. A romák nem megfelelő médiareprezentációjának toposzával viszonylag gyakran találkozunk, például Bernáth Gábor és Messing Vera munkáiban. Több elemzés is született arról, hogy a médiában hogyan reprezentálják a romákat. Számos kutatásban tartalomelemzés veszi górcső alá a kisebbségről szóló tudósításokat. A beszámolókból többször olvashatjuk azt, hogy mennyire káros a média előítéleteket generáló és megerősítő volta. Bernáth és Messing (1998) megállapítja, hogy a média a többségi sztereotípiákat felerősíti, hogy integráns aktív roma szereplők nemigen jutnak szóhoz, valamint hogy leginkább a romák és magyarok közötti konfliktusokra figyel a sajtó. Konklúziójukban fájlatják, hogy a „legfőbb károsultak az azok válnak, akikről ilyen módon beszélnek. Azok, akiknek az alávetettségét újratermeli a média azzal, hogy gondosan kiválasztott szerepekben, gyakran némaságra ítélve, a megbélyegzésüket ellenpontosítás nélkül továbbadva mutatja be” (Bernáth – Messing 1998: 84).

Nem csak kvantitatív kutatásokkal találkozhatunk természetesen. Bodor Péter (2002) például roma származású műsorkészítők helyzetéről, imposztorszindrómájáról ír, interjúkra alapozva. Neményi Mária (1998) védőnőkkel és roma nőkkel készített nagyszabású interjúk kutatásában tárgyalta az egymás iránt táplált előítéletek okait és következményeit, több különböző magyarországi roma csoport jellegzetességeit bemutatva, s ezáltal reflektálva arra az alapvető problémára is, hogy az esszenciálisan „cigányos” jellemzők kutatók általi tételezése nem feltétlenül és magától értetődően igaz. Ezzel az attitűddel talán kisebbségben van a korabeli szociológusok, szociálpszichológusok között. Például Erős Ferenc (1998), aki az 1990-es évek közepén folytatott két szociálpszichológiai kutatásáról számol be, a cigányok esszenciálisan eltérő kultúráját feltételezi. Ezzel nincsen egyedül a 20. század végi magyar szociológiában, hiszen számos kutató úgy teszi fel a kérdéseit, hogy a romákat és a zsidókat is kulturálisan homogén, és a többségi magyartól eltérő csoportként fogalmazza meg; gondoljunk csak az olyan és hasonló kérdésekre, hogy a cigányok olvadjanak-e be, vagy őrizték-e meg hagyományaikat, vagy sajátítsák-e el a többség kultúráját.

Fontos megemlíteni, hogy az 1990-es években több nyilvánossá váló, az előítéleteket firtató kutatást finanszírozott mind a Soros Alapítvány, mind az állami

szervek (például a Belügyminisztérium vagy a Nemzetiségi és Etnikai Kisebbségi Hivatal). Az American Jewish Committee is vizsgálódott Kelet-Európában, 1991-ben. Olyan kérdésekre voltak kíváncsiak, hogy hol nagyobb az antiszemitizmus, továbbá az Izrael iránti attitűdökre, a holokauszt emlékének ébren tartására, a pártpreferencia és az antiszemitizmus kapcsolataira. Tehát a rendszerváltozás utáni években mind a civil, mind az állami szféra hasonló kutatásokat finanszírozott ebben a témában.

Kovács András 1989 utáni antiszemitizmus-kutatásainak konklúziójában a rendszerváltást követő társadalmi változások szintén fontos szerepet kapnak (Kovács 2014). Szerinte a rendszerváltás után olyan folyamatok alakultak ki, mint ami a 19. századi modernizáció során: konfliktusossá váltak a társadalmi kapcsolatok, mert a szerzett státuszok megrendültek. Az 1990-es évek óta fontos kérdés a kutatók számára, nőtt-e vagy csökkent-e a zsidóellenesség az adott időszakban – s az előítéletek mértékének számszerűsítése egyre fontosabb szerepet kap, a nemzetközi összehasonlítások, kutatási kooperációk egyre gyakoribbá válása miatt. Kovács András kiemelten foglalkozik az attitűdök és cselekvések közötti viszonytal is, ami nem feltétlenül jellemző általánosan a korabeli attitűdkutatások többségére. Meglátása szerint az előítéletek az antiszemitizmus dinamikájának inkább előfeltétele és indikátora, mint kiváltója (Kovács 2014: 487). Léteznek olyan helyzetek, amelyekben nagy az előítéletek, de az nem befolyásolja a társadalmi és politikai folyamatokat. Ha az antiszemita nyelv elfogadottá válik, akkor lesz robbanásveszélyes szerinte az antiszemitizmus. Viszont az előítéletek, az antiszemita kultúra és politikai ideológia között nincs egyenes út, nem következnek szükségszerűen egymásból. Kovács a politikai elitnek fontos szerepet szán, mert szerinte az ő felelősségük, hogy kihasználják-e az antiszemita nyelvet saját céljaikra. Az előítéletek és a cselekvés közötti kapcsolat kérdése a 2000-es évekbe vált aztán igazán jelentőssé, amikor az előítéletek kutatások fellendülését, gyakoribbá válását figyelhetjük meg. A rendszerváltozás után erősen átalakuló iskolarendszer előítéleteket megerősítő, illetve azokat enyhíteni bíró volta, az iskolarendszer intézményi és strukturális diszkriminatív jellemzői, valamint az oktatási szereplők előítéletei számos kutatás témáivá váltak. Az iskola mint a különböző társadalmi csoportok találkozási pontjának jelentősége felértékelődött, és sok kutatási narratívában megjelent az a kérdés, hogy mit kellene az iskolában kezdeni az előítéletek csökkentése érdekében. Erős (1998) a szocialista iskolarendszert úgy jellemzi, hogy erősen asszimiláló volt, egydimenziós értékrendszert és kulturális homogenitást közvetített. A rendszerváltás után Erős szerint megjelentek a társadalmi konfliktusok az etnikailag, kulturálisan stb. eltérő csoportok és a többség között. Szerinte az iskolának fontos szerepe van abban, hogy konfliktusokat kezeljen, továbbá a tolerancia, a megértés, az együttműködés elősegítésében.

Az iskolában lehetne a diszkriminatív gondolkodás kialakulását megakadályozni interkulturális nevelési programokkal, a befogadó társadalom attitűdjének lényegi megváltoztatásával

Az előítéletek témája a 2000-es évekre Magyarországon egyre erősebben a társadalmi különbségek és a diszkrimináció kutatásának kontextusában merül fel, s a kutatási beszámolók az előítéletek által sújtott csoportok diszkriminálásának egyik okaként, illetve előzményeként épp az előítéleteket nevezik meg – ahogyan tették azt már a szocializmusban is (lásd fenn). A TÁRKI által kiadott *Társadalmi riport* 2004-es, előítéletekkel foglalkozó összefoglalójában (Enyedi – Fábíán – Sik 2004) például azt sugallja, közvetlenül egymásba fordítható a cigányellenesség két formája, a verbális (előítéletek) és a cselekvései (diszkrimináció) (erről lásd bővebben: Erőss – Gárdos 2008). Az előítéletek megjelenését ebben a korszakban már nem kapcsolják a kutatók a szocializmus megszűnéséhez. Hangsúlyossá válnak a feltételezeten egyre erősödő előítéletességet, illetve az előítéletességnek a közéletben tapasztalható jelenlétét feltáró kutatások. Az 1990-es évekhez képest nem látunk nagy változást az előítélet-kutatások lényegi fogalmi struktúrájában.

Főképp a romák esetében kutatják az előítéleteket, mint hátrányos helyzetük egyik fő okát. A két fő csoport, akikkel szembeni előítéleteket vizsgálnak, még mindig a romák és a zsidók, de az LMBTQ emberekkel kapcsolatos előítéletek és diszkrimináció kutatása is megjelenik a 2000-es évek második felében (lásd erről például Takács Judit munkásságát, Takács 2007 és 2008, Takács et al. 2008). Takács és szerzőtársai *survey* és interjú vizsgálatokat végeztek magukat LMBT embereknek vallók körében, valamint a European Social Survey adatait is elemezték, amely az egész magyar populációt felöleli. A szerzők az előítéletek és a diszkrimináció fogalmait együtt tárgyalják.⁹ A nemi kisebbségekkel kapcsolatos kutatások megjelenése a nemzetközi szociológiai trendekbe illik bele, s jelzi azt, hogy az előítéletekkel kapcsolatos kutatások mind a rendszerváltozás előtt, mind utána erősen kapcsolódnak a nyugati trendekhez.

A *survey* korszakokon átívelően az egyik legjellemzőbb módszer az előítéletekkel kapcsolatos kutatások során. A fent prezentált előítélet-mérési skálákat továbbra is széleskörűen használják. Hangsúlyossá válnak a (feltételezett) egyre erősödő előítéletességet, az előítéletességnek a közéletben tapasztalható meghatározóbb jelenlétét feltáró kutatások. Terepmunkám során e korszakban létrejött több kutatási publikációt elemezve kimutattam, hogy a magyar társadalmat egy alapvetően

előítéletes társadalomnak mutatják be a kutatók (Gárdos 2016; 2017), s ez az alapvetés esetenként befolyásolja a kutatási módszertant, azt, ahogyan a kutatók feltételezik a kérdéseket, létrehozzák a változókat és elemzik az adatokat.

Ezzel összefüggően fontos kérdéssé válik, hogy a kérdőívekben mért előítéleteknek mi közük van társadalmi cselekvésekhez. Ehhez érdemes néhány egymással rokon fogalomról beszélni. Ugyanis az előítélet, a diszkrimináció, a társadalmi távolság és a cigányellenesség fogalmainak összemosódását figyelhetjük meg számos, előítéletekkel kapcsolatos kutatási publikációban: úgy tűnik, hogy a négy fogalom sok szövegben egymást határozza meg, egymásból következik, szétbogozhatatlan. Mégis érdemes analitikusan megkülönböztetni őket, hiszen az előítéletes attitűdből nem lehet a tényleges diszkrimináció mértékére, illetve a potenciális diszkrimináció esélyére következtetni.

Sokáig az volt az elterjedt vélemény, hogy az attitűdök mérésével az emberi cselekvést is előre lehet jelezni. Carl Murchison (1935; idézi Jahoda 2007: 186–188) viszont már az 1930-as években kritizálta az attitűdkutatásokat; könyvének bevezetőjében azt írja, hogy a szociológusok érdektelen dolgokba fektetnek nagy munkát, de nem tudjuk, hogy mi a baj a világgal, és valószínűleg mi fog történni vele. Richard LaPiere empirikusan kimutatta az 1930-as években, hogy a cselekvések és előítéletek nem feltétlenül rímelnek egymásra. A LaPiere-i felismerés ugyan nem igazán vált mainstream tudományosság részévé, sokszor mégis cselekvések okainak állítják be az attitűdöket – s nem csak a tudományos mezőben: például egy UNESCO-irat szerint a vélemények manipulációja okozza a háborúkat (Jahoda 2007: 183).

Gordon W. Allport (1999: 83–84) klasszikus, 1954-ben íródott művében a más csoportokkal szembeni elutasító viselkedés öt fokozatát különbözteti meg: szóbeli előítéletesség, elkerülés, hátrányos megkülönböztetés, testi erőszak, kiirtás. A legtöbb hazai előítélet-vizsgálat nem különbözteti meg az Allport által világosan meghatározott fokozatokat; ennek az a következménye, hogy az előítéletek megletéből következtetnek diszkriminatív hajlandóságra, sőt akár erőszakos tendenciákra is, noha már Allport (1999: 84) rámutatott arra, hogy akár erős előítéletekből sem következik feltétlenül a diszkrimináció igénye.¹⁰

⁹ „2007-ben zajlott le az első olyan átfogó kutatás, melynek célja az LMBT-emberek magyarországi helyzetének és társadalmi kirekesztettségük mértékének felmérése volt különös tekintettel a társadalmi előítéletek és a diszkriminációs gyakorlatok működésére és hatásaira” (Takács 2008: 52).

¹⁰ Például ismertet olyan, többek között LaPiere által vezetett kutatásokat, ahol az emberek által hangoztatott előítéletek sokszor homlokegyenest különböznek cselekvésüktől. Kínai és fekete vendégeket szinte kivétel nélkül szívesen láttak a harmincas évek Amerikájának szállodáiban, vendéglőiben és szórakozóhelyein, noha a kérdőíves vizsgálatokban ugyanezen hotel- és vendéglátó tulajdonosok szinte kivétel nélkül „megtagadták” a kisebbséghez tartozó vendégek kiszolgálását.

Empirikus tudományantropológiai munkámban rámutattam (Gárdos 2017), hogy mennyire önálló életet élnek az aggregált, új változók, és hogy esetenként milyen laza az a translációs lánc, amely visszavezetné őket a korábbi változókhoz, a „nyers” adatokhoz vagy akár a megkérdezettek válaszaihoz. Összecsúszik a jelen idejű egyéni percepció szintje és a jövőbeni kollektív cselekedetek szintje. Az integráció lehetetlensége, a konfliktusok kirobbanásának víziója, az elnyomott, előítéletekkel sújtott és ezért nap mint nap diszkriminált romák képe az az értelmezési horizont, amelyen számos hazai kutató az adatokat értelmezi.

Az antiszemitizmust a mainstream kérdőíves szociálpszichológiai felmérésekben a rendszerváltozás után hasonló módszerekkel mérték, mint a romákkal kapcsolatos előítéleteket: kijelentésekkel való egyetértés megjelölésével egy általában ötfokú skálán (Kovács 2014). Kovács András megkülönbözteti a kognitív antiszemitizmust és az affektív antiszemitizmust, ahogy ezt a szakirodalomban az 1980-as évek után fokozatosan egyre elterjedtebbé vált, amióta a kognitív és az automatikus attitűdöket megkülönböztetik (lásd fent). Az affektív antiszemitizmust mérik az olyasfajta kérdések, hogy „mennyire szimpatikus” egy bizonyos csoport („néger”, „románok”, „svábok” stb.). A Bogardus-skála szintén egy világszerte elterjedt mérési módszer, amely Magyarországon is évtizedek óta közkedvelt (mindezekről lásd fent). Azonban ez a módszer nem teljesen elfogadott a szakmában: Kovács (2007) rámutat, hogy az ő praxisában a Bogardus-skála mint a társadalmi távolságot jól mérő eszköz sokszor nem igazolódott be. Korábban rámutattam (Gárdos 2017), hogy a Bogardus-skála háttérben álló elképzelés a csoportok közötti társadalmi távolságról nem feltétlenül állja meg a helyét. Leírtam, hogy előfordult olyan eset egy próbakérdésen, amikor azzal indokolta meg egy válaszadó, miért fogadna el egy cigány szomszédot, hogy vannak csendesen viselkedő cigányok is; ez a válaszadó úgy fogta fel a kérdést, hogy csendes vagy hangos szomszédokat akar-e inkább. Tehát azt, hogy mire vonatkozik a kérdés, ebben az esetben különbözőképp fogta fel a kutató és a megkérdezett: a kutató két etnikum közötti társadalmi távolságot mér, a megkérdezett pedig (esetleg) bizonyos sztereotípiákra vagy tapasztalatokra gondol (arra, milyenek is lehetnek cigányok szomszédként vagy neki mik az ez irányú tapasztalatai).

A módszertani hagyományok, különösképpen az adatokhoz való viszony is jelentős változáson ment keresztül a magyarországi attitűdkutatásokkal kapcsolatos, az elmúlt 50 évben íródott szakirodalomban. A statisztikai módszertan egyre bonyolultabbá válása tükröződik a magyarországi szakfolyóiratokban, monográfiákban megjelentetett szociológiai, szociálpszichológiai írásokban is. Sokszor számos mérőszámot, intervallumot, mérőeszközt leírnak és részleteznek a szövegekben. Viszont dolgozik több olyan kutató, aki konzekvensen csak néhány alapvető

statisztikai adatot ad meg, s például együttjárások erősségét jelző mutatókat vagy konfidenciaintervallumokat nemigen látunk az ő publikációikban.

Az előítélet-kutatások innovatív megközelítését választotta 2006 és 2016 között a TÁRKI: kérdőíves felméréseikben rákérdeztek a piréz nevű csoporttal kapcsolatos attitűdökre és a velük kapcsolatban érzett társadalmi távolságra is. Csakhogy pirézek nem is léteznek: ezzel a módszerrel az általános (tehát nem egy ismert csoporttal szembeni) csoportközi idegenkedés mérését célozták a kutatók.

A vizsgált korszakra nem igazán jellemző, hogy a rasszizmus nemzetközileg elterjedt fogalmát használják (Feischmidt 2013). Feischmidt úgy érvel, hogy a rasszizmust úgy kell értelmezni, mint az uralom és ellenőrzés társadalmi hierarchiájára épülő módozatot, s használatával nemzetközileg elfogadott módon lehetne leírni azt a strukturális, intézményi és személyes attitűdökből egyaránt álló komplex jelenséget, amely jellemzi a romák magyarországi helyzetét. Ezzel ellentétben a rasszizmus kifejezéstől egyes kutatók azért ódzkodnak, mert használatukkal a romák egy, a magyartól különálló rasszként tételeződnének.¹¹

A számítógépes munka széles körű elterjedése, a statisztikai adatkezelő programok kezelésének már az alapszintű egyetemi curriculumokba történő integrálása a statisztikai programcsomagok elterjedéséhez vezetett, s megkönnyítette a gépi elemzések kivitelezését. Jellemzőbbé válnak a nemzetközi részvétellel zajló, nagy, összehasonlító kutatások, és sok országot integráló adatbázisok használata. A módszertan területén van néhány újítás a *survey*-ekhez képest: a vizsgált korszak végén megjelenik a társadalomtudományos kísérlet módszere (Sik – Simonovits 2006), többször a *survey* módszerével párosítva, közös kutatási dizájnban. Ez a kísérleti módszer az Egyesült Királyságból és az USA-ból származik (Sik – Simonovits 2006: 72), ahol az etnikai diszkrimináció mérése volt az elsődleges cél. A kutatók a kísérletekkel Magyarországon tipikusan szintén az etnikai diszkriminációt kívánják mérni (Sik – Simonovits 2009). A kísérletekben olyan kontrollált helyzeteket igyekeznek létrehozni a kutatók, amelyben csak a kutatni kívánt tulajdonság meglétét próbálják változtatni, tehát például a különböző etnikumú, de amúgy lehetőleg hasonló munkakeresőkkel kapcsolatos viselkedési mintákat, esetleges diszkriminatív cselekedeteket mérik fel.

¹¹ Köszönöm Messing Vera velem e témában folytatott beszélgetését.

Összefoglalás

Tanulmányomban kifejtettem, hogy míg a második világháború előtt a fehér faj felsőbbrendűségét a társadalomtudományok számos képviselője megkérdőjelezhetetlen tényként kezeli, addig a világháború alatt és után, majd az 1960-as években kibontakozó magyarországi társadalomtudományokban is általában normatívan ítélik meg az előítéleteket, és negatív, megszüntetendő, hátrányos megkülönböztetéshez vezető jelenségeként definiálják. Az előítéletek természetességéről szóló elméleti felismerés a magyar empirikus előítélet-kutatások szövegeibe nem igazán szivárgott be. A szocialista időszakban a romákkal kapcsolatos előítélet-kutatások az előítéletet általában elmaradott attitűdként taglalják, amelynek az ideális szocialista embertípus esetében nincs keresnivalója. Az előítéletek a nacionalizmus egyik veszélyes megelőző fázisaként tárgyalódnak. A társadalomtudományos kutatás egyik célja akkoriban az volt, hogy az előítéletek csökkentése érdekében azokat jobban megismerjük; a szocialista társadalom fejlődése során az előítéletek megszüntetésére kellett törekedni. Az 1970-es években a felvilágosodásra, a racionalitásra, és ezzel egyidejűleg egy egyetemes emberi normativitásra való utalás is hangsúlyosan megjelenik az előítéletekről szóló szociológiai szövegekben. Elvértve találkozzunk olyan társadalomtudományos írásokkal is, amelyek az előítéletek kialakulását történeti szempontból elemzik. A cigányellenességről számos írás született a szocializmusban, az antiszemitizmust pedig (néhány kivételtől eltekintve) gyakorlatilag nem mérték és nem tárgyalták a rendszerváltozás előtti Magyarországon.

A rendszerváltozás számos kutatási beszámolóban megjelenik annak magyarázataként, hogy miért vált különösen fontossá az előítélet témája az 1990-es évekre. Ezekben azt állítják, hogy a rejtett attitűdök 1989 után nyíltabbak lettek, s a társadalmi csoportok közötti konfliktusok, érdekellentétek erősödtek. Az elmúlt 20 évben az 1990-es évekhez képest nem látunk nagy változást az előítélet-kutatások lényegi fogalmi struktúrájában. Az előítéletek megjelenését ebben a korszakban már nem kapcsolják a kutatók a szocializmus megszűnéséhez. Az előítéletek és a cselekvés közötti kapcsolat kérdése a 2000-es évekre vált aztán igazán jelentőssé, amikor az előítélet-kutatások fellendülését, gyakoribbá válását figyelhetjük meg. Hangsúlyossá válnak a (feltételezett) egyre erősödő előítéleteséget, az előítéleteségnek a közéletben tapasztalható meghatározóbb jelenlétét feltáró kutatások. A kutatók, míg sokszor az előítéletekről beszélnek, valójában a diszkriminációról kívánnak állításokat tenni. A 21. században jelenik meg az LMBT emberekkel kapcsolatos előítéletek és diszkrimináció kutatása is.

Irodalom

- Adorno, T. W. – Frenkel-Brunswick, E. – Levinson, D. J. – Sanford, R. N. (1950): *The authoritarian personality*. New York: Harper and Row.
- Allport, G. (1935): Attitudes. In Murchison, C. (ed.): *Handbook of Social Psychology*. Worcester, Mass.: Clark University Press, 798–844.
- Allport, G. (1999 [1954]): *Az előítélet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Babusik F. (é. n.): *Az esélyegyenlőség korlátai Magyarországon. Státusz, etnicitás, kirekesztődés az egészségügyben és a szociális szférában*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Barczy M. – Diósi P. – Rudas J. (1996): *Vélemények a mászagról – előítéletek a fiatalok körében*. Budapest: Animula Kiadó.
- Bernáth G. – Messing V. (1998): *Vágóképként, csak némában*. Budapest: Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal.
- Bibó I. (1984): Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In Bibó I.: *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Bodor P. (2002): Roma származású műsorkészítők helyzete a magyar médiában. In Tabajdi Cs. (szerk.): *Esélyek és veszélyek: A kisebbségi önazonosság megőrzésének európai tapasztalatai*. Budapest: Codex Print Kft., 294–300.
- Bogardus, E. S. (1925): Measuring Social Distances. *Journal of Applied Sociology*, (9): 299–308.
- Briñol, P. – Petty, R. E. (2012): The history of attitudes and persuasion research. In Kruglanski, A. – Stroebe, W. (eds.): *Handbook of the history of social psychology*. New York: Psychology Press, 285–320.
- Brown, R. (1998): Régi és új előítéletek. In Erős F. (szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 211–237.
- Csalog Zs. (1980): A Cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt. In Bence Gy. – Csoóri S. et al. (szerk.): *Bibó-émlékkönyv*. 2. kötet. Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 522–545.
- Csalog Zs. (1981): *A tengert akartam látni*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Csepeli Gy. – Székelyi M. – Örkény A. (1997): Szertelen módszerek. In *Szöveggyűjtemény a kisebbségi ügyek rendőrségi kezelésének tanulmányozásához*. Budapest: COLPI, 130–172.
- Darwin, C. (1965 [1872]): *The Expression of the Emotions in Man and Animals*. Chicago, IL: University of Chicago.
- Dovidio, J. F. – Newheiser, A.-K. – Leyens, J.-P. (2012): History of intergroup relations research. In Kruglanski, A. – Stroebe, W. (eds.): *Handbook of the history of social psychology*. New York: Psychology Press, 407–430.

- Duckitt, J. (2010): Historical overview. In Dovidio, J. F. et al.: *The SAGE Handbook of Prejudice, Stereotyping and Discrimination*. New York: Psychology Press, 29–44.
- Enyedi Zs. – Fábián Z. – Sik E. (2004): Nöttek-e az előítéletek Magyarországon? In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2004*. Budapest: TÁRKI, 375–399.
- Erős F. (1998): Két empirikus vizsgálat eredménye. In Gombos J. – Kiss M. R. (szerk.): *A kisebbségekből álló társadalom konfliktusai: multikulturális oktatási program*. Szeged: Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 51–75.
- Erős F. (2017): Előítéletek: a vágy ideológiái. *Filozófiai Szemle*, (1): 68–77.
- Erőss G. – Gárdos J. (2008): Előítéletes társadalom vagy diszkriminatív iskola? A cigányellenesség és a hátrányos megkülönböztetés közötti különbségről. In Erőss G. – Kende A. (szerk.): *Túl a szegregáción: Kategóriák burjánzása a közoktatásban*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 49–82.
- Feischmidt M. (2013): Rasszizmus és média. In Bogdán M. – Feischmidt M. – Guld Á. „Csak Másban”. *Romareprezentáció a magyar médiában*. Gondolat Könyvkiadó – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 111–122.
- Gárdos J. (2016): A szociológiai magyarázat és a szociológusok várakozási horizontja. Esettanulmány a magyar előítélet-kutatás területéről. *Replika*, (99): 67–85.
- Gárdos J. (2017): *Tudáslétrehozás a mai magyar szociológiában: Egy esettanulmány*. Disszertáció. PTE.
- Gárdos J. (2020): Normativitás a szociológiában a magyarországi előítélet-kutatók példáján. *Szociológiai Szemle*, 2020 (1): 63–80.
- Gyergyói S. (1990): *Kirekesztéstől a beilleszkedésig*. Debrecen: Mozaik Kiadó.
- Halász L. – Sipos J. (1969): *Művészeti kommunikáció hatása faji előítéletre*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Halász L. – Sipos J. (1970): Cigányok. Faji előítéletek változása általános iskolai tanulók színházi élményében. *Világosság*, (1): 56–60.
- Havas Á. (1967): Nacionalista hatások gyermekeinkre. *Társadalmi Szemle*, (március): 97–111.
- Heller Á. (1966): Előítélet és mindennapi élet. In uő.: *Társadalmi szerep és előítélet*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 79–170.
- Heller Á. (1967): Mi a magyar most?. *Kortárs*, (augusztus): 1297–1308.
- Jahoda, G. (2007): *A history of social psychology: from the eighteenth-century enlightenment to the Second World War*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Józsa P. (1979): Ideológiai áramlatok városi ifjúságunkban. II. *Világosság*, (3): 173–181.
- Karády V. et al. (szerk.) (1984): *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizs: Magyar Füzetek.
- Kende P. (1984): Bevezető. In Karády V. et al.: *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizs: Magyar Füzetek, v–xv.
- Kovács A. (1984): A zsidókérdés a mai magyar társadalomban. In Karády V. et al.: *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizs: Magyar Füzetek, 1–35.
- Kovács A. (1989): Zsidóság – nemzetiség. *Hitel*, 2 (29): 59.
- Kovács A. (2014): Zsidóellenes előítéletek és az antiszemitizmus dinamikája a mai Magyarországon. *Társadalmi Riport*, 13 (1): 486–508.
- Lázár G. (1996): *Többség-kisebbség: tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Budapest: Osiris Kiadó – MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- Lippmann, W. (1922): *Public Opinion*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- Márkus M. (1967): Büszkeség és előítélet. *Valóság*, (4): 63–64.
- Murchison, C. (1935): *A Handbook of Social Psychology*. London: Clark University Press – Oxford: Oxford University Press.
- Myrdal, G. (1944): *An American Dilemma: The Negro Problem and Modern Democracy*. New York: Harper & Brothers.
- Neményi M. (1998): Terhesség, szülés, gyermekgondozás. Cigány anyák az egészségügy kapcsolatrendszerében. *Esély*, 9 (2).
- Park, R. E. (1924): The concept of social distance as applied to the study of racial attitudes and racial relations. *Journal of Applied Sociology*, (8): 339–344.
- Sik E. – Simonovits B. (2006): A diszkriminációtesztelés módszeréről. *Esély*, (4): 72–85.
- Sik E. – Simonovits B. (2009): A diszkrimináció mérése kérdőíves és tesztmódszerekkel. In Fazekas, K. – Lovász, A. – Telegdy, Á. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök*. Budapest: Országos Foglalkoztatási Közalapítvány – MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 118–132.
- Tahin T. et al. (1972): Kísérlet az elmebetegséggel szembeni attitűdök tanulmányozására. Empirikus vizsgálat négy társadalmi csoportban. *Szociológia*, (3): 383–406.
- Takács J. (2007): Előítélet és megkülönböztetés az iskolában. *Educatio*, 16 (1): 67–83.
- Takács J. (2008): Magyar LMBT-tematikájú társadalomtudományos kutatási irányok. *Kultúra és közösség*, 12 (2): 50–56.
- Takács J. – Mocsonaki L. – P. Tóth T. (2008): A leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű (LMBT) emberek társadalmi kirekesztettsége Magyarországon. *Esély*, 19 (3): 16–54.

- Terestyéni T. (2009): Volt egyszer egy Tömegkommunikációs Kutatóközpont... A TK 40 konferencián 2009. október 1-jén a Magyar Rádió Márványtermében elhangzott nyitó előadás. <http://communicatio.hu/mktt/dokumentumok/konferenciak/2009/tk40/nyitoeloadas.htm>. Letöltés ideje: 2019. 07. 18.
- Thurstone, L. L. (1928): Attitudes Can Be Measured. *American Journal of Sociology*, (33): 529–554.
- Várnagy E. (1972): Előítélet és cigányság. *Baranyai Művelődés*, (4): 101–109.
- Vásárhelyi M. (2012): Report on the research conducted from 01.06.2012 to 31.07.2012 on the topic "Public opinion and media research in Hungary, 1969–1991" supported by the International Visegrad Fund. <http://www.osa-archivum.org/files/fellowships/visegrad/reports/2012/VASARHELYI-201204.pdf> Letöltés ideje: 2020. 10. 24.
- Vásárhelyi M. (2016): Média- és közvélemény-kutatás a Kádár-korszakban. *Médiakutató*, 16 (1): 93–96.
- Znaniecki, F. – Thomas, W. I. (2002): *A lengyel paraszt Európában és Amerikában*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.

Gárdos Judit – Ságvári Bence

AZ ÉRTÉKKUTATÁSOK ÍGÉRETE ÉS VALÓSÁGA

Az értékek kutatása

Bevezetés

Az értékek kutatása, és ezen keresztül az emberi viselkedés megértése a társadalomtudományok egyik nagy, részben beteljesült, másrészt pedig kudarcot valló ígérete volt a 20. század második felében, nem utolsósorban pedig a magyar szociológia egyik máig is fontos identitásképző kutatási területe. Tanulmányunkban a magyarországi értékkutatások 1960 és 2010 közötti történetét tekintjük át. A fő kérdésünk, hogy a témával foglalkozó kutatók milyen célokkal és előfeltételezésekkel vizsgálták és magyarázták a magyar társadalom különböző csoportjainak érték-választásait. Milyen hagyományok, örökségek és újítások mutathatóak ki az értékkutatási szövegekből és módszerekből? Milyen kapcsolatok fedezhetők fel a társadalmi környezet és az értékkutatások kérdésfeltevései között? Milyen tudósszerepek és az azokkal kapcsolatos értékmintázatok rajzolódnak ki a szövegekből? Végül pedig hogyan viszonyulnak az értékekhez, és hogyan értékelik maguk a kutatók azokat az értékeket, amelyeket kimutatnak a magyar társadalomban, illetve azokat, amelyeket hiányolnak?

Fejezetünk áttekintő jellegű, illetve terjedelmi korlátaink is végesek voltak, így számos, értékkutatásokkal foglalkozó kutató szükségszerűen kimaradt belőle. Igyekeztünk azonban a magyar szociológiára és ezen belül az értékek kutatására legnagyobb elméleti és módszertani hatást gyakorló kutatókat mindenképpen bevonni a vizsgálatunkba. A 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely fennállása óta készít életútinterjúkat, főleg kvalitatív módszereket használó, jelentős magyar társadalomkutatók körében; a témánkba vágó kutatási profillal rendelkező tudósokat próbáltuk megemlíteni a fejezetben. Hangsúlyt fektettünk azokra a szövegekre, ahol a kutatók maguk elemzik az értékkutatások tudományágát. Igyekeztünk továbbá szemlélni azon kutatásokat, amelyek nemzetközileg is használt módszerekkel dolgoztak, illetve maguk is nemzetközi összehasonlító munkák voltak.

Egyfelől foglalkozunk azokkal a nemzetközi tendenciákkal, amelyek fontosnak bizonyultak a hazai értékkutatások terén is, de másfelől néhány specifikus hazai jellemzőre is kitérünk. Az értékkutatások mint a kulturális fogyasztást vizsgáló

terület kitüntetett szerepet kap Magyarországon a rendszerváltozás előtti értékkutatásokban, ugyanis a kulturális fogyasztás normatív terepként fogalmazódik meg, ahol a kutatók megszólalhatnak a kívánt és nem kívánt kulturális fogyasztási szokásokról. Erről a jelenségről kiemelten beszélünk. A másik kitüntetett terepe az értékkutatásoknak a mindenkor (mind rendszerváltozás előtt, mind utáni), az egész ország politikai állapotával, fejlettségével, avagy az egész magyar társadalom megítélésével kapcsolatos narratívákban is kiemelt jelentőséggel bíró vizsgálatok a szocialista értékekről, a demokrácia hazai állapotáról, valamint az előítéletekről. Az értékekkel kapcsolatos, de az egész magyar társadalom megítélésére hivatott kutatások bemutatása fejezetünk másik fókuszpontja.

Értékek a középpontban

Az értékek azért is válhattak az egyik központi témává a magyar szociológiában az elemzett időszakban, mert számos tudományág számára kínáltak lehetőséget arra, hogy segítségükkel a társadalom egészének állapotáról lehessen fontos megállapításokat tenni, az értékeket koherens rendszerbe szervezve pedig tudományos narratívaként lehessen bemutatni a társadalom legfontosabb jellemzőit, problémáit (Szabari 2015). Ehhez az értékek kétféle szerepben járultak hozzá. Egyfelől markáns (és többnyire negatív) aktuális társadalmi jelenségeket lehetett visszavezetni az egyének értékeire, másfelől a társadalmi-kulturális hagyományokból, az ország specifikus állapotából lehetett levezetni empirikusan megfigyelt értékviselkedéseket. Beluszky Tamás (2000: 139) a magyar szociológiának az 1970-es években megerősödött, értékekre irányuló kutatásait azzal indokolja, hogy ekkorra váltak érezhetővé a modern ipari társadalmak válságának első komoly jelei, amelyek nem teljesen azonos módon, de a megkésve iparosodó szocialista társadalmakban is éreztették hatásukat. Számos társadalmi problémát, deviánsnak tartott viselkedést pedig az értékek válságára lehetett visszavezetni. Így az 1970-es évek második felétől egyre nyilvánvalóbbá váló gazdasági problémák társadalmi hátterének (azaz az értékek válságának) a megértését sokan várták az értékkutatásoktól. „A legkülönbözőbb területeken (a távlati tervezés prioritásaitól kezdve a népesedési problémákon át a közművelődésig vagy a tömegsportig) merült fel a tisztázás igénye, a célok sorrendjének problémája, a szűk erőforrások elosztásának elvi kérdése” – írta erről a korszakról Csepeli György és Somlai Péter 1985-ben (Csepeli – Somlai 1985). Ez az idézet egyben azt is felfedi, hogy a magyar értékkutatási hagyományt már a kezdetektől inkább az úgynevezett dimenzionalista megközelítés hatotta át, amely az értékek holisztikus felfogásából indult ki. Olyan „végső”, ám még értelmezhető és mérhető univerzális értékekre és

értékdimenziókra koncentrált, amelyek segítségével általánosságban magyarázhatók az egyéni, csoportos, társadalmi vagy akár „nemzeti” viselkedésformák hátterében meghúzódó normák és attitűdök. Az értékek kutatása a hazai szociológiában a kezdetektől fogva elsősorban normatív alapokon szerveződött. Ez a megközelítés biztosította azt a kettős szerepfelfogást is, amelyben egyszerre jelenhetett meg a tudományos kutató és a magyar társadalom jelenéért és jövőjéért aggódó értelmiségi.

Előzmények

A magyarországi szociológiai értékkutatások egyik sajátos előzményeként tekinthetünk a nemzetkarakterológiára. Úgy véljük, ha közvetett módon és többszörös áttéteken keresztül is, de ennek a történelmi, irodalmi, publicisztikai hagyománynak a gyakran önostorozó narratívája sokszor átszűrődött az 1970-es évektől professzionalizálódó empirikus értékkutatások világába is. A 19. század második felével kezdődő időszak a nemzeti jellemek, más szóval a nemzetkarakterológia „kutatásának” évszázada is volt. Ezek a próbálkozások egy-egy nemzet, vagy azon belül bizonyos társadalmi csoportok értékeit esszéisztikusan, a jellemzőnek vélt közgondolkodásból kiindulva igyekeztek meghatározni. A magyar nemzeti karakterről szóló – mai fogalmainkkal tulajdonképpen minden empirikus alapot nélkülöző – művek közös eredője volt, hogy többnyire válságosnak vélt történelmi helyzetben próbáltak meg diagnózist és kiutat mutatni, és ennek részeként jellemezték és elemezték a magyar ember mentalitását, alkatát (azaz végső soron értékeit) (lásd ehhez kapcsolódóan például Prohászka 1936; Szekfü 1939; Hunyady 1997). A modern nemzetkarakterológia művelésének hajtóerejét Magyarországon a társadalmi fejlődés torzulásai és fáziskésései adták, ebből kifolyólag tehát egyszerre volt kortünet és kórtünet (Lackó 1985: 97). Ezek az írások nem klasszikus szociológiai vagy általánosságban véve tudományos munkák voltak, és nehezen is állnák ki a mai értelemben vett tudományosság próbáját. Sokszor csupán önkényesen válogatott forrásokból táplálkoztak, (vagy nem is igazán voltak forrásaik), mondanójukat pedig át- meg átszöttek az olyan általánosító megállapítások, amelyekben – sokszor közhelyekből építkezve – a publicisztika ernyője alatt keveredett a pszichológia, a történettudomány és az irodalom fogalomkészlete. Témánk szempontjából nem érdemes azonban átsiklani felettük, hiszen bizonyos formában közös nemzeti kultúránk és önismeretünk részévé váltak, és mint látni fogjuk, közvetett módon a professzionális szociológiai értékkutatásokra is hatással voltak.

Ezeknek a munkáknak – nagyon leegyszerűsítve – az 1940-es évek végéig az egyik alapvető, folyamatosan vissza-visszatérő gondolata az volt, hogy mennyiben alkal-

mas a magyar nép, a magyar jellem a modernizációra, a kapitalista termelési viszonyok közötti boldogulásra. Vagy másképpen fogalmazva: mennyiben „kompatibilisek” értékeink, általános értékrendünk a kapitalizmus szellemével. A két világháború közötti időszak különösen kedvezett a nemzetkarakterológiai indíttatású, a magyar önképről szóló írásoknak. Az ebben a korszakban a magyar nemzeti karakterről szóló gondolatok keretét már az átélt történelmi traumák (világháborús vereség, Trianon, forradalmak) miatti önvizsgálat jelölte ki. Prohászka Lajos (1936), Szekfű Gyula (1939), Babits Mihály (1939), Veres Péter (1940) Németh László, majd később az 1940-es évek második felében Bibó István (1986) is Magyarország elszenvedett veszteségeit a magyar jellem jellegzetességeiből próbálta meg levezetni. A magyarság jelleméről értekező szerzők gondolataiban erőteljesen volt jelen a magyarok sajátos antikapitalista mentalitásáról való meggyőződés. A dualizmus korában, majd pedig a két világháború közötti időszakban is az „úri rétegek” életmódját meghatározó rendies értékek és eszmények, illetve ennek a társadalmi kisugárzása váltak a modernizáció, a polgárosodás egyik fő kulturális, mentális akadályává. A többnyire külső hatások következtében beinduló modernizációs folyamatok pedig a tradicionális struktúrákhoz és értékrendekhez szelídültek (Pach 1982). Ez az „elmaradottságérzés”, modernizációs fáziskésés kimondva-kimondatlanul a hazai értékkutatások egyik későbbi (látens) kiindulópontjává vált. Szintén közvetett történelmi előzményként tekinthetünk az ugyanebben az időszakban a falu és a parasztság felé forduló, első aranykorát élő szociográfiára is, amelyben szintén többféle identitást és szerepfelfogást (tudományos szakszerűség, publicisztikai stílus, aktuálpolitikai érzékenység) egyesített magában (Némedi 1985: 10–11; Saád 1996: 169).

Értékkutatások Magyarországon a szocializmusban

Rövid szubjektív kronológia

Az 1960-as évek közepétől kezdődően az értékkutatások köré „pezsgő” szakmai élet szerveződött. Nagyjából minden évtizedre jutott egy-két olyan nagyobb szabású tudományos konferencia, amely egyfajta seregszemléje volt az aktuális értékkutatói eredményeknek, és amelyek alapján később összefoglaló publikációk, tanulmánykötetek jelentek meg. Fontos, hogy az értékek elméleti és empirikus indíttatású kutatása ebben az időszakban egyáltalán nem csak a szociológusok privilégiuma volt: a filozófia mellett a történet- és irodalomtudomány képviselői közül szintén többen foglalkoztak a magyarok értékeinek kutatásával. A *Valóság*

című folyóiratban például már 1964–1965-ben lezajlott egy értékvita. Ezek ekkor még (empirikus kutatások hiányában) több tudományág nézőpontjain keresztül, és kellőképpen leegyszerűsítve, a polgári és a marxista értékrendszer szembenállásáról szóltak.¹

Egy évtizeddel később, 1976-ban jelent meg a *Magyar Filozófiai Szemle* első tematikus száma (1976/4), amelynek összes tanulmánya az értékekkel foglalkozott. Alapjául az „Érték a társadalomtudományban” címmel 1974-ben rendezett konferencia előadásai szolgáltak, ahol az értékekről számos tudományág képviselője tartott előadást (Bayer József, Erdélyi Ágnes, Hankiss Elemér, Józsa Péter, Bonyhai Gábor, Kelemen János, Veres András, Nyíri Kristóf).

Egy további évtizedet ugorva az időben, a Társadalomtudományi Közlemények 1986/2. tematikus száma *Értékek és értékproblémák a szocializmusban* címmel jelent meg, amelyben 1981 és 1985 között készült értékkutatások eredményei kaptak helyet. Itt is egymás után szerepeltek szociológusok, művelődéstörténészek, történészek írásai (Papp Zsolt, Hermann István, Hoch Róbert, Szalai Sándor, Hanák Péter, Hankiss Elemér, Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor, Almási Miklós, Vitányi Iván, Szecskő Tamás).

1985-ben került sor az „Érték, értékkonfliktus, társadalmi változás” című háromnapos konferenciára, amelynek előadásaiból 1987-ben jelent meg *Értékek és változások* címmel egy kétrészes tanulmánykötet (TK 1987). Ez már egyértelműen az értékkutatások empirikus, azon belül is nagymértékben kvantitatív szakasza volt. Sőt, számos tanulmány épült többváltozós statisztikai eljárásokra, ami egyértelműen kijelölte az értékkutatások következő két évtizedének domináns módszertani megközelítésmódját. Ugyanakkor a konferencia és tanulmánykötet több mint 40 fős előadói, illetve szerzői gárdájának diszciplináris és módszertani sokszínűsége is jól mutatta, hogy a rendszerváltozásig az „értékkutatások nagyra nyitott ernyője” az akkori társadalomtudományos kutatói hálózatok egyik legfontosabb „sűrűsödési pontja” volt.

A szocialista időszak hazai értékkutatásainak egyik fontos sajátossága, hogy amennyiben „lehántjuk” róla a szocialista tudományos elveknek való megfelelés kötelező köreit, összességében már az 1970-es évektől kezdődően egy komoly nemzetközi beágyazottsággal és mintakövetéssel rendelkező kutatási területet találunk. Ez elsősorban abban nyilvánult meg, hogy számos kutatási műhely (Művelődéskutató Intézet, MTA Szociológiai Intézet, Tömegkommunikációs Kutató-

¹ A magyar szociológia története során számos kutató foglalkozott a polgári és a szocialista szerkezetek magyarországi együttélésével. Erről jelen kötetben lásd Vigvári András „Az informalitás fogalomtörténete a magyar társadalomtudományokban” című írását.

központ stb.), illetve szerző (Hankiss Elemér, Füstös László, Szokolczai Árpád, Varga Károly – hogy csak néhányat említsünk) építette munkáját akkoriban a szociológiaelmélet klasszikusai mellett kurrensnek számító amerikai és/vagy nyugat-európai szerzők elméleti és/vagy empirikus alapjaira.

A nemzetközi beágyazottság tézisé az is alátámasztja, hogy az 1970-es évektől kibontakozó empirikus értékkutatásokban már előfordult, hogy a magyar eredményeket más országok eredményeivel hasonlították össze (Varga 1968; Józsa 1975; Hankiss 1982). Később ez a megközelítés még inkább jellemzővé vált, párhuzamosan azzal, hogy az 1980-as évektől Magyarország több nemzetközi kutatási programhoz csatlakozott, így részben megalapozva az 1990 utáni időszak sikeres nemzetközi projektjeit is.

Domináns megközelítések az értékkutatásban

Az értékkutatások magyarországi folyamataira gyakorolt hatásukat tekintve néhány olyan kitüntetett szerző (vagy szerzőtárs) alkotott a szocialista korszakban, akinek munkásságát érdemes e fejezetben kiemelni. A legjelentősebb magyarországi értékkutatók az értékeket a pozitív, vágyott társadalmi integráció, a jól működő társadalmi folyamatok központi elemének tekintették, és ekként tárgyalták műveikben. Az érték tehát *ab ovo* nem semleges fogalomként jelenik meg; bizonyos értékek kívánatosabbak másoknál.

Az egyik legfontosabb szerző Hankiss Elemér, aki 1982-ben megjelent, máig fontos könyvében, a *Diagnózisok*ban (Hankiss 1982), esszéisztikusan ír a magyar társadalom legfontosabb problémáiról. Normákkal, egyéni stratégiákkal, politikai rendszerekkel, társadalmi mechanizmusokkal, történeti és politikai folyamatokkal egyaránt, azokat összekötve, együttesen értelmezve foglalkozik, az értékeket egy komplex rendszerben szemlélve. 1979-ben azt írja, hogy Magyarországon általában megreked a közösségképződés folyamata, s idetartozik egy „átfogó és rendezett értéktudat” (Hankiss 1982: 75) kialakulása is. A hagyományos közösségek felbomlottak, s nem jöttek létre újak. Hankiss ugyanakkor nem állítja, hogy a közösségeknek kizárólag pozitív szerepe volna a társadalom működése során, ugyanis nagy problémákat azonosít a társadalmi értéktudat kiforratlansága miatt (Hankiss 1982: 81). A szocializmus kiragadta az embereket a hagyományos értékek világából, a társadalmi rend nem megváltoztathatatlan már, megszűnt a jogfosztottság, sokfajta új világ létezhet, nincsenek feltétlen urak és szolgák. Viszont nincsenek új értékrendek sem, amit Hankiss problémának tart. Szerinte a marxizmusban a forradalomhoz kapcsolható emberi cselekvések voltak értékesek. Az 1960–1970-es

évektől kezdve azonban már nem a forradalom a jellemző, hanem a konszolidáció és a reformok, amelyekhez viszont nem tudtak az emberek értékeket párosítani. Hankiss valójában egy anómiás időszaként jellemzi a szocializmust, amelyet egyértelműen nemkívánatos állapotnak tart. Szövegében folyamatosan keresi azokat a tényezőket, amelyek segíthetnék az egyének értékképződési folyamatait.

Hankiss Elemér – Füstös Lászlóval és másokkal – maga is közreműködött több empirikus vizsgálatban, például 1978-ban az országos életmód-, életminőség- és értékrendvizsgálatban (Hankiss et al. 1982), amelyben magyar társadalom értékrendjét hasonlították össze az USA társadalmáéval. Kimutatták, hogy az amerikai-val összehasonlítva a magyar társadalom kevésbé polarizált. A kutatók szerint a magyarok kevésbé akarják kifejezni az értékeiket, vagy nem is tudatosítják azokat saját magukban. A közügyekkel szemben jelentős a közöny, az emberek individualista módon próbálják megoldani az érdekérvényesítést, s nem közösségileg. Míg egy 1974-es tanulmányában Hankiss (1974) még három domináns értékrendet határozott meg (1. restriktív-statisztikus, 2. akvizitív-dinamikus, 3. teljességlvű-dinamikus), addig az 1980-as évek elején már (Hankiss 1982: 93) négy értékrendet lát a magyar társadalomban. A Magyarországon is nagy hatással bíró, lengyel-amerikai kutató, Milton Rokeach által modellezett értékrendeket (Rokeach 1973) vonja össze: ezek a szokás- és hagyományörző keresztény, a puritán-felhalmozó, a fogyasztói-hedonista s a korai munkásmozgalmak értékrendje. Ugyan kimutathatók ezek az értékrendek a magyar társadalomban, írja Hankiss (1982), de nincsenek olyan intézmények, amelyek ezeket kifejeznék, megerősítenék, tudatosítanák. Hankiss társadalmi szintű problémaként mutatja be, hogy sehol nem tanulhatja meg a korabeli társadalom a konfliktuskezelést, az önismeretet. Egyértelmű normatív konklúziójában aláhúzza, hogy ki kell fejteni és tudatosítani kell értékeinket, s nem összemosni másokéval, viszont tolerálni kellene mások értékeit. Az értékek azért is fontosak, mert a társadalmi változás, a társadalmi fejlődés, a társadalom alakításának meghatározói közé tartoznak (Hankiss et al. 1982: 10).

A szerzők Rokeach-re és Inglehartra alapozva kérdőíves kérdésekkel mérték az értékeket. Szövegükben folyamatos az amerikai és a magyar eredmények összehasonlítása (Hankiss et al. 1982: 25). A magyar értéktudat jellemzőit a periférius magyar gazdasági helyzettel, az úr-szolga viszonyok évszázados rendszerével, a demokratikus értékek hiányával, a már az 1980-as években meghaladott, az első ipari forradalomhoz köthető modernizáció kényszerpályájával hozták párhuzamba (Hankiss et al. 1982: 381–384). Ezek a munkák bár teljesen más elméleti és empirikus alapokon, de mégis némi folytonosságot mutatnak a korábban már említett nemzetkaraktológiai írások alapvető irányával.

Hankiss és szerzőtársainak (Hankiss et al. 1982) imént idézett empirikus kutatása a 20. század második felének egyik legfontosabb magyar értékutató helyszínén, az MTA Szociológiai Kutatóintézetének értékszociológiai műhelyében (hivatalos néven: Értékszociológiai és Alkalmazott Társadalomtudományi Elemzések Műhelye) zajlott. Itt több nagy empirikus értékszociológiai vizsgálatot végeztek az 1970-es évek vége óta. Füstös László és Szokolczai Árpád nevéhez kapcsolódik számos kérdőíves értékszociológiai felmérés (lásd például Füstös – Szokolczai 2013, eredetileg 1999; Hankiss et al. 1982).

Hankiss műveiben számos olyan megállapítás olvasható, amelyeknek aktualitása 40 évvel a keletkezése után is érezhető. A nagyközönséghez szóló műveiben az adatokhoz való viszonya nagyban különbözik a mai, ebben a témában létrejövő publikációk zömétől. Hankiss *Diagnózisok* című könyvében megjelent írások jellege esszéisztikus, konkrét számokra, statisztikai adatokra a legritkább esetben hivatkozik. Talán ezért is válhatott a korszak egyik széles körben is népszerű társadalomtudományos írásává.²

A Hankiss nevével fémjelzett értékutatók és általában a szociológiai korabeli (és a rendszerváltozás utánra is átörökölt) szerepfelfogását jól kifejezi az alábbi idézet, amelyben a többes szám első személyben való megfogalmazás többes értelmű, azaz kibogozhatatlanul keveredik benne a „mi, a magyar társadalom” és a „mi, magyar társadalomtudósok, értelmiségiek”.

„Nem figyeltük, nem tisztáztuk, hogy mik a valóban új erők, viszonylatok, struktúrák, és mik azok a történetileg korábban kialakult összefüggések, erőviszonyok, struktúrák, beidegződések, amelyek rejtve vagy nyíltan, akaratunktól függetlenül vagy függetlenül továbbélnek az új rend keretein belül is. Megsínylettük, mert egyrészt korlátlanul ítéltük döntési és cselekvési szabadságunkat, nem számoltunk az ország történeti adottságaival, történetileg kialakult lehetőségeivel és beidegződéseivel, voluntarista módon próbáltuk megszabni a továbbhaladás irányát és ütemét, és az sok szenvedéshez és máig sajgó kudarchoz vezetett; a történelem keményen visszaütött. Megsínylettük másrészt, mert leromboltunk sok olyan formát, paragon hagytunk sok olyan erőt, amelyek a múltban gyökereztek ugyan, de nélkülözhetetlenül fontosak lettek volna a társadalmi fejlődésnek ebben az új szakaszában is” (Hankiss et al. 1982: 14).

A *Diagnózisokban* és Hankiss, illetve szerzőtársai számos más művében felfedezhetünk tehát normatív elemeket (például sokszor a társadalmi integrációt kéri számon azoktól, akik társadalomformáló szerepeket látnak el). A rendszerváltozás

² Fontos megemlíteni, hogy Hankiss természetesen itt is támaszkodik adatokra: az 1978-as, empirikus felvételtől származó adatokat használja az értékrendek identifikálásánál és elemzésénél.

előtt több másik olyan normatív elemet is bőven tartalmazó publikáció született, amely az értékeket a kulturális fogyasztáson keresztül vizsgálta, s amelyben egyértelműen megfigyelhetjük az autentikus népi, valamint a magaskultúrát etalonnak és követendőnek valló kultúrafelfogást:

Kapitány Ágnes és Gábor szintén a magyar értékutatók megkerülhetetlen kutatói. 1983-as *Értékrendszereink* című művüket azért is érdemes tanulmányozni, mert összefoglalást adnak a korabeli értékutatók számukra lényeges elemeiről. A szerzőpáros az értékrendszereket mint az értékek összekapcsolódását megszabó, társadalmi meghatározottságú mechanizmusokat értelmezték, azaz a társadalom és az egyéni tudat közti kapcsolat felől közelítették az értékek vizsgálatát. Milton Rokeach értéktipológiáját a nyugati gondolkodásból eredeztették, és ehhez kapcsolódóan írják, hogy amennyiben azt gondoljuk, hogy a szemléleti sajátosságok társadalmiak, akkor nem lehet őket alapelemeknek tekinteni (Kapitány – Kapitány 1983: 17). A rokeach-i „nyitott gondolkodás” Kapitányék szerint valójában a polgári liberális gondolkodás apológiája, a zárt gondolkodás pedig a polgárság előtti korszakok dogmatizmusának és a szocializmus zártnak feltüntetett marxizmusának összemosása. Kapitányék elméleti gyökereiben tehát sajátosan keverednek a kortárs nyugati értékelméletek, a történelmi értékrendszerek és a szocialista értékrend. Kapitány Ágnes és Gábor a magyarországi értékutatók történetét is áttekintette, és megalkottak egy saját csoportosítást is – miközben azt is folyamatosan jelezték, hogy az értékrendszerek keverednek az egyéneken. Az alapvetően kvalitatív elemzésükben elkülönítették egymástól a szokás- és hagyományörző értékrendszert; a polgári-individualista értékeket; az utópista-anarchisztikus értékeket (ez egy absztrakt szembenállást jelöl, ami nem alkotó jellegű); valamint a bürokratikus értékrendszert (az uralkodó társadalmi szervezetbe betagozódott egyének értéke, akiknek a szolgálat, a szabályzat a fontos, de a szabályokat nem interiorizálják). Kapitányék szerepfelfogásán érződik talán a korszakban a legélesebben az az aktív társadalomalakító, jobbító igyekezet, amelyben saját szerepükre és a közösség tagjaira is „szurkoló” helyett „játékosként” tekintenek. „A szerzők egy pillanatilag sem rejtik véka alá, hogy »játékosnak« érzik magukat, és ez kötelezi őket. Pontosan ez a világos alapállás, elkötelezettség ragadja meg az olvasót” – írja róluk Csizmadia Ervin az 1983-ban megjelent *Értékrendszereink* című könyv recenziójában (Csizmadia 1984).

Az 1960-as években Varga Károly nevéhez fűződnek az első kifejezetten szociológiai módszertant alkalmazó értékutatók. Az 1964-es „Értékvizsgálatok a szociológiában” című rövid írása az értékfogalom marxizmus alapokon nyugvó „domesztikálásának” igényét veti fel. Elméleti ugródeszkának egyértelműen a szociológiai elméletalkotás klasszikusait (Weber, Durkheim) és az amerikai társadalom-

tudomány első vonalát (Znaniecki, Parsons, Becker, Wright Mills) jelölte meg. Írásának lényege, hogy meg kell kezdeni az értékek empirikus kutatását, hogy a filozófiai-etikai normák verifikálhatók legyenek a társadalmi valósággal. (Varga 1964) Varga az 1960-as évek közepén kezdte el empirikus módszerekkel vizsgálni a magyar egyetemisták értékrendjét, és végzett ezzel kapcsolatban nemzetközi összehasonlítást. Többek között kimutatta, hogy hasonlóan az amerikai egyetemistákhoz, a magyar egyetemistákra is jellemző az individualizmus (Varga 1968). Varga ezt követően évtizedeken át foglalkozott az értékek kutatásával, több megjelent könyve kapcsolódik ehhez a kutatási területhez. Varga nevéhez fűződik a Geert Hofstede által kidolgozott, a kultúrák „alaprogramjait” feltáró elméleti keretek és az ehhez kapcsolódó empirikus módszertan magyarországi meghonosítása. A 2013-ban megjelent *Fénykör. Értékszociológia, nemzetstratégia* című könyvéhez maga Geert Hofstede írt előszót (Varga 2013).

Losonczy Ágnes 1977-ben megjelent enciklopédikus *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben* című könyvében szintén az értékek holisztikus felfogására épít, ahol a kultúra (hivatkozással Robert Merton kultúrafelfogására) „az egész életfolyamatot motiválja és magyarázza, minden igényt és cselekvést áthat, diktál és értelmez, mindent formába önt, védi, támogatja a magatartásokat, racionalizálja a szükségletek rangsorát”. Ezen belül pedig az „[...] érték- és eszmerendszerek orientálják az embereket, mozgási biztonságot adnak, s miközben megkötik a cselekvéseket, szimbolikusan is kifejezővé válnak a köznapi erkölcsi rendben, sajátosan stilizálva a magatartásokat” (Losonczy 1977: 50).

Váriné Szilágyi Ibolya, aki alapvetően a (szociál)pszichológia diszciplínája felől közelített az értékekhez, az 1970-es évek végétől publikált a témában. Egy 1978-as írásában az értékeket a „társadalmi lét önszabályozó eszközeiként” határozta meg (Váriné 1978: 402). 1987-ben jelentette meg monografikus munkáját az értékek világáról; egyik fontos megállapítása, hogy az értékek zavara nemcsak a szociológiai vizsgálatok tárgyai (azaz az emberek) esetében áll fenn („A közvélemény, a világon szinte mindenütt, az értékek elbizonytalanodása nyomán előállott bajok orvoslása után kiált”), hanem az értékek vizsgálatát feladatuknak érző tudományok sem tudtak olyan (közös) ellentmondásmentes eredményre jutni, amely megteremtette volna a „kanonizált” értékutatást.

„A társadalomtudományok a kor kihívásához képest késésben vannak az értékek mibenlétének és szerveződésének tudományos magyarázatával. [...] Tudományterületi és szakmai szempontból az értékvizsgálatok párhuzamossága szükségzerű és érthető fejlemény volt, és ma is az. A párhuzamosság azonban a felhalmozott ismeretek együttes mérlegelése, ütköztetése és integrálása nélkül egyre inkább visszahúzó tényezővé válik” (Váriné 1987: 10).

Végezetül két olyan kutató van, akik az 1970–1980-as években sajátos (akkori és mai fogalmainkkal nézve is) innovatív módszertant alkalmazva foglalkoztak az értékek kutatásával. Az egyik ilyen kutató S. Nagy Katalin (1993), aki azt vizsgálta, hogy milyen értékproblémákat, értékkonfliktusokat jelez mindennapi környezetünk, a bennünket körülvevő teremtett tárgyi világ (S. Nagy 1993: 6). Mára már nagyrészt mellőzött módszereket használt, ezek közé tartoztak például fotók lakásbelsőkről, utcákról, valamint egyéb belső és külső terekről. S. Nagy alapvetően tárgyakból következtet a lakosság értékeire. Számára az autentikusság és a tárgyak összerendezésének módszeressége fontos mérőeszköz volt a társadalom saját múltjához, saját kultúrájához fűződő viszony minőségének leírásakor. Megállapította, hogy a magyar társadalomnak rendezetlen a múlthoz való viszonya, s fájtalta a folytonosság hiányát, a „múlt értékeinek megtagadását”. S. Nagy (1993: 8) szerint az 1980-as években nem létezett olyan szervezőerő, sem olyan ideológiai koncepció, uralkodó értékrend, amely meghatározhatta volna a viszonyt a múlt tárgyaihoz, a lakásokban sokszor rendezőelv nélkül felhalmozott tárgyak sokaságához. S. Nagy szerint a tárgyakban manifesztálódó értékeknek nem kellene egymásnak ellentmondani: például nem látja szívesen, ha vallási jelképek (templomok), álmodern lakótelepek és popkultúra szerinte igénytelen reklámjai keverednek a városokban, miáltal az értékek feloldódnak „egyensúlytalanná, hatástalanná” silányulnak. Konformizmus, konzervativizmus, individualizmus, homogenizáció és ellentétek egymással egy időben vannak jelen, az emberek ízlése pedig „bizonytalanná” válik (S. Nagy 1987: 10). Mindezekből elmaradt ízlésre (S. Nagy 1993: 12) és érték-vákuumra következtetett. Pozitív példaként említ ugyanakkor egy olyan tévéműsort, amely kulturált, funkció és esztétikum egységét megteremtő emberi környezet megalkotására buzdít. S. Nagy Katalin szerint a tárgyak önmagukban is hordoznak életformára, szubkultúrára utaló implicit értékeket. A szerző szövegéből az az érzés sugárzik, mintha úgy gondolná, hogy a tárgyak birtokosaihoz képest inkább tisztában van azzal, melyek illenek össze, s melyek nem. A tárgyak által közvetített és konklúzióként megállapított bizonytalan értékrend sok szempontból hasonlít a Hankiss Elemér által pár évvel korábban megállapított diagnózishoz: *baj van az értékekkel*, és S. Nagy szerint sem volt megfelelő az akkori magyar társadalom (ahogy ezt ma neveznénk) integrációja: az emberek közérzete megbillent, felemás, egyensúlytalan, társadalmi, szociális lényegük háttérbe szorult.

Józsa Péter irodalomszociológiai vizsgálata pedig egyike azon kevés kutatásnak, amely az 1970-es években az érték- és kultúraszociológia területén nemcsak összehasonlította a magyar viszonyokat a nyugatiakkal, de lehetősége volt arra, hogy egy nyugati országgal közvetlen együttműködésben dolgozzon. Módszertana (vagy még inkább módszertani kísérlete) manapság is ritkaságszámba megy: szer-

zótársával Jacques Leenhardt-tal két regényt³ olvastattak el francia és magyar olvasókkal, majd a két műhöz kapcsolódóan kellett (nyitott) kérdéseket megválaszolni. Józsaék ezek alapján próbáltak meg következtetni a kétféle kulturális környezet, és ezen belül a különböző szociodemográfiai és foglalkozási csoportok eltérő olvasási-mentális szokásaira, értékrendjére. Értékfelfogásukban az egyének értékrendszereit a mindenkorai társadalmi tudat egyik szegmentumának tekintették. Úgy vélték, hogy az „értékek valamely adott társadalomban osztársadalmi szinten, illetve a társadalmi osztályok, csoportok, rétegek szintjén, a csoportok, rétegek stb. gyakorlatának talaján és annak függvényében alakulnak ki” (Józsa – Leenhardt 1986: 43). A kutatás eredményeit összefoglaló könyv ugyanakkor nagyon óvatosan fogalmaz a nagy társadalmi csoportokra jellemző értékrendszerekkel kapcsolatban, hiszen saját bevallásuk szerint „egyelőre még nagyon keveset tudunk az európai társadalmak különböző osztályainak és rétegeinek értékrendszereiről.”

Ezen kötet egy másik írásában részletesen foglalkozunk a magyarországi érték kutatások egy kitüntetett terepével, az előítéletekkel, illetve az előítélet-kutatások kiterjedt hazai történetével (Gárdos 2020).⁴ Az előítéletek kutatása sok helyütt illeszkedik ahhoz, az ebben a fejezetben is tárgyalt tendenciához, amely normatívan közeledik a vizsgálандó egyéni/társadalmi értékekhez. Az előítéletek egy megrekedt fejlődési szakasz maradványaként tételeződnek a szocializmus kori előítélet-kutatások többségében, amely maradványt egy szocialista társadalomból ki kell irtani.⁵ Az előítéleteség tehát a társadalom rossz állapotára utaló általános jelzésként interpretálódik, hasonlóan egyéb érték kutatásokhoz, amelyek konklúziójaként a társadalom egészéről kívánnak a kutatók állást foglalni. A kutatásokban felhasznált módszerek nagyrészt egyértelműen a nyugati szociálpszichológiai módszertani kánonból kerülnek ki, tehát amíg az ideológiai hivatkozás sokszor egyedien kelet-európai, addig a módszertan a nyugat-európai tendenciákba illeszkedik.

Értékkutatások a rendszerváltozás után

1989-ben szimbolikusan is véget ért az a korszak (amely már nyilvánvalóan az 1980-as években sem volt összevethető az azt megelőző évtizedekkel), amikor akarva-akaratlanul, a társadalmi valóság idealizált szocialista értékrenddel való konvergenciájának kérdésével már nem kellett foglalkoznia a szerzőknek. Az érték-

kutatások a rendszerváltást követően is meghatározók maradtak, sőt bizonyos szempontból újból reneszánszukat élték. A kutatások folytonosságát többek között az MTA Szociológiai Kutatóintézete biztosította, ugyanakkor az 1990-es évek első felében sorra alakultak meg azok a magántulajdonú kutatócégek (Szonda, Medián, Magyar Gallup Intézet, Marketing Centrum stb.), amelyek kutatásaikban közvetve/közvetlenül foglalkoztak az értékekkel.

Ebben az időszakban az érték kutatások egyik fő kérdése az volt, hogy a politikai, gazdasági és közjogi rendszer átalakítását követően milyen változások érhetők tetten az értékrendben, hogyan nyernek teret a kapitalista értékrend jellegzetességei vagy fordítva, mennyiben él tovább a szocialista „múlt” az értékekben, és vajon a rendszerváltás mennyiben volt oka vagy okozata az értékek megváltozásának. Utóbbira szolgálhatnak példaként azok az előítélet-kutatások, amelyek a rendszerváltozás hatását feltételezték a kisebbségekkel szembeni előítéletek egyre nyilvánvalóbbá válása mögött az 1990-es években (lásd Gárdos 2020).

1996-ban a „társadalomirányításban részt vevő döntéshozókat” informálni kívánó *Info-Társadalomtudomány* című folyóirat tematikus számot szentelt az érték változásoknak. Ebben Szokolczai Árpád és Füstös László tanulmányuk elején kijelentik, hogy az értékszociológia két egymástól teljesen különálló, már-már ellenséges táborra szakadt. Az egyik áramlatot a Durkheim és Parsons hagyományaira építő strukturális-funkcionális jelentette, amely integratív társadalmi normákként értelmezett értékekre fókuszált. Ezt ugyanakkor nem lehetett „hozzáidomítani” az empirikus elemzések világához, a marxista szociológia pedig túlságosan idealistának tekintette. A másik tábor az egyénre fókuszáló, pszichológiai alapokon nyugvó, a Maslow – Allport – Rokeach szerzőhármassal munkásságából építkező kutatók jelentették. Ez az irányzat jóval inkább operacionalizálható volt az empirikus kutatások számára, az egyéni nézőpont ugyanakkor nem tette lehetővé a nagyobb elméleti, történeti keretek alkalmazását (Szokolczai – Füstös 1996: 9). Az ellentmondás feloldására javaslatuk az volt, hogy a kutatásnak azokra az időszakokra kell fókuszálniuk, amikor a társadalmi rend felbomlóban volt. Érvelésük szerint az ilyen axiális időszakok sorozata jelöli ki a történelem fő irányait, ezért szükséges ezek tanulmányozása, és a rendszerváltás időszaka is jó eséllyel egy ilyen időszakként vonul be a történelembe. Az itt megjelent rövid tanulmányuk empirikus alapjául a World Values Survey (WVS) 1990. évi adatfelvétele szolgált, de többek között az ő nevükhöz (illetve Manchin Róberthez és a kutatásvezető Hankiss Elemérhez) fűződik a már korábban is említett longitudinális országos reprezentatív kutatás, amelynek adatfelvételére 1978 és 1998 között hét alkalommal került sor. Ezeknek a kutatásoknak az egyedisége abban rejlett, hogy két évtizeden keresztül használták a Rokeach-féle kérdőívet. Füstös és Szokolczai ezt alkalmazva vizsgálták a szo-

³ Georges Perec *A dolgok* és Fejes Endre *Rozsdamentő* című regényeit olvastatták a kutatás résztvevőivel.

⁴ Jelen kötetben lásd Gárdos Judit „Előítélet-kutatások” című írását.

⁵ Ahogyan a nem szocialista társadalomból is, lásd lejjebb.

cialista értékek továbbélését, amelyben kimutatták, hogy a rendszerváltozás után csökkent a hivatalos szocialista értékek jelentősége, a materialista/hedonista értékek befolyása pedig nőtt. A kutatók feltételezték, hogy 1996-ra már eltűnt a korábbi rendszer iránti nosztalgia, és hogy a segítőkészség egy olyan, szocialistának nyilvánított érték, amely épp szocialista volta miatt vesztett jelentőségéből a magyar társadalomban. A kutatók érvelésében tehát azon feltételezés, hogy a szocialista értékekkel szemben negatív a lakosság attitűdje, szolgál magyarázatul az értékek megfigyelt változására. A szerzők szerint (Füstös – Szakolczai 2013: 45) axiális momentum volt a szocializmus felbomlása (Jaspers után szabadon: ha a dolgok fennálló rendjében s vele együtt a politikai rendszerben és a mindennapi élet társadalmi rendjében is „kollapszus” következik be). A rendszerváltozás után 10 évvel írott szövegükben ők is arra kérdeznak rá, hogy miért nem tudták megjósolni a kommunizmus bukását.

Ezen kutatások alapján az 1990-es évek végére széles körben elfogadottá vált azt a következtetés, hogy a rendszerváltás nem hozott jelentős változást az értékrendben.

„Az individualizmus és egoizmus nyolcvanas évekre kifomálódott, a társadalom széles rétegeiben rögzült, erősen szekularizált értékrendi dominanciáján az 1990-es fordulat után sem állt be változás, vagyis az értékvélemények termeléséért, kialakításáért felelős társadalmi intézmények, mechanizmusok működésében nem következett be mélyreható változás” (Csíste 2009: 4).

Az MTA Szociológiai Intézetének Rokeach-tesztet használó kutatásainak a tágabb „kisugárzása” is figyelemre méltó. Számos olyan társadalmi csoportot vizsgáló *survey* típusú kutatásra is sor került, amely maga is beépítette a Rokeach-tesztet a kérdőívbe és referenciapontként használta az országok reprezentatív kutatások korábbi eredményeit. Az egyik ilyen munka a 7000 fős (!) mintán első ízben 2000-ben lekérdezett (majd utána négy évenként megismételt) ifjúságkutatás volt (Bauer et al. 2001).

A nagy, átfogó, teljes társadalmat vizsgáló értékkutatások mellett a piacgazdaság kiépülésének kérdéséhez kapcsolódóan kitüntetett terület volt például a vállalkozók, a vállalkozói hajlandóság, az önállósá válást támogató és gátló értékek és attitűdök megismerése (például Kuczi 1998; Lengyel 1996; Róbert 1996). Ez az önmagában is nagyon összetett kutatási téma számos érdekes eredménnyel szolgált a rendszerváltás időszakából. A vállalkozással, az előnyökkel és hátrányokkal, a vállalkozó személyével kapcsolatos értékek és attitűdök változása izgalmas barométere volt a társadalmi átalakulásnak az elmúlt több mint másfél évtizedben, és számos eredménnyel gazdagította a hazai értékkutatásokat (Lengyel 2009). Ezek a kutatások mondanivalójukban abból az egyszerű feltételezésből indultak ki, hogy a sikeres

piacgazdasági átmenet, a modernizációs folyamat nem mehet végbe az értékek megfelelő irányú megváltozása nélkül.

Az ezredforduló utáni években több elmélet és elemzés is napvilágot látott, amelyek a magyarországi duális társadalmi-gazdasági fejlődés továbbélését diagnosztizálták, illetve vetítették előre. Ezek kialakulásában és továbbélésében a kultúrának, az értékeknek kitüntetett szerepe van.

„A gazdasági és társadalmi szerkezet kettőssége a magyar kapitalizmus tradíciójának megfelelően kulturális természetű, a nyugati és rendies szféra elkülönülésében nyilvánul meg – vagy a felgyorsuló globalizáció, paradox módon részben éppen a történelmi hagyományokat hozza felszínre” – írta Szalai Erzsébet 2001-ben (Szalai 2001).

Mint arról már szóltunk, Magyarország – lényegében egyedülként a szocialista országok között – már az 1980-as évektől kezdődően bekapcsolódott különböző nagy nemzetközi értékkutatásokba, és ez a folyamat 1990 után tovább folytatódott. Ezek közül három nagyobb együttműködést mindenképpen érdemes megemlíteni.

Az 1981-ben indult *European Value Study (EVS)* második, 1990-es adatfelvételében már Magyarország is részt vett, és ez a munka szervesen kapcsolódott a magyar értékkutatás legmeghatározóbb tudományos műhelyéhez, hiszen a magyar kutatás vezetői ekkoriban Hankiss Elemér és Manchin Róbert voltak. (Az 1999-es kutatás lebonyolítója az MTA Filozófiai Intézetének Vallásfilozófiai Csoportja volt Tomka Miklós vezetésével. 2008-ban az adatfelvételt a Pázmány Péter Katolikus Egyetem koordinálta.) Az EVS nevéhez méltóan az európai országokban élők értékvalasztsait vizsgálta és vizsgálja: a vallással, identitással, társadalmi felelősségvállalással, különféle társadalmi intézményekkel, demokráciával, politikával, a munka világával, a szegénységgel, hátrányos helyzettel kapcsolatos értékekkel és attitűdökkel foglalkozik.

A másik jelentős kutatás a Nemzetközi Társadalmi Felmérés Program (*International Social Survey Programme, ISSP*), amelyben 1986 óta a TÁRKI-n keresztül képviselteti magát Magyarország. Ez a kutatás évente változó tematikával készül (bizonyos témák időről időre visszatérnek), és ezek közül számos kifejezetten értékkutató (például vallás, munka, nemzeti identitás).

A harmadik és talán a legfontosabb nemzetközi kutatási együttműködés, amely az értékeknek a kezdetektől fogva nagy figyelmet szentel, az *European Social Survey (ESS)*. Ennek adatfelvételei 2002-ben indultak, és azóta minden második évben sorra került Magyarországon. Az MTA Szociológiai és Politikatudományi intézete által végzett kutatás vezetője 2002 és 2010 között Füstös László volt, így személye egyben kontinuitást is jelentett az 1970–1980-as évek és a 2000-es évek országosan reprezentatív értékkutatásai között. Az értékkutatások terén az ESS azért is kitün-

tetett jelentőségű, mert a kezdetektől fogva része a kérdőívnek a Shalom Schwartz által kidolgozott, emberi értékeket mérő 21 itemből álló kérdésblokk (az úgynevezett *Portrait Values Questionnaire – PVQ*).

Az említett három nagy nemzetközi összehasonlító kutatás azonban jellegéből fakadóan nagyon más, mint a korábban bemutatott, alapvetően magyar kutatók által kigondolt, összeállított és kivitelezett értékkutatások. Még akkor is, ha maguknak az értékeknek a mérésére általában a bevett nemzetközi mérőeszközök (leginkább Rokeach és Inglehart) szolgáltak. A változás lényege, hogy a témák és a kérdőívek meghatározásában és kidolgozásában egy, a kutatást irányító nemzetközi szűk kutatócsoportnak van elsődleges szerepe, és – bár ezekben elvéve magyar kutatók is képviseltetik magukat – hagyományosan inkább a nyugat-európai, azon belül is leginkább az angolszász kutatási hagyományokat és nézőpontokat részesítették előnyben. Az adatok elemzése és az eredmények interpretálása esetében természetesen már érvényesülhet a „hazai nézőpont”, de a kutatói szabadság az elmélet- és hipotézisalkotás terén nyilvánvalóan korlátozott.

A nagy nemzetközi kutatási együttműködések legfontosabb jellegzetessége, hogy az adatok nyilvánosan elérhetők és bárki által elemezhetők. A korábbi idők jóval zártabb kutatói „kaszterekhez” képest így ez az új modell demokratikusabb, hiszen a hagyományos kutatási centrumokon kívül is biztosított a minőségi adatokhoz való hozzáférés. Azt ugyanakkor nem állíthatjuk, hogy ezek az adatbázisok szárnyakat adtak volna az értékkutatásoknak. Kevés olyan publikáció született, amely általánosságban a magyarok értékeivel foglalkozik. 2002-ben és 2008-ban az ESS adatok felhasználásával még megjelent a Társadalmi Regiszter sorozat keretében egy-egy tanulmánykötet (Füstös – Guba 2002; Füstös – Guba – Szalma 2018), amely számos értékekkel foglalkozó tanulmányt tartalmazott, illetve Kapitány Ágnes és Gábor – szintén ESS adatok alapján – 2012-ben jelentettek meg egy tanulmányt (Kapitány – Kapitány 2012). Ezen kívül egy-egy területre vonatkozó értékeket (Pilinszki et al. 2014; Hajdu – Sík 2016), illetve az értékeket egy lehetséges független változóként használó kutatások készültek (Csurgo – Kristóf 2012).

Ezek a nemzetközi adatbázisokból megszületett elemzések ugyanakkor nem feltétlenül organikus folytatásai az 1980-as évek magyar értékkutatási hagyományainak. Azonban – mint azt láttuk – a magyar kutatók számára már az 1970-es évektől nagyon fontos szempont volt a nemzetközi összehasonlítás, azaz előszeretettel mérték és hasonlították a magyarok értékeit a „nyugatiakhoz”. Ezek az adatbázisok így akarva-akaratlan számos olyan elemzés megírásához járultak hozzá, amelyek a 2000-es években is továbbvitték a megkésett társadalmi modernizáció, a haladást gátló sajátos magyar értékekkel kapcsolatos narratívákat. Ennek egyik meggyőző példája Csepeli György és Prazsák Gergely tanulmánya, amely Szűcs Jenő (1981)

három történeti régiójának gondolatából, illetve Bibó István magyar mentalitással kapcsolatos fejtegetéseitől elrugaszkodva az ESS adatok felhasználásával osztotta Európa országainak népességét a *cselekvők, lázadók és szenvedők* csoportjára. Magyarországra nézve az elemzés egyik fő „elmarasztaló” tanulsága, hogy „a rendszerváltás óta eltelt 20 év láthatóan nem volt elég arra, hogy az ország lakói magukévá tegyék a nyugati cselekvő értékrendet” (Csepeli – Prazsák 2011: 77; Csepeli – Prazsák 2010).

A TÁRKI kutatói 2009-ben a *World Values Survey* 5. hullámának magyarországi kutatása kapcsán fogalmazták meg azt a történeti-földrajzi kontextusba helyezett konklúziót, amely szerint:

„[...] ma Magyarország minden kétséget kizáróan ott helyezkedik el a világ értéktérképén, ahova történelme, kulturális öröksége kijelöli. Értékszerkezetünk nagyjában-egészében a nyugati keresztény kultúra keretei közé illeszkedik, választásaink, preferenciáink a nyugati keresztény világhoz tesznek bennünket hasonlatossá. Ugyanakkor értékválasztásainkban az tükröződik vissza, hogy sok tekintetben ennek a kultúrkörnek a szélén helyezkedünk el, egy zárt, magába forduló társadalomként” (Tóth 2009: 10).

Sajátos pozíciónk az értékek világában elsősorban a bizalomhiány nagyon magas szintjében, ebből következően a kooperáció és a szolidaritás hiányában, a társadalmi egyenlőtlenségek el nem fogadásában, a normaszegéssel (például korrupcióval) kapcsolatos felemás (egyszerre elfogadó és azt elítélő) attitűdjeinkben és egy olyan paternalista mentalitásban mutatkozik meg, amely túlságosan magas elvárásokat fogalmaz meg az állammal szemben, miközben nem ismeri el annak tevékenységét (Tóth 2009: 10).

Ha nem is közvetlenül, de áttételesen mindenképpen kapcsolódik a magyar értékkutatási hagyományhoz az 1988 és 2013 között öt adatfelvételt lebonyolító *Hungarostudy* vizsgálatsorozat. Ennek fő fókusza a magyar népesség egészségi állapotának alakulása volt, ugyanakkor számos olyan résztémát is lefedett ez a vizsgálat (életesemények, társas kapcsolatok, férfi-női szerepek, elégedettség stb.), amelynek hátterében különféle értékek is meghúzódtak (Kopp 2008). Módszer-tanát tekintve is különbözött a hagyományos értékkutatásoktól, hiszen többnyire nemzetközileg elfogadott pszichológiai skálákat alkalmazott. A 2012-ig Kopp Mária vezetésével zajló kutatás a SOTE keretein belül zajlott, ezért kapcsolódása az értékkutatások szociológiai műhelyeihez mindvégig gyenge volt.

Összefoglalás

Írásunk egyik fő üzenete, hogy Magyarország jelentősebb fáziskésés nélkül, már az 1970-es, 1980-as években bekapcsolódott a nemzetközi értékkutatásokba, illetve a magyar szociológia már ettől az időszaktól kezdődően alkalmazta a külföldi elméleti kereteket és kutatási eredményeket, illetve próbálta megalkotni a saját „hazai” diskurzusait (Hankiss 1977; Vitányi 1976). Ezeknek az empirikus kutatásoknak alaphangulatát ugyanakkor a permanens válságtudat határozza meg, amelynek gyökerét organikus társadalomfejlődésünk minduntalan megszakított voltában kell keresnünk. Hankiss Elemér erről így írt 1982-ben: „A magas kultúra tekintetében fejlett... a mindennapi kultúra vagy viselkedéskultúra terén fejletlen vagy akár: elmaradott ország vagyunk” (Hankiss et al. 1982: 17–18). Ez a válságtudat pedig „összetelálkozott” azzal sajátos (társadalomtudományos) értelmiségi szerepfelfogással, amelynek állandó eleme volt a társadalmi állapotok miatti aggodalom és cselekvési vágy: „[...] itthon állandó kettősségben élünk, mindig úgy éreztük, hogy valamit tenni kell a társadalomért. Tehát az ember elkezdett reggel dolgozni otthon, és jött egy hír délben, hogy már megint valami szörnyűség történt, és akkor muszáj volt írni valamit, egy közéleti cikket, és nagyon sok időnk ment el arra, hogy a *Valóság*ba és más nagyon jó folyóiratokba írtuk ezeket a közéleti elemzéseket” (részlet Zombory Máté Hankiss Elemérrel készített interjújából, Zombory 2015: 289).

Ez a narratívaörökség többnyire meghatározta a rendszerváltozás utáni értékkutatások „alaphangulatát” is.

Aligha túlzás azt állítani, hogy az elmúlt közel fél évszázad az értékkutatások felívelésének, majd lassú lecsengésének az időszaka volt a magyar és a nemzetközi szociológiában. Az utóbb két évtized pedig már egyértelműen a nagy nemzetközi összehasonlító vizsgálatok időszaka volt. Ennek hátterében egyszerre megtalálható a tudomány fejlődése, a nemzetközi tudományos kooperációk létrejöttének állami (vagy ennél is magasabb) szintű támogatása, illetve az a természetes emberi igény, hogy tükröt tartva az országok polgárai elé, összehasonlítsuk magunkat más országokkal.

Az ekképpen létrejövő nagy nemzetközi adatbázisok elsőként adtak arra lehetőséget, hogy azonos módszertan alkalmazásával, hosszú időn keresztül „csiszolt” kérdések segítségével lehessen elemezni az egyes országok, kontinensek kulturális jellegzetességeit. Így vált ma már a társadalomtudományos közbeszéd részévé például a hazai társadalomtudományos gondolkodásban (de némileg azon túl is) a kulturális zónák Inglehart-féle vagy éppen a Gert Hofstede hatalmi távolsággal kapcsolatos elmélete. Ma már sokat tudunk arról, hogy miben különbözik egymástól az angolszász, a skandináv, a mediterrán, a poszt szocialista vagy éppen

a távol-keleti konfuciánus értékrend (Inglehart – Welzel 2005; Inglehart – Baker 2000). Az Inglehart-féle értékkutatások korlátairól, az összevont értékmutatók problémáiról Lakatos Zoltán (2015) készített elemzést. Mindez persze azzal jár, hogy a kisebb léptékű, kifejezetten a magyar társadalomra vagy annak egyes csoportjaira „fejlesztett” értékkutatások visszaszorultak. Így miközben a *big picture*-ről – a lehetőségekhez mérten – egyre többet tudunk, az értékek fontos, apró részletei maradnak homályban, és ezt a folyamatot az sem segíti, hogy a kifejezetten értékekre fókuszáló, kvalitatív kutatások is egyre ritkábbá váltak.

Az alapvető probléma pedig továbbra is ugyanaz, mint a kezdetekben, az 1960–1970-es években. Talán csak azzal a különbséggel, hogy akkoriban még mindenki meg volt győződve, hogy szisztematikus munkával elmélet és empiria különállása feloldható, és sikerülni fog a nagyívű elméleti értékkonstrukciókat a gyakorlatba is átültetni és verifikálni. Sajnos azonban az elmélet és az empiria továbbra sem igazán talált egymásra. Számos, a valóságra jól „ráterző” elmélet maradt meg az empirikus bizonyítatlanság állapotában. Az elmúlt évtizedek Magyarországon is nagy hatású, robusztus szociológiai irodalma az ezredforduló társadalmi-gazdasági változásairól (például Beck, Giddens, Bauman, Castells stb.) szintén megmaradt elsősorban elméleti síkon. (Ez azonban egyáltalán nem magyar jelenség, hiszen mindegyik mű épít ugyan empirikus kutatások eredményeire, de többnyire nélkülözik a nagyszabású empirikus értékkutatások eredményeit.)

Mindeközben az elméleti konstrukciók empirikus módszereinek fejlődése is megtorpant. A „rég” empirikus modellek (Rokeach, Inglehart, Hofstede, majd később Schwartz) az adatok folyamatossága miatti igényből is következően túlon túl meghatározzák a gondolkodásmódunkat és egyben a lehetőségeket, a digitális lábnyomaink értékszociológiai kutatásokra való felhasználása pedig még gyerekcipőben jár (Ságvári 2017).

Nem utolsósorban pedig a *survey* alapú értékkutatások kezdete óta probléma és kihívás az azzal való megbirkózás, hogy vajon mérhetők-e az értékek ezen a módon? (Szabari 2015: 9–10; Erőss – Gárdos 2008). Értik-e a válaszadók a kérdést? Végiggondolják-e egyáltalán? És ami még fontosabb, őszinték-e a kutatást végzőkkel vagy éppen saját magukkal szemben? Hankiss Elemér már évtizedekkel ezelőtt azonosította a mimikri, a kamuflázs és a hipokrizis jelenségét (Hankiss 1977). Az elmúlt egy évtized kis túlzással a *survey* kutatások minőségi válságáról szólt, hiszen egyre nehezebb összetett, érték- és attitűdalapú témákban az embereket elérni, meggyőzni a kutatásban való őszinte és motivált részvételről, és a végén megbízható adatokhoz jutni. És ennek az összetett kihívásnak egyelőre nem nagyon látszik a megoldása.

Irodalom

- Babits M. (1939): A magyar jellemről. In Szekfü Gy. (szerk.): *Mi a magyar?* Budapest: Magyar Szemle Társaság, 37–86.
- Bauer B. – Fábri I. – Gazsó T. – Nemeskéri I. – Rosta G. – Tibori T. (2001): *Ifjúság 2000. Gyorsjelentés*. Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet.
- Beluszky T. (2000): Értékek, értékrendi változások Magyarországon 1945 és 1990 között. *Korall*, (1): 137–154.
- Bibó I. (1948): Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In Bibó István (1986): *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Csepeli Gy. – Prazsák G. (2010): *Örök visszatérés? Társadalom az információs korban*. Budapest: Jósöveg Műhely.
- Csepeli Gy. – Prazsák G. (2011): Az el nem múlt feudalizmus. *Társadalomkutatás*, 29 (1): 63–79.
- Csepeli Gy. – Somlai P. (1985): „A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon”. OTTKT főirány 4. sz. iránya keretében végzett érték-kutatások helyzete, eredményei és perspektívái. http://www.fsze.hu/szociologia/csepeli/csepeli_gyorgy_somlai_peter_a_tarsadalmi_struktura.pdf Letöltés ideje: 2020. 10. 25.
- Csizmádia E. (1984): Recenzió Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor *Értékrendszereink* című könyvéről. *Magyar Tudomány*, (3): 252–255.
- Csité A. (2009): *Boldogtalan kapitalizmus? A mai magyarországi társadalom értékpreferenciáinak néhány jellemzője*. H. n.: Közjó és Kapitalizmus Intézet; Műhelytanulmány No. 10. <http://hetfa.hu/wp-content/uploads/2010/09/Csite.Ertek2008.pdf> Letöltés ideje: 2020. 07. 29.
- Csurgó B. – Kristóf L. (2012): Csak papír? Családi állapot és értékrend. In Messing V. – Ságvári B. (szerk.) (2012): *Közösségi viszonyulásaink. A családdal, az állammal és a gazdasággal kapcsolatos társadalmi attitűdök, értékek európai összehasonlításban*. Budapest: MTA TK SZI, 30–53.
- Erőss G. – Gárdos J. (2008): Előítéletes társadalom vagy diszkriminatív iskola? A cigányellenesség és a hátrányos megkülönböztetés közötti különbségről. In Erőss G. – Kende A. (szerk.): *Túl a szegregáción: Kategóriák burjánzása a közoktatásban*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 49–82.
- Ester, P. – Mohler, P. – Vinken, H. (2006): Values and the social sciences: A global world of global values? In Ester, P. – Braun, M. – Mohler, P. (eds.): *Globalization, Value Change, and Generations*. Boston: Brill.
- Füstös L. – Guba L. (szerk.) (2002): *Társadalmi Regiszter 2002*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete – MTA Szociológiai Kutatóintézet.
- Füstös L. – Guba L. – Szalma I. (szerk.) (2008): *Társadalmi Regiszter 2008/1*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete – MTA Szociológiai Kutatóintézet.
- Füstös L. – Szokolczai Á. (2013 [1999]): Kontinuitás és Diszkontinuitás az értékpreferenciákban. In Füstös L. – Tárnok O. (szerk.) (2013): *Értékváltozás Magyarországon 1978–2009*. Budapest: Present Kft. <http://www.szociologia.hu/dynamic/9903fustos.htm> Letöltés ideje: 2020. 10. 25.
- Hajdu G. – Sik E. (2016): A munkával kapcsolatos értékek a világban (1990–2014) és a mai Magyarországon. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Ríport 2016*. Budapest: TÁRKI. 399–421.
- Hankiss E. (1974): Változások a társadalom értéktudatában. *Kultúra és Közösség*, (4): 19–31.
- Hankiss E. (1977): *Érték és társadalom. Tanulmányok az értékszociológia köréből*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Hankiss E. (1982): *Diagnózisok*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Hankiss E. – Manchin R. – Füstös L. – Szokolczai Á. (1982): *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között*. Budapest: Szociológiai Kutató Intézet.
- Heller Á. (1969): *Érték és történelem*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Hunyady Gy. (1997): A nemzeti identitás és a sztereotípiák görbe tükré. *Új Pedagógiai Szemle*, (10): 45–59.
- Inglehart, R. – Baker, W. E. (2000): Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values. *American Sociological Review*, (65): 19–51.
- Inglehart, R. – Welzel, Ch. (2005): *Modernization, Cultural Change, and Democracy. The Human Development Sequence*. New York: Cambridge University Press.
- Józsa P. (1975): Magyar és francia olvasók irodalmi értékrendszerei. *Kultúra és Közösség*, (1): 70–79.
- Józsa P. (1986): Ipari dolgozók munkával kapcsolatos értékei vagy olvasásszociológiai vizsgálat tükrében. In Józsa P.: *Az esztétikai élmény nyomában*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Józsa P. – Leenhardt, J. (1981): *Két főváros, két regény, két értékvilág*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Kapitány Á. – Kapitány G. (1983): *Értékrendszereink*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Kapitány Á. – Kapitány G. (2012): Konszenzusok és ambivalenciák. Reflexiók egy érték kutatás eredményeihez. In Messing V. – Ságvári B. (szerk.): *Közösségi viszonyulásaink. A családdal, az állammal és a gazdasággal kapcsolatos társadalmi attitűdök, értékek európai összehasonlításban*. Budapest: MTA TK SZI, 102–126.
- Kopp M. (szerk.) (2008): *Magyar lelkiállapot 2008*. Budapest: Semmelweis Egyetem.

- Kuczi T. (1998): Vállalkozói kultúra – az életutak finalitása. *Replika*, (3): 157–170.
- Lackó M. (1985): Bujdosó vagy szabadságszerető realista? Viták a nemzeti jellemről. *Kortárs*, (1): 95–115.
- Lakatos Z. (2015): Traditional Values and the Inglehart Constructs. *Public Opinion Quarterly*, 79 (S1): 291–324.
- Lengyel Gy. (szerk.) (1996): *Vállalkozók és vállalkozói hajlandóság*. Budapest: BKE.
- Lengyel Gy. (2009): Vállalkozói hajlandóság, potenciális vállalkozók és kockázatkerülés. In Tóth I. Gy. (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés, 2*. Budapest: TÁRKI, 119–136.
- Lengyel Gy. – Tóth I. J. (1993): A vállalkozói hajlandóság terjedése. *Szociológiai Szemle*, (1): 35–58.
- Losonczi Á. (1977): *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Magyar Filozófiai Szemle* (1976): Érték a társadalomtudományban. Tematikus szám. 20 (4).
- Myrdal, G. (1944): *An American Dilemma: The Negro Problem and Modern Democracy*. New York: Harper & Brothers.
- Myrdal, G. (1972): *Érték a társadalomtudományban*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Németh D. (1985): *A népi szociográfia 1930–1938*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Pach Zs. P. (1982): Üzleti szellem és magyar nemzeti jellem. *Történelmi Szemle*, (3): 373–403.
- Pilinszki A. – Béres O. – Sipos B. B. – Ittész G. (2014): Mit értékelnek a szociális munkások? Mesterképzésben részt vevő szociális munkások értékrendjének sajátosságai. *Esély*, (5): 79–94.
- Prohászka L. (1936): *A vándor és a bujdosó*. Budapest: Dunántúl Pécsi Egyetemi Nyomda.
- Róbert P. (1996): Vállalkozók és vállalkozások. In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 1996*. Budapest: TÁRKI, 444–474.
- Rokeach, M. (1973): *The Nature of Human Values*. Cambridge: Free Press.
- Saad J. (1996): Magyar szociológia-történet: minek a története? *Replika*, (23–24): 161–171.
- Ságvári B. (2017): Társadalomtudomány a Big Data korában. *Statisztikai Szemle*, 95 (5): 491–504.
- S. Nagy K. (1993): A tárgyak közvetett értékéről. In Dr. S. Nagy K. (szerk.): *Művészetszociológia – szöveggyűjtemény 1*. Eredeti kiadás: 1987. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Szabari V. (2015): A normák mint integrációs mechanizmusok a mai magyar társadalomban. *socio.hu*, (3): 2–16.
- Szakolczai Á. – Füstös L. (1996): Értékkendszerek axiális időszakokban: összehasonlító vizsgálat 24 európai országban. *Info-Társadalomtudomány*, (39): 9–17.
- Szalai E. (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula Kiadó.
- Szekfű Gy. (szerk.) (1939): *Mi a magyar?* Budapest: Magyar Szemle Társaság.
- Szűcs J. (1981): Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle*, 24 (3): 313–359.
- Tímár L. (1974): Érték a társadalomtudományban. *Szociológia*, (3): 475–478.
- Tóth I. Gy. (2009): *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékstruktúrájában*. Budapest: TÁRKI.
- [TK] (1987): *Értékek és változások I–II*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Varga K. (1964): Értékvizsgálatok a szociológiában. *Valóság*, (4): 80–83.
- Varga K. (1968): *Magyar egyetemi hallgatók életfelfogása: nemzetközi összehasonlítás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Varga K. (2013): *Fénykör. Értékszociológia, nemzetstratégia*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Váriné Szilágyi I. (1978): Értékkendszerek, értékorientációk. *Világosság*, 19 (7): 401–407.
- Váriné Szilágyi I. (1987): *Az ember, a világ és az értékek világa*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Veres A. (1987): Értékzavar és értékismeret. *Literatura*, 14 (4): 343–366.
- Veres P. (1940): *Mit ér az ember, ha magyar?* Budapest: Magyar Élet Könyvkiadó.
- Vitányi I. (1976): Gondolatok az értékek rendszeréről. *Világosság*, (3): 137–144.
- Zombory, M. (2015): A szociológián innen és túl. Zombory Máté interjúja Han-kiss Elemérrel. *socio.hu*, (1): 284–292.

Vajda Róza

KATEGÓRIÁK SZORÍTÁSÁBAN

A tudományos romareprezentációk politikai dimenzióiról

Bevezető

Írásomban a mérvadó hazai romakutatók társadalomkritikai potenciálját vizsgálom az 1970-es évektől 2010-ig a tudományos érdeklődés mögötti társadalomkép, értékválasztások, az alkalmazott módszerek és a romák meghatározására vonatkozó elméleti konstrukciók közötti egyes összefüggések bemutatásával. Mindez együtt alakította ki és alakítja folyamatosan a romának tekintett népesség tudományos reprezentációját, rögzítette azokat a többé-kevésbé elfogadott, romákkal társított tulajdonságokat, jellemzőket, amelyek a tudományban és a politikai és társadalmi közbeszédbe visszakérülő kategóriákban, diskurzusokban élnek tovább. *Céлом a kutatók ideológiai beállítottságának és az időszak társadalmi-politikai változásainak egymásra hatását, e kölcsönviszony lenyomatát felfedezni a tudományos nyelvvezetben és kutatástechnikai megfontolásokban*, jelen esetben a roma népességgel foglalkozó szakirodalom elemzésével.

A tanulmány mindenekelőtt a szociológiai elméletekben, módszerekben, meghatározásokban rejlő, a vizsgált valóságra visszaható tendenciákat tárja fel, a társ-tudományok (néprajz, antropológia, történettudomány) befolyását is figyelembe véve. Az adott időszakban végbemenő politikai átalakulás és társadalmi folyamatok nyomán lényegesen megváltozott a romák helyzete, amint az a rájuk vonatkozó alapvetéseket összegző (szak)politikai fogalomkészletből is kiviláglik. Hogy konkrétan mekkora volt ebben a tudomány, az egyes kutatások szerepe, annak kiderítése – ha egyáltalán lehetséges – behatóbb tanulmányozást, nyomozómunkát igényelne. Itt nagy vonalakban a romákra aggatott kifejezések tudományos és társadalmi vonatkozásait, áthallásait vázolom fel.

A „Ki a cigány?” vita (Ladányi – Szelényi 1997; 1998a; 1998b; Havas – Kemény – Kertesi 1998; Kertesi 1998; összegyűjtve lásd Horváth – Landau – Szalai 2000) óta a definíciós kérdés visszatérő témája a kutatóknak (Havas 1999; Ladányi – Szelényi 2001a; 2001b; Kemény – Janky 2003; Neményi 2005a; Majtényi – Majtényi 2012; Prónai 2007; Dupcsik 2009; 2018; Binder 2010; Tremlett 2014). Lényegében elfogadottá vált, hogy nincsen egyedül üdvöztető megoldás, azaz a minősítést

egyértelművé tévő objektív kritériumok, ezért, a kutató mérlegelésén múlik, milyen módszert alkalmaz. Ebből következően a különféle szempontú besorolások nem egyeztethetők össze egymással, a „roma” kategória végső soron az egyes kutatók konstrukciója. A kérdésre irányuló figyelem ellenére a szakirodalomban a roma meghatározások elméleti szempontból mégis sokszor kevésbé kimunkáltak, inkább esetiek és meglehetősen technikai jellegűek, a mintaválasztás szempontjai az adott kutatási cél szolgálatában dőlnek el. De még ha gondot fordítanak is a kutatók a fogalom érdemi tisztázására, rendszerint jelezve, mennyire képlékeny, nem egyértelmű kategóriáról van szó, az elemzésben a „roma” megnevezés használatakor már nem feltétlenül érvényesítik saját, összetett meghatározásukat (Tremlett 2014). Az etnikai besorolás teoretikus megközelítései pedig a kutatómódszertanok politikai-etikai kérdéseit feszegetik (kinek és milyen alapon van joga hozzá, mely besorolások tekinthetők mérvadónak), ám nem segítenek a roma kategória tartalmi vonatkozásainak tisztázásában (Kállai 2014a). Egyszóval igen elterjedt a „roma” megnevezés üres kategóriaként való alkalmazása. Ebben az írásban azokat a jelentéseket keresem, amelyek ezt a tartalmi ürt hivatottak betölteni.

Többen rámutattak már (Neményi 2014; Szuhay 1999), hogy a romakutatók és reprezentációk tulajdonképpen tárgya nem a romák, hanem a hozzájuk való viszonyulás, tehát a többségi viselkedések, intézmények, fantáziák. A kiinduló hipotézis pedig tipikusan valamilyen társadalmi diszfunkció, ami megkülönböztetetten érinti vagy jellemzi a romákat. Megfigyelhető továbbá, hogy a negatív sztereotípiák (például deviancia), társadalmi jelenségek (kirekesztés, stigmatizáció) által meghatározott romaábrázolások erősen szakpolitikai irányultságúak.¹ Rendszerint egy-egy csoporttulajdonságuknál, a társadalmi helyzetüket jellemző sajátosságuknál fogva ragadják meg a romákat, kifejezve vagy sugalmazva, mi velük a teendő, milyen jellegű intézkedések hatókörébe tartoznak. A többségi társadalom felelősségére vagy érdekeire hivatkozó kategóriák esetében (szegregáltak, hátrányos helyzetűek, jogfosztottak vagy épp kóborcigányok, civilizálatlanok, bűnözők) a kíváncsós beavatkozásra történő utalás explicitté válik a romák mint társadalmi csoport kijelölésében, míg az őket a társadalmi kontextustól függetlenül szemlélő, például hagyományos néprajzi megnevezésekben (valamely cigány/roma kultúrát/alcsoportot képviselő) kevésbé érződik a tenni akarás. Ilyen reduktív, körülíró fogalmakon keresztül nyer értelmet a különbségeket, határokat elmosó, kategorizációs eljárásokat elrejtő „cigány”/„roma” megnevezés, és jön létre azok csoportja, akikkel az adott kutatás foglalkozik.

¹ A kultúrával, identitással foglalkozó kutatások talán kevésbé programszerűek, de ugyancsak általában valamilyen hiányt járnak körül.

Alapfeltevésem szerint épp ezért *a romákkal kapcsolatos tudományos fogalmak, meghatározások, elképzelések, melyek szintén e külsődleges elnevezésekből indulnak ki, ha maximálisan törekednek is a semlegességre, elfogulatlanságra, akkor is értéktelítettek.* Magukban hordoznak egyrészt a romák társadalmi helyzetével kapcsolatos vélekedéseket, tükrözve az egyes kutatók értékszemléletét, pozícióit. Másrészt a cigányok/romák társadalmon kívülisége, elnyomása folytán ez a kutatási terület újra és újra alkalmasnak bizonyult a roma lakosság helyzetén túl a fennálló politikai és társadalmi rend bírálatára, afféle „metaszociológiai” szinttel gazdagítva a leírásokat. Így váltak a romakutatások a szegénység- és mobilitáskutatásokkal, struktúra- és rétegződésvizsgálatokkal² összekapcsolódva a kritikai szociológia fontos terepévé az 1960–1970-es években. A romatéma azután is a társadalomkritikus szerepvállalás, az ellenzéki központi kérdése, mondhatni identitáseleme, a kívülállás szimbóluma maradt, miután politikai nyomásra a hazai társadalomtudomány az 1970-es évek második felében elindult a professzionalizálódás útján.³ Ezt tükrözi az emberi kapcsolatokat kereső kvalitatív módszerek alkalmazása, ami a szegény- és romakutatások árnyaltságát, közvetlenségét is adja, miközben a hatalmi rend számára kényelmetlen tények feltárásával, számszerű rögzítésével ezen a területen a *survey* kutatások térhódítása szintúgy a kritikai szemléletnek kedvezett.

A rendszerváltás után több fontos elméleti, módszertani és tudománypolitikai vita bontakozott ki a roma tematikájú kutatások kapcsán (Kik, és hányan vannak a romák? Etnikai vagy szociális alapon meghatározott csoportról van-e szó? A külső megítélés vagy a saját, bevallott identitás a mérvadó? Tekinthető-e nemzetiségnek? Emberi jogi szempontokat vagy a társadalmi struktúrát illető problémákat vet-e fel a helyzetük? Hogyan értékelhető a roma nacionalizmus? Meddig terjedjen az elismerés politikája?). Ezek az eszmecserék általában kutatócsoportok között zajlottak, de volt visszhangjuk a tágabb tudományos nyilvánosságban. A módszertani konvenciókat megkérdőjelező, olykor a diszciplináris határokat átszakító, sőt a tudományosság határait feszegető ellentétek nagyban hozzájárultak a tudományos megközelítések alapfogalmainak tisztázásához, a kutatási kérdések, irányok alakulásához, a kutatás etikai dimenzióinak ártérteleléséhez. A kisebbségi-többségi viszony szempontjából – a szakpolitika, a roma mozgalom, a területen aktív civil szervezetek közvetítésével vagy kezdeményezésével – mindenekelőtt a kutatók témafelvetései voltak meghatározók: az 1990-es évektől a diszkriminációs és szegregációs folyamatok és az ellenük folytatott küzdelem, az etnikai kultúra és identitás és

² Lásd jelen kötetben Czibere Ibolya: „Szegénységvizsgálatok Magyarországon”; Szabari Vera: „A modernizáció új útjain. Társadalmi struktúraelméletek, rétegződés- és mobilitásvizsgálatok”.

³ Lásd jelen kötetben: Szabari Vera: „A magyar szociológia főbb korszakai (1900–2010). Folytonosság vagy megszakítottság?”.

annak elismertetése, az ezredforduló után pedig az előítéletesség tudatosítása, az üldöztetés és elnyomás történetének feltárása, a roma holokauszt emlékezetének ébrentartása, a jelen atrocitások dokumentálása került terítékre a stigmatizáltság és az abból fakadó társadalmi hátrányok felszámolása érdekében. Ezek a problémameghatározások, törekvések töltötték fel tartalommal a „roma” kategóriát.

Az alábbiakban abból a szempontból tekintem át a hazai szociológiában a romákkal kapcsolatban használt alapfogalmakat, hogyan konstruálják meg a vizsgálódás tárgyát, milyen jellegzetességeket domborítanak ki és – megkérdőjelezetlenül hagyott tartalmaik, kritikátlan alkalmazásuk folytán – mi minden marad közben rejtve. Nem térek ki a kutatók egyéni szándékaira, hiszen ez erősen spekulatív lenne, hanem társadalmi-intézményes kontextusuk szerint vizsgálom a kutatásokat, kutatási irányzatokat.

A romákra fordított tudományos figyelem követte az aktuális politikai és kormányzati fordulatokat, a kutatók hol kritikusan, hol támogatólag reflektáltak az állami intézkedésekre, politikai programokra. A rendszerváltás után egyre inkább kölcsönhatás jellemezte ezt a viszonyt, amennyiben a kutatási eredmények figyelembevételével alakult a szakpolitika (lásd felzárkóztató, majd az integrációs programok az oktatásban, szakemberek képzése az egészségügyben vagy a rendőrségnél). A romakutatások a romák speciális helyzetéből kiindulva keresték a megoldásokat és bírálták az intézkedéseket, rámutatva többek között, hogy a roma kisebbség számára kedvezőtlen a kisebbségi törvény, vagy hogy esetükben a szegénységet hogyan fokozza az etnikai diszkrimináció. A kivételesség megragadásának igénye, a romák megkülönböztetett társadalmi helyzetét leíró ismérvek keresése tükröződik a romákra vonatkozó alapfogalmakban (halmozottan hátrányos helyzet, nép *versus* nemzet, sérült/negatív identitás), amelyek a szaknyelvben a romákat helyettesítő vagy körülíró kifejezéseké váltak.

Az elemzés keretét a szociológia hazai intézményesülésének fent vázolt és a kötet előszavában bővebben kifejtett korszakolása adja.⁴ A tématerületen a politikai szándékok és a felmerülő szakpolitikai problémák, illetve az általuk sugallt roma-definíciók határozzák meg pontosabban az egyes korszakokat. Ebben a mátrixban keresem a korábbi kutatások nézőpontjainak, fogalomkészletének továbbélését (örökség), a más tudományterületek módszereinek, definíciónak megjelenését, illetve a nyugat-európai és amerikai társadalomtudományos trendek hatását (átvétel), és követem a saját megközelítések, felfedezések útját (újítás).

⁴ Lásd jelen kötetben Szabari Vera: „A magyar szociológia főbb korszakai (1900–2010). Folytonosság vagy megszakítottság?”.

A fogalomtörténeti vizsgálódáshoz előjáróban részletesebben tisztázom, mit értek a tudományos fogalmak értéktelítettségén, kontextualizáltságán. Ezután a roma kisebbséggel kapcsolatos kérdésfeltevések, a vonatkozó elméletek és fogalomtár alakulását vázolom fel a változó társadalmi, politikai, ideológiai és intézményes kontextusokban. Ennek kapcsán foglalkozom az összes romakutatás számára megkerülhetetlen, sokszor mégsem explicit, sőt egyenesen elhanyagolt definíciós problémával. Ebben az összefüggésben tárgyalom a diszkrimináció és az etnikai identitás kérdéseit, mivel úgy gondolom, ezekkel a fogalmakkal ragadhatók meg a leginkább a „roma” kategória valóságtartalmát jelentő csoportképző mechanizmusok. Ezt követi a romákat érintő tudományos megközelítések elemzése és osztályozása a tárgymeghatározásban, az alkalmazott elméletekben, módszertani alapvetésekben, mintavételi eljárásokban, nyelvezetben fellelhető olyan ismérvek alapján, amelyekkel megragadhatók a romák mint szakpolitikai probléma és mint társadalmi csoport megjelenítésének, megkonstruálásának szabályai. Külön figyelmet érdemel a visszacsatolás és a részvétel kérdése: egy-egy kutatáson belül mennyire szenteltek figyelmet a kutatók a kutartottak érdekeinek, álláspontjának? Mennyire szóltak, szólhattak bele roma értelmiségiek, kutatók a romák helyzetével kapcsolatos tudományos vitákba, tudták-e alakítani a romákra vonatkozó tudományos beszédmodort, befolyásolni a kategóriák értelmezését? Céloom mindezen szempontok figyelembevételével egy átfogó séma felvázolása a tudományos romareprezentációk politikai dimenzióiról, amelyikbe beleilleszthetők és egymáshoz képest jellemezhetők a különféle kutatási trendek. Ezt három szinten végzem el: egyrészt a kutatások diszciplináris, tematikai, elméleti irányultságának meghatározásával, másrészt az alapvető célkitűzések, az (akár implicit) megkívánt beavatkozások fókuszának azonosításával, harmadrészt a tudományos módszerekkel legitimált politikai szándékok diszkurzív következményeként is felfogható romaképek kategorizálásával.

A romatéma értéktelítettsége a szociológiában

A weberi értéksemlegesség jegyében a téma megválasztása nem feltétlenül semleges, ugyanakkor különbséget kell tenni tényállítás és értékítélet között. A szóban forgó kutatások akár meg is felelhetnek ennek az elvnek, lévén céljuk a társadalmi tények feltárása különféle tudományos adatgyűjtési technikákkal. Azonban az olyan döntések, mint hogy kiket tekintenek a vizsgálatuk tárgyának, kiket tartanak cigánynak, romának, hogy kulturális vagy etnikai csoportnak gondolják-e, vagy éppen a hátrányos helyzetűekkel azonosítják ezt a kategóriát, határozott világnézeti állásfoglalást, a társadalomértelmezésből fakadó ilyen vagy olyan értékszemléletet

tükröznek. Nem utolsósorban pedig a – jellemzően kívülállóként végzett – definíálásban, értelmezésben óhatatlanul jelen van egyfajta hatalmi fölény (Kerényi 2000). Sok esetben nincsenek kifejtve ezek a nézetek, nincsen világossá téve a döntés alapja vagy hogy egyáltalán döntésről van szó, és maguk a definíciók sincsenek pontosítva. Márpedig, ha nem jelennek meg explicit módon a csoportazonosság feltételezésének, a másoktól való megkülönböztetésnek az ismérvei, akkor szabadon, ellenőrizetlenül áramolnak be a szövegbe a romákra aggatott, társadalmilag többé vagy kevésbé elfogadott jelentések. Ebből is fakad a romákkal kapcsolatos megállapítások társadalmi/politikai diskurzusoknak való kitettség.⁵

A romatéma megközelítéseit ráadásul a kiszemelt társadalmi problémán túl a meglévő vagy keresett politikai megoldások is alakítják. A szerencsésebb helyzetben lévő kívülálló társadalmi szerepvállalása a SZETA 1979-es megalakulása óta szerkesen hozzátartozik a szegényekkel, romákkal foglalkozó társadalomkutatók beállítottságához, ahogyan azt a miskolci gettóellenes mozgalom és Phralipe Független Cigány Szervezet 1989-es szerveződésében történő közreműködésük is igazolja. A projektekben, akciókban való részvételük, a partneri kapcsolatok kialakítása nemcsak gazdagította, hanem folyvást kompromittálta is tudományos tevékenységüket, identitásukat. Ez a szerepkonfliktus nyilván befolyásolta a kutatók romaképét, feszültséget teremtve az objektív tényezők és a politikai szempontok között.

Az állami politika meghatározó szerepét a romaképekben, a romák mint csoport meghatározásában többen felvetették már (Havas 1999; Majtényi – Majtényi 2005; 2012; Kállai 2014a; Dupcsik 2009; 2018). Kállai (2014a) végigelemzi, hogy a 18. század végétől kezdve az egyes korszakok politikai-ideológiai beállítottsága, szakpolitikai céljai, a jogszabályok és intézkedések tartalma, emellett pedig a média és – csekély hatékonysággal – a tudomány beállítási milyen üzeneteket közvetítettek a nyilvánosság számára a roma népességről. A koncepciók változásait ugyanakkor elsősorban a bekövetkező társadalmi változásokból és az ezek nyomán kialakuló feszültségek, problémák értelmezéséből eredezteti, az ideológiai konstrukciók szerepe az elemzésben másodlagossá válik.⁶ Havas (1999) a tendenciózus, alapvetően kétpólusú megközelítéseket (vö. társadalmi rétegződési probléma *versus* nemzetiségi/faji/etnikai kérdés) vizsgálva ütközteti az egyszerűsítő, homogenizáló képzeteket a kuta-

⁵ Az alapvető ok természetesen az önreprezentációhoz szükséges társadalmi, politikai tőke hiánya.

⁶ Például elsősorban az új bevándorlással (de másodsorban a korszaklelemmel) magyarázza a cigányellenesség feléledését a 19. század végén. Vagy egy másik példa: a cigányság mint egységes társadalmi csoport képzetét ahhoz köti, hogy „mindenki számára nyilvánvalóvá vál[t]”, hogy differenciálatlan, hagyományvesztett, mélyszegénységben élő közösségekről van szó, és ez a felismerés kapcsolódott össze a korszak internacionalista felfogásával és a hatalom autonómiaellenességével.

tási eredmények mutatta, árnyaltabb valósággal. Csengey Dénesre hivatkozva (Csengey 1982) jelzi a tudományos elméletgyártás korlátosságát, egyszerűsítési kényszerét a sürgető politikai megoldáskeresés béklyójában. Majtényiék (2012) rámutatnak, hogy az elesettekkel való pusztá szolidaritás okán is éri a társadalomkutatókat az elfogultság vádja, amiért is a jogvédők, emberi jogi mozgalmárok pozíciójába szorulnak, és ennek megfelelően politikaibb nyelvet alkalmaznak. A legterjedelmesebb és legalaposabb elemzés Dupcsiktól származik, aki könyvében és annak átdolgozásában (2009; 2018) egyszerre mutatja be a romák (együttal a romapolitikák) és a róluk szóló kutatások történetét, azt sugallva, hogy a kettő elválaszthatatlan egymástól. A vizsgálatok megközelítéseit tipizálva egyrészt a Havaséval megegyező módszertani felosztást, másrészt keresztszempont gyanánt az implikált romaképek és megoldások szerint értelmezett politikai dimenziót alkalmazza, rávilágítva az egyes beállítások közös sajátosságaira, visszatérő elemeire és arra, hogy mindegyik típusra jellemző a beavatkozás igénye.

Mindehhez hozzáadódik, hogy a romák felé forduló kitüntetett figyelem annak is betudható, hogy a kritikai szemléletmódban a romatéma alkalmasnak bizonyult egyes társadalmi anomáliák, mélyebb strukturális problémák megjelenítésére.⁷ A hatvanas évek baloldali értékrendtől átítatott kutatásai alapozták meg a hetvenes évekbeli kritikai szociológiát és ezen belül a Kemény István vezette 1971-es cigánykutatást, majd az abból kinövő megélhetéssel, kultúrával, kirekesztéssel, szegregációval foglalkozó későbbi tanulmányokat. A szociológiai tényezőkön, mint a romák peremhelyzete, talán az olyan tudománytörténeti fejlemények, mint ennek a kutatásnak a hányatott sorsa,⁸ az eredmények publikálásának nehézségei és mindezzel együtt a szakmára gyakorolt óriási hatása kellett ahhoz, hogy a szociológiai érdeklődés ezen a területen hosszú távon összekapcsolódjék a rendszerellenes, kritikai álláspontokkal. De maga a téma sem tette lehetővé a politikai semlegességet, hiszen még a legsemlegesebb *survey* módszerekkel is csupa vaskos, kellemetlen tény volt feltárható. Talán ez indokolja, hogy a tudományág professzionizációja itt nem az elkényelmesedéshez, az elzárkózáshoz vezetett.⁹ Miután

⁷ Nem foglalkozom itt a „cigánykérdést” tárgyaló, illetve megteremtő, egyértelműen politikai töltetű, a romákkal szemben előítéletes és ellenséges és a problémákat rendszeti szempontból megközelítő, jellemzően rendszerkonform szakirodalommal, amely tudományosan és etikailag egyaránt védhetetlen módszerekkel a hatalmi álláspontok és intézkedések legitimációját hivatott szolgálni.

⁸ Az országos reprezentatív felmérésre a hetvenes évek elején kivételes lehetőség adódott, amennyiben a kormány elérkezettnek látta az időt a cigányság helyzetének felmérésére. Kemény időközben kegyvesztetté vált, ami nehezítette a kutatás befejezését, de a kutatói közösséget nem sikerült szétverni (Havas 2016).

⁹ Lásd jelen kötetben Szabari Vera: „A magyar szociológia főbb korszakai (1900–2010). Folytonosság vagy megszakítottság?”.

átfogó felmérésre, feltehetően éppen ezért, a következő húsz évben nem volt mód, a hetvenes évek eleje és a kilencvenes évek között esettanulmányok, szociografikus beszámolók, dokumentarista filmalkotások és helyi változásokra törekvő akciókutatások révén nyilvánulhatott meg a kritikai szellem.

A rendszerváltás környékén a figyelem a tabusítást egyre kevésbé tűrő és az akkor szerveződő roma civil mozgalom számára jelentős, kultúrával és etnicitással kapcsolatos kérdésekre terelődött, a kultúratudományok, az antropológia, a nyelvészet romológiai szakirányának kibontakozását hozva magával. A *survey* módszerű kutatások is új lendületet kaptak. 1993-ban (majd 2003-ban) Kemény és munkatársai megismételheték az országos reprezentatív felmérést, és lehetőség nyílt az új formában jelentkező iskolai és lakhatási szegregációval, munkaerőpiaci hátrányokkal kapcsolatos vizsgálatok lefolytatására. Ezekben az években a romák helyzete a rendszerváltás árnyoldalaira, a demokratikus átmenet hiányosságaira, visszásságaira volt hivatott ráirányítani a figyelmet. A terület több témakörre bomló kutatásai (szociális egyenlőtlenség, előítéletesség, diszkrimináció, etnikai identitás, politikai részvétel) a 2000-es években ugyancsak az egyre fenyegetőbb társadalmi törésvonalak (mélyszegénység, rasszizmus) vizsgálatára, a megoldások keresésére irányultak.

Ez a jelentéstartalom alapvetően megpecsételte a tudományos romaképek jövőjét. A leíró funkció szoros összefüggésbe került a társadalom és politika általános bírálatával, viktimizálva a kutatások érintettjeit, azaz a romákat, mint a negatív működések elszenvedőit. De az éppen elfogadottá vált empirikus társadalomtudományt is áldozati helyzetbe hozta az értéktelítettség, hiszen emiatt vált politikai támadások céltáblájává. A hetvenes évekbe a kutatók társadalomkritika gyakorlása helyett a biztonságosabb apolitikus témák és a technicizálódás felé vették az irányt (Szelényi 2018).¹⁰ Eközben a romakutatás lett az egyik olyan terep, ahol még hallható volt a társadalomkritikai felhang, továbbélt a hatalom bírálatának igénye, mindvégig érzékelhető maradt a kikacsintás a tudományosság bástyája mögül.

A kutatók elleni politikai támadásokat, a lehetőségek megvonását jellemzően a problémafelvetésekben megmutatkozó társadalomkritikai beállítottság váltotta ki. A szóban forgó kutatások értékorientáltságának kérdése azonban – mind tudományos, mind társadalmi szempontból – ennél rafináltabb, és abból fakad, hogy az adott probléma iránti fogékonyságukhoz igazodóan a kutatók megnevezéseikkel, meghatározásaikkal aktívan alakítják a romák társadalmi reprezentációját. Ahogy maga a kutatás, úgy a kategóriahasználat is kontextualizált, ami még közvetlenebbül jelzi tudomány és politika, tudományos igazság és politikai korrektség kérdéseinek szétválaszthatatlanságát.

¹⁰ Lásd *uo.*

Romákkal társított toposzok¹¹

Mivel a tudomány elsősorban az állami politika szolgálatában vagy azt bírálva alakította ki a maga szempontrendszerét, a romakutatások beállítottságának elemzéséhez látni kell, milyen megközelítésben, mely fogalmakra apellálva konstruálta meg és kezelte a „romakérdést” – és alkotta meg ezáltal a romák csoportját – a téma szakértőire hagyatkozva a mindenkori állam.

A romákat mint csoportot ábrázoló kifejezések a szakirodalomban (kóborcigányok, hagyományos cigány közösségek, etnikum, mélyszegénységben élők, bűnözők, hátrányos helyzetűek, roma identitásúak) egy-egy (vélt) csoporttulajdonságra, ezen keresztül a csoportot meghatározó vagyis kijelölő társadalmi-gazdasági helyzetre, folyamatra, állapotra utalnak (társadalmon kívüliség, deviancia, bűnözés, beilleszkedési zavarok, kultúrahiány, szegénység, depriváció, élőködés, társadalmi hátrányok, etnikai alapú megkülönböztetés, kirekesztettség, szegregáció, gettósodás, elnyomás, üldözés, jogfosztottság, rasszizmus, marginalitás), amelyekhez különféle beavatkozások, törekvések rendelkezhetők (emancipáció, népirtás, integráció, szegregáció, jogfosztás, felzárkóztatás, társadalmi befogadás, asszimiláció, egyenlő bánásmód, esélyegyenlőség, kisebbségi kultúra és identitás elismerése, politikai részvétel bátorítása/ellehetetlenítése). A csoportot megjelölő, kívülről jövő, askriptív megnevezések, ahogy fentebb utaltam rá, valójában *nem „a romákat” írják le, hanem a kisebbséghez való viszonyulás fejeződik ki bennük: a velük kapcsolatos, létező vagy elvárt bánásmódokra és ezen keresztül a többségi igényekre, félelmekre, politikai ambíciókra és a társadalom önképére utalnak.* Olyankor is így van ez, amikor a többnyire passzívnak, a sorsukat pusztán elszenvedőnek ábrázolt romákat (üldözöttek, rászoruló, kirekesztettek) kivételesen cselekvőként állítják be (deviánsok, munkakerülő, élőködők, a roma kultúra művelői, képviselői). A legesszencialistább romaábrázolások is relacionisták, és a roma megnevezések azzal együtt esszencialisták, hogy a társadalmi viszonyokat kódolják. A „roma” tehát különféle társadalmi állapotokat, működéseket, viszonyokat megjelenítő, leginkább többségi perspektívából származó értékeket, jelentéseket sűrítő, erősen elvont fogalom.

A vizsgált időszak a szocialista emancipációtól és kényszerasszimilációtól kezdődően a rendszerváltás utáni liberalizáción és az uniós csatlakozást előkészítő integrációs intézkedéseken keresztül, a kisebbségi törvény megalkotásán át a roma

¹¹ Ebben és a következő részben Dupcsik Csaba a hazai roma tárgyú társadalomtudományos kutatások motivációit és beállítáit elemző és rendszerező kiváló írásaira támaszkodom (Dupcsik 2009; 2018).

civil mozgalom szétveréséig, a roma politika államosításáig és kiüresedéséig terjed. Ezeknek a folyamatoknak a függvényében értelmezhető a romakép cizellálódása és értékelhetők az egyes korszakokban kialakított tudományos igényű kategóriák a roma kisebbség leírására. Mivel pedig ezek csak néhány dimenzió szerint variálódnak – ahogyan a társadalmi problémák értelmezéseiben is sok a visszatérő elem –, a romaábrázolásokban látványosak a korokon átívelő hasonlóságok: az elemzők újra és újra felfedezik ugyanazokat az elavultnak, megcáfoltnak hitt fogalmakat és értelmezési kereteket.

Általánosan elfogadott nézet, hogy „a cigányok Európa vademberei”: ez a leg-erősebb toposz, amelyik mindvégig meghatározta a romák mint társadalmi csoport percepcióját (Dupcsik 2009; 2018; Kállai 2014a; Kovács 2009). A másság pozitívra hangolt megnyilvánulása a klasszikus néprajzot is átható romantizált cigánykép, míg negatív válfajai a fajelméletekben, a roma kultúrát és életmódot elítélő, degradáló tézisekben öltenek testet. Utóbbi hagyományba illeszkedik az államszocializmus cigányképe. A rendszer és egyszersmind a modern kor antitéziseként a cigányság atavisztikus képződményként, megrendszabályozandó, civilizálatlan társadalmi csoportként volt számon tartva (Dupcsik 2018). Tartotta magát a megelőző korszakokban kialakított, a cigányság kívülállásának, „devianciájának” megszüntetésére, ennél fogva a cigány kultúra és közösségek felszámolására irányuló rendészeti törekvés, de humanista felfogásban, mint a sikeres emancipációs politika záloga. A kollektív el nem ismerésnek ebben a paradigmájában a prekapiatalista létformában leledző cigányság fáziskésésben van a többséghez képest, amiért a rendszer őket magukat, pontosabban a kultúrájukat okolta. A társadalmon kívüliséget a cigányság saját és legfőbb attribútumának tartva tett a hírhedt 1961-es párthatározat utasítására a kormányzat erőszakos kísérleteket ennek, vagyis a cigányságot megkülönböztető jegyeknek a felszámolására a szocialista erkölcs jegyében, amihez a romákat beilleszkedni képtelen, deviáns, a közrendet és a politikai stabilitást veszélyeztető idegeneknek beállító kutatók (Várnagy Elemér, Vekerdi József) szolgáltatták a szellemi muníciót.

A szocializmus kori romaképet egyszerre határozta meg az alapvető másság vélemezése és a többségbe való beolvadás révén idővel óhatatlanul bekövetkezőnek tartott azonosulás kívánalma (lásd „újmagyarok”). Az egyenlőtlenséget és megbélyegzettséget fenntartó intézkedések (lásd iskolai szegregáció, „C” betű a nyilvántartásokban), a kizsákmányoló és erőszakos bánásmód (lásd romák alacsony bérű munkaerőként történő alkalmazása, kényszermosdatások a cigánytelepeken) egyértelművé teszik a kényszerasszimilációs paradoxont, miszerint maguk a beavatkozások akadályozták a beilleszkedést és normalizálták a megkülönböztetettséget. Ha sor került is a romák üldöztetésének és a társadalom előítéletességének beisme-

résére, pellengérre állítva is a többséget, kirekesztettségükért, depriváltságukért magukat a cigányokat hibáztatták, az ideológiai okokból büntetendő „antiszociális” viselkedésmód bélyegét sütve rájuk, és különféle kényszerintézkedéseknek vetve őket alá. A cigányok mint civilizációs hátránnyal küzdő, a közrendet veszélyeztető elemek tézise olyan időtállónak bizonyult tehát, hogy ironikus módon a nemzeti-kulturális identitást tabusító államszocialista hatalom a nemzetiségi kérdést előtérbe állító késő 19. századi felfogással összhangban fogalmazta meg a „cigánykérdést”, az elmara-dottság okozta méltatlan és a többségi társadalom számára káros állapotot látva benne, azzal a különbséggel, hogy a korszellemnek megfelelően nem a „faji jelleget”, hanem a „cigány életmódot” jelölte meg a problémák forrásául.¹² Úgy látszik, ezzel a kifejezéssel szándékoztak áthidalni az etnicitás számbavétele körüli zavart.¹³

Az életmódnak valamiféle örök, atavisztikus, általános jellemzőként való feltüntetése a roma kultúrát mint olyat differenciálatlanul a megbélyegzés eszközévé alacsonyítja, miközben a predispozíciókra hivatkozással a romákat teszi felelőssé az életkörülményeikért. A homályos kategória a maga ahistorikus állandóságában egyszerre definiálja a romákat, és nyújt kvázimagyarázatot mindenkori társadalmi helyzetükre a társadalmi kontextus negligálásával. A problémahalmazt úgy állítja be, mint ami a cigányság saját hibája, ám a többség gondolja, véletlenül sem a társadalom egészének fejlődési, működési zavarából következik, ahogyan azt a „modernizációs válság” elmélete is sugallja (Kállai 2014a).

A rendszerváltás utáni társadalmi és politikai folyamatok az etnicitás és a kulturális identitás kérdését helyezték az előtérbe. Ez úgy teremtett új lehetőségeket a roma érdekképviselő számára, hogy egyszerre korlátozta is annak lehetőségeit, mivel nem a legnagyobb kisebbség, a roma népesség társadalmi helyzetéből fakadó speciális szükségletei – és a roma szervezetek követelése – szerint határozták meg a kisebbségi jogok tartalmát (Blaha – Havas – Révész 1995; Kovats 2000; Halász – Majtényi 2003; Kállai 2014b). A félresikerült kisebbségi önkormányzati rendszer és a kormány autonómiaellenes manipulációi mellett, amelyekkel féken tartotta a roma civil mozgalmat, az etnikai származást és kisebbségi jogokat szűken értelmező uniós kisebbségpolitika és a kilencvenes években felerősödő kulturalizmus is okolható a helyzetértelmezéseknek, lehetőségeknek a roma kisebbség szempontjából kedvezőtlen alakulásával. Kettévált egyfelől a rasszizmus és diszkrimináció elleni küzdelem, másfelől a pozitív etnikai identitás intézményesüléséhez szükséges kollektív kulturális jogok ügye – ez a választóvonal a szociológia és

¹² Lásd az 1893-as első nagy cigány összeírás és az 1961-es párthatározat bevezetőjét.

¹³ Erről a zavarról árulkodik például, hogy az 1961-es párthatározatról szóló előterjesztést a Nemzetiségi Osztály vezetője készítette (2018).

a kultúratudományok közötti témafelosztásban is megmutatkozik –, miközben a háttérbe szorult a romák politikai részvételének ügye. Témánk szempontjából a szociális problémák és a (helyi) társadalmi konfliktusok etnicizálódása (Szalai 2000b; Bernáth – Messing 2000; Kende – Kerényi 2000), ennek nyomán pedig a rasszizmus felerősödése, a diszkrimináció és a szegregációs folyamatok intézményesülése különösen nagy horderejű, hiszen ezek miatt rögzült a romák alacsony társadalmi státusza és következett be a szegénység etnicizálódása. A konkrét politikai beavatkozások és mulasztások problémája, az, hogy az állami „romapolitika” kvázi kisebbségi ügyként kezelte a diszkrimináció okozta hátrányokat (lásd például a „romapénzek” osztogatását [Wizner 2005]), ráerősített arra, hogy a „roma” egyszerre jelöl (alacsony) társadalmi státuszt és (stigmatizált) etnikai csoportot.

Feltételezésem szerint tehát a társadalmi törekvéseket, politikai szempontokat, szándékokat megalapozó ideológiai konstrukciók a valós és konkrét társadalmi problémáknál erőteljesebben határozták meg, azaz tematizálták a mindenkori felfogást a romák helyzetéről, befolyásolva a róluk alkotott tudományos igényű képeket és ilyen módon a kutatások kérdésfeltevéseit, hipotéziseit.¹⁴ Nincs is abban meglepő, hogy az elemzők átideologizált konstrukciók szűrőjén keresztül szemlélik a vizsgálatuk tárgyát, értelmezik a társadalmi problémákat. Jelentősége annak van, hogy – hasonlóan más, csekély reprezentációs hatalommal rendelkező és ezért a külső szempontrendszerű leírásoknak kiszolgáltatott népcsoportokhoz, például az afro-amerikaiakhoz – a romák mintegy hiátusként jelennek meg a tudományos értekezésekben (Gilroy 1993). Voltaképpen a hiányt feltöltő tartalmak, projekciók alkotják a „roma” fogalmat. A tanulmányozandó konkrét helyzetekhez, hús-vér emberekhez akkor kerülhet közel a kutató, ha dekonstruálja a saját koncepcionális keretét, érzékenyen az alkalmazott fogalmak genealógiájára, különösen, ami a bennük kódolt hatalmi viszonyokat illeti. Igaz ugyanakkor, hogy a kutatások eredményei – témától és megközelítési módtól függetlenül és sokszor implicit módon – adalékokkal szolgálnak a romakutatások alapvető definíciós problémájának tisztázásához (Havas 1999). Empíria és koncepciók egymásra hatásával csiszolódnak a romaképek, ahogy lekerül róluk az ideológiai máz, és előbukkannak az aktuális szándékok, törekvések. A széttöredezett képleteket, a „romaság” egy-

¹⁴ Egy korai példa erre, hogy a 19. század végén a „polgárosodás öntőformáin kívül rekedt” „kőborcigányok” jelentették a fő problémát, noha számszerű arányuk a cigányságon belül bőven nem indokolta ezt az általánosítást (Havas 1999). Erről árulkodik a cigányság homogén masszaként való feltüntetése hol ilyen, hol olyan tétel igazolására: a 20. században felerősödő rendészeti megközelítés, a cigányság történelmen vagy társadalmon kívüli, egzotikus vagy kultúranélküli népcsoportként láttatása, az időnként kiújuló vita arról, hogy nemzetiségnek tekinthető-e, van-e egyáltalán létjogosultsága egységes csoportról beszélni stb.

máshoz nem illeszkedő alkotóelemeit nézve evidensnek látszik, hogy nem tisztázható egyszer s mindenkorra a roma definícióval kapcsolatos tartalmi kérdés, és érthetővé válik, miért a megnevezés joga lesz a valódi vita tárgya (Kerényi 2000; Neményi 2012; Kállai 2014a).

Szelektív kutatói látásmódok

Amennyiben beszélhetünk „romákról”, úgy általában alacsony társadalmi státuszuk, politikai befolyásuk, érdekképviselőik hiányosságai és az emiatt fennálló reprezentációs deficit okán könnyen belátható, hogy esetükben a szociális problémák elmélyülése mellett az igények, érdekek, törekvések, identitások (gyakran szándékos) „félreismerésének” (*misrecognition*) esete forog fenn. Tudvalevő, hogy már a „cigány”, de a „roma” megnevezés is eleve torzíva jeleníti meg az adott társadalmi csoportot.¹⁵ Milyen válaszai voltak a szociológiának egy ilyen erőterben a komplex társadalmi jelenségek, problémák megragadására, és hogyan jelentek meg a romák ezekben az értelmezésekben?

Az elmúlt évtizedek romapolitikai megközelítéseit alapvetően két dimenzió dinamikus váltakozása, kombinációi jellemezték: *a szociális, illetve a kisebbségi aspektus primátusa variálódott az együtt- vagy különkezelés elvével*, különböző előjelekkel. Bonyolítja a képletet, hogy a szociális, illetve az etnikai kérdést előtérbe toló magyarázatok a másik szempontra rátelepedve a problémák, konfliktusok félreértelmezéséhez és félrekezeléséhez vezetnek (Szalai 2000a; 2000b). A tudományos megközelítésekben is hasonló zavar uralkodik az etnokulturális és a szociális-strukturális perspektívák összeegyeztetésének nehézségeiből adódóan. A kutatók többnyire vagy az egyik, vagy a másik szempontrendszer mellett teszik le a voksot, külső vagy belső nézőpontból szemlélve (Neményi 2005a), társadalmi rétegződésproblémaként vagy etnikai-kulturális kérdésként értelmezve a „romaügyet” (Havas 1999). Ebben a két dimenzióban kerültek terítékre – követve az aktuális kisebbségpolitikai érzékenységeket – a társadalmi integráció, a szegénység, a jogfosztottság, a kulturális identitás, az elnyomás kérdései. A megközelítések általános irányultságát sokáig a diszciplináris kötődésen keresztül érvényesülő problémaér-

¹⁵ Közhelyszámba megy, hogy a „cigány” előítéletekkel, sérelmek hosszú történetével terhelt kifejezés. Ám az alapvető helyzeten – hogy tudniillik homogenizáló, kívülről jövő kategorizációról van szó – az sem változtatott, hogy a roma civil mozgalom 1990-es évekbeli kibontakozásával egy új, öntudatos etnikai és politikai identitás magva lett a „roma” megnevezés, mint ahogy az sem, hogy sokan éppen az etnokulturális és a politikai dimenzió összecsúsztatása miatt hangsúlyozzák inkább „cigány” mivoltukat.

zékenység határozta meg, ennek következtében egyrészt egysíkú magyarázatok születtek, másrészt a vizsgálaton kívül eső perspektíva szándékolatlan jelentéseket hozott be az értelmezésbe. A szociális szempontú megközelítések, a demográfiai mutatókból kikövetkeztetett megállapítások például, ha nem ásnak elég mélyre és tárják fel az oksági összefüggéseket különféle társadalmi mechanizmusokkal – jelesül a diszkrimináció hatásait vagy éppen a vele szembeni ellenállás módjait –, egyoldalú, statikus beállításhoz vezetnek. Az etnikai dimenzió hangsúlyozása pedig a kulturális másság felé tolja el a problémaértelmezést, ami nemhogy kikerüli a diszkriminációs problémakört, hanem alkalmasint áldozathibáztató is. Az egyes rendszerekben, struktúrákban való gondolkodás különféle mértékben ismeri vagy fogadja el az egyéni cselekvés lehetőségét, szabadságát. A szkeptikus oldalon ez a méltóság problémáját, a másikon az egyéni korlátokkal kapcsolatos méltányosság kérdését veti fel. A koncepciózusságuknál fogva határozottnak látszó álláspontok tehát számos bizonytalanságot, ellentmondást takarnak. Az alábbiakban ezekből mutatok be néhányat az irányzatok jellemzőit, a köztük lévő összefüggéseket keresve. Megpróbálom kibontani, hogy az összetett problémacsomagból milyen szándékok mentén, mely vetületeket igyekeztek láttatni a kutatók, és az így létrehozott elméleti-módszertani konstrukciók hogyan zárták ki az adott paradigmába nem illő elemeket, létrehozva a romákról való mozaikszerű tudást. Az elemzésben a kulturális és a strukturális szempontokra és ezeken keresztül a társadalmi változás és az egyéni cselekvés lehetőségeire koncentrálok.

A pártállamban ideológiai kényszert jelentett az *etnikai különállás tagadása*, a látványos különbségek magyarázatául az eltérő társadalmi fejlettség tézise kínálkozott. Az inkább kulturális, azaz civilizációs, semmint biológiai, belső tulajdonságokon alapuló, esszencialista felfogást valamelyest árnyalta az asszimiláció irányába ható társadalmi változás szükségszerűségének előrevetítése, egyszersmind a „beilleszkedés” sürgetése. Vekerdi Józsefnél például pregnánsan jelenik meg az a paternalista nézet, miszerint a hagyománynélküli cigányság számára az asszimiláció volna az egyetlen kiút (Várnagy – Vekerdi 1979). Ez az ellentmondásos elképzelés köszön később vissza a romákat a társadalmi viszonyrendszerbe helyező, ugyanakkor a helyzetük determinisztikus újrateremtését feltételező *underclass*-elméletekben (Ladányi – Szelényi 2000), amelyek egyszerre negligálják, sőt tagadják az etnikus kultúrát és okolják az esszenciális tulajdonságokkal felruházott romák szocializációs mintáit a beilleszkedési zavarokért.

Az ellentmondás más párhuzamokra is rávilágít. A roma kultúrát degradáló, ugyanakkor a cigányságot mint végső soron kulturálisan különböző népcsoportot hibáztató, elmarasztaló rendészeti és civilizatorikus beszédmódban a cigányság ugyanúgy a többségtől lényegileg különálló, a modernségen kívül eső entitás, mint

a mindennapokat idealizáló 19. századi zsánerképeken vagy a századforduló néprajztudományának archaizáló, romantikus megközelítésében (lásd Herrmann Antal, Wislocki Henrik és József főherceg műveit). Különbség a modalitásban és a gyakorlati implikációkban van: amíg bármiféle értéket tulajdonítanak a kultúrának, addig az – ha másképp nem, etnográfiai feljegyzésekben – megőrzendő, már csak azért is, mert „időkapszulaként” a többségi társadalom múltjáról, belső lényegéről tudósít (Dupcsik 2018). A társadalomfejlődésbeli fáziskésés, a cigányság mint a többségi hagyományok, kulturális jegyek őrzőjének tézisei igen elterjedtek az etnomuzikológiai, néprajzi és antropológiai elméletekben (Bartók 1999 [1931]; Fél – Hofer 1997; 2010; Stewart 1999).

Az 1970-es évek elejétől a cigányság iránti mérsékelt néprajzi és kriminalisztikai érdeklődés mellett kormányzati kezdeményezésre felerősödött a többségi felelősségtudat, különösen, ami a „cigány lakosság nevelését” illeti. Ezt az optimista paternalizmust forgatta ki sarkaiból az ekkoriban megjelenő társadalom- és rendszerkritikus szociológiai irányzat.¹⁶ A Kemény-féle országos reprezentatív cigányvizsgálat szegénységet, kirekesztettséget hangsúlyozó problémafelvetésével nemcsak a társadalom állapotát és ezen keresztül az aktuális politikát bírálta, hanem a problémák strukturális okait elfedő vagy tagadó esszencialista beállítással szemben is állást foglalt. Más kérdés, hogy a szociális probléma előtérbe helyezése – hogy az akkori rendszer a saját ígéreteivel, önképével lehessen szembeesíteni – ismét a kulturális dimenzió elhanyagolásával járt együtt. Ezt az egyoldalú ábrázolásmódot évtizedekkel később is felhánytorgatták Keményeknek, nem utolsósorban amiatt, hogy hosszú távon gátolta a roma érdekérvényesítést (Kovai 2017). Ráadásul azzal, hogy a roma kultúra a szegénység szubkultúrájának egyik aleseteként jött számításba, újfajta esszencializáció felé nyílt meg az út.

Keménynél és munkatársainál azért nem ilyen egysíkú a helyzet, hiszen érdeklődésük, adatgyűjtésük kiterjedt életmódbeli kérdésekre, családtörténetre, közösségi hagyományokra. Az egységesítő tekintet által kívülről megalkotott társadalmi csoport módszertani alapját az általa vezetett vizsgálatban egy azóta sokat kritizált¹⁷ mintavételi eljárás alkalmazása jelentette. Amikor a többségi társadalmat képviselő,

¹⁶ A korszak dokumentumfilmjeiben is jól érzékelhető a váltás. Kende Márta az 1965-ös, putrifelszámolásról szóló *Ördögseker*-ben a társadalmi befogadás első lépéseit láthatjuk, ahogy a jótékony állami beavatkozásnak köszönhetően megszűnik a nyersen igazságosságot követelő, feldúlt putris cigányok, elenyészik a kölcsönös bizalmatlanság, és végül új szomszédai, munkáltatóik kedélyes lekezeléssel biztatják a falu szélén letelepített, frissen munkához szoktatott új háztulajdonosokat. Ehhez képest az évtizedek óta ingázó munkásokat, a szétszóródott családokat bemutató 1970-es *Fekete vonat*-ban Schiffer Pál magukra hagyott, kétségbeesett embereket ábrázol, akiknek életét csupa kényszer és korlát uralja.

¹⁷ Lásd erről a már említett „Ki a cigány?” vitát.

helyben befolyással bíró személyek megítélésére bízták annak eldöntését, ki a cigány, hasonlóképpen jártak el, mint az 1893-as cigányösszeírás biztosai vagy az 1961-es párthatározat előkészítői. De hiszen éppen a megkülönböztetettségből fakadó problémák feltárása végett találták szükségesnek a kutatók a külső nézőpontból történő megközelítést. Ez az eljárás etikai sőt politikai aggályokat vet fel, esszencializmussal ugyanakkor nem vádolható, legfeljebb a strukturák egyszerűsítő értelmezése róható fel neki. A terepen történő vizsgálódás alapossága, melyre Kemény „életformacsoport” elmélete alapult, viszont árnyalja a kultúra mellőzésének problémáját, levonva a strukturalista értelmezés egyoldalúságából. A kutatás résztvevői rengetegféle kulturális adatot rögzítettek a közösségek múltjától kezdve a tárgyi kultúrán keresztül az egyének gondolkodásmódjáig, hogy ezekből az integráció fokára következtessenek. Kevés szó esik a kutatás során keletkezett interjúanyagról, noha ezt többen is feldolgozták, ha nem is feltétlenül társadalomtudományos keretek között.¹⁸ Ez az interjú hagyomány, melyet Kemény egykori diákjai, munkatársai vittek tovább, nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a romák ne csak passzív áldozatok gyanánt, hanem cselekvő szubjektumokként jelenhessenek meg (Havas 2016; Kovács – Lénárt – Szabari 2016). Az ilyen finomra hangolás azonban inkább a későbbi, új évezredbeli kutatásokat jellemzi.

A telepfelszámolási, munkahelyi és iskolai integrációs programokhoz kapcsolódóan az 1980-as évek a cigányság helyzetének, „beilleszkedési zavarainak” felderítésével, az egyes részterületek feltérképezésével teltek.¹⁹ A specializálódással megjelentek a romaszakértők,²⁰ akiknek munkájára egyre inkább támaszkodott a szakpolitika. Új lendületet vett a cigány hagyományok, szokások kutatása is, bár ez nem a szociológiai szakirodalmat gazdagította. Az eredet, a múlt kérdései ugyanakkor nagyon is foglalkoztatták az ekkoriban induló cigány klubmozgalom élén álló fiatal roma értelmiségieket (Osztójkán Bélát, Zsigó Jenőt, Horváth Aladárt, Daróczi Ágnest), akiknél a cigány kultúra és történelem iránti érdeklődés szervesen összekapcsolódott a társadalmi problémák megvitatásának igényével, az igazságtalanságokkal szembeni fellépéssel, és így vált a születő roma mozgalom és identitás alapjává. A társadalomkutatásban ezzel szemben inkább a romákkal társított prob-

¹⁸ Lásd Csalog Zsolt *Kilenc cigány* című novelláskötetét (1976) vagy Schiffer Pál filmjeit.

¹⁹ Ekkoriban működtek a cigányság helyzetének javítását célzó intézkedéseket előkészítő Cigány Koordinációs Bizottságok (CIKOBI), amelyeknek komoly szerepe volt mind a területi adatgyűjtésben, mind az egyes bizottságokban dolgozó roma értelmiségiek szakmai és mozgalmi felkészülésében.

²⁰ Az első körben: demográfia, egészségügy: Pongrácz Tiborné; oktatás: Forray R. Katalin, Hegedűs T. András, Havas Gábor, Liskó Ilona; lakhatás és térbeli elhelyezkedés: Ladányi János, Havas Gábor, Janky Béla; munkaerőpiac, megélhetési stratégiák: Kertesi Gábor, Szuhay Péter.

lémák, anomáliák (például korai terhesség: Pongrácz Tiborné; bűnözés: Tauber István²¹) kapcsán kerültek szóba roma kulturális sajátosságok.²² Akadtak azonban olyan liberális, baloldali szellemiségű kutatók (Neményi Mária, Szalai Júlia, Havas Gábor, Ladányi János, Bíró András), akik felkarolták a romák demokratikus társadalmi részvételének ügyét és politikai érzékenységüknel fogva is jóval komplexebben tekintettek a kultúrára. Ez idő tájt vált politikailag és tudományosan egyaránt témává a nemzetiségi kérdés, hogy tudniillik az etnikum, a nép, a nemzet vagy a nemzetiség-e a megfelelő kategória, amelyikbe a cigányság sorolható (Bíró 1994; Szuhay 1994; Stewart 1996). Társadalomkutatók ebben a kérdésben ritkán foglaltak állást, mindenesetre meghatározásaikkal nemigen segítették a nemzetiségként való elismertetés ügyét.²³

Az 1980-as években megjelent, majd a multikulturalizmus térhódításával, a hivatalos kisebbségpolitika és a roma mozgalom kibontakozásának időszakában a következő évtizedben fokozódott a cigány/roma kultúra és identitás iránti tudományos érdeklődés (lásd Kovalcsik Katalin, Réger Zita, Wilkinson Irén, Szuhay Péter, Michael S. Stewart munkásságát), ami inkább a társtudományokat (a néprajzot, antropológiát, nyelvészetet, zenetudományt) jellemezte, az etnikai kultúrára szűkítetten (Csongor – Szuhay 1992; Prónai 1995). A szociológiába kevésbé és csak később – az identitások, valamint a többségi attitűdök vizsgálatain, a kisebbségekről alkotott sztereotípiák elemzésén keresztül – szivárogtak be a tágabb értelemben vett kulturális szempontok (említhetjük itt Neményi Máriának vagy Szalai Júliának az oktatási, egészségügyi, szociális és munkaerőpiaci intézményrendszer elfogultságait feltáró tanulmányait, Erős Ferenc előítéletkutatásait vagy

²¹ A cigányság és a bűnözés kapcsolata ekkor is az egyik kutatott részterület volt, többek között Tauber István nevéhez kötődve. A nyilvánosság azonban Moldova György író *Bűn az élet* című könyvéből ismerhette meg a „keserű belügyi romantikát” (Radnóti 1988), és tudhatta meg egyenesen rendőrök szájából, hogy a cigányság „kultúrája összehordott elemekből áll, több mint 50 százaléka csak magyarul beszél. Nem lehet őket önálló nemzetiségnek tekinteni, ennek az sem mond ellent, hogy néhány cigány származású értelmiségi külföldi kongresszusokra jár ilyen ügyekben, íróasztalokat szereznek maguknak, kiadják a verseiket, szakácskönyveiket.”

²² Kivételt jelent Diósi Ágnes *Cigányúton* című szociográfiája, amely a cigányság szenvedéstörténetét mutatja be a korabeli társadalomba ágyazottan, emberközébe, de nem mentesen egyes sztereotípiákról.

²³ A cigányság helyzetéből adódó hátrányait (diaszpóralét, anyaország hiánya), a szegénységből, kirekesztettségéből származó sajátos társadalomfejlődését, a polgárosodásban való lemaradását szokták felhozni a nemzetiséggé válást gátló tényezőkként (Stewart 1996; Szalai 2000a). Azt is tudjuk, hogy a középosztályosodó romák nagy része asszimilálódik, ha teheti, szakít a roma közösséggel. A romák tehát amiatt sem tudnak felmutatni kellő rétegzettséget, komplexitást mint nemzet, mert a társadalmi státusz a roma etnicitás központi elemévé vált. Nehéz helyzetbe hozza ez a kutatókat: vagy maguk is hozzájárulnak a roma = szegény azonosítás megszilárdulásához, vagy romának titulálják a roma identitásukat elhagyókat.

Bernáth Gábor és Messing Vera sajtóelemzéseit). Még többet kellett várni arra, hogy a kultúra vizsgálata a hatalmi viszonyok kérdését is magába foglalja, reflektálva a tudomány szerepére (példa erre a roma kutatók új nemzedékének, köztük Kóczé Angéla, Bogdán Mária vagy Máté Dezső fellépése, akik a saját társadalmi és kutatói pozíciójukat, személyes tapasztalataikat az értelmezés részének tekintve irányítják rá a figyelmet a kulturális magyarázatok korlátaira).

Az etnikai kultúra és történelem a rendszerváltás éveiben fontos szerepet kapott a roma nemzetépítésben (lásd Rostás-Farkas György, Karsai Ervin, Csemer Géza munkásságát), de a kultúrára (nem csak az etnikai kultúrára!) való nyitottság általában is erősítette a roma civil mozgalmakat.²⁴ A tudomány berkeiben azonban visszatetszést váltott ki a kultúrával való politikai célzatú foglalatosság. A roma kisebbség múltját feltárni, megírni és a roma kultúrát elismertetni, kanonizálni igyekvő „naiv” tudósok kemény kritikát kaptak a tudományos szabályok be nem tartását és a nacionalista törekvéseket egyaránt ferde szemmel néző kollegáiktól (Kovalcsik – Réger 1995). Az identitás kérdéséhez proaktívan viszonyuló roma kutatók elismeréspolitikai ambíciói évtizedekkel később is szembeállították egymással a tudományos elveket, eljárásokat számon kérő „kívülálló” kutatókat az etnikai önérzetüket kifejező roma értelmiségiekkel.²⁵

A strukturális bírálat igénye vezetett az etnikai kultúrát sajátos módon feltüntető *underclass*-fogalom elterjedéséhez a kritikai szociológiában, ami mindjárt csorbította is a társadalomkritikai élt (Ladányi – Szelényi 2000). A romák vonatkozásában Kemény (1971) által megalapozott elmélet alapján a „társadalom alatti” csoportban a „hiány kultúrájaként” vagy „kultúranélküliségként” azonosított viszonyok perpetuum mobile módjára teremtik újra a kirekesztettség állapotát, mintegy patológikus térbe zárva az érintetteket (Stewart 2001). Ez a megközelítés alapvetően negatív színben láttatja a kutatókat azáltal, hogy alábecsüli saját erőforrásaikat, külső kapcsolataikat és interakcióikat a külvilággal, ahogyan a boldogulásuk

²⁴ A roma irodalmi, zenei, képzőművészeti hagyományok, a roma művészek, alkotók kezdettől fogva a roma civil mozgalom szerves részét alkották. Ez egyrészt politika és kultúra szétválaszthatatlanságát jelzi, másrészt arról árulkodik, milyen kiemelt szerep jut a kultúrának politikai elnyomás idején. Az 1990-es években még lehetett reménykedni a roma kultúra intézményeinek kiépülésében, amire pénzforrás is akadt. A támogatások elosztását egyebek mellett az etnikai szempont határozta meg, a nehezen kategorizálható, „hibrid” identitások kifejezését célzó projektek már nehezen jutottak forráshoz. Ez utóbbit példázza a Balogh Attila alapította *Cigányfűró* című, rövid életű folyóirat fennmaradásáért folytatott küzdelem, amely egymás mellett szerepeltette Adyt és a kortárs roma költőket, szépirodalmi műveket és tudományos értekezéseket.

²⁵ A roma holokauszt körüli, régóta folyó viták (lásd Karsai 2017) újabb fordulatát jelentette Bársony János és Daróczi Ágnes dokumentumgyűjteménye (2015) és annak módszertani bírálati (Dupcsik 2014; Landauer 2016).

érdekében tett, akár eredményes erőfeszítéseiket is. Így amikor a Csenyétén kutatók az *underclass*-elméletet alkalmazva kísérletet tettek társadalmi strukturális okok és kulturális jellemzők, hatások összefüggéseinek értelmezésére, az antropológiai terepmunka eredményeit beárnyékolta a struktúrák elemzéséből származó előfeltevéseik (Ladányi – Szelényi 2004). A pusztulásra ítélt gettósodó falvak, a kirekesztettség állapotának reménytelensége nem fért meg sikeres életstratégiák ábrázolásával.²⁶ Akciókutatás lévén a csenyétei program nem volt klasszikus értelemben vett szociológia. A kísérlet jellegű vállalkozást (Kereszty – Pólya 1998) a szerzők nem is tekintették igazi tudományos kutatásnak, mivel – nagyrészt eredménytelen – beavatkozásaikkal „beszenyezték” a vizsgálat tárgyát (Szelényi 2016).²⁷ A részt vevő kutatók óvatos elköteleződése és kritikus beállítottságukból, jelenlétüként is távolságtartó szemléletmódjukból származó romaképük mégis a magyar, romákkal foglalkozó szociológiai szakirány klasszikusaivá avatja őket.²⁸

A diszciplináris konvenciókat betartó, a romákat önmagukban néző, teoretikusan behatárolt értelmezéseket bontották meg az évszázad utolsó éveitől kezdve az interetnikus viszonyok, gazdasági folyamatok, kulturális változások reflektáltabb, többszempontú vizsgálatai, melyek a társadalmi struktúra hatásai mellett az emberi cselekvés, cselekvőképeség, ítéletalkotás kérdéseit, mintázatait is elkezdtek feszegetni. Terítékre került a többség hozzáállása, az állami politika (Majtényi – Majtényi 2005; Wizner 2005), az intézmények és a média felelőssége (lásd például Bernáth – Messing 1998; Neményi 1997; 1998), a romák kiszolgáltatottságának megannyi forrása, eleme. A roma mozgalom kibontakozásával párhuzamosan a roma érdekképviselői lehetőségei és korlátai is figyelmet kaptak, habár kifejezetten a roma politikáról (a romák saját politikai formációiról, törekvéseiről) összesen is kevés kutatás született (Blaha – Havas – Révész 1995; Kovács 2000; Kállai 2005; Molnár 2005; Burka – Vida – Wizner 2005; Vajda 2005; Kóczé – Neményi – Szalai 2019). A diszkrimináció, a szegénység, az általános depriváció és jogfosztottság problémájával összefüggésben viszont hangsúlyossá váltak az emberi jogi szempontok (Szalai 1998), az autonómia és az emberi méltóság ügye (Bíró 1999),

²⁶ A kulturális antropológia egyén- és esetközpontúsága plasztikussá teszi a társadalmi helyzetek leírását és belső magyarázatokat keresve a cselekedeteikre megadja az egyének méltóságát (lásd például Szuhay 1999). Módszerei ugyanakkor nem alkalmasak a szegénységhez, kirekesztettséghez vezető alapvető társadalmi okok feltárására, bár a konfliktusokhoz, feszültségekhez vezető, illetve azokat fenntartó, kisebb léptékű strukturális tényezők megragadására igen.

²⁷ Persze az állami szakpolitikákat elemző valamennyi kutatás akciókutatás abban az értelemben, hogy javaslatokat fogalmaz meg a teendőkre nézve.

²⁸ A kulturális antropológia sem mentes a hiány kultúrája toposz fenntartásától, de ott – akár önkritika formájában – jellemzőbb a negatív tartalmú reprezentációk következményeit számba vevő reflexió (lásd például Szuhay 2002).

miközben demográfiai jóslatok (Hablicsek 1998) nyomán a többségi társadalmat a romák túlnépesedésétől való aggodalom szorongatta, illetve ösztökélte reformokra. Az egészségügy (Puporka Lajos, Neményi Mária), oktatás és szocializáció (Forray R. Katalin, Havas Gábor, Liskó Ilona), foglalkoztatás (Kertesi Gábor) tanulmányozása és a roma népismereti kutatások mellett a holdudvarban pedig tovább folytak a roma tematikájú kriminalisztikai tanulmányok (Póczik Szilveszter).

Az ezredfordulón a romákkal szembeni ellenségesség fokozódása, az egyenlő bánásmód jogi és intézményi garanciáinak európai uniós kívánalma, az etnikai alapú politizálás csatornáinak elzáródása és közben egy fiatal roma értelmiségi generáció felnövekedése, amelyik egyaránt kritikus a korábbi roma politikai-szellemi vezetőkkel, a nem roma pártfogókkal és a romaügy addigi felfogásával szemben, együtt irányította rá ismét a figyelmet a kultúrára mint hatalmi játszmák közegére és eszköztárára. A társadalmi többség vizsgálatában ez az előítéletesség és a rasszizmus értelmezését, a kirekesztés és szegregáció módjainak feltérképezését jelentette (ezzel a problémakörrel foglalkoztak a közoktatás kritikusai, mint Kertesi Gábor, Kézdi Gábor, Zolnay János, illetve Neményi Mária az egészségügyi és Szalai Júlia a jóléti intézményrendszer vonatkozásában), míg a kisebbség kutatásában a többséghez való viszonyt jellemző helyzetek, viselkedési minták, törekvések, védekezőreakciók feltárását, vagy az üldöztetések emlékezetének elemzését inspirálta (lásd Durst Judit, Kovai Cecília vagy Kovács Éva kutatásait). Átfogó elemzések születtek, amelyek egyszerre láttatják az intézményesült, strukturális kulturális okokat és a személyes interakciókban megnyilvánuló beidegződéseket. Ilyen például annak bemutatása, hogyan eredményezik gazdasági-társadalmi folyamatok, intézményes működések, valamint az egyén státuszából fakadó cselekvési formák együttesen a roma és az (érdemtelen) szegény fogalmi összekapcsolódását a segélyezés rendszerében (Szalai 2002; 2004; 2005), vagy hogy hogyan hat az etnikai diszkrimináció az identitásra, például miként „biologizálja” a romákat egyes szereplőinek tevékenységén keresztül az egészségügyi intézményrendszer (Neményi 1999; 2005b). Mindenekelőtt az oktatási rendszer diszkriminatív és szegregációs mechanizmusairól készültek tanulmányok, érzékeltetve az intézményes struktúrák és a társadalmi helyzet, kulturális környezet tényezőinek összhatásait (például Kertesi 2005; Kertesi – Kézdi 2009; Zolnay 2016, Kende – Neményi 2005; Forray – Pálmáné Orsós 2010).

A diszkrimináció és szegregáció tárgyalásában egyre több teret kapott a jelenséget előidéző mechanizmusok tárgyalása. Ezzel együtt ritkán jelennek meg egyéni motivációk, célok, stratégiák a diszkriminációt elsenvedők, és még kevésbé a diszkriminálók vizsgálatában. Ha mégis, ez olyankor jellemző, amikor a terepmunka, közvetlen megfigyelés, interjúzás is a módszertan része, ami segít eligazodni

a csoport- és identitásformálódás kérdéseiben. A megélt diszkrimináció elemzéseiben absztrakciók helyett létező szubjektumokra, elvont igazságtalanságok, sérelmek helyett az egyének komplex érzéseire, tetteire és viszonyaira kerül a hangsúly (Kende – Neményi 2005; Neményi – Vajda 2014).

A romákat szándékosan távolságtartóan, általánosítva, homogén csoportként kezelő, mesterséges romaképet alkalmazó többségi előítélet-kutatások nem tartoznak szorosan a témánkhoz, a téma diszkriminációs vonatkozása miatt mégis érdemes megemlíteni őket. Az ilyen felmérések az attitűdök időbeli változásait mutatják ki, ám ezek háttérrokkaira, az előítéletek összetételére, belső összefüggéseire, cselekvéshez fűződő kapcsolataikra általában nem derítenek fényt.²⁹ A romák médiaképének vizsgálatai (Bernáth – Messing 1998; 2012), ezzel szemben háttértudások, kontextuális ismeretek mozgósításával létező romaábrázolásokon keresztül értelmezik az elfogult, torzító beállítások rendszerét. A képzőművészeti, kulturális (Szuhay 2002; Szöllőssy 2002; Polyák 2002; Kovács 2009; György 2009) és tudományos reprezentációk bemutatásai (Havas 1999; Kállai 2014a; Dupcsik 2009; 2018) pedig az ábrázolások módszereinek, diskurzusainak elemzésével nem csak a háttértényezőkre, hanem a reprezentációk belső logikájára is következtetnek, feltárva a romák percepcióját befolyásoló alapvető narratívák társadalmi vonatkozásait.

Az utóbbi időben fontos viták zajlanak kutató és kutatott viszonyának átértékeléséről. Nem pusztán kutatásetikai kérdéssről van szó, hiszen a kutatottak tárgyasításának felszámolása a hagyományostól merőben eltérő elméleti megközelítéseket, módszertani megfontolásokat igényel. A sztereotipizáló beállításokkal, a stigmatizációval szembeni fellépés és ebből fakadóan a passzív, áldozati szerep elvetése fordulatot hozott mind a megismerés módszereiben, mind pedig a kutatás mint tevékenység megítélésében. Lényeges kérdéssé vált a kutató társadalmi háttere, identitása.³⁰ A származás kérdése olyan szimbolikus-politikai jelentőséggel bír, ami részben a tudományosságon túlra mutat és a kutatás jogával (Appadurai 2011), a kutatás során létrejövő hatalmi viszonyokkal (Gilroy 1993; Kerényi 2000), a reprezentációs egyenlőtlenség helyreállításának igényével függ össze. A tudománypolitikai fordulatot sürgető újszerű felfogáshoz a posztkolonialista, posztstrukturalista

²⁹ Lásd jelen kötetben Gárdos Judit: „Előítélet-kutatások”.

³⁰ Ezt elsősorban tudománypolitikai szempontok teszik indokoltá. A származást szokás valamiféle „belső tudás” forrásának tekinteni, és ezen az alapon tudományos, ismeretelméleti előnyöket tulajdonítani az önkutatásnak. A saját élettapasztalatokat lényegesnek tartom egy kutató munkájában, és a belső értelmezés kétségkívül különbözik a külső interpretációtól. Ám mivel szükségképpen partikuláris nézőpontról, vitatható állításokról van így is szó, nem gondolom, hogy a személyes háttér, a csoporttagság garantálná az igazságok megfogalmazását, pláne, hogy tudományosan legitimálná a kutató kijelentéseit.

kritika szolgáltatja az intellektuális alapot és a nyelvezetet. A tudományos térbe a 2010-es évek elején berobbanó szempontokat, követeléseket a Stuart Hall és Paul Gilroy munkáin felnőtt, fiatal roma kutatói nemzedék tagjai³¹ fogalmazták meg, alapvetően kettős hátrányra keresve a megoldást. Egyrészt elérkezettnek látták az időt, hogy számonkérjék a kutatókon, mennyiben szolgálja a munkájuk a roma közösségek társadalmi helyzetének javulását, másrészt azt tapasztalták, hogy ők maguk kevésbé tudnak érvényesülni a tudományos pályán, mint szeretnének, vagy mint azt méltányosnak tartanák. Az alulreprezentált csoportok nevében fellépő kutatók szubverzív tevékenysége, ha elérné az ingerküszöböt, egyszerre gyakorolhatna megtermékenyítő és elbizonytalanító hatást a társadalomtudományokra. Hogy ez mennyire sikerülhet, nyilván nagyban múlik a politikai probléma tudományos kérdésekre történő átfordításának eredményességén, azon, hogy a politikailag tudatos kutatók milyen sikerrel kapcsolódnak be a létező tudományos diskurzusokba és mennyire képesek transzformálni azokat, hogy kimutassák a tudományos eredmények világnézeti elfogultságait.

Összefoglalva: a romákkal foglalkozó társadalomtudomány a kirekesztettségre, elnyomásra fókuszáló, és ezáltal azt narratív újrateremtő strukturális megközelítés Szküllája és a kutatottak méltóságát megőrizni, helyreállítani szándékozó, ennek érdekében a saját kulturális erőforrásait olykor túlbecsülő, míg a depriváció tényét relativizáló, okait elfedő kultúracentrikus látásmód Karübdiszé között lavíroz. A két, egymástól homlokegyenest különböző álláspont közé a kutatottakhoz és magához a kutatáshoz való, politikailag reflektált viszonyulás verhet hidat.

A kutatók megközelítéseit a tudományos diskurzusok mellett a kulturális és politikai hatások, ideológiai trendek (társadalmi egyenlőség, multikulturalizmus, antirasszizmus) is befolyásolják. Helyzet- és problémaértelmezésükben továbbá meghatározó a közvetlen társadalmi-politikai közegük: álláspontjukat a hivatalos (a szocialista pártállam, a nemzeti kormány, az európai uniós szervek által képviselt) célkitűzésekhez és a kurrens politikai törekvésekhez (roma mozgalmak, szélsőjobboldal előretérése) való viszonyulásuk kovácsolja egybe, különböző irányzatokat teremtvén. Az egyes irányzatokban alkalmazott koncepciók, tudományos diskurzusok jelentéstartalmai a társadalomkutatásnak a társadalmi térben elfoglalt helye és a kutatóknak a hatalmi közegben elfoglalt pozíciója szerint aktualizálódnak. Mondhatni, a művekben szereplő, kulturálisan megalapozott és tudományosan legitimált toposzok a politika fénytörésében mutatkoznak meg. Emiatt van speciális *tudományos* jelentése és jelentősége a hetvenes évek szegénység- és romavizsgálatainak,

³¹ Bogdán Mária, Dinók Henriett, Junghaus Tímea, Kállai Ernő, Kóczé Angéla, Máté Dezső, az MTA 2014 őszén létrejött Kritikai Roma Tanulmányok Kutatócsoportjának megalapítói.

a roma kultúra és politika körüli vitáknak a rendszerváltás környékén, a társadalmi leszakadás és kirekesztettség kutatásának a kilencvenes években (amely egyfajta lokális érvényt adott az *underclass*-elméleteknek), vagy a roma származás, élményvilág, identitás elismerése és a tudományos reprezentációk kapcsolata körüli eszmecseréknek, konfliktusoknak az elmúlt évtizedben. A másság igazolása, amikor a kulturális identitás elismerése forog kockán, és megkérdőjelezése, ha diszkriminációról, szegregációról van szó, ugyancsak nem pusztán a problématerületeknek vagy a tudományos diszciplínának megfelelő, egymásnak szükségképpen ellentmondó koncepciógyártást jelöl, hanem az aktuális politikai lehetőségekhez is igazodik (lásd rendszerváltással szerzett politikai jogok, európai uniós törvényalkotás).

Diszkrimináció és etnicitás: a definíciós probléma

A definíciós problémához való hozzászólásomban három feltevésből indulok ki. Egy: a romák mint társadalmi csoport léte, a hozzá való tartozás, ha végső soron kulturális és identitásbeli kérdés is, attól még *eredendően politikai, sőt állami konstrukció*, és mint ilyennek, az alárendeltséget kódoló, külső megkülönböztetés az alapja. Kettő: helyzetük örök megoldatlansága stigmatizálttá teszi a romákat, és ez a roma lét és a roma identitás alapvető jellemzőjévé vált. Emiatt bármiféle társadalompolitikai megoldás – szociális, foglalkoztatási, oktatási stb. ügyekben is – elválaszthatatlan az elismerés kérdésétől. E két szempont a „roma” kategória ontológiailag és politikailag érzékeny, reflektált alkalmazását – és nem eltüntetését – igényli.³² Három: miként a cigány/roma kategóriának és a megnevezésben az érintettek számára sérelmes jelentéstartalmak létrejöttében, megszilárdulásában, úgy ezek lebontásában is közreműködhet és közre is működik a tudomány, ami egyfajta politikai szerepvállalás.

Miközben merőben eltérő értelmezések alakultak ki a romaként aposztrofált társadalmi csoport eredetére, mibenlétére, jellegére nézve, a különböző táborokba

³² Nyilvánvaló, hogy a megerősítő intézkedések (*affirmative action*) – esetleges egyenlősítő hatásuk mellett – átmenetileg legalább is megszilárdítják a csoportok közti különbségtételt. Ugyanakkor a romák esetében az antidiszkriminációs intézkedések nem látszanak célt érni pusztán színvak szakpolitikák révén (Zsigó 2005), ezért szükség volna a problémák eredetének (tudniillik etnikai diszkrimináció) egyértelmű meghatározására, amit az olyan terminológia, mint „halmozottan hátrányos helyzet” nem tesz lehetővé. Mindezt – ahogyan más, rasszista alapon elnyomott kisebbségeknél, úgy a romák kapcsán is – az elismerés politikájának a társadalmi egyenlőség, a diszkrimináció és a stigmatizáció kérdéseire érzékeny Nancy Fraser-féle felfogása célravezetőbbnek látszik a kulturális identitás megerősítését támogató, Charles Taylor nevéhez köthető multikulturalista megközelítésénél (Vajda 2018).

sorolható kutatók egyaránt többnyire szimplán „romaként” hivatkoznak a kutatásuk tárgyára, legfeljebb egy lábjegyzetben közlik az (aktuális céljaik szerinti) csoportmeghatározás, illetve mintavétel szempontjait (Tremlett 2014).³³ Ez azért probléma, mert a külön nem vizsgált kollektív „roma” megnevezés ellenőrizetlenül engedi be a tudományos nyelvezetbe a romákkal társított közbeszédben kialakult (és politikailag befolyásolt) képzeteket. Ezáltal a tárgymeghatározásban mondhatni *a priori* módon kezelt „roma” etnoníma alkalmazása veszélyezteti a tudományos objektivitást, a szociológia leíró misszióját. A romákra mint népcsoportra hivatkozás kritikai vizsgálatának elhagyásával egyfajta értelmezési rövidzárlat keletkezik, aminek folytán maguk a romák (akikről állítólag szó van) eltűnnek az előregyártott konstrukciók mögött. Ezért lényeges kérdés, hogy milyen jelentés- és csoportképző folyamatokat feltételez a „cigány”/„roma” megjelölés, mint ahogy az is, hogy milyen *politikai* szempontokat vetnek fel a fogalom tudományos alkalmazásából származó episztemológiai kétségek.

A cigányságot minden korban nemcsak a maga helyzetéért, hanem bármely társadalmi, gazdasági nehézségért is felelőssé tették, ami ellen kevésbé tudtak védekezni. Úgy is mondhatni, hogy lényeges átalakulásokkor (polgárosodás, szocializmus, rendszerváltás) kívülállókként a változó társadalomszerkezet egyes anomáliáit (letelepedettség, integráció, társadalmi részvétel hiánya, egyenlőtlenség, munkanélküliség) jelenítették meg. Komplette fogalmi rendszereket mozgósítva így válhatott a „cigány”/„roma” üres jelölőként (Laclau 1996) a „magyar” ellenpárjává, hogy ennek köszönhetően megőrződhessék a többségi társadalom önnön modernségébe és normalitásába vetett hite. E mesterséges hasítás – a romáknak a társadalomból, jelenidőből, közös sorsból, demokráciából, nemzetből történő kivetése, amivel a többség a saját problémáitól igyekszik szabadulni – alapozza meg mind a „cigány”, mind a „roma” szóhasználat kényelmetlenségét, igazolási nehézségeit, és egyszersmind a „romapolitikák” széles skálájának elméleti és legitimációs bizonytalanságait. Feltételezhető azonban, hogy ez a kívülről jövő megkülönböztettség, különféle politikai-társadalmi hatásokat leképező jelentéshalmaz, annak minden ellentmondásosságával együtt, a roma etnicitás, etnikai identitás részévé vált.

Míg a hazai romológia hagyományosan a romák kulturális, történelmi jellegzetességeivel, esetleg önnönmagukat perifériára szorító magatartásával indokolta a társadalmi kívülállásukat, addig az 1970-es években beinduló kritikai szociológ-

³³ Fontos körülmény, hogy a kevés reprezentatív felmérést leszámítva egy-egy kutatás során a romáknak tekintetteknek csak egy-egy csoportját figyelik meg és nem a teljes román népességet vizsgálják, a kutatók mégis hajlamosak „a romákra” nézve levonni következtetéseket, még akkor is egységes csoport látszatát keltve, ha éppen az azon belüli különbségeket tárgyalják (Tremlett 2014).

gia a szegénységet, majd az 1990-es évektől fogva egyre inkább a szegénység fő okának tekintett diszkriminációt jelölte meg a társadalmi különbségek magyarázatául. Maga a „diszkrimináció” kifejezés olyan jogrendben értelmezhető, amelyiknek alapértéke az egyenjogúság. Ugyanakkor érdemes leszögezni, hogy visszamenőleg nehéz olyan, elfogadható történeti magyarázatot találni a „romák” társadalmi pozícióira, életmódjára, kulturálisnak tekintett sajátosságaira, túlélési stratégiáira, amelyik ne állna szoros összefüggésben folyamatosan fennálló és maszszív, bár változó erejű és fókuszú, a hatalmi rendből következően negatív megkülönböztettségük tényével, amire itt az egyszerűség kedvéért pongyolán – nem jogi értelemben – a „diszkrimináció” kifejezést alkalmazom. Ahogyan a diszkrimináció a roma lakosság élethelyzeteit, a többségi társadalomhoz fűződő viszonyát leíró kulcsfogalomként vált a rendszerváltás után, úgy lett a – mégoly homályos értelmű és szelektíven érvényesített – integráció a szakpolitikai intézkedéseket meghatározó irányelv. Ezzel párhuzamosan alakult ki a pozitív etnikai identitás elismertetésének fogalomtára, és valósult meg bizonyos mértékig a romák etnikai, nemzetiségi kisebbségi jogainak intézményesülése. Mindkét folyamatot tudományos kutatások kísérték és befolyásolták, eltérő irányultságú elméletekkel, amelyek között kevés a kapcsolódás (Szalai 2000b; Vajda 2005).

Röviden: a „romákra” irányuló kutatói érdeklődést jellemző kétféle irányultság (és behatároltság) – a társadalomtudományok és a kultúratudományok közötti diszciplináris törésvonal mentén szétválva – jól leírható a diszkriminációnak és az etnicitásnak tulajdonított relatív jelentőséggel – ahol a két fogalom használata indokolatlanul kizárja egymást. Ez a probléma húzódik meg a csoporton belüli kulturális jelentésekre, folyamatokra érzéketlen, kevésbé szofisztikált *underclass* típusú elméleti konstrukciók mélyén csakúgy, mint az elnyomást megszépítő kultúracentrikus magyarázatok mögött. Nagyjából ez a két jelenségegyüttes tekinthető a „roma” kategória eredetének, rendezőelvének. Úgy is felfoghatók, mint társadalmat formáló erők, amelyek nem pusztán jellemzik a „romákat”, hanem valamiképp a csoport létrejöttéért is felelősek, mégpedig *együtt*, egymástól szétválaszthatatlanul. A kutatók mégis jellemzően egyik vagy másik mellett teszik le a voksot: negatív „szubetnikus”³⁴ közösségi létet, sérült identitást és a velejáró passzív áldozati szerepet, vagy pozitív tartalmakkal telített etnikai csoporthoz tartozást, sértetlenül fennmaradó kulturális értékeket tulajdonítva a romáknak. Az ellentmondást nemcsak terminológiai különbségek vagy módszerbeli eltérések

³⁴ Ezzel a megfogalmazással a szociális helyzet, társadalmi státusz, életmódbeli jellegzetességek, a többségtől elszorított bánásmód alapján egytől egytől soroltak önképét megragadó megfogalmazásokra célozok.

okozzák, hanem valódi, a roma lakosság sorsát befolyásoló elméleti problémáról van szó. És mint ilyennek, nincs és nem is lehet egyetlen, végső megoldása. Viszont a gondolkodási folyamat szempontjából sokat számít, ki és milyen pozícióból szól és szólhat bele a róla folyó vitákba – már csak amiatt is, mert nem egyformán vizsgáljuk a következményeket.

A romakutatások tipológiája

A tudományos romaképek eredetüket, összetevőiket tekintve a kutatói szándéktól részben független, a diszciplináris és tágabban a kulturális hagyományokból táplálkozó, részben pedig az adott társadalmi, politikai, tudományos, intézményes közegre tudatosan reagáló konstrukciók. Néhány fő ismerv (kutatási kérdés, elméleti irányultság, szakpolitikai implikációk, a kutatási helyzet reflektáltsága) szerint osztályozva a kutatásokat kimutathatók olyan, politikai fordulópontokhoz, szakpolitikai irányváltásokhoz köthető változások és korokon átívelő állandóságok az általuk létrehozott romakonstrukciókban, amelyek a társadalomtudományok és ezen belül a szociológia útkereséséről, alkalmazkodókészségéről, újító szándékairól és korlátairól is szólnak. Ezeket rendszerezem ebben az összefoglaló fejezetben a kutatások jellege, az implikált beavatkozások és az alkalmazott/létrehozott romaképek szerint.

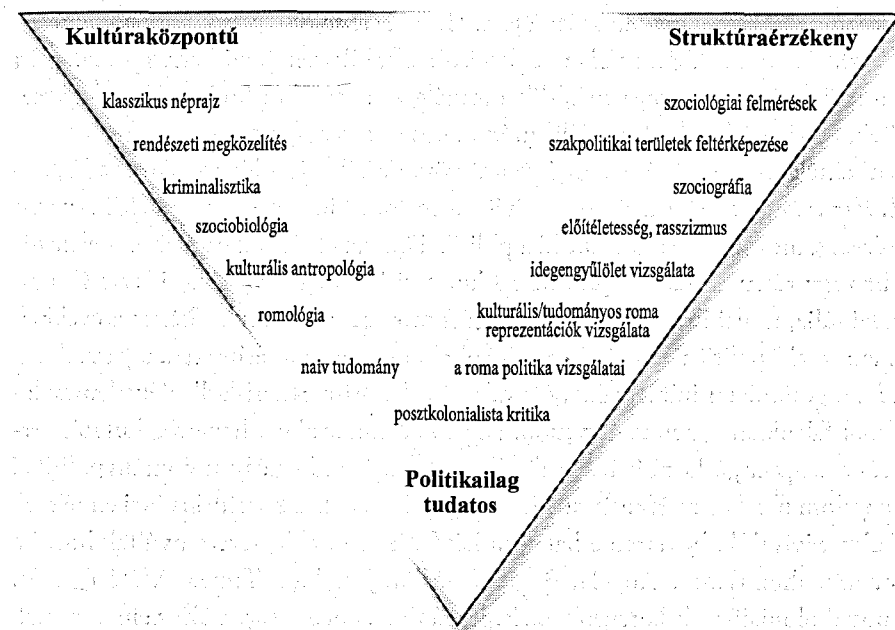
Aszerint, hogy a külső meghatározottságokra vagy a belső erőforrásokra és saját döntésekre kerül-e a hangsúly – vagyis a kutatóknak tulajdonított mozgáster, cselekvőképesség (*agency*) alapján – a romákkal kapcsolatos szakirodalom két fő csoportra bomlik: a makroszintű törvényszerűségeket, mechanizmusokat vizsgáló strukturális és a mikroszintű viszonyokra, egyéni törekvésekre koncentráló etnográfiai megközelítések halmazára. A módszertani-elméleti keret a témákat, kutatási kérdéseket is meghatározza. A szociológia és a kultúratudományok közötti törésvonal mentén szétválva a kutatók vagy a szegénység, egyenlőtlenség, diszkrimináció vagy a kultúra és az etnikai identitás szerepét hangsúlyozzák. A két paradigma váltakozva befolyásolta a tudományos gondolkodást, mígnem új évezredre megjelentek olyan, politikailag érzékeny, erőteljesen önreflektív megközelítési módok, amelyek a társadalmi pozíció és reprezentáció kérdésénél a kutatásban is az előtérbe állítva mindkétféle eszköztárból merítenek és mindkét hagyománnyal szemben kritikusak.

Az elnyomó struktúrákat pellengérré állító, szociális érzékenységtől átítatott szociológiai diskurzus a kirekesztésnek a társadalmi státuszra gyakorolt következményeivel foglalkozik. A diszkriminációs determináltság által meghatározott perspektíva kizárja a megszokott magatartásformáktól eltérő társadalmi cselekvéseket,

nem veszi számításba az ezek biztosította társadalmi kapcsolatokat, kulturális erőforrásokat, ezért – a másik oldal szerint – a kelletténél lehangolóbb képet fest a kutatottakról (Stewart 2001). A szegénység, és kiszolgáltatottság állapotában a kultúra hiányként ábrázolódik, az önazonosság alapvetően traumatizált (lásd *underclass*-elmélet, „negatív” vagy „sérült” identitás). Ezzel szemben az etnikai sajátosságokat, kulturális folytonosságokat hangsúlyozó beszédmód jellemzően nem problematizálja, hanem állandó adottságnak tekinti a társadalomból való kirekesztettségét. A roma kultúra értékeit felmutató etnográfiai, antropológiai munkák gyakran a kisebbségek elnyomásának tételezése esetén sem helyezik éles megvilágításba a kirekesztettek tényleges ellehetetlenítését, mozgásterük beszűkültségét, a kitörési lehetőségektől való megfosztottságukat, akkut fenyegetettségüket. Mindkét oldalon megfigyelhető, hogy minél határozottabb az elméleti keretezés, a kutatás prekonceptiója, annál merevebb az értelmezés és annál statikusabb romaképet eredményez. A két fő megközelítésmód szellemi örökségét ötvözi és egyszersmind bolygatja fel a hatalom és elnyomás kérdését feszegető, politikailag érzékeny és a szubjektumot előtérbe állító irányzat.

A különböző időszakokban keletkező, megerősödő, intézményesülő kutatási irányzatok nagyjából elhelyezhetők egy olyan mátrixban, amelyik azt mutatja meg, milyen típusú kérdésfelvetés, érzékenység áll a roma kisebbség társadalmi helyzetével kapcsolatos kutatások fókuszában (1. ábra). Az ábrán látható, hogy egy-egy kutatási irány, irányzat nem sorolható egyértelműen egyik vagy másik kategóriába. Alapvető jellemzőiket figyelembe véve a három pólushoz képest különböző távolságokra helyezhetők el, láttatva a megközelítések affinitásait és a három pólus kapcsolódási pontjait.

Az első csoportba tehát a *kultúraközpontú* leírások tartoznak. Ilyennek mondhatók a romák történetével, életmódjával foglalkozó korai beszámolók, de a romák mindenkori szokásait, életvitelét elemző-kifogásoló, a 20. század második feléből származó ciganológiai leírások is (lásd Vekerdi József és Várnagy Elemér műveit). Hagyományos néprajzi fogalmakra és pozitívrá hangolt, saját történeti másodkutatásokra építkeznek az egységes cigány/roma kultúra és nemzet megteremtésén fáradozó (Rostás-Farkas György, Karsai Ervin fémjelezte) „naiv tudomány”. Az 1980-as évektől újrainduló néprajzos ihletettséű romakutatások, gyűjtések másik része már nem annyira egy letűnő, félmúltbeli hagyományegyüttes jellegzetességeit rögzítik, leltározzák, értékelik, hanem a jelenbeli cigányság élelmódját, kulturális szokásait, nyelvhasználatát vizsgálják (Diósi Ágnes, Csemer Géza, Kolvalcsik Katalin, Réger Zita munkái hozhatók fel példaként). A képet tovább árnyalják a kilencvenes években az ELTE-n és a Pécsi Tudományegyetemen (Prónai Csaba, illetve Orsós Anna jóvoltából), intézményesülő kulturális antropológia

1. ábra: A romákkal kapcsolatos kutatások irányultsága

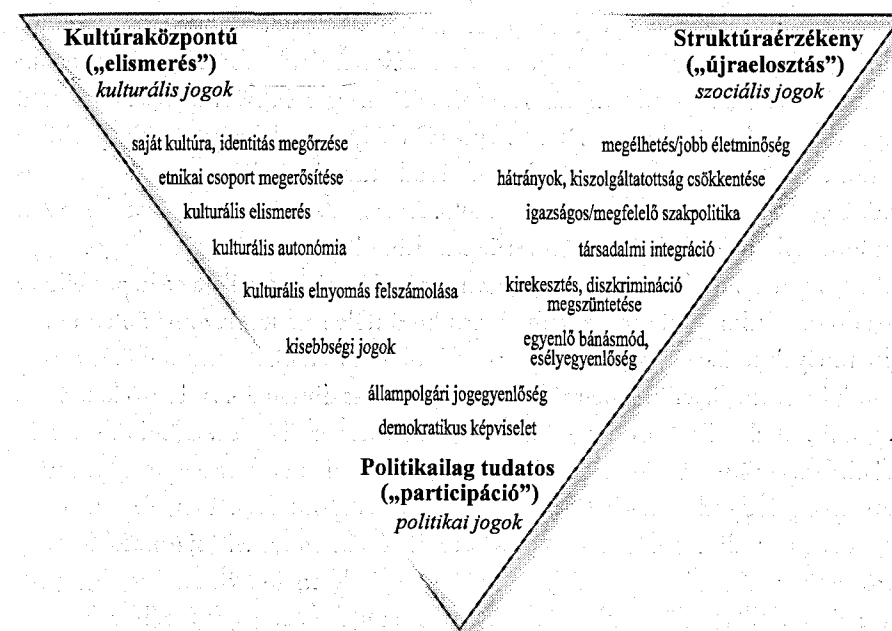
romológia szakirányának kutatásai. Regisztrált különbségeik ellenére a romák ebben a paradigmában hasonlóknak vélt tulajdonságaik – kultúrájuk, közösségi megnyilvánulásaik, megélhetési stratégiáik, identitásuk, értékeik – révén sorolódnak együvé.

A második csoportba sorolt *struktúraérzékeny* vizsgálatok szociológusoktól származnak, és az 1970-es évek rendszerkritikus célzatú, Kemény vezette reprezentatív cigánykutatás alapozta meg őket. A cigányságot sújtó társadalmi problémák felmérését kitűző irányzat idővel szakosodott, részterületekre bomlott, hogy a társadalom különböző színterein, az oktatási (Havas Gábor, Liskó Ilona, Kertesi Gábor, Kézdi Gábor, Zolnay János), foglalkoztatási (Havas Gábor, Kertesi Gábor, Kézdi Gábor), lakhatási (Ladányi János, Kertesi Gábor), szociálpolitikai (Szalai Júlia), egészségügyi (Neményi Mária), jogi (Majtényi Balázs, Majtényi György), politikai-képviselési (Martin Kovats, Kállai Ernő, Szalai Júlia) intézményrendszerekben térképezzék fel a romák helyzetét: azt, hogy miként viszonyul hozzájuk a többségi társadalom és intézményrendszer és ennek milyen következményei vannak. A Kemény-iskolából nőttek ki ugyanakkor a romák mindennapi életét, küzdelmeit ábrázoló mikroszintű szociográfiai írások is (Csalog Zsolt). A többségi attitűdök

ket, kultúrát, az azt strukturáló erőket, hatásokat veszik górcső alá az előítéletesség, rasszizmus és idegengyűlölet vizsgálatai (Erős Ferenc, Csepeli György, Neményi Mária). E kutatásokban az őket ért hatások, a velük szembeni bánásmód alapján konstatálódik vagyis konstituálódik a romák mint az adott intézkedések, viselkedések, bánásmódok által speciális módon érintettek csoportja.

E kétféle megközelítés eredményeit ötvözve-bírálván jött létre a harmadik, *politikailag tudatos* irányzat. A roma civil mozgalom kilencvenes évekbeli kezdeteit kísérve, támogatva bontakozott ki a politikai önszerveződés kérdéseivel – elemzőként vagy résztvevőként – foglalkozó kutatási irány (Zsigó Jenő, Havas Gábor, Szalai Júlia, Kállai Ernő, Martin Kovats). A roma részvétel ügye a kétezres években – nem „csak” politikai és méltányossági okokból, hanem az érintettek tapasztalatai, tudása, gondolatai iránti igényből, valamint baráti-partneri-kollegiális kapcsolatokból fakadóan – nemcsak a tudományos diskurzusokba, hanem a kutatásszervezés szempontjai közé is bekerült. Egyidejűleg elindult egy tudománypolitikai mozgalom fiatal roma identitású kutatók körében, akik a kortárs kritikai elméletek alkalmazásával, kifejezetten a hatalom kérdését szem előtt tartva nyúltak hozzá a romatémához (Kóczé Angéla, Bogdán Mária, Junghaus Tímea, Máté Dezső). A posztkolonialista diskurzusokhoz kapcsolódva a nevezett szerzők az elnyomottak tapasztalatait, szempontjait, kérdéseit (összetett identitások, mozgalmotörténet, roma kultúra kanonizációja stb.) hozták be a kutatásba. Kritikájuk emellett a tudományt szervező intézményrendszerre irányul: itt az a fő kérdés, hogy kinek van egyáltalán joga egy kisebbséget kutatni. A kutatót-kutató, reprezentált-reprezentáló viszony problematizálásával a politikailag tudatos irányzat tehát magát a tudományos kutatást – annak mikéntjét, bevett módszertani eljárásait, társadalmi-intézményi hátterét, rejtett hatalmi dinamikáját – állítja pellengérre. Tágabban értelmezve ide helyezhetők általában mindazok a politikailag reflektált megközelítések, amelyek explicitté teszik a társadalmi munkamegosztásban, politikai intézményrendszerben, szakpolitikákban, a közéletben, kultúrában, művészetben vagy a romakutatásokban rejlő felemás hatalmi viszonyokat, a gazdasági elnyomás és a kulturális hegemonia kérdéseit (Szalai Júlia, Neményi Mária, Kovács Éva, Dupcsik Csaba, Kerényi György, Kovai Cecília és sokan mások).

A hármas felosztás azt mutatja, hogy a kulturális és a strukturális szempontú megközelítések egymáshoz közeledésének módja, garanciája a politikai tudatosság. A csoportosítás alapja tehát a kutatások általános beállítottsága, témaválasztása, prekonceptiói: milyen kérdésre keresik a választ, mit tekintenek a vizsgálat tárgyának, hogyan határozzák azt meg? Ez pedig az itt kifejtettek szerint összefügg azzal, hogy milyen típusú állami beavatkozásokat sürgetnek (2. ábra).

2. ábra: Megkívánt beavatkozások
Nancy Fraser kategóriarendszere nyomán (Fraser 2001)

Anélkül, hogy részletekbe mennénk, a fenti két ábrát összevetve látható, hogy a kutatások jellegük, diszciplináris hátterük, témaorientációjuk szerint különféle politikai irányultságokkal és szakpolitikai implikációkkal társíthatók. E politikai céloknak a három pólushoz képest való elhelyezkedése megint arra utal, hogy a kulturális sérelmek és a társadalmi struktúra problémái úgy kezelhetők kiegyensúlyozottan, hogy a megoldások ne veszélyeztessék egymást, ha a politikai egyenlőség és a politikai részvétel szempontjait is figyelembe vesszük. Más szóval a kulturális és a szociális jogok egyidejű érvényesülése az érintettek politikába való beleszólásának függvénye.

Romaábrázolások

A kutatások már a problémafelvetéssel sajátos „roma tárgyat” gyártanak maguknak az adott tudományterület érdeklődési horizontja, módszertani eszköztára, szabályai szerint. Ezáltal explicit vagy implicit módon eltérő etnicitáselméleteket fogalmaznak meg, illetve alkalmaznak. Ezekbe az elméleti konstrukciókba épp-

úgy belejátszik a politikai környezet, a nyilvánosságban relevánsnak tartott kérdések, mint a kutatók személyes élettapasztalatai és ideológiai beállítottságuk (Dupsik 2018; Vajda 2005). Az egyes megközelítések trendekké formálódva különféle terminus technicusok alkalmazásával próbálják meg behatárolni a célcsoportot, mégpedig az aktuális kutatási cél szerint. Csekély társadalmi tőkéjük, politikai hatalmuk lévén a kutatók ebbe kevésbé szólhatnak bele, így a roma tárgyat létrehozó egységesítő szándék kívülről, sokfelől érkezik. A romákról alkotott kép ezért a tudományban (is) kaleidoszkópszerűen széttöredezett és mindig részleges.

Az egyes megközelítési módok jellegzetes problémafelvetésük, a célképzeteikhez igazodó bevett kutatási módszereik szerint különféle romareprezentációkat takarnak, amelyek fő ismérveik, forrásaik, korlátaik és az alapján is különböznek egymástól, hogy megjelenik-e bennük az (inter)etnikus dimenzió. A döntő kérdés az, hogy milyen eljárással, milyen kritériumok szerint történik a megkülönböztetés, a distinkció: külső meghatározás vagy öndefiníció alapján; etnikai vagy szociális tulajdonságok figyelembevételével; demográfiai szempontok (terület, életszínvonal, végzettség, munkaerőpiaci státusz), kulturális és életmódbeli sajátosságok, vagy közösséghez tartozás, azonosulás alapján ábrázolódnak-e önálló csoportként a romák. Emellett az is meghatározó, hogy önmagában áll vagy a szélesebb társadalmi kontextusban, intézményrendszerben, többségi-kisebbségi interakciók számbevételével fogalmazódik-e meg a kutatás által felvetett probléma.

Az alábbiakban a fent körülírt három paradigma kisebbségfelfogását, kultúra-ételmzését és romaképét jellemzem. A romakonstrukciók eredetét, összetételét, funkcióit vizsgálva (egyik) célom kimutatni, hogy – más-más okból – mindhárom típusú megközelítés igényli az esszencialista megfogalmazásokat. Ebből különféle politikai problémák származnak, amelyek eltérő megoldási módokat igényelnek.

1. Etnikai kategorizáció – a kultúracentrikus irányzatokról

Ebben a paradigmában adottságként, problémaként vagy célkitűzésként jelenik meg az etnikai kategória. Úgy a kultúrát tárgyasító és dekontextualizáló klasszikus néprajzi ábrázolásban, mint a roma szokásokat, hagyományokat elítélő rasszista „rendészeti” megközelítésekben vagy a kultúrát reduktívan életmódként értelmező *underclass*-elmélet beállításában is statikusnak és elszigeteltnek mutatkozik az – elemzőtől távol eső – etnikailag meghatározott kultúra. Ezt a képet kezdi ki a kulturális viszonyok problematizálásával a többségi-kisebbségi interakciók, a hatalmi befolyások és a kisebbségi kultúrában rejlő ellenállás és teremtő potenciál bemutatásával a kulturális antropológia. A (klasszikusan ábrázolt) etnikai kultúra-

konstrukció politikai felhasználását célozzák az 1990-es évek féltudományos nemzetteremtő vállalkozásai. Az esszencialista módon ábrázolt statikus kultúráképet itt a politikai törekvésből adódó dinamizmus feszíti szét. Az erősödő cigányellenesség a kultúra fogalmát kiszélesítve a többségi attitűdök, viselkedésmódok (előítéletek, rasszizmus) intézményes anomáliák (szegregáció, egyenlőtlen bánásmód) vizsgálata irányába, a romákkal szembeni erőszak, a romák üldöztetésének feltárása (kilakoltatások, romagyilkosságok, roma holokauszt) irányába tereli a tudományos érdeklődést.

2. Fedőkategóriák – a struktúraérzékeny megközelítésekről

A túlnyomórészt szakpolitikai orientációjú, időnként rendszerkritikai szociológiai szakirodalom mindenekelőtt újraelosztási sérelmek áldozatainak ábrázolja a romákat. A szakpolitikai területek sajátosságaiból adódóan a tanulmányok eltérő ismérvek alapján, egy-egy tulajdonságcsoporthoz hangsúlyozva részleges és közelítő csoportmeghatározásokkal élnek. Különféle társadalmi érzékenységek okán és a politikai feszültségeket kerülendő a kutatók gyakran különös óvatossággal írják körül a célcsoportot, ami többnyire az etnikai kategorizáció mellőzését jelenti. Ez azonban a strukturális kritikát is részlegessé teszi, kisiklatja a diszkriminációellenes politikát és politikailag általában is gyengítő hatású (*disempowering*). A célorientáltság, a kulturális tényezők általános negligálása, valamint a kutató-kutatott felemás viszonya következtében a létrejövő romakép egyoldalú, kiszolgáltatottság és passzivitás jellemzi. A kutatókhoz való közeledés (terepmunka, személyes elköteleződés, civil kezdeményezések, közös projekt, önkutatás támogatása) révén ugyanakkor árnyalódik a kép, ahogy a politikai szempont utat tör magának a tudomány- és kutatásszervezés terén.

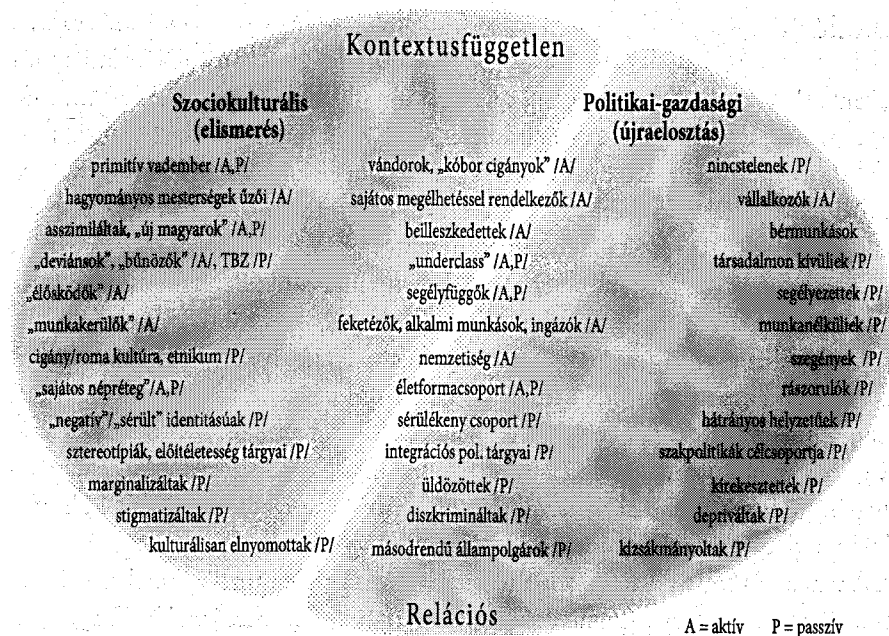
3. Az (ön)reprezentáció tétje – a politikailag tudatos hozzáállásról

A kiszolgáltatott társadalmi csoportok tudományos reprezentációjának problémája – általában a társadalmi egyenlőtlenségből, ezen belül az intézményrendszerben és a nyilvánosságban megfigyelhető hatalmi aszimmetriákból adódóan – politikai ügy is egyben, ami különféle módszertani, ismeretelméleti és tudományetikai kérdéseket vet fel. A téma átpolitizáltsága szükségessé teszi és elő is segíti a tudományos

kategóriák újragondolását. A kérdés tárgyalásához alkalmas keretet adnak az identitást problematizáló, a szubjektum hatalmi erőterben történő létrejöttével foglalkozó elméletek, így a posztkolonialista megközelítések vagy az elismerés politikájának fogalomrendszere. Lényeges kérdéssé válik a kutató pozíciója, a kutatókhoz való viszonya, illetve a kutatók tapasztalatainak, saját fogalomalkotásának érvényesülése, láthatósága. A romareprezentációkban előtérbe kerül az interszekcionalitás, a különböző jellegű meghatározottságok egyidejűségének problémája (lásd Kóczé Angéla vagy Máté Dezső írásait). A tudományt és a politikát egyszerre bíráló fontos megfigyelés a szociális és etnikai dimenziók zavart keltő összecsúsítása a romák meghatározásában és a velük szembeni bánásmódban (Szalai 2000a; 2000b). Ennek a koncepcionális problémának a feloldása, ami a többszörös hátrányok kezelésének feltétele, (elismerés)politikai eszközökkel lehetséges. Az egyeztetést nehezíti a tudományos/szajpolitikai és a mozgalmi megközelítésmód és fogalomtár különbözősége, az az ellentmondás, hogy az előbbi passzív és kívülről meghatározottnak, míg az utóbbi aktív, potensnek és autonómnak állítja be az érintetteket.

A romákra vonatkozó megnevezések vagy körülíró fogalmak a megkülönböztettség, a többségtől való elkülönülés különféle módjait, formáit, következményeit fejezik ki (3. ábra). Eltérő jelentésekkel ruházza fel őket, hogy a szociokulturális vagy a politikai-gazdasági dimenzióban, vagy esetleg mindkét szférát érintően történik-e az értelmezés, ahogyan a fogalmak vízszintes elrendezése mutatja. Ennek vonatkozásában érdemes megfigyelni, mennyire érződik ki a fogalomhasználatból a társadalmi viszonyrendszer vagy éppen ellenkezőleg, kontextusfüggetlen izolált-ságban mutatkozik-e a kutatás tárgya: erre utal az ábra függőleges dimenziója. Az is lényeges, hogy a megnevezés aktív vagy passzív magatartásra utal-e: ez a szempont a kifejezések után, zárójelben szerepel.

Látható, hogy – hol megbélyegző kifejezésekbe, hol tényállításokba burkolva – a megnevezések jellemzően negatív konnotációkat hordoznak és általában erőtlenséget, tehetetlenséget sugallnak (*disempowering*). A romák rendszerint – a politikai-gazdasági dimenzióban szinte mindig – külső erők, kívülről jövő intézkedések passzív elszenvedőiként tűnnek fel, ha pedig kivételesen aktív cselekvők gyanánt, olyankor többnyire kétes vagy elmarasztaló beállítással. A szociokulturális dimenzióban gyakrabban aktívnek feltételezett romák úgy ábrázolódnak, mint akik – akár deviáns magatartásformák, akár romantizált kulturális megnyilvánulások, akár tudatos identitásválasztás révén – szándékosan különbözödnék el a többségtől. Azonosként kevés kifejezés jeleníti meg a romákat, ezek is alapvető tények tagadásából fakadóan hamis kicsengésűek, elnyomó hatásúak (asszimiláltak, „újmagyarok”).

3. ábra: A romákra vonatkozó megnevezések

Feltűnő, hogy a legtöbb kifejezés valamilyen problémával, a többséget fenyegető veszéllyel, kellemetlenséggel azonosítja a romákat. Ezzel függ össze, hogy nem csak azok, amelyek izolációban mutatják őket, hanem a társadalmi struktúrában elfoglalt helyüket érzékeltető terminusok is (például deviancia, *underclass*) az oktatáson keresztül már esszencializálják a romákat. Következésképpen valamennyi vetületben és ezek keresztmetszeteiben is megtalálhatók esszencializáló kifejezések, ami a romák mint népcsoport vagy kutatási tárgy különféle, kvázi magyarázó erővel bíró tulajdonságokra történő redukálásából fakad. A 3. ábrából az is kiolvasható, hogy a szociológia inkább a politikai-gazdasági dimenzió újraelosztással kapcsolatos kérdései iránt érdeklődik, a kultúra ügyeivel kevesebbet foglalkozik: az ilyen irányú kutatások az előítéletesség problémájára koncentrálnak. A kutatóknak a romák demokratikus mozgalmi melletti kiállása, majd a klasszikus liberális szemléletmódon történő túllépésre utaló politikai érzékenysége kellett ahhoz, hogy a kultúra és etnicitás komplexebb problematikája bekerüljön a szociológiai szakirodalomba. A romaügy politikai szempontú megközelítése – a mobilizációhoz szükséges kollektív identitások kimunkálása révén – újfajta etnikai esszencializáció felé nyitja meg az utat.

Konklúzió

A „roma” kategóriában ott lappang valami bizonytalanság, feloldatlan ellentmondás, ami akár az osztály és az etnicitás jelentésbeli különbségének, a fogalomhasználat ontológiai státusza körüli kétségeknek is megfeleltethető: hogyan fogható meg, milyen jellemzőkkel írható körül, kikről is van szó? Érdekes módon az etnicitás kortárs elméletei nemigen szűrődnek át a „roma” fogalom értelmezéseiben. A kultúratudományokban mind elterjedtebb pluralitást, heterogenitást, hibriditást hangsúlyozó értelmezések is inkább kibontják, árnyalják a „roma” fogalmat, mintsem indokolnák vagy igazolnák a kategória használatát. A szociológiai megközelítések különféle szakpolitikai szempontoknak rendelik alá a definíciós kérdést, ezeknek megfelelő fedőkategóriákat (mélyszegénységben élők, hátrányos helyzetűek, szegregáltak, sérült identitásúak stb.) alkalmazva a célcsoportra, míg magával a „cigány”/„roma” kifejezéssel elsősorban az etnikai alapú előítéletek és diszkrimináció tárgyát jelöli a szakirodalom.

A romáknak nevezettek társadalmi kirekesztettsége, marginalizált helyzete különösen érzékennyé teszi őket annak következményeire, mit mondanak róluk a tekintéllyel bíró tudományos szövegek, pláne, hogy ezekben gyakran konkrét közpolitikai javaslatok fogalmazódnak meg, de érveikkel, fogalomhasználatukkal enélkül is alapot szolgáltatnak ilyen vagy olyan beavatkozásokra. Túl azon, hogy reprezentációs hátrányukból adódóan helyzetüket, megítélésüket, többségi társadalomhoz fűződő viszonyukat nagyban befolyásolják a rájuk vonatkoztatott „erős kategóriák” (Dupcsik 2018), az is megfigyelhető, hogy a romák könnyen válnak társadalmi elégedetlenséget, anómiát, politikai ellenvéleményt, rendszerkritikát megtestesítő szimbólumokká (és lesznek a rendészeti és civilizatorikus álláspont „deviánsai”, a rendszerváltás fő áldozatai, az azutáni demokrácia „lakmuspapírja” stb.). Ilyen esetekben hol bűnbaknak vannak kikiáltva, hol áldozatként jelennek meg, felelős cselekvőkként azonban annál ritkábban. Úgy is megfogalmazható ez a jelentésáttétel, hogy kiszolgáltatottságukkal manipulálva *szenvedőkből cselekvőkké vagy éppen cselekvőkből szenvedőkké minősíti át őket az értelmező szándék*. A kutatottak egyenrangú félként kezelése, életük komplexitásának figyelembe vétele és annak a kérdésnek a szem előtt tartása, milyen hasznuk vagy hátrányuk származhat a kutatásból, sokat segíthet abban, hogy ne váljanak absztrakciók foglyaivá.

A romatéma felelősségekkel, ellentmondásokkal terhelt kutatási terület. A kutatók feszült erőterében dolgoznak, mivel a hatalom mindig is érdekelt volt a cigányként/romaként számon tartott lakosság helyzetének megismerésében, ugyanakkor ódzkodott is a szembesüléstől és egyéb politikai érdekek szerint kezelte a „cigánykérdést” vagy „romaügyet”. A kutató eleve kényes helyzetben találja magát

a lakosság romának tekintett részének kiszolgáltatottsága, a kisebbség és többség közötti társadalmi távolság, alá-fölérendeltség okán. Tevékenységét, pusztán jelenlétét a terepen gyakran övezi bizalmatlanság (vajon, kém? hatósági ember? önző szándékai, politikai céljai vannak?) és ilyen-olyan személyes és közösségi elvárások, míg onnan visszatérve a saját tudományos közösségbe ugyancsak politikai érdekek és szándékok kereszttüzébe kerül a kutató, és nem kizárt, hogy önmagát is szegregálva találja, a romológia zárványában. Ha a roma kisebbség helyzete a mindenkori társadalom állapotát jelzi, úgy a romakutatások tükröt tartanak a társadalomtudományok elé, látványossá teszik azok bizonyos működéseit és a tudomány önképéről is tudósítanak.

A romákkal kapcsolatos tudományos érdeklődés fő motorja, egyben a tisztánlátás és tárgyilagosság egyik legfőbb akadálya a társadalmi távolság. A hagyományos rendészeti vagy az archaizáló néprajzos megközelítésben megjelenő „belső idegen” képe a többségi társadalom szorongásainak, vágyainak lenyomata, mely magyarázatok helyett esszencializáló, ok-okozatot megfordító érveléseket kínál, rosszabb esetben fajelméleti megfontolások forrása (Dupcsik 2018). A romákat társadalmi problémákkal (szegénység, tanulatlanság, diszkrimináció, szegregáció, hátrányos helyzet) azonosító beszédmód pedig másképp, identitásuk negligálásával, cselekvőképességük megkérdőjelezésével tárgyasítja a romákat. Ilyen torzításban a leírásra használt fogalmak magát a megismerést gátolják: ahogy a társadalom, úgy a tudomány is gettósítja és kivetíti magából a személyiséggel, gondolatokkal és érdekekkel bíró hús-vér romákat. Hogy ne pusztán elvont társadalmi problémák emblematisztikus megjelenítői legyenek, ahhoz a „roma” kategória dekonstrukciója és ezzel együtt a többségi pozíciók önbírálatára szükséges³⁵ a tudományos fogalmakba, módszerekbe, koncepciókba beférkőző politikai szándékok folyamatos kritikai felülvizsgálatával. Talán jelen írás is hozzájárul ehhez a közös gondolkodáshoz.

Irodalom

- Appadurai, A. (2011): A kutatáshoz való jog. *Anblokk*, (5): 66–75. http://epa.oszk.hu/02700/02725/00004/pdf/EPA02725_anblokk_2011_5_066-075.pdf
Letöltés ideje: 2020. 11. 08.
- Bársony J. – Daróczi Á. (2015): *Kali Trash – fekete félelem. Phorrajmos – szétválogatás. Samudaripen – legyilkolás. A romák sorsa a holokauszttól idején Magyarországon II.* Budapest: Cigányságkutató Intézet – Romano Instituto.

³⁵ A kritikai faji tanulmányok (*critical race studies*) mintájára.

- Bartók B. (1999 [1931]): „Cigány zene? Magyar zene?” In *Bartók Béla írásai 3.* Budapest: Editio Musica, 345–364.
- Bernáth G. – Messing V. (1998): *Vágóképként, csak némában.* Budapest: Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal.
- Bernáth G. – Messing V. (2000): A magyarországi média és egy interetnikussá váló szociális konfliktus: a székesfehérvári gettóügy nyilvánossága a többségi és a roma médiában. In Horváth Á. – Landau E. – Szalai J. (szerk.): *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok.* Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó.
- Bernáth G. – Messing V. (2012): Szélre tolva: Roma médiakép 2011. *Médiakutató: Médiaelméleti folyóirat*, 18–28.
- Binder M. (2008): A roma nemzetépítés – történeti és kulturális antropológiai keresztmetszetben. *Eszmélet*, (április 1.). http://eszmelet.hu/binder_matyas-a-roma-nemzetepites-torteneti-es-kulturalis Letöltés ideje: 2020. 10. 25.
- Binder M. (2010) „Elképzelt kultúra”. A roma/cigány kultúra egy lehetséges értelmezése és félreértelmezései. *Eszmélet*, (július 1.) http://eszmelet.hu/binder_matyas-elkepzt-kultura-a-roma-cigany-kultura-eg/ Letöltés ideje: 2020. 10. 25.
- Bíró A. (1994): Etnikai osztály-e a cigányság? *Beszélő*, 5 (5). <http://beszelo.c3.hu/cikkek/etnikai-osztaly-e-a-cigany-sag> Letöltés ideje: 2020. 11. 07.
- Bíró A. (1999): Autonómia és jövedelem. In Kemény I. (szerk.): *A cigányok Magyarországon.* Budapest: MTA.
- Blaha M. – Havas G. – Révész S. (1995): Nyerőviszonyok. Roma politikatörténet. *Beszélő*, (19): 20–28. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/nyeroviszonyok> Letöltés ideje: 2020. 11. 24.
- Burka V. – Vida J. – Wizner B. (2005): Szalakóta – a roma érdekképviselet sorsa egy északkelet-magyarországi faluban. In Neményi M. – Szalai J. (szerk.) *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Csengey D. (1982): Felnőni a talajig. Változatok a cigánysorsra. *Valóság*, (2).
- Csongor A. – Szuhay P. (1992): Cigánykultúra, cigánykutatások. *BUKSZ*, 4 (2): 235–245. <https://documents.tips/documents/csongor-szuhay-cigany-kultura-ciganykutasok.html> Letöltés ideje: 2020. 10. 25.
- Dupcsik Cs. (2009): *A magyarországi cigányság a cigánykutatások tükrében, 1890–2008.* Budapest: Osiris Kiadó.
- Dupcsik Cs. (2014): *Mélypontok – hozzászólás helyett.* <https://mta.academia.edu/CsabaDupcsik>
- Dupcsik, Cs. (2018): A magyarországi cigányok/romák a hétköznapi és a tudományos diskurzusok tükrében. *Szociológiai Tanulmányok* (1).
- Dupcsik, Cs. – Vajda, R. (2008): *Country report on ethnic relations: Hungary.* EDUMIGROM background papers. Center for Policy Studies, CEU.
- Fél E. – Hofer T. (1997): *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban.* Budapest: Balassi.
- Fél E. – Hofer T. (2010): „Mi, korrekt parasztok...” *Hagyományos élet Átányon.* Budapest: Korall.
- Forray K. – Pálmáné Orsós A. (2010): Hátrányos helyzetű vagy kulturális kisebbség – cigány programok. *Educatio*, 19 (1): 75–87.
- Fraser, N. (2001): Recognition without ethics? *Theory, Culture and Society*, 18 (2–3): 21–42.
- Gilroy, P. (1993): *The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness.* London: Verso.
- György E. (2009): A „Nyócker” – egy városnegyed, mint reprezentációs eszköz: *Regio*, 20 (4): 119–135.
- Hablicsek, L. (1998): *Demográfiai forgatókönyvek 1997–2050.* Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Halász I. – Majtényi B. (szerk.) (2003): *Regisztrálható-e az identitás?* Budapest: Gondolat Könyvkiadó – MTA Jogi Tudományi Kiadó.
- Havas G. (1999): Cigányok a szociológiai kutatások tükrében. In *A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón.* Budapest: MTA, 21–44.
- Havas G. (2016): A Kemény István vezette 1971-es országos reprezentatív cigányvizsgálat keretében készült interjúk. *socio.hu*, (2): 271–277.
- Havas G. – Kemény I. – Kertesi G. (1998): A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren. *Kritika*, (3).
- Horváth Á. – Landau E. – Szalai J. (szerk.) (2000): *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok.* Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó.
- Kállai E. (2005): Helyi cigány kisebbségi önkormányzatok Magyarországon. Budapest: Gondolat Könyvkiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet. http://www.kallaierno.hu/data/files/kallai_erno_helyi_cigany_kisebbségi_onkorm_teljes_bzz+Wo.pdf Letöltés ideje: 2020. 11. 07.
- Kállai E. (2014a): Vannak-e cigányok, és ha nincsenek, akkor kik azok? *Regio*, 22 (2): 114–146.
- Kállai E. (2014b): A nemzetiségi joganyag 2011-es újrakodifikálása. *MTA Law Working Papers*, 53. http://jog.tk.mta.hu/uploads/files/mtalwp/2014_53_Kallai.pdf Letöltés ideje: 2020. 10. 30.

- Karsai L. (2017): A történészek és a roma holokauszt. Vita Heindl Péterrel. *Eszmélet*, augusztus 17.
- Kemény I. (1971) A magyarországi cigányság helyzete (kézirat) https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/periferian_roma_szociologiai_tanulmanyok/pages/007_A_magyarorszag_i_ciganysag_helyzete.htm Letöltés ideje: 2020. 11. 24.
- Kemény I. – Janky B. (2003): A cigány nemzetiségi adatokról. *Kisebbségkutatás*, (2): 309–315.
- Kemény I. – Rupp K. – Csalog Zs. – Havas G. (1976): *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet, 50.
- Kemény I. (szerk.) (2000): *A magyarországi romák*. Budapest: Press Publica.
- Kende Á. – Kerényi Gy. (2000): A Rádió utca a sajtóban – a sajtó a Rádió utcában. In Horváth Á. – Landau E. – Szalai J. (szerk.): *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó.
- Kende A. – Neményi M. (2005): A fogyatékosághoz vezető út. In Neményi M. – Szalai J. (szerk.) *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Kerényi Gy. (2000): Tudás, hatalom. *Beszélő*, 5 (1).
- Kereszty Zs. – Pólya Z. (1998): *Csenyété antológia*. Szombathely: BÁR.
- Kertesi, G. (1998): Az empirikus cigánykutatások lehetőségeiről. *Replika*, (29).
- Kertesi G. (2005): *A társadalom peremén – Romák a munkaerőpiacon és az iskolában*. Budapest: Osiris Kiadó, 2005.
- Kertesi G. – Kézdi G. (2009): Általános iskolai szegregáció Magyarországon az ezredforduló után. *Közgazdasági Szemle*, 56 (november): 959–1000.
- Kóczá A. – Neményi M. – Szalai J. (2019): *Egymás szemébe nézve – Az elmúlt fél évszázad roma politikai törekvései*. Budapest: Balassi Könyvkiadó.
- Kovács É. (2005): Az elűzetések európai emlékezete. In Tamás P. – Erős G. – Tibori T. (szerk.): *Nemzetfelfogások*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó – MTA SZKI.
- Kovács É. (2009): Fekete testek, fehér testek. A „cigány” képe az 1850-es évektől a XX. század első feléig. *Beszélő*, 14 (1).
- Kovács É. – Lénárt A. – Szabari V. (2016): (Fel)talált tudomány: Az 1971-es Kemény-féle reprezentatív cigánykutatás idején keletkezett kvalitatív szociológiai források utóélete, *Híd*, (december): 104–125.
- Kovai C. (2017): Kemény István munkáinak hatása a magyarországi szociológiai cigánykutatásokra egy antropológus nézőpontjából. *Replika*, (4): 23–30. http://open-archive.rkk.hu:8080/jspui/bitstream/11155/1484/1/kovai_kemeny_2017.pdf
- Kovalcsik K. – Réger Z. (1995): A tudomány mint naiv művészet. *Kritika*, 24 (2).
- Kováts, M. (2000): The political significance of the first National Gypsy Minority Self-government in Hungary. *Contemporary Politics*, 6 (3): 247–262.
- Laclau, E. (1996 [1991]): Why do Empty Signifiers Matter to Politics? In Laclau, E.: *Emacipation(s)*. London – New York: Verso – Phronesis Series, 36–46.
- Ladányi J. – Szelényi I. (1997): Ki a cigány? *Kritika*, 12.
- Ladányi J. – Szelényi I. (1998a): Az etnikai besorolás objektivitásáról. *Kritika*, 3.
- Ladányi J. – Szelényi I. (1998b): Még egyszer az etnikai besorolás objektivitásáról. *Replika*, 30.
- Ladányi J. – Szelényi I. (2000): Adalékok a csenyétei cigányság történetéhez. In Horváth A. et. al. (szerk.): *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Ladányi J. – Szelényi I. (2001a): A roma etnicitás társadalmi konstrukciója Bulgáriában, Magyarországon és Romániában a piaci átmenet korában. *Szociológiai Szemle*, (4): 85–95.
- Ladányi J. – Szelényi I. (2001b): Van-e értelme az underclass kategória használatának? *Beszélő*, (111): 94–98.
- Ladányi J. – Szelényi I. (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Landauer A. (2016): Mi is ez a könyv? *Kritika*, 46 (5–6): 20–25.
- Majtényi B. – Majtényi Gy. (2005): Romakérdés és állami politikák. In Neményi M. – Szalai J. (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Majtényi B. – Majtényi Gy. (2012): *Cigánykérdés Magyarországon 1945–2010*. Budapest: Libri Kiadó.
- Molnár E. (2005): A beilleszkedéstől az önkormányzatiságig. A roma önszerveződés intézményesülésének története Békésen. In Neményi M. – Szalai J. (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Neményi M. (1998): *Cigány anyák az egészségügyben*. Budapest: Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal.
- Neményi M. (1999): Biológia vagy kultúra? Termékenységgel kapcsolatos szerepviselkedések a roma nők körében. In Kemény I. (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. Budapest: MTA, 103–136.

- Neményi M. (2005a): Méltányosság és méltóság. In Tamás P. – Erős G. – Tibori T. (szerk.): *Nemzetfelfogások*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó – MTA SZKI.
- Neményi M. (2005b): Szegénység – etnicitás – egészség. In Neményi M. – Szalai J. (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Neményi M. (2012): A megnevezés dilemmái. In Kovács I. – Dupcsik Cs. – P. Tóth T. – Takács J. (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Argumentum Kiadó, 306–316.
- Neményi M. (2014): Roma kutatások az MTA Szociológiai Kutatóintézetében. *Romológia*, 3 (2): 44–63.
- Neményi, M. – Vajda, R. (2014): Intricacies of Ethnicity: A Comparative Study of Minority Identity Formation during Adolescence In *Migrant, Roma and Post-Colonial Youth in Education across Europe*. London: Palgrave, 103–119.
- Póczik Sz. (1999): *Cigányok és idegenek*. Miskolc: Felsőmagyarország Könyvkiadó.
- Polyák L. (2002): Cigányok Mucsáról. Az élclapi karikatúrák cigányképe. *Beszélő*, (7–8): 89–96.
- Prónai Cs. (1995): *Cigánykutatás és kulturális antropológia*. Budapest – Kaposvár: ELTE BTK Kulturális Antropológiai Szakcsoportja, Kaposvári Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszéke.
- Prónai Cs. (2007): A cigány kultúrák antropológiája. „Transznacionalitás”, „multietnicitás”, „transzkulturalitás”. In Boglár L. – Papp R. (szerk.): *A tükör két oldala. Bevezetés a kulturális antropológiába*. Budapest: Nyitott Könyvműhely Kiadó, 206–217.
- Radnóti S. (1988): Keserű bűnügyi romantika. *Beszélő*, 2 (24).
- Stewart, M. S. (1994): Daltestvérek: az oláhigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. In *Szociálpolitikai Értesítő* 2. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Intézet.
- Stewart, M. S. (1996): Nép nemzet nélkül I–II. *Cigányfűró*, 3 (2). http://epa.oszk.hu/03100/03123/00012/pdf/EPA03123_ciganyfuro_1996_2_003-006.pdf Letöltés ideje: 2020. 10. 25.
- Stewart, M. S. (1999): Life without thought for the morrow. „Brothers” and „orphans”: images of equality among Hungarian Rom. In Day, S. – Papataxiarchis, A. – Stewart, M.: *Lilies of the field: Marginal people who live for the moment (Studies in the ethnographic imagination)*. Boulder, Colorado: Westview Press.
- Stewart, M. S. (2001): Depriváció, romák és „underclass”. *Beszélő*, 6 (7).
- Szabari V. (2017): A módszertani individualizmus mint a keményi megismerés sajátos formája. A cigánykutatás margójára. *Replika*, (4): 31–43.
- Szalai J. (1998): *Uram! A jogaimért jöttem*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Szalai J. (2000a): A kényszerasszimiláció zsákutcaja és a kisebbségi jogok. In Horváth Á. – Landau E. – Szalai J. (szerk.): *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó.
- Szalai J. (2000b): Az elismerés politikája és a cigánykérdés. In Horváth Á. – Landau E. – Szalai J. (szerk.): *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó.
- Szalai J. (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 12 (4): 34–50. <http://docplayer.hu/6128768-Szalai-julia-atarsadalmi-kirekesztodes-egykes-kerdesei-az-ezredfordulo-magyarorszag.html> Letöltés ideje: 2020. 11. 07.
- Szalai J. (2004): A jóléti fogda. I. *Esély*, 15 (6): 19–36.
- Szalai J. (2005): A jóléti fogda. II. *Esély*, 16 (1): 3–32.
- Szelényi I. (2016): Gáborral Csenyétére. *Beszélő*, (március 14.).
- Szelényi I. (2018): Társadalomtudomány három „rendszerben”. *Mozgó Világ*, (6).
- Szöllőssy Á. (2002): Cigány a képen. Cigányábrázolás a XIX–XX. századi magyar képzőművészetben. *Beszélő*, (7–8): 72–81.
- Szuhay P. (1994): Szélgjegyzetek Bíró András Etnikai osztály-e a cigányság című esszéjéhez. *Beszélő*, 5 (5). <http://beszelo.c3.hu/cikkek/szeljegyzetek-biro-andras-etnikai-osztaly-e-a-ciganysag-cimu-esszejehez> Letöltés ideje: 2020. 11. 07.
- Szuhay P. (1995): A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. *BUKSZ*, (3): 333–334.
- Szuhay P. (1999): *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Budapest: Panoráma Kiadó.
- Szuhay P. (2002): Az egzotikus vadembertől a hatalom önnön legitimálásáig. A magyarországi cigányokról készített fotók típusai. *Beszélő*, (7–8): 97–106.
- Tremlett, A. (2014): Making a difference without creating a difference: Super-diversity as a new direction for research on Roma minorities. *Ethnicities*, (14) 6: 830–848.
- Vajda R. (2005): Integráció vagy etnopolitika? Stílusok és irányzatok a magyarországi roma politikában. In Neményi M. – Szalai J. (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Vajda R. (2018): Az elismerés tétje. Az etnikai alapú politizálás paradoxonjairól. *socio.hu*, 8 (1): 14–47. https://socio.hu/uploads/files/2018_1szalai/27_vajda.pdf Letöltés ideje: 2020. 11. 24.

- Várnagy E. – Vekerdi J. (1979): A cigány gyermekek nevelésének és oktatásának problémái. Budapest: Tankönyvkiadó, 14–48.
- Wizner B. (2005): Osztok, keverek. Cigány programok és roma szervezetek finanszírozása a rendszerváltás után. In Neményi M. – Szalai J. (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Zolnay L. (2016): Kasztosodó közoktatás, kasztosodó társadalom. *Esély*, 6. http://www.esely.org/kiadvanyok/2016_6/Esely_2016-6_2-2_Zolnay_Kasztosodo_kozoktatatas.pdf tolsó Letöltés ideje: 2020. 11. 07.
- Zsigó, J. (2005): Feltárni és megnevezni az elnyomások direkt rendszerét. In Neményi M. – Szalai J. (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.

Szabari Vera

A MODERNIZÁCIÓ ÚJ ÚTJAIN

Társadalmi struktúraelméletek, rétegződés- és mobilitásvizsgálatok

Az 1960-as években újrainduló hazai szociológiában a társadalmi szerkezet és mobilitás vizsgálata alapvető kutatási területté vált, és egészen a rendszerváltásig az is maradt. „A szocialista idők tudományos világát és közegét nyilván senki nem kívánja vissza, de megoldhatatlan feladat előtt állna az a kutató, aki Ferge (1969) rétegződési vizsgálatát, vagy Kolosi (1987) rétegződésmo- dell-vizsgálatát szeretné az ezredforduló utáni, de különösen az elmúlt évek adatain megismételni. Nyilván sajátos politikai közeg volt Magyarországon, amikor a Központi Statisztikai Hivatal volt a társadalmirétegződés- és mobilitási vizsgálatok első számú kutatóhelye, ahol annak idején Ferge Zsuzsa és Andorka Rudolf végezte kutatásait. Nehéz eldönteni, hogy mit lehet kevésbé elképzelni: azt, hogy Magyarországon a KSH-ban 1962–1964-ben, majd 1973-ban, majd 1983-ban, majd 1992-ben több tízezer fős, országosan reprezentatív mintákon készültek rétegződési és mobilitási felvételek, vagy azt, hogy az azóta eltelt több mint 20 évben nem készültek ilyen léptékű országos adatfelvételek. Mindkét tény igaz” – írja Róbert Péter 2015-ben (Róbert 2015: 77). És valóban, az 1960-as években a társadalmirétegződés-kutatás előtte és azóta sem látott lendületet vett, amihez persze több tényező is hozzájárult.¹ Részben a téma társadalmi aktualitása: jelentős átalakulás történt az 1945 utáni társadalmakban (ez különösen igaz a kelet-közép-európai társadalmakra²), ami nem csupán a hazai, de a nemzetközi tudományos³ közösség számára is kulcsfontosságúvá tette a struktúra, a rétegződés és a mobilitás kérdését. Másrészt, az elsőhöz szo-

¹ A téma iránti érdeklődést mutatja, hogy az elmúlt évtizedben is jelentős történeti elemzések, összegzések születtek: Huszár 2011; 2012; 2015; Éber 2012; Éber – Gagyí 2014; Róbert 2002, 2015.

² Csehszlovákiában Machonin (1970), Lengyelországban Ossowski (1988) voltak a téma meghatározó kutatói.

³ A társadalmi struktúra és mobilitás vizsgálata nemcsak a szocialista országokban állt a kutatások középpontjában. A harvonas években Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban is több megközelítésből folytattak kutatásokat, például: Warner, W. L. – Lenski, G. – Blau, P. – Duncan, O. D. – Mills, C. W., ezeket foglalja össze Ganzeboom, H. B. G. – Treiman, D. J. – Ultee, W. C. ([1991] 1998) tanulmánya.

rosan kapcsolódva, a kutatási terület politikai/ideológiai jelentősége is megnőtt.⁴ Az 1960-as években a békés egymás mellett élés jegyében felértékelődött a keleti és nyugati blokk közötti modernizációs verseny (Kalmár 2014), ami a tudományos és technológiai területen túl kiterjedt a jobb vagy élhetőbb (egyenlőbb, igazságosabb, nyitottabb stb.) társadalom problematikájára is. Ez a normatív elvárás – ha eltérő mértékben is – mindkét társadalmi rend esetében legitim érvelésnek bizonyult. Kelet-Európában a versengés tétjét tovább növelte, hogy a modernizáció és ezzel szoros összefüggésben a korábbi társadalmi berendezkedésből adódó egyenlőtlenségek radikális csökkentése az államhatalom számára az egyik legfontosabb legitimáló tényezőként jelent meg, amit a társadalmi átrendeződés részben igazolt is. Ennek következtében mind az elméleti, mind a gyakorlati munkáknál kiemelt kérdés volt, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek a társadalomszerkezet mely jellemzőivel magyarázhatók, illetve hogyan alakulnak a mobilitási esélyek a különböző társadalmi csoportokban. Harmadszor, az 1960-as években induló, nagy nemzetközi összehasonlító vizsgálatokat is magában foglaló társadalmi rétegződés- és mobilitáskutatás egész területe szorosan kapcsolódott a szociológia új (modern) korszakához, azokhoz a módszertani és elméleti újításokhoz, amelyek az 1945 utáni modern szociológiát jellemezték (Némedi 2008). Ezek közül ki kell emelni a reprezentativitás problémáját, amelyben központi szerepet játszik nem csupán az, hogy milyen társadalmi csoportok különíthetők el és azok között milyen viszonyokat feltételezhetünk, hanem az is, hogy ezek mely dimenziók mentén határozhatók meg. A fenti tényezők következtében e kutatási területnek jelentős szerepe volt a hazai szociológia tudományos legitimációjában, mely szempontokra és következményeire jelen tanulmány kitüntetett figyelmet fordít. Az, hogy egy társadalom hogyan szabályozza a tagjai közötti egyenlőtlenségi és egyenlőségi viszonyokat, elsősorban normatív kérdés. „Ezek az előírások olyan értékstandardok, amelyek az igazságosságról alkotott hétköznapi elképzelések részét képezik, illetve amelyek intézményes módon rögzülnek a társadalom különböző normatív dokumentumaiban” (Huszár 2011: 107). Esetünkben bátran állíthatjuk, hogy az 1960-as években a társadalom tagjai által elfogadott értékstandardok, a hivatalos ideológiához hasonlóan az egyenlőség

⁴ „A hazai társadalomtudományi kutatás történetében először a X. kongresszus után került sor arra, hogy a Központi Bizottság Agitációs és Propaganda Bizottsága a kutatóhelyek számára ajánlásként közvetlenül megfogalmazzon kutatási feladatokat. [...] Már az előkészítés időszakában tisztázódtak a kutatási kérdések: a *társadalmi struktúra*, a *gazdasági növekedés*, a *világgazdaság*, az *életmód*, a *demokrácia*. Ezek a kutatások a közvetlenebb gyakorlati hasznosítás szükségleteit kívánták kielégíteni, míg a *fejlett szocializmus*, a *szocialista tudat*, a *pártosság*, a *népesség* témák esetében reális követelményként a kutatási téma elméleti-módszertani megalapozására, a tudományterület fejlesztésének igényeire helyeződött a hangsúly” (*Társadalmi fejlődés, társadalomtudományi kutatások 1976–1980*. 1982: 7, kiemelés az eredetiben).

és a társadalmi mobilitás kiterjesztését támogatták. Vagyis a hivatalos ideológia, mely szerint a szocialista társadalomban mindinkább háttérbe szorulnak a születéssel szerzett egyenlőtlenségek, a meglévő egyenlőtlenségek pedig leginkább az eltérő teljesítményekhez köthetők, megegyezett az 1960–1970-es években a társadalom jelentős része által elfogadott értékstandarddal. Ezt támasztják alá az 1970-es évek értékutatásai is, melyek arra is rámutattak, hogy a teljesítményhez kötött jutalmazás a hétköznapiakban elsősorban az anyagi javak megszerzésének eszközeként jelent meg (Hankiss et al. 1982). Bár a társadalom jelentős részének elvárásai és az ideológiai értékstandardok viszonylag közel kerültek egymáshoz, Magyarországon is jelentős különbségek mutatkoztak a normatív elvárások, valamint az empirikusan észlelhető valóság között (Huszár 2011: 107). Erre az eltérésre a szociológia számos esetben rá is mutatott (Kemény [1967] 1992; Konrád – Szelényi 1978; Losonczy 1977). Ily módon a társadalmi struktúra és rétegződés kutatása és a hozzá szorosan kapcsolódó mobilitásvizsgálatok jó indikátorai lehettek volna/voltak⁵ annak, hogy mennyiben tudott a magyar szocialista társadalom valóban nyitottabbá válni, modernizálódni, illetve, hogy melyek voltak azok a régi vagy új dimenziók, amelyek az új társadalmi szerkezetben meghatározták a hierarchiába való tagozódás rendjét, az egyenlőtlenségek legfontosabb okait. Épp ezért a struktúra- és rétegződéskutatás egyik központi részévé vált a társadalmi egyenlőség/egyenlőtlenség diskurzusának is (Kemény [1967] 1992; 1972), ami tovább erősítette e terület kiemelt szerepét, ugyanakkor számos nehézség elé állította, vagy éppen kompromisszumot kívánt meg a téma kutatóitól (lásd Andorka 2006a; 2006b). Mindezek következtében az 1960–1989 között született rétegződésvizsgálatokhoz legtöbb esetben szorosan kapcsolódtak olyan, a kötet további fejezeteiben részletesen tárgyalt, sok esetben kritikai kutatási területek, mint például a hátrányos helyzetűek, később szegény- és cigányvizsgálatok vagy az értékről, az attitűdről, az életmódról és az informalitásról szóló diskurzusok. Jelen fejezet a hazai rétegződéskutatás területén megfigyelhető célkitűzések felvázolása mellett azt kívánja bemutatni, hogyan alakult a kutatások fogalmi és módszertani eszköztára, melyek voltak azok az alapvető elméleti modellek, amelyek meghatározták (determinálták) a vizsgálatok me-

⁵ Mivel e kutatási terület megállapításai a már említett okok miatt is nagyon könnyen politikai témává válhattak, gyakran az egyes kutatók társadalmi, politikai helyzetétől, habitusától függött, hogy a tudományos kutatások alkalmával milyen mértékben és módon fogalmazták meg kritikát a társadalmi tagozódás vizsgálata során, például mennyiben hangsúlyozták a mobilitási esélyek egyenlőségét vagy annak egyenlőtlenségét a különböző társadalmi csoportok között.

ben Hegedüs András által indított társadalmi struktúráról szóló elméleti vita (Éber 2012; Szabari 2002) így elsősorban az ideológiai keretek kitágításáról és ezzel párhuzamosan a szociológia legitimációjáról folyt, amihez az 1956 utáni kádári konszolidációs politika és a modernizációs törekvések is nagymértékben hozzájárult.¹³ A vita egyfelől Hegedüs András és Ferge Zsuzsa, a másik oldalról Wirth Ádám és Buza Márton között zajlott (a vita elemzését lásd Éber 2012; Szabari 2002). A szociológia képviselői a marxi dichotóm modell mellett Stanislaw Ossowski elméletéhez hasonló (Éber 2012: 16–17), árnyaltabb és több dimenziót is figyelembe vevő, mégis Marx elméletén alapuló modell szükségességét hangsúlyozták (Hegedüs 1964; 1966; Ferge 1966). Az első, kifejezetten a társadalmi rétegződés főbb jellemzőinek feltérképezését célzó kutatás, amelynek alapja az 1963-as országos 15 000 véletlenszerűen kiválasztott háztartás adatfelvétele volt, a vitával párhuzamosan, a gazdasági reform előkészítésének egyik elemeként kezdődött el, és megkerülhetetlen vizsgálattá vált a hazai szociológiában a társadalmi tagozódás leírásának szempontjából. A kutatás résztvevői Mód Aladárné, Ferge Zsuzsa, Láng Éva és Kemény István voltak (Mód – Ferge – Láng – Kemény 1966). Részben már az adatok ismeretében Ferge 1966-ban megjelent cikkében a szocialista társadalmakban a számos differenciáló tényező közül legfontosabbnak a munkamegosztásban elfoglalt helyet tekintette (Ferge 1966: 26).¹⁴ A munka jellegét a következő dimenziók alapján határozta meg: hatalom, döntési jogkör, felelősség, képzettség, képesség, alkotóbb vagy rutinosabb, nehezebb vagy könnyebb, rendszeres vagy rendszertelen erőfeszítést igénylő munka, és ezt későbbi munkájában is fenntartotta (Ferge 1969). Fontos tehát, hogy Ferge a jövedelmet nem a társadalmi helyet meghatározó dimenzióknak, hanem annak következményének tekintette (Ferge 1969: 142). Szerinte a munkamegosztásban elfoglalt hely következményei a jövedelem és a társadalmi megbecsülés szintjeiben, a csoportok közötti különbségek pedig az értékválasztásban mutatkoztak meg. A KSH által végzett adatfelvétel összegzéseként – az 1966-os cikkhez hasonlóan – hét munkajellegcsoportot¹⁵ különböztetett meg (Ferge 1969). A csoportok nagymértékben közelítettek

a foglalkozási csoportok szerinti felosztáshoz, ami lehetővé tette, hogy később Andorka Rudolf szinte egyenlőséget tehetett a Ferge-féle munkajelleg és az általa használt, a nemzetközi modellekhez igazodó foglalkozási jelleg alapján létrehozott csoportosítás között (Andorka 1970). Ugyancsak a kutatócsoport tagjaként Kemény István 1967-ben jelentette meg „A mobilitás társadalmi összefüggései” című tanulmányát, amelynek alapja szintén az 1962–1964-es adatfelvétel volt. Kemény a mobilitást befolyásoló tényezőkkel foglalkozott, és ezeket is főként a mobilitás és a gazdasági fejlődés összefüggéseinek szempontjából vizsgálta. Magyarországon elsőként mutatott rá arra, hogy a mobilitási arányszámok elsősorban a gazdasági fejlettség fokától, a gazdasági növekedés ütemétől és a foglalkozási struktúra átalakulásától függttek. Ennek következtében a magyar munkások szellemi foglalkozások felé irányuló kilépési mobilitása elmaradt a nyugati országok átlaga mögött. Felhívta a figyelmet arra is, hogy a foglalkoztatási struktúra átalakulását messzeemenően befolyásolta az erőltetett iparosítás, valamint az, hogy a szellemiek felfelé történő mobilitása jóval nagyobb volt, mint a nyugati országokban, végül, hogy más rétegekhez képest romlott a régi értelmiségiek és szakmunkások, valamint a jómódú parasztság helyzete (Kemény [1967] 1992: 61; Kemény 2008).¹⁶ Tekintethetünk-e úgy a munkajellegcsoportokra, mint a hazai szociológia egyik innovációjára? Abból a szempontból mindenképp innovációnak tekinthető, hogy pontos leírást adott a korabeli magyar társadalmi tagozódásról és egyenlőtlenségekről, hogy a marxi elméleti kereteket sikeresen kapcsolta össze mind az empirikus vizsgálattal, mind a nyugati típusú rétegződésvizsgálatokkal, ezáltal lehetőséget teremtve a hazai rétegződés- és mobilitáskutatóknak a nemzetközi tudományos diskurzusban való részvételre. „...vitathatatlan, hogy a Ferge [Zsuzsa]-féle modell alkalmazásának köszönhető, hogy a következő években a nemzetközi konferenciákon és külföldi publikációkban olyan nyelven beszélünk, amely a nyugati szociológusok számára érthető volt” (Andorka 1990: 14). Ennek megfelelően az első mobilitásvizsgálata-

¹³ A szociológia legitimációs folyamatához tartozik, hogy kezdetben leginkább mint marxista szociológia jelenik meg, később az ideológiai érvelés helyét átveszi a kádári konszolidációra jellemző technokrata érvelés, azaz a hasznosság, alkalmazhatóság hangsúlyozása.

¹⁴ A korabeli adatfelvételi és elemzési technikák mellett már az elemzések előtt jóval átgondoltabb elméleti keretre volt szükség, mivel a vizsgálatok lebonyolítása technikailag is komplikáltabb volt, mint ma, amikor számítógépes elemző programok segítségével gyors próbák lefuttatásával lehet tesztelni az előzetes hipotéziseket.

¹⁵ A hét munkajelleg csoport: I. Szellemi foglalkozásúak: 1. *Vezető állásúak és értelmiségiek*. Ezen belül megkülönböztette az államigazgatás és gazdasági vezetőket, valamint a magasan kvalifikált szellemi dolgozókat; 2. *Egyéb szellemi dolgozók*: középszintű szakemberek vagy irodai dolgozók. II. Fizikai

foglalkozásúak nem mezőgazdasági munkakörben: 1. *Szaktanácsadók*: anyagi termelésben vagy más ágakban. 2. *Betanított munkások*: anyagi termelésben vagy más ágakban. 3. *Segédmunkások*. 4. *Hivatalnokok* stb. III. *Mezőgazdasági fizikai dolgozók*: állami vagy mezőgazdasági tagok, mezőgazdasági munkakörben vagy egyéni parasztok, vagy mezőgazdasági napszámosok (Ferge 1969: 124–125).

¹⁶ „Mindenekelőtt javult azoknak a helyzete, akik parasztból vagy munkásból szellemi dolgozóvá lettek, javult azoknak a segédmunkásoknak vagy betanított munkásoknak a helyzete, akik szakmunkásokká váltak. Egészében javult a volt mezőgazdasági proletárok és félproletárok helyzete (azoké is, akik nem mezőgazdasági munkakörben helyezkedtek el, de azoké is, akik a mezőgazdaságban maradtak), egészében javult a segédmunkások és betanított munkások helyzete is, viszont romlott a szomszédos rétegekhez képest a régi értelmiségiek és a régi szakmunkások egyes rétegeinek, valamint a jómódú parasztságnak a helyzete” (Kemény 1992: 61).

tokban¹⁷ már, vagy ahogyan akkoriban nevezték, társadalmi átrétegződés kutatásokban a rétegbesorolásnál a munkamegosztásban elfoglalt helyet vették alapul (Andorka 1967: 253).

1970-es évek: a politikai keményedéssel szemben a nyugati modell átvétele

Az 1960-as évek kádári konszolidációs és reformszocialista időszaka után a politikában és a szociológiában egyaránt fordulópontot hoztak az 1970-es évek. A párton belül a reform hívei háttérbe szorultak, megerősödött a konzervatív oldal. Az új gazdasági mechanizmus 1968-as bevezetését nemcsak a csehszlovákiai bevónulás, hanem a hazai „keményvonalas” politikai elképzelések is beárnyékolták. A „keményedés” a kulturális és tudományos életet sem kerülte el: a hatalom oldaláról szükségesnek látták a szociológia feladatát is újraértelmezni. A valóság feltérképezésének igénye mellett – mely az 1960-as évek „mottója” volt – a „szocialista tudatformálás” kapott központi szerepet a szociológia működésében is.¹⁸ A mobilitáskutatás esetében az 1970-es években elinduló változást alig észrevehető módon, de jelzi az 1962–1964-es adatok elemzését tartalmazó kötet második része (Andorka 1970).¹⁹ A kötet szerzője, Andorka elkerülve a hatalom számára kellemtelen eredményeket, az adatok elemzésekor csupán arra tért ki, hogy a második világháború utáni magyar társadalomban nőtték a mobilitási lehetőségek, és ezáltal hazánk közelebb került a nyugati társadalmakhoz, ugyanakkor önéletrajzában (Andorka 1996: 119) azt olvashatjuk, hogy már akkor arra a következtetésre jutott, hogy – az ideológiai tételekkel ellentétben – nagyon lényeges egyenlőtlenség érvényesült a mobilitási esélyeket illetően. A privilegizált családok gyermekeinek jóval nagyobb esélyük volt előnyös társadalmi pozíciókba bekerülni, mint a szegényebb családok gyermekeinek. A tanulmányban megvalósul a hatalommal való konfron-

táció elkerülésének másik eleme is: az elméleti viták helyett²⁰ Andorka a korabeli, modern nyugati szociológiai kutatások elsősorban technokrata jellegű, főként módszertani eljárásainak bemutatása törekedett. A polgári irányzatok ismertetése, esetleg kritikája természetesen az újrainduló hazai szociológia egyik bevett módszere volt a nyugati társadalomtudományi irányzatok közvetítésére. Ugyanakkor például a mobilitáskutatások esetében ez elsősorban módszertani fókuszává vált. Andorka például 1970-es munkájában a kilépési és belépési mobilitási arányszámokon túl olyan fogalmakat vezetett be, mint az asszociációs és disszociációs index vagy a tökéletes és tényleges mobilitás. Ezek mellett akkor egészen újak számító matematikai-statisztikai eljárásokat (útelelemzés) ismertetett, amelyeket Blau és Duncan alkalmaztak mobilitáskutatásaikban.²¹ Az Andorka által is követett és később egyre inkább általánossá váló gyakorlat leginkább a körülményekhez való alkalmazkodást tükrözte, amennyiben egyrészt elkerülte az elméleti vitában való állásfoglalást, bármiféle direkt társadalomkritika megfogalmazását; másrészt lehetőséget teremtett a nemzetközi tudományos életben és összehasonlító kutatásokban való részvételre. Mindezek következményeként növekedett e terület és képviselőjük tudományos státusza és ezzel legitimizációjuk is, viszont a társadalom leírására kialakított dimenziók kevésbé a magyar társadalom sajátosságaira fókuszáltak. A társadalmi vagy akár tágabb értelmiségi rétegek számára pedig egyre kevésbé voltak értelmezhetők a bonyolult módszertani eljárásokat magukban foglaló tudományos eredmények és az azt megvitató nemzetközi és hazai szakmai diskurzusok.

Társadalmi szerkezet helyett társadalmi mobilitás, és mobilitási esélyegyenlőség: az 1973-as adatfelvétel

¹⁷ Az első, mely a KSH Népeségtudományi Kutatócsoportja által 1962 és 1964 között végzett mobilitáskutatás volt.

¹⁸ 1969. június 26-án fogadta el az MSZMP Központi Bizottsága az Aczél György irányításával készült tudománypolitikai irányelveket, melyek szerint a marxizmus-leninizmuson belül nem létezhetnek irányzatok, mert a pluralizált marxizmus politikai pluralizmushoz, a kommunista párt és a munkásosztály vezető szerepének tagadásához vezet. Hogy mi számít elkülönülő irányzatnak, a párt céljai alapján dönt el (Vass 1974: 356–357).

¹⁹ Az első eredményeket 1965-ben a KSH Népeségtudományi Kutatócsoportja által kiadott *Közleményben* publikálták (Szabady – Klinger 1965). A kötet szerzői: Andorka Rudolf, Horányi Péterné, Kulcsár Kálmán, Lázár József, Mikes Gábor, Tekse Kálmán és Vukovich György voltak. A kötet eredményeit Ferge Zsuzsa is felhasználta 1969-es könyvében.

²⁰ Ahogyan már korábban jeleztük, Andorka a Ferge által használt munkajellegcsoportokhoz hasonló csoportokat határozott meg: 1. állami és gazdasági vezetők, valamint értelmiségiek, 2. egyéb szellemi dolgozók, 3. kisiparosok, kiskereskedők, 4. szakmunkások, 5. betanított munkások, 6. hivatalosok, portások, éjjeliőrök, házfelügyelők, háztartási alkalmazottak, 7. segédmunkások, 8. napszámosok, alkalmi munkások, 9. mezőgazdasági fizikai dolgozó és segítő családtagja, 10. egyéb. Az így kialakított kategóriák alkalmasak voltak a nemzetközi összehasonlításra, valamint lehetőséget nyújtottak a korábbi népszámlálási adatok elemzésére is az aktív keresők között.

²¹ Ma is használt eljárásokat hozott be a hazai társadalomtudományi köztudatba, mint a többváltozós regresszioelemzés, a kovariancia- vagy az útelelemzés. Tanulmányában hivatkozott a mobilitáskutatások második generációjaként azonosított (Róbert 1990: 357), az útelelemzés módszerét általánosan bemutató O. D. Duncan *Path analysis: sociological examples* című munkájára (1966), mely külön fejezetet szentelt a társadalmi mobilitás empirikus vizsgálatának és a presztízsvizsgálatok nemzetközi áttekintésének.

1973-ban, a csupán egy éve létrehozott társadalomtudományi szaklap, a *Szociológia* hasábjain is megjelent „Az MSZMP KB mellett működő kultúrpolitikai munkaközösség állásfoglalása néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről” című dekrétum, jelezve, hogy az éppen csak elinduló hazai szociológia jelentős politikai felügyelet alá került.²² A hatalom azonban nem maradt meg az állásfoglalásnál, döntöttek a rendszer számára nem megfelelően gondolkodók eltávolításáról, ami a konkrét személyeket érintő intézkedéseken túl,²³ hatást gyakorolt a szociológusok önkorlátozó magatartására, tovább erősítve azt. „A filozófusok és a szociológusok, az MTA kutatói és az értelmiségiek tudomásul vették az ítéletet, és hallgattak. A megfélemlítés hatására megpróbáltak alkalmazkodni az új viszonyokhoz” (Weiss 2010: 172). És 1973 volt az az év is, amikor a KSH Társadalomstatistikai Főosztályán sor került a második társadalmi mobilitás vizsgálatra,²⁴ amelynek vezetője Andorka Rudolf volt, mellette dolgozott Harcsa István és Kulcsár Rózsa. Nem meglepő tehát, hogy a KSH mobilitásvizsgálataiban kerültk az ideológiai vitákat, ugyanakkor a vizsgálat során az egyes rétegek kategóriákat a nyugati modell szerint próbálták meghatározni (Kemény 2008). Változás következett be a kutatási célkitűzések tekintetében is. Míg az 1960-as években a társadalom szerkezetének leírása és annak eldöntése volt az alapvető kérdés, hogy ez a tulajdonviszonyok vagy a munkamegosztás alapján határozható-e meg, addig az 1970-es években a mobilitáskutatás, illetve a mobilitás mértékének meghatározására fókuszáltak, és egyre erőteljesebb hangsúlyt kapott az egyenlőség és az egyenlőtlenség kérdése. A feladat annak megválaszolására írá-

nyult, hogy az egyes társadalmi csoportok kilépési és belépési esélyei hogyan alakulnak a mobilitás tükrében. Andorka egy 1991-ben tartott előadásában elmondottak szerint: „A társadalmirétegződés-modellek tudománytörténeti fejlődésében lényeges szerepet játszott a KB 1974. március 19–20. ülésén hozott határozata a »munkásosztály társadalmi szerepének fejlesztéséről, helyzetének további javításáról« (előadó: Biszku Béla)” (Andorka 1991: 43). A határozat hatása érezhető a tudományos tanulmányokban is, miszerint a szocialista társadalmak egyik alapvető célkitűzése, hogy az egyén életpályája, foglalkozása, jövedelme, életkörülményei minél kevésbé legyenek meghatározva társadalmi származása, szüleinek társadalmi helyzete által, és így azok minél inkább saját tehetségétől, szorgalmától, akaraterejétől fűggenek a társadalmi mobilitásban jutott kifejezésre (Andorka – Harcsa – Kulcsár 1975: 9).²⁵ Azt is mondhatjuk, hogy a hazai kutatók sikeresen igazították az ideológiai elvárásokat a tudományos vizsgálatok sztenderd kiindulópontjához, amelyek az apa és a fiú foglalkozási pozíciójának összevetésén alapultak. A KSH 1973. évi társadalmi mobilitási vizsgálatának első eredményeit 1976-ban publikálta Andorka Rudolf és Kulcsár Rózsa (Andorka – Kulcsár 1976). Az 1973-as adatfelvételben a KSH mikrocenzust, a népesség két százalékára kiterjedő összeírást hajtott végre, ehhez kapcsolódva a minta felénél családi és háztartási jövedelemfelvételt végeztek. A minta egynegyed részénél társadalmimobilitás-felvételre került sor. Ez a felvétel kis módosításokkal megismételte az 1962–1964. évi vizsgálatot, amely így lehetőséget teremtett az összehasonlításra.²⁶ Az összevetés nyomán arra a következ-

²² „A társadalomtudományok művelőinek egy szűk köre olyan írásokat hozott nyilvánosságra, illetve kívánt publikálni, melyekben a marxizmus alapfogalmait és megállapításait, valamint a mai társadalmunk egyes jelenségeit önkényesen értelmezve, a marxista elemzés látszatát keltve, vagy éppen a marxizmus pluralizálásának jogosultságát hirdelve a marxista-leninista pártok, közöttük az MSZMP elméletét és politikájának alapelveit veszik revízió alá, és a szocializmustól idegen nyugati újbaldali törekvésektől »eszméket« kölcsönző jobboldali revizionista ideológiai-politikai platformot körvonalaz. Ilyen törekvések fejeződnek ki Hegedüs András és Márkus Mária egy amerikai alapítvány Varsóban megrendezett konferenciáján *A modernizáció és a társadalmi fejlődés alternatívái* címmel megtartott és szétszótott előadásában, Heller Ágnesnek *Elmélet és gyakorlat az emberi szükséglet szempontjából* címmel az Egyesült Államokban megtartott előadásában, mely az *Új Írás* 1972. évi áprilisi számában is megjelent, valamint Vajda Mihálynak a *TELOS* című újbaldali folyóiratában megjelent *Marxizmus, egzisztencializmus, fenomenológia* című írásában” (Kultúrpolitikai Munkaközösség 1973: 160). Erről lásd még e kötetben Szabari Vera „A magyar szociológia főbb korszakai (1900–2010). Folytonosság vagy megszakítottság?” című írását.

²³ „A Politikai Bizottság 1973. május 8-i határozatában Hegedüs Andrást, Kis Jánost és Vajda Mihályt kizárta a pártból, és eltávolította őket kutatói állásaikból és eltávolította őket a publikálástól. Az ítéletet az MTA akkori titkára, Köpeczi Béla olvasta fel az összes intézeti vezető előtt” (Csató 2019: 224).

²⁴ 1973-ban lett a KSH vezetője Bálint József, aki feloszlatta a Társadalomstatistikai Főosztályt, ezzel „megszűnt” a szociológiai kutatás a KSH-ban, ennek következtében újabb átfogó, szociológiai jellegű adatfelvételre hosszú ideig nem került sor.

²⁵ Az 1975-ös kötetben a magyar statisztikai irodalomban közölt korábbi társadalmimobilitásvizsgálatok eredményeit dolgozták fel és elemezték újra. Az elemzett folyamatok és jelenségek a szerzők szerint nem tartoztak a mobilitás legalapvetőbb kérdéseihez, de lényegesen kiegészítik a korábban alkotott képet. A kiadvány első része a történeti tendenciák bemutatására vállalkozott az 1920-as évektől. A második részben a nők társadalmi mobilitásának vizsgálatával foglalkozott Kulcsár Rózsa, a harmadik részben Harcsa István a falusi népesség társadalmi mobilitását tárgyalta, részletesebben, mint az addigi szakirodalom, mert figyelembe vette a tulajdonosok esetében gazdaságuk méretét is. A negyedik részben Andorka Rudolf a vezető beosztásúak és értelmiségiek társadalmi mobilitását elemezte és hasonlította össze. Az ötödik rész az iskolai végzettség emelkedésének folyamatát és annak hatásait vizsgálta, míg a záró fejezetben a mobilitás és a belső vándorlás kapcsolatáról adtak képet. A tanulmánykötetben előkerültek a később központi jelentőségű kérdések, mint: a vezető beosztásúak és értelmiségiek társadalmi helyzetének viszonya vagy az iskolai végzettség szerepe és annak hatásai az esélyegyenlőség alakulásában (Andorka – Harcsa – Kulcsár 1975).

²⁶ Az adatfelvétel feldolgozásakor a következő alapvető társadalmi kategóriákat különböztették meg: 1. *Vezető és szakértelmiségi*. A vezető kategóriába kerültek az államigazgatási vezetők, gazdasági, műszaki, oktatási és egészségügyi vezetők, továbbá a községi tanácsok elnökei és titkárai. A szakértelmiséghez sorolták azokat, akik felsőfokú végzettséget igénylő foglalkozásokban dolgoztak, és ilyen végzettséggel rendelkeztek is, továbbá az írókat, művészeket (iskolai végzettségüktől függetlenül). 2. *Egyéb szellemi foglalkozásúak*. Vagyis középszintű végzettséget igénylő munkakörben

tetésre jutottak, hogy lényeges változás nem következett be az 1960-as évek eleje óta a társadalmi mobilitás tendenciáiban. Megállapították: „annak ellenére, hogy a magyar társadalom nyitottsága, a társadalmi mobilitás a felszabadulás előtti időszakhoz képest lényegesen nőtt, a legutóbbi évtizedben nem következett be nagyobb változás, ma is – ugyanúgy, mint az 1962–1964. évi vizsgálat idején – lényeges különbségek maradtak fenn a különböző osztályokból és rétegekből származók mobilitási esélyei között” (Andorka – Kulcsár 1976: 185). Vagyis az egyén életpályáját a szocialista társadalomban is jelentős mértékben meghatározta társadalmi származása, szülei társadalmi helyzete. Kiemelkedően kedvezők voltak az értelmiségi származásúak esélyei, valamint a szellemi származásúak mobilitási esélyei általában jobbak voltak a munkásszármazásúakénál. A szakmunkások gyermekeinek mobilitási életpályája lényegesen kedvezőbbnek mutatkozott, mint a szakképzetlen munkások vagy a mezőgazdaságban dolgozók gyermekeié (Andorka – Kulcsár 1976: 187). Bár

dolgozók, akiknek munkája túlnyomórészt szellemi jellegű. 3. Szakmunkások. 4. Betanított munkások. 5. Segédmunkások. Mindhárom munkáskategóriába csak a nem mezőgazdasági ágba dolgozókat sorolták. 6. A mezőgazdasági fizikaiak, vagyis az összes fizikai munkát végzők, akik a mezőgazdaságban dolgoztak. Közülük kiemelten vizsgálták azokat, akik a mezőgazdasági ágazatban dolgoztak, de nem mezőgazdasági jellegű munkát végeztek. 7. Kisiparosok, kiskereskedők és segítő családtagjaik (Andorka – Kulcsár 1976: 184–195). Ez a kategorizálás nagymértékben megegyezett a Ferge Zsuzsa által kialakított kategóriákkal (Ferge 1969: 124–125), attól eltekintve, hogy különválasztották az 1970-es adatfeldolgozáshoz hasonlóan az önálló kisiparosokat és kiskereskedőket, míg Fergénél ők a szakmunkássággal együtt szerepeltek, valamint Ferge különválasztotta a középszintű szakembereket és az irodai dolgozókat, Andorka és Kulcsár viszont az egyéb szellemi foglalkozásúak közé sorolta mindkettőt. További három lényeges változtatást hajtottak végre a kategóriák kialakítása során (Andorka 1991: 41). 1. Mint azt már az 1975-ös tanulmány is előrevetítette, a vezetőket megkülönböztették az értelmiségiektől. (Valamint figyelembe vették a munkakör és a munkahely típusát és további alrétegeket különböztettek meg.) 2. A társadalmi mobilitás háttérének jobb megközelítése miatt a szakmunkásokon és a betanított munkásokon belül a foglalkozás jellege alapján különböztettek meg alrétegeket, és külön kiemelték a „divatos szakmákat” (gépjármű- és motorszerelő, műszerész, elektroműszerész, ötvös, bőrdíszműves). Ennek oka, hogy mobilitási viszonyaik nagyon eltérők voltak, a divatos szakmákon belül az átlagosnál sokkal több volt az értelmiségi családból származó és sokkal kevesebb a mezőgazdasági családból származó egyén. 3. Figyelembe vették, hogy a mezőgazdasági ágba sokkal több fizikai foglalkozású személy dolgozik, mint mezőgazdasági foglalkozású. Ugyanis a mezőgazdasági nagyüzemekben sok olyan munkafolyamat alakult ki, amely a mezőgazdaságot szolgálta ki, illetve a nagyüzemek ipari és kereskedelmi melléküzemeket is létesítettek. Az összevont csoportosításkor ezeket az egyéneket is a mezőgazdasági kategóriába sorolták, mivel helyzetük, életkörülményeik, étnódjuk inkább hasonlított a mezőgazdasági munkásokéhoz, mint az iparban dolgozókéhoz (Andorka 1991: 43). Ezzel kapcsolatban felmerült egy alapvető elméleti-módszertani kérdés: az egyén foglalkozása vagy a munkahely ágazata játszik nagyobb szerepet az egyén társadalmi helyzetének meghatározásában? A vita nem dőlt el. Az 1983-as adatfelvétel feldolgozásánál már csak a mezőgazdasági foglalkozásúakat sorolták a mezőgazdasági fizikai rétegbe (Harcza – Kulcsár 1986).

a kutatás végkövetkeztetése nem esett egybe az ideológiailag vázolt, nyitottabb társadalomképpel, amelyben a származás hatása nem, csak az egyéni képességek és érdemek határozzák meg a mobilitási esélyeket, mégsem okozott politikai viharokat. Ez magyarázható azzal, hogy némiképp enyhültek az ideológiai elvárások, másrészt a szociológia ezen területe, nem mellesleg a bonyolult módszertani eljárások következtében nem alkotta a közbeszéd szerves részét, illetve a kulturális tőke látens – a társadalom szélesebb rétegei számára elsősorban az egyéni teljesítményhez köthető – jellege miatt az esélyegyenlőtlenség mértéke kevésbé volt szembeűnő. A nemzetközi kutatásokhoz való kapcsolódást mutatja, hogy Erikson és Goldthorpe későbbi, európai összehasonlító vizsgálatukban hasonló társadalmi szerkezeti modellt dolgoztak ki, amelyben az 1973-as magyar mobilitási vizsgálat adatait is feldolgozták (Goldthorpe [1980] 1987). A vizsgálatot az összes adatbázis újrakódolása után végezték el. Az összehasonlítás eredményeképpen arra a következtetésre jutottak, hogy nem mutatkozott lényeges különbség az egyes országok társadalmi mobilitásában, az esélyegyenlőtlenség mértékében. Mivel az elemzésbe bevonták a magyar és a lengyel adatokat is, az is láthatóvá vált, hogy a kétféle társadalmi és gazdasági berendezkedés – kapitalista és szocialista – a társadalmi szerkezet tekintetében alapvetően nem különbözött egymástól. Mindkettő iparosodó társadalom, amelyek egy irányba haladtak, a modernizáció felé, bár nem azonos módon, de a releváns különbségek nem a társadalmi szerkezetben mutatkoztak, ahogyan azt Lenski feltételezte (Lenski 1966: 346; Treiman 1970).²⁷

A hazai szociológia számára mindezek következtében lehetőség nyílt nagy nemzetközi projekteken való részvételre, erre példa az 1980-as években megkezdett CASMIN project²⁸, mely 13 nyugat- és kelet-európai ország intergenerációs mobilitási mintázatának összehasonlítására terjedt ki (Ganzeboom – Treiman – Ultee 1998: 293). Ebben az 1970-es években végzett nagyméretű mobilitási adatfelvételek eredményeit gyűjtötték össze a korábbi kutatások társadalmi-foglalkozási adatainak újrakódolásával és egyesítésével, melyből tíz társadalmi

²⁷ Treiman modernizációs elmélete szerint a gazdasági és technológiai fejlődés nyitottabb társadalmakhoz vezet, melyekben a munka bürokratizálódása, valamint a formális oktatás, a tömegkommunikáció, az urbanizáció és a földrajzi mobilitás kiterjedése nyomán az egyén mobilitási esélyeit egyre kevésbé az apa társadalmi státusza (iskolai végzettsége és foglalkozása) határozza meg. A hipotézis 2000-es évekbeli hazai adatokon történő tesztelését lásd Németh 2006.

²⁸ A programot Goldthorpe és Müller vezette, legfőbb munkatársuk pedig Erikson volt. Egy közös kategorizálási rendszert vezettek be, mely széles körben elfogadottá vált, mint a foglalkozási osztályoknak az összehasonlító kutatásokban használt egységes felosztása (Ganzeboom – Treiman – Ultee (1998: 293).

kategóriából²⁹ álló struktúramodellt dolgoztak ki. Mivel azonban nem minden esetben volt mód az egyes kategóriák szétválasztására – az egyes országok mintájának elemszáma ehhez kicsi volt –, összevontak kategóriákat, és ezek után kialakult a ténylegesen használt hét kategória.³⁰ Az elméleti és a ténylegesen használt séma is hasonlított a Ferge által használt kategóriákhoz (melyet Andorka az 1970 és 1982-es, valamint Harcsa és Kulcsár az 1986-os mobilitásvizsgálatok alkalmával használtak). A mobilitási esélyegyenlőtlenségek vizsgálata maga után vonta, hogy az 1970-es évektől a – származás mellett – az iskolai végzettség a társadalmi mobilitáskutatásokban központi kérdéssé vált Magyarországon is. A nemzetközi megközelítésekkel (Bourdieu [1966] 1978; Coleman 1966; Boudon 1973) egy időben Ferge 1972-es „A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés” című tanulmányában már felhívta a figyelmet arra, hogy az iskola nem képes a társadalmi esélyegyenlőtlenségek kiegyenlítésére, és nem is lehet feladata. Kifejtette: az iskola kettős szerepe, azaz pedagógiai és kultúraátadó, valamint a társadalmi feladatai ellentmondásban állnak egymással. Ferge szerint változás csak az egész iskolai szerkezet módosításával lehetséges (Ferge 1972).³¹

Az 1960–1970-es évekbeli elméletek és empirikus kutatások a társadalom szerkezetét és az egyének társadalmi státuszát a foglalkozási rendszerben elfoglalt helyük alapján határozták meg. Az átfogó kutatások mellett ebben az időszakban, elsősorban az 1970-es években indultak el az egy-egy rétegre vagy osztályra vonatkozó vizsgálatok is. Ideológiailag a legpreferáltabb a munkásosztály kutatása volt, de ekkor készültek az értelmiség különböző csoportjait vizsgáló felmérések vagy a falu társadalmának leírása is.

²⁹ Az elméleti séma alapján meghatározott kategóriák: 1. Magas szintű szakemberek, hivatalnokok, nagy ipari vállalatok vezetői, nagy tulajdonosok. 2. Alacsonyabb szintű szakemberek, hivatalnokok, kis ipari vállalatok vezetői, szellemi foglalkozásúak irányítói. 3. Rutin szellemi foglalkozásúak az ügyvitelben és a kereskedelembe, eladók, szolgálati foglalkozásúak. 4. Kis tulajdonosok, kisiparosok stb. alkalmazottakkal. 5. Kis tulajdonosok, kisiparosok stb. alkalmazottak nélkül. 6. Kisbirtokosok, parasztok, más önállóak az őstermelésben. 7. Alsó szintű technikusok, fizikai foglalkozásúak irányítói (művezetők). 8. Szakmunkások. 9. Betanított és segédmunkások (nem mezőgazdasági). 10. Mezőgazdasági és más őstermelésben dolgozó munkások (Andorka 1988: 224).

³⁰ A ténylegesen használt hét kategória: 1. Kiszolgáló osztály (vezetők és értelmiségiek). 2. Rutin szellemi. 3. Kispolgárság. 4. Parasztok. 5. Szakmunkások. 6. Szakképzetlen munkások. 7. Mezőgazdasági munkások (Andorka 1988: 224).

³¹ Az iskolai végzettség hatásáról a társadalmi egyenlőtlenség újratelmesítésében lásd e kötetben még Czibere Ibolya „Szegénységvizsgálatok Magyarországon” című fejezetét.

1980-as évek: társadalmi státuszok egy többdimenziós modellben

A rétegződés- és mobilitáskutatás szempontjából az 1980-as évek a kutatási és publikációs lehetőségek bővítésével, a nemzetközi összehasonlító munkákkal, kooperációkkal és az elméleti és módszertani finomhangolásokkal jellemezhető. A mából visszatekintve úgy tűnik, hogy számos irányba mutató, magas színvonalú, precíz, szakmai eredmény született, amelyek azonban a szűkebb szakmai és tágabb közvélemény számára kevésbé tartalmaztak meglepő információkat vagy váltottak ki heves vitákat.

Az 1980-as évek elején kezdődött el Kolosi Tamás vezetésével egy nagy rétegződésprojekt az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében a KSH együttműködésével, melynek célja egy olyan társadalmi rétegződés-modell kialakítása volt, amely a bekövetkezett változások figyelembevétele mellett viszonylag pontosan fejezi ki a hazai társadalom tényleges differenciáltságát, és jól használható mind a tudományos kutatásokban, mind a politikai gyakorlatban (Kolosi 1982: 7). A kutatás annak a programnak a része volt, melynek megvalósítására „A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon” című OTTKT főirány keretében került sor. „Ez a kutatás nem a tulajdonviszonyokat, nem is a munkamegosztásban elfoglalt helyet tekintette a réteghelyzet alapjának, hanem a társadalmi státuszt egy többdimenziós egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt helyzetként értelmezte, amelynek emellett másik jellemzője, hogy inkonzisztens” (Róbert 1997: 29). A társadalmi különbségek más alapon történő vizsgálatának előzményeivel találkozhatunk Kovács – Akszentievs – Böhm – Kolosi – Módra – Simó 1981-ben megjelent elemzésében. A tanulmány azoknak a főbb gazdasági és társadalmi tendenciáknak a bemutatására vállalkozott, amelyek összekapcsolódnak a munkásság és a tsz-paraszttság, valamint a munkásság és az üzemi értelmiség közeledésének problémáival. A tanulmány abból a szempontból érdekes jelen esetben, hogy a problémák vizsgálatához a társadalmi különbségek három típusát különböztették meg. 1. Osztálykülönbségek, amelyek társadalmi osztályokat különítenek el, ennek tipikus formájaként a tulajdonviszonyt emelték ki. A szerzők szerint akkoriban az osztálykülönbségek teljes felszámolásának időszakában éltek. 2. Osztályjellegű különbségeknek nevezték azokat a társadalmi különbségeket, amelyek az osztálykülönbségekhez szorosan kapcsolódnak, idesorolták például a szellemi és a fizikai munkát végzők társadalmi különbségét. A 3. típusban – ami a mi szempontunkból lényeges – megkülönböztették a nem osztály jellegű társadalmi különbségeket, melyhez a munkamegosztásbeli, státuszjellegű, demográfiai, települési, etnikai, nemzetiségi különbségeket sorolták (Kovács – Akszentievs – Böhm – Kolosi – Módra – Simó 1981: 257–258).

Az 1980-es évek elején végzett rétegződéskutatásból számos, egy-egy részterületet összefoglaló munka (például Bokor 1985; Kovách 1988; Róbert 1986; Utasi 1984) született, köztük Kolosi Tamás összegző és új elméleti koncepciót tartalmazó *Tagolt társadalom* című könyve (1987). Kolosi az egyenlőtlenség meghatározásánál Fergéhez közelített, ugyanakkor a társadalmi különbségek közötti egyszerű és összetett oksági elemzésre törekedett, arra fókuszált, hogy a közöttük lévő kölcsönhatásokat és együttjárásokat feltárja (Kolosi 1987). A kötet legfontosabb megállapítása, hogy a társadalmi különbségek rendszerét hierarchikus különbségek rendszereként kell értelmezni, „ahol a hierarchikus különbségek lehetnek eleve hierarchikusan rendezettek (graduális különbségek) és egy vagy több szempont alapján hierarchikusan, hierarchiákban is leképeződők (nominális különbségek)” (Kolosi 1987). További kérdésként merült fel – nem csupán a második gazdaság növekvő szerepének hatásaként (Kolosi 1983) –, hogy ezek a hierarchiák hogyan kapcsolódnak egymáshoz. „Jóllehet tudjuk, hogy minden társadalmi kapcsolat sztochasztikus jellegű, mégis a társadalmi rétegződés szempontjából az az alapprobléma, hogy a társadalmi különbségek közötti kapcsolatok mennyiben közelítik a determinisztikus jeleget. Elvileg elképzelhető egy olyan társadalom, amelyben minden lényeges társadalmi különbség egyetlen determinisztikus egyenlőtlenségre vezethető vissza. [...] Tudjuk azonban, hogy ez az elvi lehetőség szinte sohasem válik valósággá, a rétegződéskutatásban éppen ezért fogalmazódott meg viszonylag korán a rétegződés *sokdimenziósságának* a problémája.³² A társadalmi rétegződés sokdimenziós megközelítése azt feltételezi, hogy *a)* a különböző elsődleges társadalmi különbségek viszonylag határozottan dimenziókba (különbségnyalábokba) rendeződnek, és *b)* ezek a dimenziók viszonylag függetlenek egymástól” (Kolosi 1987: 35). Vagyis az 1980-as évek hazai társadalmi rétegződésének leírásában innovatív módon a többdimenziós megközelítés összekapcsolódott annak feltárásával, „hogy a népesség jelentős hányada olyan társadalmi csoportokhoz (klaszterekhez) tartozik, amelyeket a státusinkonzisztencia különböző típusaiként lehetett jellemezni” (Róbert 2000). Ez az eredmény pedig nyilvánvalóan összefüggött az 1980-as években a társadalom szinte minden rétegét érintő második gazdaság fokozódó jelentőségével. A rétegződés- és mobilitáskutatókhoz kapcsolódóan jelentek meg az 1970–1980-as években az életstílus-kutatások, amelyek tárgyát, magát az életsílust egyszerre tekintették a rétegződést és mobilitást befolyásoló, illetve ezekről függő tényezőnek (Utasi 1984).³³ „Az eddigi kutatások tanulságai szerint az életstílus vizsgálata különösen releváns [volt] a kelet-európai

³² Erről lásd Róbert 1984.

³³ Erről részletesen lásd e kötetben az „Álomból valóság. Életmód – elmélet és gyakorlat” című fejezetet Tibori Tímeától.

társadalmak esetében. Miközben a rétegződési és mobilitási kérdések hagyományos vizsgálata viszonylag alacsony társadalmi különbségeket tárt fel, nagynak mutatkozott a társadalom nyitottsága és az intergenerációs mobilitás, addig az életstílus vizsgálata meggyőző bizonyítékokkal szolgált az egyenlőtlenségek társadalmi újratermelődésének jellegzetes módjairól és formáiról a szocialista társadalmakban” (Róbert 2000). Érdekes, hogy a későbbi fogyasztói és életstílus-kutatások eredményei viszont épp azt mutatták, hogy a rendszerváltás után ebből a perspektívából a társadalom jelentős részének rétegződése nem írható le, hiszen kimaradtak a fogyasztásból (Csite – Kovách – Kristóf 2006; Fábíán – Kolosi – Róbert 2000). Az 1980-es évek második felében a társadalmi-gazdasági változások következtében további elméleti megközelítések születtek. Ilyen volt a rétegződésvizsgálathoz kapcsolódóan Kolosi Tamás L-modellje (Kolosi 1986; 1987), illetve Szelényi Iván két háromszög elmélete (Szelényi 1990). Mindkettő a szocialista rendszerben meghatározó állami redistribúció mellett megjelenő második gazdaság társadalmi szerkezetre gyakorolt hatását kívánta megragadni egy átmeneti időszakban.³⁴ A sokdimenziós rétegződésmo-dell-vizsgálatok által létrehozott státuszcsoporthoz koncepciók és a hozzájuk fűződő további kutatási eredmények újabb információkkal szolgáltak a társadalom rétegződéséről az 1980-as években, ahogyan a szocialista társadalom kettős szerkezetére vonatkozó elméleti koncepciók³⁵ is segítették a társadalmi szerkezet alakulásának megértését, mégsem mutatkoztak olyan időtálló megközelítéseknek, mint a munkajellegcsoportok.³⁶

A rendszerváltás után

A rendszerváltás után a társadalmi struktúra-, rétegződés- és mobilitáskutatás alapvető feladata lett a változás megragadása, a szocialista és azt követő társadalmi rendszer

³⁴ A második gazdaság, második társadalom és kettős társadalomra vonatkozó megközelítésekről részletesen lásd Éber (2011), illetve e kötetben Vígvári András „Az informalitás fogalomtörténete a magyar társadalomtudományokban” című fejezetét.

³⁵ Itt mindenképpen meg kell említeni Szalai Erzsébet koncepcióját, aki már az 1990-es évekre vonatkozóan fogalmazta meg a kettős gazdaság elméletét, amely szerint a társadalom megkettőződését is eredményezte (Szalai 2001). Szalai megkülönböztette a „külföldi dominanciájú, koncentrált”, illetve a döntően „hazai dominanciájú, dekoncentráltabb” tulajdonosi és szervezeti struktúrával rendelkező termelési formákat és a hozzájuk kapcsolódó „életstílusokat” (2001: 240; vö. Éber 2011: 10; Huszár 2012: 7–8).

³⁶ Az időtállóságot támasztja alá, hogy a TÁRKI 1988-as és 1989-es országos reprezentatív adatfelvételén alapuló mobilitási vizsgálat esetében is a Ferge által kidolgozott kategóriákat vették alapul (Róbert 1990: 358).

szerkezetének összehasonlító vizsgálata, annak megértése, hogy a redisztributív és egyipárti rendszer lebontása után a formálódó kapitalista, demokratikus keretek között milyen társadalmi szerkezet szilárdul meg. Ennek megértésére több kutató is nagyobb időintervallum áttekintését tartotta célszerűnek (Andorka 1995; 1996; Bukodi 2001; 2002; Kolosi 2000; Kolosi – Róbert 2004; Németh 2006; Róbert 1990; Róbert – Bukodi 2004; Szelényi 1993). Ehhez kapcsolódóan másik célkitűzésként jelent meg az 1960-as évektől használt rétegződési séma, a munkajelleg-csoportok használhatóságának átgondolása (Ferge 2002; Róbert 1997), illetve az osztályelmélet relevanciájának újragondolása (Huszár 2012), melynek egyik kimenete egy úgynevezett *foglalkozási osztályszerkezet* kialakítása lett (Róbert 1997).³⁷ Ahogyan arra a bevezetőben utaltunk, az utolsó nagymintás rétegződés- és mobilitásvizsgálat 1992-ben zajlott Magyarországon. A kutatás során vizsgálták a társadalmi szerkezetet leíró korábbi kategóriák használhatósága mellett a társadalmi szerkezet alakulását és az átalakulás mobilitásra gyakorolt hatását is. Andorka „A társadalmi mobilitás változásai 1973–1992-ig” című tanulmányában az 1992-es adatfelvétel felhasználásával a következő, a nemzetközi mobilitáskutatási irodalom néhány alapvető kérdésének és hipotézisének empirikus ellenőrzésére vállalkozott. Arra a következtetésre jutott, hogy a strukturális tényezők változásai befolyásolták a társadalmi mobilitási folyamatokat. Viszont arra a kérdésre, hogyan hatott a forradalmi politikai rendszerváltozás a mobilitásra, azt az eredmény kapta – leginkább a rendszerváltás következményeit vizsgálva –, hogy a mobilitási folyamatok nem változtak meg drámai módon, ami talán az idő rövidsége miatt nem meglepő. Szerinte az 1992-ben megfigyelhető változások hátterében valójában már az 1980-as években mutatkozó folyamatok felgyorsulása állt, tehát ekkor még nem jelentek meg gyökeresen új tendenciák (Andorka 1995: 119).³⁸ Elemezte a D. L. Featherman, E. L. Jones és K. M. Hauser által megfogalmazott (FJH) hipotézis érvényességét, mely szerint a különböző országokban és korokban megfigyelt kilépési és belépési mobilitási arányszámok különböznek ugyan egymástól, de a mobilitási és esélyegyenlőtlenségek minden fejlett országban, minden korszakban lényegében azonosak, tehát „fenotipikus szinten” a mobilitási folyamatok különbözhetnek, de „genetipikus szinten” teljesen azonosak. Andorka arra a megállapításra jutott, hogy az esélyegyenlőtlenségek csak nagyon csekély mértékben változtak, tehát hipotézisét igazolva látta. De nem vetette el a D. J. Treiman és H. B. G. Ganzeboom által megfogalmazott hipotézist sem, mely szerinte megfelelt a valóságnak: a fejlett társadalmak nyitottabbak a kevésbé

fejletteknél, tehát a gazdasági fejlettség magasabb szintjén a mobilitási és esélyegyenlőtlenségek csökkennek. Andorka nem zárta ki, hogy a gazdasági-társadalmi fejlődéssel párhuzamosan mégis nő a társadalom nyitottsága, hosszú távon – az 1930-as évek óta – a magyar társadalom is fokozatosan nyitottabbá vált a mobilitás szempontjából (Andorka 1995: 119).

Ugyancsak egy tágabb időintervallumot (1963–1993) tekintett át Szelényi Iván és Bourdieu tőkeelmélete alapján azt mutatta be, hogy a magyar társadalom szerkezetében a folyamatos politikai és gazdasági fordulatok hogyan befolyásolták az egyének társadalmi pozícióit a különböző tőkefélék hatásmechanizmusain keresztül (Szelényi 1993: 68). „Státuszaggódom” kifejezésével azokra a történeti pillanatokra kívánt rámutatni, amikor hirtelen értéktelenedik el az egyének pozícióját alapvetően meghatározó tőkeféleség, illetve arra, hogy ez milyen „kötelező” reakciókat vált ki a társadalom tagjaiból (például az önéletrajzok újraírását).

1996-ban jelent meg *Merre tart a magyar társadalom?* címmel egy összefoglaló tanulmánykötet, amely három nagyobb témakört járt körbe (Andorka 1996). Elsőként a magyar társadalom fejlődési tendenciáival, változásaival foglalkozott, összefoglalta az előző évtizedek szociológiai kutatásainak eredményeit a szocialista időszakban bekövetkezett társadalmi változásokat: a népesedés, a társadalmi szerkezet, a társadalmi mobilitás, az életszínvonal, az iskolai végzettség, az egészségi állapot, az életmód, az anómia és a társadalmi intézmények területén. A társadalmi mobilitás területén Andorka álláspontja a rendszerváltás után időszaktól visszatekintve sem változott. Elfogadta, hogy 1945 után a globális társadalmi mobilitás nőtt, melynek fő okát a társadalmi struktúra változásában látta. Megjegyezte – mint azt már az 1970-es években készült munkáiban is –, bár a magyarországi mobilitási esélyek lényegesen javultak az 1945 előttiéhez képest, ugyanolyan egyenlőtlenek voltak, mint a fejlett kapitalista társadalmakban. Az 1970-es évektől csökkent a magyar társadalom nyitottsága, mellette növekedett a „helycserés mobilitás”, mely azonos számú kedvező és kedvezőtlen irányú helyzetváltoztatást vont maga után (Andorka 1996: 22–24). A 2005-re felvázolt előrejelzése szerint a mobilitási esélyek egyenlőtlensége, a társadalom nyitottságának a foka nem változik majd. A magyar kormányok számára készített ajánlásában a társadalmi mobilitás javítására – az 1983-ban Simkussal közösen publikáltaknak megfelelően – az oktatás szerepét emelte ki (Andorka 1996: 53), illetve a modernizáció problematikáját vizsgálta. Andorka hangsúlyozta, hogy a modernizáció nem csupán technológiai és gazdasági fejlettséget jelent, sőt ennél jóval lényegesebb elemeinek tekintette a demokráciát és modern mentalitást (polgári kultúrát), amelynek hiányaival magyarázta az 1945 utáni szocialista korszak modernizációs kísérleteinek kudarcát (Andorka 1996: 69).

³⁷ Az ezzel kapcsolatos kritikai összefoglalást lásd Huszár 2013a; 2013b.

³⁸ A rendszerváltás után megfigyelhető drasztikus változások számos területen már az 1980-as évek közepétől elindultak, erre hívja fel a figyelmet Kertesi Gábor is a cigány foglalkoztatással kapcsolatban is (Kertesi 2000).

A modernizáció problémája Andorka – az 1973-as adatfelvétel nyomán készült – nemzetközi összehasonlító elemzésében is megjelent, bár akkor a magyar és a nyugati társadalmak szerkezetének vizsgálatára használt hasonló kategóriák kialakítása és az ebből készült elemzés azt sugallta, hogy a hazai társadalom szerkezete nem mutatott lényeges különbséget a nyugatihoz képest, mely elképzelést az azonos esélyegyenlőtlenségek igazolták.

A rendszerváltást követő időszakban „konszenzus mutatkozott abban a tekintetben, hogy egy olyan társadalom szerkezetének a jellemzése a feladat, amely a domináns redisztributív modelltől egy alapvetően a nyugati társadalmak berendezkedésére jellemző piaci modell felé mozdul el” (Huszár 2012: 6). Ez alól kivételnek tűntek Szelényi Iván, Gil Eyal és Eleanor Townsley közös munkái, akik abból indultak ki, hogy a poszt szocialista társadalmak legjellemzőbb vonása a tőkésosztály hiánya, így úgy vélték, hogy lehetséges egy újfajta kapitalista társadalmi struktúra, az úgynevezett menedzserkapitalizmus kialakulása, koncepciójukat azonban később elvetették (Szelényi – Eyal – Townsley 1997; vö. Huszár 2012).

A rendszerváltás nyomán megnövekedett társadalmi egyenlőtlenségek következtében a társadalmi rétegződés és egyenlőtlenségek kérdése még inkább a hazai szociológia fókuszába került, ami arra ösztönözte a kutatókat, hogy a mikrocenzusok és népszámlálások adatfelvételeit is bevonják, illerme alkalmazassá tegyék e terület vizsgálatára. Ennek következtében „az 1996. évi mikrocenzus, valamint az 1992. évi mobilitásfelvétel alapján hat rétegződési modell – köztük az Erikson, Goldthorpe és Portocarero nevéhez köthető EGP-séma és a Ferge Zsuzsa-féle munkajelleg-csoportosítás – kialakítására került sor” (Lakatos – Záhonyi 2013: 634; vö. Bukodi et al. 1999), melynek eredményeit a 2001. évi népszámlálás rétegződési modelljének kialakításánál is felhasználták.

2000-es évek: népszámlálási adatok alapján számított rétegződésmodellek és alternatív megközelítések

Már az 1990-es években, a rendszerváltás utáni évtizedben is érezhető volt a szociológia legitimációs és – ezzel szoros összefüggésben – finansziális válsága és intézményi ártrendeződése, mely a mobilitáskutatás területén is éreztette hatását. Ennek szembe-tűnő jele a nagymintás, a társadalom teljes szerkezetére vonatkozó, átfogó mobilitásvizsgálatok hiánya. A téma relevanciája azonban nem csökkent, sőt a nagyfokú átalakulás, a társadalmi integráció állapota, a gazdasági válságok mindenképpen szükségessé tették, hogy a társadalmi struktúráról, rétegződésről és mobilitási esélyekről pontosabb képet kapjunk. A téma iránti szakmai érdeklődést mutatja

egyrészt, hogy az országos reprezentatív vizsgálatok hiányában a népszámlálási adatok felhasználása a rétegződésvizsgálatokhoz további lendületet nyert (Bukodi – Altorjai – Tallér 2005; Bukodi 2006; Záhonyi – Bukodi 2004; Záhonyi – Kovács – Bukodi 2005), másrészt, hogy emellett egyre nagyobb számban jelentek meg a hagyományos rétegződéskutatások dimenziói, elsősorban a foglalkozási pozíció mellett más szempontokat is érvényesítő kutatások, amelyek például a fogyasztásra fókuszálva elemezték a társadalom rétegződését (Fábián – Kolosi – Róbert 2000; Csité – Kovács – Kristóf 2006). A fogyasztás alapján történő elemzések kiindulópontja volt, hogy a fogyasztás a társadalmi rétegződés látható dimenziója, amivel maga az egyén akar üzenni pozíciójáról (Fábián – Kolosi – Róbert 2000: 225). A TÁRKI 1999-es kutatását azért érdemes kiemelni a rétegződésvizsgálatok áttekintése során, mert a kutatók célkitűzése nem csupán arra irányult, hogy a fogyasztás szerint a társadalmi hierarchiában elhelyezzék az egyéneket és megadják a státusinkonzisztencia mértékét az egyenlőtlenségi rendszer különféle dimenzióiban, hanem arra is vállalkoztak, hogy a fogyasztás szerint tipikus (elit, jómódú, felhalmozó, szabadidő orientált, jó lakású-deprivált, deprivált szegény) csoportokat különítsenek el a korabeli magyar társadalomban. Ugyanakkor ezen próbálkozások esetében érdemes figyelembe venni, hogy a deprivált és a depriváció közeli csoportok együttes arányát a kilencvenes évek második felében Magyarországon maguk a kutatók is 50–60 százalék (Fábián – Kolosi – Róbert 2000: 245) körülire tették, elismerve azt, hogy a fogyasztási dimenziók szerinti rétegződésvizsgálatok a társadalom jelentős részét nem voltak képesek lefedni (Csité – Kovács – Kristóf 2006).

A 2001. évi népszámlálás adatai alapján Záhonyi Márta és Bukodi Erzsébet a korábbiól némiképp eltérő, új foglalkozási rétegsémát alakítottak ki (Bukodi – Altorjai – Tallér 2006; Záhonyi – Bukodi 2004), mely elsősorban az egyének munkaerőpiaci, illetve a foglalkozási rendszerben elfoglalt pozícióira fókuszált,³⁹ további szempont volt, hogy az egyes kategóriákban a pozíció által megkövetelt „tudás”, „önállóság”, „szakképesítés”, illetve a „vezetői, irányítói” funkció megléte vagy hiánya is megjelenjen. A vizsgálat szorosan illeszkedik az 1990-es években elindult kutatásokhoz, így természetesen itt is örökségként tekinthetünk Ferge korábbi rétegződésvizsgálataira, illetve Andorka munkássága. Ugyancsak „örökségnek” tekinthető az a célkitűzés is, hogy a kutatók a hazai rétegződés leírása

³⁹ A munkaerő-piaci pozíció alapján négy nagy csoportot különítettek el: (1) a foglalkoztatottak, akik rendelkeznek tőkével és mások munkaerőjét megvásárolják, (2) önálló, önfoglalkoztatottak, (3) alkalmazottak, amelyet az EGP osztályozás rendezőelve alapján, három további (szolgáltatói, munkaszerződéses, köztes) kategóriára bontottak, (4) munkaerőpiacról kiszakadók (Bukodi – Altorjai – Tallér 2006: 738–740). A társadalmi-foglalkozási rétegséma felépítéséről lásd továbbá Huszár Ákos írását (2015)

mellett az elméleti keretrendszer kidolgozásakor lényeges szempontnak tekintették a nemzetközi összehasonlító kutatásokhoz való igazodást (Bukodi – Altorjai – Tallér 2006: 738), az úgynevezett EGP-séma (Erikson – Goldthorpe – Portocarero),⁴⁰ illetve a már korábban bevezetett ESaC (European Socioeconomic Classification) kategorizáció alkalmazását, kiegészítve azt a munkaerőpiacról kiszoruló csoportjával, figyelembe véve a foglalkoztatottak esetében a gazdasági tőke és az alkalmazottak számának nagyságát, az egyes foglalkozások esetében az ágazati jelleget, illetve a munka jellegét is.⁴¹ A foglalkozási kategóriákból kiinduló a társadalmi-foglalkozási réteghelyzetséma korrekciós kísérletei azt mutatják, hogy ez a fajta modell is nagyon közel áll a munkajellegcsoportok kialakításának dimenzióihoz, a leglényegibb különbség talán a tőke szerepének beemelése volt, igaz, csak bizonyos csoportok tekintetében. Ugyanakkor 2010-ben megjelent munkájában Ferge szerint a rendszerváltás utáni évtizedekben egyre inkább a gazdasági tőke mértéke, illetve a munkaerőpiachoz való viszony és a munkaerőpiaci hely határozta meg az egyén társadalmi struktúrában elfoglalt pozícióját (Ferge 2010).

A magyarországi munkaerőpiaci/foglalkozási rétegszerkezet 1983 és 2002 közötti változása a kutatók szerint leginkább a polarizáció koncepciójával jellemezhető. „A magasabb képzettséget igénylő és nagyobb önállósággal együtt járó szakértői munkakörök, és a többnyire részfeladatokat végző alsó szintű értelmiségiek, technikusok aránya emelkedik. Kisebb mértékben ugyan, de szintén növekszik a betanított és szakképzetlen kereskedelmi, szolgáltatási kategóriák súlya. A foglalkozási réteghierarchia középső tartományában az irodai és a szakképzett ipari foglalkozásúak hányada csökken, míg a kereskedelmi, szolgáltatási kategóriába tartozók részaránya lényeges növekedést mutat” (Bukodi – Altorjai – Tallér 2006: 746). A kutatás szerint a foglalkozási rétegek szerinti helyzet szoros összefüggésben volt az iskolai végzettséggel, illetve az anyagi-vagyoni viszonyok és a munkapiaci stabilitást/instabilitást legfontosabb magyarázó tényezőjévé vált (uo. 752).

A 2000-es években jelentős fordulat következett be a rétegződéskutatások területén, melynek legfontosabb jellemzője, hogy a teljes lakosságot felölelő, rengeteg információt tartalmazó népszámlálások adatainak (azok rétegződésvizsgálatoknak megfelelő átalakítása után) elemzésére épül. Ez a típusú átalakulás megfelel annak a tágabb tendenciának, ami röviden a *big data* fogalmával jellemezhető, és az elméleti

keretek kidolgozásának újfajta módszerét teszi szükségessé.⁴² A mobilitáskutatások területén pedig a 2000-es években is folytatódtak a tágabb időintervallumot felölelő, komparatív vizsgálatok, például Bukodi Erzsébet és Róbert Péter (Bukodi 2001; 2002; Róbert – Bukodi 2004),⁴³ illetve Németh Renáta (2006) elemzései, amelyek a KSH 1983-as, 1992-es társadalmi mobilitáskutatások, valamint a 2000-ban felvett életmód és időmérleg vizsgálatának adataira támaszkodnak. Elméleti háttérként ezen kutatások nagyon hasonló keretek között mozognak, maradva a mobilitáskutatások hagyományos keretei között, ugyanakkor módszertani szempontból mindenképpen innovációnak tekinthető Németh elemzése. Tanulmányában Treiman modernizációs hipotézisét tesztelte az úgynevezett irányított körmentes gráfmodellt alkalmazásával. A mobilitásvizsgálatok kategóriális adatai közül az iskolai végzettség és foglalkozás viszonyát elemezte, figyelembe véve az apa iskolai végzettségének és foglalkozásának hatását (a hatás időbeli változását) a gyermek (mindkét nem esetében) iskolázottságára, illetve foglalkozására. Bár némi eltérés mutatkozott a hagyományos módszertani eljárásokkal végzett vizsgálatok (Bukodi 2001, 2002) és Németh eredményei között, lényegében egyik sem igazolta az 1970-es évekbeli optimista modernizációs elméleteket. 1983 és 2000 között Magyarországon „a szülői háttér hatása a fiúk iskolázottságára folyamatosan erősödött”, „a diploma munkaerőpiaci értéke, vagyis a foglalkozási státusz elérésében betöltött szerepe [...] nem növekedett” (Németh 2006: 33). Magyarországon továbbra is érvényesnek kell tekinteni, hogy a társadalmi státusz elérésében jelentős szerepet játszanak olyan, formális képzésben kevésbé megszerezhető, inkább habitushoz köthető készségek, mint a megjelenés, a beszédstílus vagy éppen a vállalkozói habitus, azaz az iskolarendszer működése, ahogyan arra Ferge már 1972-ben is utalt, nem képes a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére.

Összegzés

A társadalmi struktúra-, rétegződés- és mobilitásvizsgálatok az 1960 és 2010 közötti hazai szociológiai kutatások meghatározó területe, melyet a témában született kutatások és írások kiemelkedő száma is jelez, melyek mindegyikének bemutatására e fejezet keretei között sem volt lehetőség. Célunk az elméleti keretek és kutatások történetének kronologikus áttekintése volt, mely kirajzolta, hogyan épültek egymás-

⁴⁰ Az EGP-séma az egyén réteghelyzetét a munkaerőpiaci helyzete, a termelési egységben elfoglalt helye és az alkalmazási viszonya alapján határozza meg (Erikson – Goldthorpe – Portocarero 1979; Erikson – Goldthorpe 1992; vö. Bukodi – Altorjai – Tallér 2006: 736).

⁴¹ A népszámlálási adatok alapján történő társadalmi rétegződés-vizsgálatokról nagyon részletes leírást ad Huszár 2015; a dilemmákról: Róbert 2017; Vastagh 2013.

⁴² E folyamat körüli munkát jelzi Huszár (2013a, 2013b) vitaindító tanulmánya és a további hozzászólások Berger (2013), Róbert (2013), Tardos (2013), Vastagh (2013).

⁴³ Bukodi „a munkajelleg-csoportosításhoz több vonatkozásban is hasonló – foglalkozási klasszifikáció, az úgynevezett EGP-séma mentén” elemezte a hazai mobilitási tendenciák változását (2002: 193).

ra a különböző szerzők elméleti és empirikus munkái: hogyan volt lehetséges a marxista ideológia elméleti keretéből kiindulva eljutni a nyugati országokban használt szociológiai módszerek alkalmazásáig, majd mindez hogyan járult hozzá a 2000-es években alkalmazott társadalomstatisztikai kutatások eredményeihez. Erre a területre is érvényesnek kell tekintenünk, hogy az empirikus vizsgálatok eredményeinek döntő eleme az előzetes elméleti keretek kidolgozása. Így a társadalmi struktúra és rétegződéskutatások eredményei a mobilitásvizsgálatok kiindulópontját képezhetik, mely szoros kapcsolat indokoltá tette együttes tárgyalásukat. Ezen kutatások sarokpontja, hogy a mi alapján kerül kiválasztásra az a korlátozott számú változó, mely még kezelhető és alkalmas a különbségek megragadására és amelyek kiválasztása függ a kutató(k) elméleti, világnézeti és intuitív beállítottságától (Ferge 1969: 83). Az 1950-es években ideológiailag kialakított struktúráképek és osztályozási rendszerek teljes átalakítása hosszú folyamat volt, melyet mind elméleti, mind empirikus módon elfogadhatóvá kellett tenni. Mivel az ideologikus marxi, majd sztálini osztálymeghatározások elméleti konstrukciók voltak, ezért elsősorban elméleti oldalról kellett igazolni, hogy a munkamegosztásban elfoglalt hely a társadalmi szerkezet meghatározásában kiemelkedő jelentőségű. „Ferge (1969) empirikus rétegződéskutatása pedig megalapozta a napjainkban is használatos munkajelleg szerinti csoportosítást” (Róbert 1997: 26). Az, hogy a termelőeszközökhöz való viszony mindent meghatározó szerepét felváltotta a munkamegosztásban elfoglalt hely – mely a jövedelmek, a lakásszínvonal és a kulturális szint szórásából többet magyarázott, mint a tulajdonviszonyok szerinti osztályhelyzet –, lehetővé tette, hogy a társadalom vizsgálatakor ne az ideológiai, hanem a szociológia szempontok legyenek a meghatározók, így lehetőség nyílt a mobilitáskutatásokban a foglalkozás alapján kialakított csoportok vizsgálatára (Andorka 1970).⁴⁴ A társadalmi szerkezetéről szóló diskurzus a politikai és az ideológiai kötöttségektől megszabadulva egy semleges, tudományos nyelvezet kialakításával lehetőséget teremtett a nemzetközi tudományos életbe való bekapcsolódásra, mely növelte a szociológia tudományos presztízsét, hazai legitimációját. A társadalmistruktúra- és mobilitáskutatás magyarországi története jól mutatja a hazai szociológia és politika szoros kapcsolatának hátrányait, valamint azt, hogy milyen eredménnyel járt a hazai szociológia kialakulásában egy-egy személy

⁴⁴ „Jellegetes módon a munkajellegcsoportokkal párhuzamosan még egy-másfél évtizedig fennmaradtak és a statisztikai kimutatásokban megtalálható volt a két osztály, egy réteg szerinti modell is. A statisztikusok megteremtették a két kategorizálás közötti átjárhatóságot, ami ugyan azzal a sajátságos következménnyel járt, hogy a mezőgazdasági fizikai munkajellegcsoportban a hetvenes években ott szerepeltek a termelőszövetkezetek nem mezőgazdasági munkát végző tagjai, alkalmazottjai is” (Róbert 1997: 27).

kiemelkedő munkássága. Az ismertetett munkák nélkül nem kezdődhetett volna el az 1980-as évek elején a Társadalomtudományi Intézet rétegződésmo-dell-vizsgálata, amelynek célja egy társadalmirétegződés-mo-dell kialakítása volt, amely nem a tulajdonviszonyokat vagy a munkamegosztásban elfoglalt helyet tekintette a réteghelyzet alapjának, hanem egy többdimenziós egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt helyzetként értelmezte a társadalmi státuszt.⁴⁵ Fő tételünk, hogy a struktúrakutatás az úgynevezett kritikai (társadalom- és ideológiakritikai) elméletek keretei között alakult ki, alapvetően az adott társadalmi rendszer totalitásának megragadására törekedett. A kritikai elméletek háttérbe szorulásának és a szociológia professzionalizálásának következtében a struktúra és a rétegződés leírása az oksági modellek független változójává vált. Ezzel párhuzamosan az egyenlőségeszményt felváltotta esélyegyenlőség paradigma, és ennek következtében a struktúramodellek kutatása mellett növekedett a társadalmi mobilitás vizsgálatának szerepe. A rendszerváltás követő időszakban a legnagyobb figyelem az átmenet, a formálódó új társadalmi folyamatok és a réteghé- képző dimenziók megragadására összpontosult, kísérletek történtek újfajta elméleti keretek kidolgozására, illetve a népszámlálási adatfelvételek újszerű alkalmazása is jelentős eredményeket hozott, ugyanakkor a 2000-es évek első évtizedeinek társadalomstatisztikai elemzései nyomán úgy tűnik, hogy a rétegződés dimenziójának leginkább megragadható eleme továbbra is a foglalkoztatási pozícióhoz köthető. A munkajellegcsoportok módosított formációi maradtak, a társadalmi státuszelérés (megszerzése és megtartása) esetében pedig továbbra is döntő szerepet játszik a családi háttér mind az iskolai végzettség, mind a foglalkozás tekintetében.

Irodalom

- Andorka R. (1967): Társadalmi átrétegződés Magyarországon. *Élet és Tudomány*, (6): 252–255.
- Andorka R. (1969): A születésszám gazdasági és társadalmi tényezői Magyarországon. *Valóság*, (3): 26–39.
- Andorka R. (1970): *A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai Magyarországon II.* Budapest: KSH Népeségstudományi Kutatóintézet.
- Andorka R. (1971): A társadalmi mobilitás Magyarországon a felszabadulás előtt. *Statisztikai Szemle*, (10): 1020–1034.

⁴⁵ Konceptiója a *Társadalomtudományi Közlemények* 1982/2. számában, „A rétegződéskutató csoport tervei” című tanulmányban olvasható.

- Andorka R. (1972): A társadalmi mobilitás vizsgálatának újabb eredményei, módszerei és kérdései. *Szociológia*, (1): 114–138.
- Andorka R. (1975): A társadalmi mobilitás kutatása. In Kulcsár K. (szerk.): *A szociológia ágazatai*. Budapest: Kossuth Kiadó, 95–113.
- Andorka R. (1988): A magyarországi társadalmi mobilitás nemzetközi összehasonlítása: A férfiak nemzedékek közötti társadalmi mobilitása. *Szociológia*, (3): 221–240.
- Andorka R. (1990): Hozzászólás a struktúra- és rétegződéskutatások vitájához a Replikában. *Replika*, (2): 11–17.
- Andorka R. (1991): A társadalmi szerkezet és rétegződés vizsgálatára használt régi és új modellek. In Némedi D. (szerk.): *Közelítések. Szociológiai Tanulmányok*. Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ, 35–52.
- Andorka R. (1995): A társadalmi mobilitás változásai 1973–1992. *Statisztikai Szemle*, (2): 101–120.
- Andorka R. (1996): *Merre tart a magyar társadalom?* Lakitelek: Antológiai Kiadó.
- Andorka R. (2006a [1993–1994]): „...megtanítottak arra, hogy tanulni és dolgozni kell”. Javorniczky István beszélgetése Andorka Rudolfal. 1. rész. *Századvég*, 11 (39): 167–207.
- Andorka R. (2006b [1993–1994]): „...megtanítottak arra, hogy tanulni és dolgozni kell”. Javorniczky István beszélgetése Andorka Rudolfal. 2. rész. *Századvég*, 11 (40): 133–178.
- Andorka R. – Harcsa I. – Kulcsár R. (1975): *A társadalmi mobilitás történeti tendenciái*. Budapest: KSH, Statisztikai Időszaki Közlemények, 343. kötet.
- Andorka R. – Hradil, S. – Peschar, J. L. (szerk.) (1995): *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula Kiadó.
- Andorka R. – Kulcsár R. (1976): A KSH 1973. évi társadalmi mobilitás vizsgálatának első eredményei. *Szociológia*, (2): 183–202.
- Angelusz R. – Tardos R. (2006): Hálózatok a magyar társadalomban. In Kovách I. (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó, 227–252.
- Berger V. (2013): A társadalmi struktúra-elemzés dilemmái és eldöntendő kérdései. *Statisztikai Szemle*, 91 (3): 306–313.
- Bokor Á. (1985): *Depriváció és szegénység*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- Boudon, R. (1973): *Education, Opportunity and Social Inequality: Changing Prospects in Western Society*. New York: Wiley.
- Bourdieu, P. ([1966] 1978): Különbségek és megkülönböztetések. In uő.: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 136–150.
- Bukodi E. (2001): *A nemzedékek közötti mobilitás alakulása 1983 és 2000 között*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Bukodi E. (2002): Társadalmi mobilitás Magyarországon, 1983–2000. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2002*. Budapest: TÁRKI, 193–206.
- Bukodi E. (2006): Társadalmunk szerkezete különböző nézőpontokból. In Kovách I. (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó, 109–159.
- Bukodi E. – Altorjai Sz. – Tallér A. (2005): *A társadalmi rétegződés aspektusai*. Budapest: KSH–NKI.
- Bukodi E. – Altorjai Sz. – Tallér A. (2006): A magyar foglalkozási rétegszerkezet az ezredforduló után. *Statisztikai Szemle*, 84 (8): 733–763.
- Bukodi E. – Fóti J. – Lakatos M. – Záhonyi M. (1999): *A foglalkozási rétegződés modelljei*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Buza M. (1966): A társadalmi struktúra és a munkásosztály vezető szerepe. *Valóság*, (10): 37–49.
- Coleman, J. (1966): *Equality of Educational Opportunity*. Washington: U.S. Dept. of Health, Education, and Welfare, Office of Education.
- Csató K. (2019): Az akadémiai közgazdasági gondolkodás formálódása a politika „bordásfalán”. Időutazás az ötvenes és a hosszantartó hatvanas évekbe. In *Műhelytanulmányok MT-DP (18)*. Budapest: Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet.
- Csíte A. – Kovách I. – Kristóf L. (2006): Fogyasztói csoportok az ezredforduló Magyarországon. In Kovách I. (szerk.): *Társadalmi metszetek*. Budapest: Napvilág Kiadó, 253–291.
- Duncan, O. D. (1966): Path analysis: Sociological examples. *American Journal of Sociology*, 72 (1): 1–16.
- Éber M. Á. (2012): Megkülönböztetett különbségek: A „magyar társadalom” tagolódásának és tagolásának vizsgálatához. Doktori (PhD) értekezés. Kézirat. ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola.
- Éber M. Á. – Gagy Á. (2014): Osztály és társadalomszerkezet a magyar szociológiában. *Fordulat*, 7 (21): 170–191.
- Erdei F. (1975): Az úri középosztály. *Szociológia*, (4): 465–471.
- Erdei F. (1976): A magyar társadalom a két világháború között. *Valóság*, (4): 22–53, (5): 36–58.

- Erdei F. (2010): A történelmi népi társadalom. (IV. A paraszttársadalom) *Szociológia Szemle*, (4): 12–42.
- Erikson, R. – Goldthorpe, J. H. – Portocarero, L. (1979): Intergenerational class mobility in three Western European societies. *British Journal of Sociology*, (30): 303–343.
- Erikson, R. – Goldthorpe, J. H. (1992): *The constant flux*. Oxford: Clarendon Press.
- Fábián Z. – Kolosi T. – Róbert P. (2000): Fogyasztás és életstílus. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2000*. Budapest: TÁRKI, 225–259.
- Ferge Zs. (1966): Társadalmi rétegződés Magyarországon. *Valóság*, (10): 23–36.
- Ferge Zs. (1969): *Társadalmunk rétegződése*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Ferge Zs. (1971): *Francia szociológia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Ferge Zs. (1972): A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. *Szociológia*, (1): 10–36.
- Ferge Zs. (2002): Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. *Szociológiai Szemle*, (4): 9–33.
- Ferge Zs. (2010): *Társadalmi drámlatok és egyéni szerepek*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Ganzeboom, H. B. G. – Treiman, D. J. – Ultee, W. C. (1998): Összehasonlító intergenerációs rétegződésvizsgálat: három generáció és azon túl. In Róbert P. (szerk.): *Társadalmi mobilitás. Hagyományos és új megközelítések*. Budapest: Új Mandátum, 284–310.
- Goldthorpe, J. H. (1987 [1980]): *Social Mobility and Class Structure*. Oxford: Clarendon Press.
- Gyáni G. (2001): Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*, (3–4): 221–231.
- Gyáni G. (2010): Empíria, ideológia és tudomány Erdei Ferenc munkásságában. *Szociológia Szemle*, (4): 43–59.
- Halmos K. (2010): A történelmi népi társadalom. A magyar társadalom a két háború között. 4. rész. *Szociológiai Szemle*, (4): 4–11.
- Hankiss E. – Manchin R. – Füstös L. – Szakolczai Á. (1982): *Folytonosság és szakadás. A magyar társadalom értékrendjének leírása egy országos értékszociológiai vizsgálat alapján*. Budapest: MTA SZKI Értékszociológiai és Társadalomtudományi Elemzések Műhelye.
- Harcza I. – Kulcsár R. (1986): *Társadalomstatisztikai Közlemények*. Budapest: KSH.
- Hegedüs A. (1964): A szocialista társadalom strukturális modellje és a társadalmi rétegződés. *Valóság*, (5): 1–15.

- Hegedüs A. (1966): Társadalmi struktúra és munkamegosztás. *Valóság*, (8): 20–31.
- Huszár Á. (2011): Társadalmi rétegződés és az egyenlőtlenségek igazolása. Sérülékeny csoportok a magyar társadalomban. *Szociológiai Szemle*, 21 (3): 107–124.
- Huszár Á. (2012): Osztályegyenlőtlenségek. Az egyenlőtlenségek ábrázolása Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 22 (2): 4–26.
- Huszár Á. (2013a): Foglalkozási osztályszerkezet (I.) – Elméletek, modellek. *Statisztikai Szemle*, 91 (1): 31–56.
- Huszár Á. (2013b): Foglalkozási osztályszerkezet (II.) – Az osztályozás problémái. *Statisztikai Szemle*, 91 (2): 117–131.
- Huszár Á. (szerk.) (2015): *A társadalom rétegződése*. Budapest: KSH.
- Huszár T. – Kovács I. G. (2001): Emlékezés Dányi Dezsőre (1921–2000). Interjú Dányi Dezsővel. *Korall*, (3–4): 5–19.
- Kalmár M. (2014): *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kemény I. (1972): A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia*, (1): 36–48.
- Kemény I. ([1967] 1992): A mobilitás társadalmi összefüggései. In uő.: *Szociológiai írások*. Szeged: Replika Könyvek, 53–62.
- Kemény I. (2008): Életút interjú. Az interjút készítette: Szabari Vera. *Szociológiai Szemle*, (2): 3–21.
- Kertesi G. (2000): A cigány foglalkoztatás leépülése és szerkezeti átalakulása 1984 és 1994 között. Munkatörténeti elemzés. *Közgazdasági Szemle*, (4): 406–443.
- Konrád Gy. – Szelényi I. (1978): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem
- Kolosi T. (1971): *A társadalmi struktúra marxista elméletéhez*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- Kolosi T. (1974): *Struktúra és szocializmus*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Kolosi T. (1982): *Elméletek és hipotézisek. Rétegződés-modell vizsgálat I*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- Kolosi T. (1983): *Struktúra és egyenlőtlenség*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Kolosi T. (1986): Strukturális csoportok és a reform. *Valóság*, (7): 19–32.
- Kolosi T. (1987): *Tagolt társadalom. Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Kolosi T. (2000): *A terhes babapiskóta*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kolosi T. – Róbert P. (2004): A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának főbb folyamatai a rendszerváltás óta. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2004*. Budapest: TÁRKI, 48–74.
- Kovács I. (1988): *Termelők és vállalkozók*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.

- Kovács F. – Akszentievics Gy. – Böhm A. – Kolosi T. – Módra L. – Simó T. (1981): Az osztályok közeledésének főbb problémái. In Halay T. (szerk.): *Társadalmi struktúránk fejlődése I. Társadalmunk szerkezetének fejlődéstendenciái*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 253–349.
- Kövér Gy. – Gyáni G. (1998): *Magyarország társadalomtörténete*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kultúrpolitikai Munkaközösség (1973): Az MSZMP mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség Állásfoglalása néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről. *Magyar Filozófiai Szemle*, (1–2): 159–169.
- Lakatos M. – Záhonyi M. (2013): A 2001. évi népszámlálási rétegződési modell alkalmazása a munkaerő-felmérés rendszerében. *Statistikai Szemle*, 91 (6): 633–643.
- Lenski, G. (1966): *Power and privilege: A theory of social stratification*. New York – St. Louis – San Francisco – Toronto – London – Sydney: McGraw-Hill Book Company.
- Losonczi Á. (1977): *Életmód az időben, a tárgyakban és az emberekben*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Machonin, P. (1970): Social Stratification in Contemporary Czechoslovakia. *American Journal of Sociology*, (75): 725–741.
- Mód A. – Láng É. – Ferge Zs. – Kemény I. (1966): *Társadalmi rétegződés Magyarországon*. Budapest: KSH Statisztikai Időszaki Közlemények.
- Némedi D. (2008): Bevezetés. A szociológia problémája – ma. In uő. (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest: Napvilág Kiadó, 15–65.
- Németh R. (2006): A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon a rendszer-váltás folyamán. *Szociológiai Szemle*, (4): 19–35.
- Ossowski S. (1988): Az osztálystruktúra dichotómikus felfogásai – egyik csoport a másik felett. In Ferge Zs. (szerk.): *Társadalmi struktúra és rétegződés II*. Budapest: ELTE, 30–40.
- Róbert P. (1984): A társadalmi mobilitás többdimenziós megközelítése. *Statistikai Szemle*, (62): 1225–1240.
- Róbert P. (1986): *Származás és mobilitás*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- Róbert P. (1990): Társadalmi mobilitás. In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 1990*. Budapest: TÁRKI, 356–372.
- Róbert P. (1997): Foglalkozási osztályszerkezet: elméleti és módszertani problémák. *Szociológiai Szemle*, (2): 6–48.
- Róbert P. (2000): Az életstílus meghatározottságának változása, 1982–1998. *Szociológiai Szemle*, (2): 17–37.
- Róbert P. (2013): Társadalmi rétegek, osztályok vizsgálata a 2011. évi népszámlálás adatain. *Statistikai Szemle*, 91 (3): 314–319.
- Róbert P. (2015): Osztály- és rétegződéskutatói dilemmák a magyar társadalomban. *Replika*, 92–93 (3–4): 77–93.
- Róbert P. – Bukodi E. (2004): Changes in Intergenerational Class Mobility in Hungary, 1973–2000. In Breen, R. (ed.): *Social Mobility in Europe*. Oxford: Oxford University Press, 287–315.
- Szabady E. – Klinger A. (1965): *A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai I. Budapesten és a városokban*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatócsoport Közleményei 7.
- Szabari V. (2002): A társadalmi struktúra és mobilitás kutatása Magyarországon az 1960-as években. *Századvég*, (1): 65–81.
- Szabari V. (2011): A szociológia hazai történetének 1960 és 1987 közötti recepciója. „Töredezett” tudománytörténet? *2000*, (4): 59–74.
- Szelényi I. (1990): A kelet-európai újosztály-stratégia távlatai és korlátai. Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz önkritikus felülvizsgálata. In uő.: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Európa Kiadó, 51–98.
- Szelényi I. (1992): *Harmadik út?* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szelényi I. (1993): A magyar társadalom szerkezetének változásai a posztiszocializmusban. In Mészlivetz F. (szerk.): *Kultúra és társadalom egy új korszakban*. Budapest – Szombathely: Pesti Szalon Könyvkiadó – Savaria University Press, 61–79.
- Szelényi, I. – Eyal, G. – Townsley, E. (1997): The Theory of Post-Communist Managerialism. *New Left Review*, (1): 61–87.
- Szalai E. (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula Kiadó.
- Tardos R. (2013): Hozzászólás Huszár Ákos: Foglalkozási osztályszerkezet (I–II.) című tanulmányához. *Statistikai Szemle*, 91 (3): 320–323.
- Társadalmi fejlődés, társadalomtudományi kutatások 1976–1980*. (1982) Budapest: Kossuth Kiadó, 7.
- Treiman, D. J. (1970): Industrialisation and Social Stratification. In Laumann, E. O. (ed.): *Social Stratification*. Indianapolis: Bobbs Merrill.
- Utasi Á. (1984): *Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- Vastagh Z. (2013): A társadalomszerkezet vizsgálata a népszámlálási adatokon – Lehetőségek és kihívások. *Statistikai Szemle*, 91 (4): 424–436.
- Záhonyi M. – Bukodi E. (2004): *A társadalom rétegződése*. Budapest: KSH.

- Záhonyi M. – Kovács M. – Bukodi E. (2005): *A háztartások rétegződése*. Budapest: KSH.
- Várnai Gy. (szerk.) (1982): *Elméletek és hipotézisek. Rétegződés – modellvizsgálat I.* Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- Vass H. (1974): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Weis I. (1931): *A magyar falu*. Budapest: Magyar Szemle Társaság.
- Weis I. (1942): *Hazánk társadalomrajza*. Budapest: Országos Közoktatási Tanács.
- Weiss J. (2010): A filozófusper és következményei. Történeti-filozófusi rekonstrukció. *Fordulat*, (10): 167–183.
- Wirth Á. (1966): A szocializmus szociális struktúrája és a marxista szociológia. *Valóság*, (8): 32–44.

Tibori Timea

ÁLOMBÓL VALÓSÁG

Életmód – elmélet és gyakorlat

Fogalmi keretek

Életmód

Tágabb kontextusba helyezve és történetileg előbb Weber (1970) háromdimenziós társadalomszerkezeti modelljében találkozunk az *életmód* fogalmával (Weber dimenziói: életmód, megbecsülés, presztízs). Később Dahrendorf (1994) vizsgálatában ez úgy jelenik meg, mint a hatalmon belül és kívül levők élete, de felfogható Veblen (1899) fogyasztói magatartásra vonatkozó elemzése alapján (lásd a hivatkozott fogyasztó = dologtalan osztály) vagy ennek ellenpólusán, a szegénységben élők bemutatásán keresztül (lásd Lewis). A modern ipari társadalom életmódjáról Hoggart (1975) kutatásai szólnak, aki az angol munkásosztály kultúráját vizsgálta. Bourdieu (1978) habituselméletét alkalmazta Hradil (1987), aki a korabeli német társadalmi miliőt elemezte. A hazai társadalomtudományi megfigyelések, vizsgálatok mai napig visszanyúlnak ehhez az örökséghez.

A magyar szociológia 1960-as évekbeli – a 20. században immár negyedik – újraindulásakor¹ a kutatók alapélménye az a döntően empirikus terepmunka volt, amely az eltérő térségekben és foglalkozással élők körében a tevékenységek egymásra épültségét, az időfelhasználást vizsgálta, alkalmazva a részben hazai, részben nemzetközi kutatási módszereket (háztartás statisztika, időmérleg, résztvevő megfigyelés, strukturált interjú, mélyinterjú, kérdőív stb.).

Az életmód fogalmi megközelítése is többnyire konszenzuson alapult: a különböző társadalmi rétegekben élők eltérő módon részesednek a javakból, más a céljuk, időbeosztásuk, munkájuk, eltérő az iskolázottságuk, a lakóhelyük, a környezetük, a kedvteléseik stb., és ezek együttjárásából, hatásából lehet következtetéseket levonni a megkérdezettek *életmódjára*.

¹ E kötet „A magyar szociológia főbb korszakai (1900–2010). Folytonosság vagy megszakítottság?” című fejezetében Szabari Vera részletesen kitér a pártállam és a szociológia, illetve az ideológia viszonyára, amit e fejezetben a bemutatásra kerülő kutatásokkal, intézményi témaválasztásokkal igyekszünk még hangsúlyosabbá tenni.

Történetileg az 1960-as évektől kezdődően két fő kutatási és intézményi bázisa volt a szociológiának, amit az örökség és az „átvétel” fogalmával is leírhatunk. Mindehhez egy – elméletében és módszertanában a vizsgálatokat sajátosan megtermékenyítő – eljárás társult, az *időmérleg*, amely az idő fogalmát beemelte a társadalomkutatásokba. Az egyik intézmény, ahol az 1960-as évektől, a háztartásvizsgálatok keretében burkoltan struktúra- és életmódkutatás folyt² – a KSH, ahol szisztematikus felvételeket készítettek eltérő mintavétellel és eltérő mintanagyságon,³ de azonos céllal: a különböző társadalmi csoportok tevékenységei és azok hierarchikus kapcsolatait, időráfordításait összefüggésben. A másik intézmény és kutatócsoport, ahol 1963-tól már a maihoz nagyon hasonló életmód- és életminőség-kutatások folytak, a Hegedüs András által létrehozott MTA Szociológiai Kutatócsoport. Ebben a körben inkább a résztvevő megfigyelésre, az interjúk kérdőívezésre, a településszociológiai adatok elemzésére és a szociográfiai módszerek komplex alkalmazására vállalkoztak a csoport tagjai erős kritikai attitűddel, vagy ahogy Szántó Miklós⁴ több visszaemlékezésében jellemzi: „...ahány munkatárs, annyi téma, annyi módszertan szerint” folytak a kutatások.⁵ A harmadik intézmény, ahol nagyszabású kultúra és életmód-, illetve életvitel-kutatások folytak: a Népművelési/Művelődéskutató Intézet, élén Vitányi Ivánnal.

Életstílus, életvitel, életvilág, habitus

Az életmóddal rokon fogalmak az úgynevezett történelmi életmódmodellekből alakultak ki, ezek: az életstílus (lásd Utasi kutatásait, Andorka, Falussy elemzéseit), az életvitel (Weber nyomdokain Utasi, Losonczy, Vitányi, Sági, Kozák), az életvilág és a habitus (Bourdieu alapján például Ferge; H. Sas). A fogalmakat a magyar kutatók többsége úgy értelmezte, hogy a legtágabb keret az életmód kifejezés, ha azonban egy szűkebb csoport tevékenységstruktúrájára, szükségletkielégítésének módjára fókuszáltak, szívesebben alkalmazták a jelenségek leírására az életvitel, életstílus, életvilág megközelítést. A fogalmak használatában inkább az egyes kutatók

² Lásd a későbbiekben tárgyalt és Szabari Vera által is elemzett Ferge-féle munkajellegcsoport tipológiát.

³ Lásd részletesebben ebben a fejezetben a későbbiekben tárgyalt időmérleg-felvételeket.

⁴ Lásd részletesebben Szabari Vera szakmatörténeti interjúját a 20. sz. hangja archívumában

⁵ Somlai Péter véleménye szerint az MTA Szociológiai Kutatócsoportjában működött egy rejtett program, amely nem az MSZMP határozatainak megismerésére ösztönözte a kutatókat, hanem arra, hogy „ismerjék meg a társadalmi valóságot”. Így a csoport tevékenysége részben ellenzékvé vált, de ezt Aczél György sokáig nem kifogásolta.

szakmai érdeklődése, elköteleződése érhető tetten, semmint külső megfelelési kényszer. Inkább örökségként tekintünk e fogalmak használatára, melyben a kutatók kifejezték kritikai nézeteiket, véleményüket, ahogy tették ezt később, az 1970-es években az életminőség értelmezésekor. A jelzett fogalmak döntően az 1970-es évek második felétől váltak ismertté és elfogadottá, ezért részletesebben később tárgyaljuk, ahogyan később mutatjuk be a szociológia további intézményesülését is.

Az idő szerepe az életmódkutatásokban. Elmélet és módszer

A kérdés hátterét jellemezve azt mondhatjuk, a társadalomkutatók környezetük leírására, a struktúrák megnevezésére és értelmezésére vállalkozván sok esetben a relatíve autonóm mikrokozmoszok között számos, strukturálisan homológ jegyet tárnak fel. Ezek közül a figyelem középpontjába többnyire azok a kísérletek kerültek, amelyek a társadalmi osztályokban lezajló mozgásokról szóltak. Bár látszólag sokféle vizsgálat készült, mégis idővel egyoldalúnak érezték a kutatók azokat a megközelítéseket, amelyeket a szociológiai felvételek „kemény” változóiból nyerhettek. Egyre gyakrabban azzal kísérleteztek, ha a „puha”, elsősorban a kulturális változók alapján értelmezik és modellezik a társadalmat, az átstrukturálódást okoz, ha pedig az életmódot vagy az értékválasztás tendenciáit vizsgálják, jó esélyük van arra, hogy egy, a korábbinál plasztikusabb társadalmi szerkezetet rajzoljanak meg.

Míg Bourdieu-nél három osztály szerepel (domináns osztály, kispolgárság, népi osztály), addig a magyar társadalomkutatásokban négy-öt nagy csoport képződött, ahol a szervező közeg az autonómia mennyisége és minősége volt. Az effajta megközelítés egyben megengedi és feltételezi, hogy a társadalom jellemzéséhez a kultúra és annak alkalmazása, „megéltsége” szolgáljon kiindulásul (Bourdieu 1978).

A társadalmi struktúra transzlációs újratermelődésének vizsgálatakor tehát nem elégedhettek meg csupán a szokásos makrostatisztikai kemény változók elemzésével, hanem bevonták a legkülönbözőbb relációkban működő szimbolikus megkülönböztetések empirikus megragadására létrehozott „kiegészítő indikátorokat” is. Ehhez nyújtott segítséget Vitányi kultúra- és közösségelmélete, illetve Bourdieu habitusfogalma, amelyek együttes alkalmazásával oldani lehetett a rétegződéskutatásokra gyakran jellemző lineáris oksági gondolkodás merevségét.

A struktúrák megrajzolásának módszere:

1. időmérleg
2. differenciált tevékenységlista.

Időmérleg

„Az időmérleg az életmódnak mint hierarchikus rendszerbe szervezett tevékenységstruktúrának, illetve a konkrét tevékenységek vizsgálatára kialakított társadalomstatistikai adatfelvételi és elemző eljárásoknak az összessége, valamint ezek felhasználásával a társadalmi időfelhasználásról nyert adatok, társadalmi jelzőszámok rendszere.”⁶

A téma (idő, időmérleg) fontossága, de sajátossága azt indokolja, hogy önálló fejezetben tárgyaljuk az elmúlt évtizedek elméleti és módszertani kérdéseit.

Az életmódkutatás irányai és intézményei 1960–1976 között

Jelen OTKA kutatásban összegyűjtöttük három évtized fontosabb életmód-, életstílus-, szabadidő-, érték- és magatartás-kutatásait. Közülük kritikai megjegyzésekkel azokat emeljük ki, amelyek máig hatással vannak a hazai életmódvizsgálatokra részben szemléletük, részben módszertani megfontolásaik, újításaik miatt.

A magyar szociológia történetében az 1960–1976 közötti munkák alapvetően a hazai statisztikai, szociográfiai vizsgálatokból mint örökségből táplálkoztak, ugyanakkor számos törekvés mutatkozott arra, hogy a magyar viszonyokat, mérési eredményeket nemzetközi kutatásokkal is egybevevessék, illetve külföldi forrásokra támaszkodva módszertani eljárásokat adaptáljanak. Ebben az időben kezdenek a szakszociológiák is körvonalazódni, de kiteljesedésük majd az 1970–1980-as években történik meg.

Közismertek – és később önálló részben tárgyaljuk komplex alkalmazásuk miatt – az időmérleg-vizsgálatok, amelyek középpontjában vagy kiemelt tevékenységek (munka, szabadidő), vagy más fontos tényezők (például a háztartás felszereltsége, az iskolázottság, az egészség, az étkezés, a nemi szerepek megélése stb.) állnak (Andorka – Falussy 1982).

Az újraindulás és Losonczy Ágnes életmódkutatásai

Az MTA Szociológiai Kutatócsoportjának első közös vizsgálódása a Gyöngyös és környéke (Gyöngyössolymos, Gyöngyöstarján, Nagyfüged) lakosainak körében végzett kérdezés volt, mely a különböző életmód (H. Sas 1976; Heller 1970) és

⁶ Lásd részletesebben: www.ksh.hu/ido/felhasznalas-idomerleg.

időfelhasználás szempontjain túl az ipari üzemek, térszerek, hivatalok, települések működését regisztrálta. Résztanulmányok születtek a terepkutatás tapasztalataiból,⁷ majd a kutatók egyre intenzívebben keresték saját érdeklődésük igazi színtereit.

Ebből az útkeresésből kiemelkedik Losonczy Ágnes és munkatársai Békés megyei vizsgálata (1970–1973) (Losonczy 1977) – ahol rögzítik, hogy a pénz szerepe megkerülhetetlen az élet anyagi feltételeinek megteremtéséhez. Ebből az aspektusból szemlélve három magatartástípus írható le:

- a) akik szint alatt,
- b) akik a társadalom adott szintjén,
- c) akik anyagi lehetőségeik fölött elégték ki a szükségleteiket.

Az anyagi szükségletek társadalmi tartalma a tárgyi világban mérhető, mely utal az elosztási viszonyokra, a történelmi hatásokra, a termelés, az infrastruktúra fejlettségére, de a lakás, a táplálkozás minőségére, valamint az idő és a pénz viszonyára. „Specializálódó intézményrendszerek, öntörvényű struktúrák, egymástól függetlennek látszó izolátumok hálózakként be a társadalmi életet, s valós, hatékony egységükben csak az emberek mindennapi életében jelentkeznek, és csak az emberi életben válnak érzékelhetően összefüggő folyamattá. Ez a munka törekvése szerint az »egészet« keresi, a szétbontott világnak az emberi életben megélt egységét” – írja Losonczy (1977: 9–10).

Az előzőekből következően leírhatóvá vált a különböző rétegek anyagi ellátottságának szerkezete. A gyöngyösi, békési stb. életmódvizsgálat (Losonczy 1977) bemutatta az éppen érvényes szükségletek sorrendjét, az anyagiassággal kapcsolatos értékítéleteket, a pénzhez tapadó mítoszokat és antimítoszokat, valamint a pénz presztízfunkciójáról és racionalitásáról is számot adtak.

Losonczy Ágnes máig érvényes felfogása szerint a magyar társadalom életmódjának legfőbb alakítói az érdekek, a minták (életszervező elvek), az egyénnek a munkamegosztásban elfoglalt helye, valamint az elosztási-rendszer kedvező vagy kedvezőtlen volta. Ezzel kitágította az életmód fogalmát éppúgy, mint a struktúra- és mobilitáskutatásokét.

Imre Anna (1998) véleménye szerint: „...a magyarországi életmódkutatás legjobb monográfiája, s ezzel egyidejűleg az 1970-es évek magyar szociológiájának egyik legjelentősebb munkája. A könyv részletesen tárgyalja az életmódmodelleket, az életmód tárgyi és anyagi feltételeit, s az életmódot szabályozó értékorientációkat, mivel központi fogalmai a szükséglet, a szükséglet-hierarchia, illetve a szükségletek

⁷ Feljegyzés a konkrét szociológiai kutatások helyzetéről (1962. március). MTA Levéltár.

kielégítése, a fogyasztás különbségei révén felmutathatóvá teszi a társadalomszerkezet differenciáltságát – a hivatalos ideológia leegyszerűsítő modelljével szemben.”

A 77566 sz. OTKA kutatásban készített szakmatörténeti interjúban (Tibori 2011) Losonczi Ágnes az életmóddal kapcsolatos bírálatokra így reflektál: „... az életrendszert a külső feltételek kényszere diktálja, de belülről is vezérelt sorrendiséget alakít ki. Megvizsgálni, megérteni, hogyan működik... Az életmód kulcsszava a küzdés (*struggle for life*). Így vált egyik központi fogalomká... a küzdelem az élelemért, küzdés a lakásért, küzdés a fennmaradásért, egy kívánt helyzet eléréséért vagy pusztán az eddigi fenntartásáért.”

Losonczi több alkalommal, de a 20. Század Hangja archívumában őrzött szakmatörténeti interjújában is említi, hogy a békési kutatás eredményeinek összefoglalása több mint tíz évig tartott. Ebben szerepe volt annak, hogy a bölcsélet, a filozófia, a gazdaságtörténet és a közgazdaság oldaláról komplex módon elemezte az adatokat, az interjúkat, a településstatistikát, ellenőrizte az anyakönyveket, iskolai évkönyveket, számos személyes családtörténeti anyagot, kordokumentumot. Célja egyrészt annak bemutatása volt, hogyan és miben élnek tovább a hagyományos életmódminták, miképpen változnak, és az átalakulási folyamatok milyen változásokat, töréseket, traumákat okoznak az egyén(ek) és a család(ok), a közösség(ek) életében.

Az elemzést egyszerre segítette és gátolta a szerzők sokoldalú szak- és szépirodalmi műveltsége, a hazai szociográfusok (elsősorban Féja Géza, Veres Péter, Móricz Zsigmond, Erdei Ferenc stb.) és a kortárs közgazdászok (például Kornai János), történészek (Ránki György, Berend Iván, Szűcs Jenő) véleménye a Viharsárokról, a centrum és a periféria jelenségéről. Losonczi nemcsak a hazai tudósok, hanem a francia szociológusok körében is felvetett néhány életmódkérdést Bourdieu-nek és Hannah Arendtnak, akiket mélyen megérintett a szocialista gazdasági és életviszonyok alakulása, mint kísérlet – Magyarországon. Az életmódmodellek kidolgozása hosszas viták eredményeként vált nemcsak a korszak, hanem a további kutatások mintájává. Losonczi – bár döntően a hazai társadalomtudományi diszciplínák eredményeiből indul ki – véleményformálásakor ki-kitekint a nagyvilág elméleti, módszertani megoldásaira, s megfelelő hangsúllyal alkalmazza is. A rendkívül gazdag forrásfeldolgozás, dokumentumelemzés mellett a kor technikai lehetőségei (például adatok lyukkártyás feldolgozása, interjúk kézi tartalomelemzése stb.) nem kedveztek a statisztikai elemzések differenciált elvégzésének. Ebből a szempontból a kutatási eredményeket Szalai Sándor többször bírálta, a szerzőt arra készítette, hogy újabb és újabb összehasonlító táblázatokkal igazolja háromdimenziós életmódmodelljét. A békési vizsgálat összefoglalása terjedelmében 1974-ben már meghaladta a 700 oldalt, s végül 1976-ra készült el a ma is ismert úgynevezett

„nagy könyv az életmódról”. Losonczi Ágnes oeuvre-jével kapcsolatban elmondható, alkalmazta a hazai szociológia és szociográfia örökségeinek lényegét, módszerében egyszerre hagyatkozott az „átvételre” és az adaptációra, de ami a legfontosabb, hogy kutatási eredményeit szintetizálta, életmódmodellje valódi *felfedezés* volt.

Az 1970-es évek fókuszában H. Sas Judit munkáseletmód-kutatásai

H. Sas Judit – bár még a Népművelési Intézetben dolgozott az adott időszakban –, részt vett az MTA Szociológiai Kutatócsoportja által szervezett terepmunkákban, (Gyöngyös és vidéke, Békés – H. Sas 1968), ahol kialakította saját vizsgálati kérdéseit, módszereit, amit később a munkáseletmód-kutatásban (Orion két hullámban – H. Sas 1995) éppúgy kamatoztatott, mint szociálpszichológiai ismereteit, mellyel a kapcsolatok minőségére és az értékválasztásokra keresett válaszokat. A jelen és a jövő céljait, álmait rajzok segítségével kutatta (lásd a pécsváradi iskolások körében felvett lakást és lakókörnyezetet ábrázoló rajzokat, ezek ismételését, illetve a vágykép megjelenítését: „egy napom tíz év múlva”). A Voices gyűjteményben⁸ közel 10 ezer rajz örzi ennek a szemléletnek a valóságfeltárásban kifejtett rendkívüli hatását és maradandóságát. A gyermekrajzok egy részéből ismertetővel ellátott kiállítás készült (2013, Budapest, MTA Szociológiai Intézet), valamint egy gyűjteményegység leírása a felhasználók, másodelemzésre vállalkozók számára.

A „hogyan élnek” a parasztok, a munkások, a fővárosiak és a vidékiek, a nők, a férfiak, a gyerekek kérdésére H. Sas Judit nem nagymintás *survey* kutatásokkal, hanem kérdőívvel kombinált interjúkkal, rajzokkal, többlépcsős felvételek eredményeinek egybevetésével kereste a választ. A terepfeltárást követően fogalmazta meg a hipotéziseit, korrigálta az alkalmazott módszeregyüttest és személyesen részt vett a felvételekben. Tapasztalataiból és szakirodalmi ismereteiből összeállított útmutatásain éppúgy generációk nevelkedtek, mint Andorka, Cseh-Szombathy, Ferge, Falussy munkáin, és sorolhatnánk még a hazai szociológiatörténet jeles kortársait.

H. Sas Judit a különböző foglalkozású és társadalmi helyzetű emberek életmódját az élettörténeteiken keresztül ismerte meg és értelmezte, ütköztette a valósággal. „Az élettörténetkutatás révén a társadalomkutatások eddig feltárt és feldolgozott tényein túl – az élettörténetek elemzésével – rejtett dimenziókat ismerhetünk meg. Azt a dimenziót, amit nem tárnak, tárhatnak föl a diplomáciai jegyzőkönyvek dokumentumai, a gazdaságtörténet tényei, a politikatörténet eseményei, a művészetek

⁸ Lásd: <http://voices.osaarchivum.org/>

által ábrázolt társadalmi reflexiókból értelmezhető emberi magatartások...” (H. Sas 1995:14). Kutatói tapasztalata szerint is minden átélt élettörténet elfogult, „indulatokkal, előítéletekkel, emlékezet- és érzelemtorzításokkal teli történetei egyrészt az emberi sorsokban megvalósult, manifesztálódott történelmet jelentik. Másrészt éppen az indulatokban, érzelmekben, torzításokban kerülnek napvilágra az adott társadalom, az adott történelmi korszak helyzeteire felelő értelmezések, cselekvések, válaszok, melyek integráns részei a történelemnek” (H. Sas 1995: 14).

Az „Egy napom tíz év múlva” (H. Sas 2002) kutatást először az 1980-as években, majd 2000-ben megismételte H. Sas Judit. A projektív módszer mindkét esetben hatékonyan működött: 800-800 14 és 17–18 éves diáktól rövid fogalmazást kért azokról a célokról, értékekről, amelyeket az adott pillanatban magukénak vallottak. A kontentanalízissel feldolgozott írásokból a társadalmi viszonyokra éppúgy lehetett következtetni, mint a családi viszonyokra, a nemi szerepekre, az egyéni aspirációkra. A módszer remekül működött, ezért is érdemes volna megismételni a vizsgálatot, illetve feldolgozni a kutatási dokumentációt. H. Sas különös érdeklődéssel fordult a kutatásmódszertan felé, minden egyes témájához speciális eszközöket választott, és azokat komplex módon alkalmazta. Kutatási jelentései mesze túlmutatnak a hipotézisek megválaszolásán, részben a kor lenyomatát adják, részben különös szociológiai mérőeszközökkel gazdagították a társadalomkutatást.

Népművelési/Művelődéskutató:

a harmadik intézmény és kutatásai a hazai szociológiában

A társadalomban végbemenő folyamatok vizsgálatára az 1970-es években egyre több kutatócsoport, felsőoktatási intézményben dolgozó kutató vállalkozott, mivel sokasodtak a kérdések a struktúrák, az életmód, a kultúra, az emberi kapcsolatok, a munka, és az időfelhasználás stb. területén. Bár a Népművelési/Művelődéskutató Intézetben hagyományosan gondozták a kulturális örökségeket, az egyre szaporodó új közösségi igényekre nemcsak szervezeti, hanem tartalmi szempontból is megoldásokat, válaszokat kerestek tudományos igénnyel. A kutatócsoport élére kinevezett Vitányi Iván felfogása, értékszemlélete már az 1970-es években struktúrateremtő, melyben a kultúrát az életmóddal és a kreativitással, a minőséggel kapcsolja egybe. Nézeteivel meghaladja kortársa, Geertz definícióját: „[a kultúra] történetileg közvetített jelentések, öröklött koncepciók, szimbolikus formába öntött rendszere, amelynek segítségével az emberek közvetítik, fenntartják és bővítik ismereteiket, árnyalják az élet dolgairól alkotott véleményüket” (Geertz 1973: 89). Vitányinál sokkal korábban megjelenik az ismeretek, az információk áramlásának, a szimbólumok jelen-

tőségnek felismerése, az újraalkotás (generativitás), és a konstruktív fejlesztés (ma innovációnak neveznénk) eszméjének támogatása. Vitányi közel 20 évvel korábban alkalmazta azt a – kultúrafilozófiai megalapozottságú – komplex nézőpontot, melyet az 1990-es években Inglehart így definiál: „...a kultúra [...] a különféle viselkedésminták, értékek és tudás szervezett rendszere, amelyet a társadalom széles körben elfogad és generációról generációra átörökít [...], társadalmi intézmények szubjektív aspektusa: az egyén által internalizált hitek, értékek, tudás és képességek rendszere, amely ellensúlyozza a külső realitás szabta kényszerfeltételeket” (Inglehart 1997: 15; Gyökér 2017).

Ezekben az években gyakran a kultúrpolitikai direktívák ellenében egyszerre lehetett a hagyományos kulturális értékekkel, szokásokkal foglalkozni. A társadalomtudományokban, különösen a filozófiában megerősödött az axiológia iránti érdeklődés, mely ösztönözte az értékek és értékorientációk vizsgálatát, a fogalmak újraértelmezését. Voltak ugyan *survey* típusú értékutatások,⁹ de többnyire egymástól függetlenül szerveződtek, és nem reflektáltak egymásra. Az 1970-es évek második felétől azonban a határterületek kutatása felerősödött, s ezzel párhuzamosan az elméleti viták már nem tisztázó jellegűek voltak, hanem integrálni próbálták a különféle szaktudományok eredményeit. Ebben a megváltozott helyzetben már az értékek és értékrendek egyetemesebb szempontjai kerülnek a kutatások fókuszába. (Lásd Almási Miklós, Hankiss Elemér, Huszár Tibor, Kapitány Ágnes és Gábor, Somogyi Zoltán, Vitányi Iván stb. munkáit.) A kor egyik evaluációs jelentése szerint „...az emberi nem állandó önalakítása az a fogalmi keret, melyen belül értelmezni kell az értékek viszonylagos önállóságát [...], melyben keverednek az objektív és a szubjektív, tényyszerű és normatív tartalmak. Ezek a keveredések okozzák az értékek jól ismert »kettős természetét«. De az érdekekben, szükségletekben, a magatartások mozgatóerőiben és az attitűdökben kifejeződő pluralizmus is az értékek társadalmi természetéből fakad... Az értékekben »az ember valóságos gazdagsága« testesül meg, de ez mindig vita, összeütközés, harc eredménye” (Csepeli – Somlai 1985: 5). A kutatásokban – Vitányinál hangsúlyozottan – érvényesülnek azok az axiológiai törekvések, hogy a társadalmi és a kulturális »Sein« és »Sollen« többféle struktúrát alkothat, melyek esetenként ki is zárhatják egymást. A konfliktusok felszínre kerülnek a társadalmi mobilitás, az életmód- és érték-, valamint családkutatásokban éppúgy, mint a kultúra, a művészetek hatásvizsgálatában.

Megszaporodtak az irodalmi és a zenei, illetve tánc kutatások, szerveződések (például táncházmozgalom) és egyre szakszerűbbekké váltak. Az értékviták eredményeként viszont mélyült a szakadék az úgynevezett magas vagy elit kultúra és

⁹ KSH, MTA SZI, ELTE Szociológiai Tanszékcsoport, MÜKI stb.

a tömegkultúra, különösen a szórakoztató kultúra és intézményei között. Ehhez társultak azok a folklórvizsgálatok, összehasonlító elemzések, melyek középpontjába később az identitás került. Tovább differenciálta a helyzetet az értelmiség szerepének felerősödése és az ifjúság helykeresése mind a kulturális termékek, formák, mind az önkifejezés terén. Sem a rock és popkultúrát, sem '68 eszméit nem lehetett hosszú távon ellenséges ideológiának minősíteni (Vitányi 1969a; 1969b). A szubkultúrák berobbantak a hazai fogyasztók életébe, az 1970-es évektől markánsan megjelentek a különböző rajongó/fogyasztó táborok és intézményeik helyet követeltek maguknak (Józsa 1979).

Az 1980-as évek rétegződéskutatásai és Utasi Ágnes munkássága

ÉLETSTÍLUS-KUTATÁSOK

Jellemzően a hazai vizsgálatok belesimultak a nemzetközi életmódírányzatokba, természetesen azokkal a korlátokkal, amelyeket a korabeli társadalom- és kultúrpolitika állított. Már az is áttörést jelentett a magyar életmódkutatások sorában, hogy egyre markánsabb elméletek születtek a fogyasztásról mint rétegeképző elemről, melyek hátterében a nagymintás *survey*-k mellett a kvalitatív eljárásokat is alkalmazták. Az életmódkutatások fogyasztásszociológiai aspektusait először Ferge Zsuzsa, Kemény István és Losonczi Ágnes tárta föl, elemézve az életmódmodellek történelmi meghatározottságát, az életmód anyagi és tárgyi feltételeit, továbbá az értékorientációk hatásmechanizmusait a szükséglet-hierarchia posztulátumaiból kiindulva (Ferge 1969). Akkor még kevesen vallották, hogy a fogyasztás strukturáló erejű, a hazai viszonyok között is újratermeli a rétegződést és az egyenlőtlenséget. Ebbe a körbe illeszkedik Utasi Ágnes (1984), aki a weberi, vebleni és bourdieu-i hierarchikus társadalomszerkezeti értelmezésekre alapozza saját kérdésfeltevéseit.

A korabeli életmódkutatások és a mobilitásvizsgálatok hatására maga is azt kezdte kutatni, hogy a mindennapi tevékenységek miként alakítják az egyének és közösségeik életstílusát, kapcsolatait, fogyasztási szokásait, és mindez miként formálja a magyar társadalom szerkezetét, miként hat a mobilitásra, milyen attitűdök, motívumok jellemzik az empirikus felvételben résztvevőket. Bár a korszak a nagy kérdőíves vizsgálatok évtizede volt, Utasi már ekkor a kevert módszereket (kvantitatív és kvalitatív) alkalmazta annak megismerésére, hogyan élnek és gondolkodnak a megkérdezettek az életlehetőségeikről, személyes-, csoport- vagy rétegperspektívájukról.

Utasi megkülönbözteti az életstílust, az életmódot és az életminőséget, amit a különböző csoportok differenciált fogyasztásának részletes leírásával mutat be,

ezzel megerősítve azt a felfogást, hogy az életfeltételek által determinált fogyasztási mód maga az életstílus. Ebből következett az a további kutatói kérdés, hogy melyek a társadalomban érvényesülő struktúráképző tényezők.

Az életstílus változása

Utasi az 1980-as évek kezdetén bekapcsolódott az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet rétegződéskutatásába (vezető: Kolosi Tamás), ahol 1984-re kidolgozta új elméletét: az életstílus-csoportosítást. A döntően weberi alapozottságú, rétegzett társadalomfelfogáson túl Utasi nagy jelentőséget tulajdonított a fogyasztás módjának és koherenciájának. A különbségeket nem csupán a felülről lefelé történő mintakövetéssel jellemezte, hanem a mobilitásban erősebb magyarázó elvként értelmezte a javak fogyasztásának módját és stílusát. Másokhoz hasonlóan Utasi is összekapcsolta az életstílus jegyeit az értékkel. Az életstílust az életmódtól és a státuszcsoporthoz megkülönböztethető jelenséggé írja le. Felfogása szerint az életstílus az életmód része. Az egyén fogyasztását az életfeltételei határozzák meg, korlátozott szabadságfokkal. Mozgásterét ezen belül egyéni preferenciái biztosítják és irányítják. Az életstílus tehát „a kötöttségek és lehetőségek életmegnyilvánulásokban jelentkező sajátos rendszere” (Utasi 1984: 87).

A *survey* 16 ezer főt vizsgált a fogyasztás szempontjából két dimenzióban, 18 kérdéskörben. Az egyikben a preferenciákat, a fogyasztáshoz kapcsolódó indikátorokat lehetett meghatározni, a másikban az életfeltétel indexeit. Ezek segítségével mutatta be Utasi a magyar társadalom 1980-as évekbeli fejlődését, strukturális változását. A mobilitást vizsgálva 9 életstíluscsoportot különített el, definiálta azokat, majd indexpontokat rendelt az egyes dimenziókhoz (háztartási szokások, lakberendezés, lakáskultúra, tárgyi környezet, második gazdaságbeli tevékenység, intellektuális tevékenységek, rekreáció, szokások, az emberi kapcsolatok intenzitása). Az adott dimenziókban, meghatározott pontszámok alapján 10 életstíluscsoportot különböztetett meg (elit, intellektuális orientáció, családorientált, a hierarchiában magasabb helyzetű rétegek mintáját követők, tárgyorientáltak, emberi kapcsolatokban gazdagok, emberi kapcsolatokban szegények, elmagányosodottak, hátrányos helyzetűek, kompenzálók, robotolók, elesettek, szegények). Kimutatta, az emberek már a státuszuk megőrzése érdekében is nagy erőfeszítéseket tesznek nemcsak az elsődleges munkaerőpiacon, hanem a második gazdaságban is, mely épp ebben az időben élte fénykorát. A folyamatos munkakényszer (robot) ellenére az adott társadalomnak már ekkor több mint 10 százalékaról lehetett elmondani, hogy szegény és/vagy elesett, és a kutatást övező politikai rosszallás ellenére Utasi bebizonyította, hogy

a lakosság közel egyötöde valamilyen szempontból hátrányos helyzetű. A csoportosítás felső részébe sorolt kiemelkedő vagy jó anyagi körülmények közé tartozó elit számossága csekély (5,5 százalék) volt, és fogyasztásában, magatartásában, aspirációiban elkülönült az intellektuális orientációjú csoporttól (10,7 százalék). Közelebbről nézve látható, hogy a kiszolgáltatott, robotoló és szegény csoportok a korabeli élet-színvonal szempontjából objektíve is az alsó osztályba sorolhatók, viszont az is egzakt módon igazolt, hogy a hazai elit és a tehetősebb értelmiségi helyzete – akár anyagi, akár a személyes szabadsága szempontjából – messze elmaradt a korszak más országainak elitjétől.

A 9 dimenzió és a 10 életstíluscsoport elemzésén túl Utasi azt is megvizsgálta, milyen az egyes csoportok viszonya a kultúrához és a művelődéshez. Az itt szerzett tapasztalatai alapján bemutatta, hogy a városi elit, az értelmiségiek, a kultúra klasszikusait, az úgynevezett magaskultúrát fogyasztják, a középosztály pedig már vegyesen, a magaskultúra mellett a mindennapi kultúrát is, míg a szegények még a tömegkultúrához is alig férnek hozzá. Későbbi kutatásaiban épp ebből a sémából kiindulva foglalkozott a magyar középosztályosodás jelenségével.

Utasi Ágnes hierarchikus rendszerében a piramis csúcsán a gazdasági-társadalmi feltételek állnak. Alatta az életmód az életszínvonallal egy szinten álló fogalom, melyet a szükséglet kielégítésének számszerűsítésével lehet magyarázni. A piramis alján az életforma, az életminőség és az életstílus található. Az életmódon belül elkülöníti az életformát és az életstílust, ahol meghatározó erejű a csoport-hovatartozás. Az életminőséget Utasi az előbbi kategóriáktól bizonyos értelemben független, inkább az individuális viselkedés leírására szolgáló fogalomként definiálja (Utasi 1984: 19–20).

Kritikus olvasói közül Vörös Miklóst (1996) idézem: „Utasi megkülönböztette a kultúra hagyományokra épülő, csoportjellemzőnek tekintett életstílust az adott társadalmi, gazdasági formációra jellemző életmódtól és az individuális formációra jellemző életmódtól és az individuális emberi szükségletek kielégítésének módjait jelző életminőségtől (Utasi 1984: 18–20)... A lényegi eltérés azonban egy kritikus szerint a megszerveződés mozzanatában van, hiszen a szubkultúrák csoportidentitással rendelkeznek, az életstíluscsoportok viszont laza szociológiai kategóriát alkotnak, és nem lépnek fel az önmeghatározás igényével (Bozóki 1986: 184–185). Utasi nem vizsgálta az alternatív életstílusokat..., ami [...] a kutatás komoly hiányossága...”.

Indokolt annak nyomon követése, miként értelmezik a kádári ideológiát követők az életmódot: „A szocialista életmód az új társadalom emberének és közösségének az a magas rendű és tudatos életvitele, amelyet [...] a marxizmus-leninizmus eszméi, a szocialista erkölcs elvei és normái vezérlelnek. A szocialista életmódnak kiemelkedő jellemzője a tevékenységek tartalmi gazdagsága, sokszínűsége és egészséges aránya, továbbá az, hogy helyes egyensúlyt teremt a közösségi és személyi, anyagi és szellemi értékek megbecsülésében” (Nagy 1977: 75). A meghatározásból azonban továbbra sem tudhatjuk meg, hogy mitől gyúrták a kommunistákat különleges anyagból, hiszen a „szocialista erkölcsnek”, az „egyensúlyi arányoknak” és a „helyes egyensúlynak” a definícióban segítségül hívott fogalmai éppen olyan homályosak, mint a „szocialista életmód” mibenléte.

Feltehetően ezt a kincstári definíciót akarta Utasi Ágnes pontosítani, értelmezni, ezért az 1980-as években többször módosította az életmódról, életstílusról, az életvilágról kialakított fogalmait, melyek hátterében a mobilitásvizsgálatokból és a KSH szabadidős felvételeiből, és a mikrocenzusokból megismert adatok és összefüggések álltak. Ennek a gondolkodásmódnak a fundamentumát a Max Weber-i szemlélet adta, s emiatt kezdett rugalmatlanná válni. Bár bakugrásnak tűnhet, mégis érdemes megvizsgálnunk a fogalomgyűttes húsz évvel későbbi definíciós kísérleteit.

Például az *életvilág* weberi meghatározása helyett javaslok a Pécsi Tudományegyetem Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézete által megfogalmazottakat, amelyben az életvilág magában foglalja az egyéni, társadalmi, perceptuális és gyakorlati tapasztalatokat. Másként: az a világ, ami körülvesz bennünket, amiben élünk, és ami magától értetődően adódik számunkra (vö. Vitányi kultúrafogalmával, melyben azt állítja, hogy minden, ami körülvesz bennünket, ahogyan reflektálunk összességében, az a kultúra).

Még egy megjegyzés: a rétegződés, mobilitás kapcsán Andorka és Ferge már 1969-ben jelezte: megkerülhetetlen a *differenciált fogyasztási minták rétegeképző szerepének* mélyebb vizsgálata, amely hozzájárult később a merev struktúrák oldódásához, és növelte az instabilitást. E folyamat további kísérő jelensége Magyarországon (is) az individualizáció és a homogenizáció.

A fentiekre alapoz Kozák Ákos (2011) is, amikor a 2000-es évek fogyasztói csoportjait értelmezi: felső plusz, befutott értelmiségi, hedonista fiatalok, felső klasszikus, városi alsó-közép, szegény nyugdíjasok, szegény munkásréteg, *underclass*. Ebben az osztályozásban Kozák már meghaladja elődei klasszifikációs törekvéseit.

A kultúra mint viszonyrendszer

A Művelődéskutató Intézet interdiszciplináris kutatásai az 1980-as években kiteljesedtek.

Az Aczél György kultúrpolitikai elvárásaihoz kötődő 3T (tilt, tűr, támogat) elvét és gyakorlatát egyre inkább formálisnak lehetett tekinteni, s bár a kultúrpolitikások nem fújtak visszakozt, de a rendszer folyamatos fellazulásával egyre inkább teret nyertek az új szellemiségű csoportosulások, a kifejezőmód sokszínűsége, az el- és befogadás egyénre szabottsága: más szóval, megindult a kultúra valódi demokratizálódása. Döntően alkalmazott kutatások folytak, melyekből átfogó elméleti művek (Vitányi 1981) éppúgy születtek, mint helyzetfeltáró elemzések (Vitányi 1983a, 1983b), amelyek ugyanakkor a rendszerszerű működésről vagy működésképtelenségéről adtak számot a történetiség elvének érvényesítésével. Ebbe a keretbe illeszkedett be valamennyi országos kutatási főirány és koordinálása, illetve a művészetszociológiai vizsgálatok.

„Ha a társadalmat vizsgáljuk, akkor ebből a viszonyrendszerből az ember és ember, egyén és közösség viszonyát emeljük ki, amelyet az értékkel bíró objektiváció közvetít, a társadalom e viszonyok rendszere, összessége. Ha viszont a kultúrát vizsgáljuk, akkor a középpontba az ember (az egyén és közösség) és az objektiváció (+érték) viszonya kerül, amely az ember és ember kapcsolatát közvetíti és meghatározza. A kultúra e viszonyok rendszere, összessége (...), ha pedig az életmódot választjuk vizsgálatunk tárgyául, akkor a tárgyi tevékenységeket helyezzük a középpontba, amelyekkel az ember viszonyt létesít a másik emberrel... Végül, ha a kommunikációt vizsgáljuk, akkor az ember-objektiváció-ember viszonyban magára a viszonyra kell figyelniünk...” (Vitányi 1981).

Az 1970-es évektől több ciklusban, a kulturális tárca (OTKT 1973–1984) támogatásával a Művelődéskutató Intézet munkatársai hozzájárultak a korszerű fogalomalkotáshoz, a módszerek megújításához, a kísérleti vizsgálatok országos szintű kiterjesztéséhez. Voltak elméleti és empirikus kutatások, recepciós vizsgálatok, a magas- és a tömegkulturális intézmények működését és kultúrákövetítő szerepét, értéktartalmát feltáró munkák, melyek a korabeli fogalmak szerint társadalmi konfliktusokat, a kultúrában létrejövő autonóm és heteronóm viszonyokat, az értékrendszerek változásait, illetve az egyénben továbbélő különféle értékalakzatok személyiség- és közösségformáló elemeit, átörökítődének esélyeit vizsgálták, többnyire kísérleti jelleggel. Az alapozást Vitányi végezte el érték-, kultúra- és ismeretelméleti művei megírásával (Vitányi 1981).

Világkép-, érték- és tömegkultúra-elemzések

Vitányi világkép-konceptiójában abból indul ki, hogy a művekben megjelenő világkép a társadalmi helyzetet, azaz a világállapotot tükrözi. Ebben az értelemben akár stratégiai tervként is felfogható a világképelemzés, mivel a mű szerkezetéből kiindulva eljut esztétikai hatásának vizsgálatáig. Alapja – hasonlóan a kultúra fogalmához – a minéműség, a mennyiség és a minőség, ahol a mű lehet kiemelkedő esztétikai értékű vagy lehet népszerű, szórakoztató alkotás. A mű- és hatáselemzések együttesen mutatják meg, hogy befogadjuk miként reagál az alkotásokra, hogyan építi be a személyiségébe vagy utasítja el. Ez az egyén által újragondolt, érzellemmel telített reakció az, amit módszeresen vizsgálni lehet a szociálpszichológia és a művészetszociológia eszközeivel. Vitányi és kutatócsoportja elemzési modelleket dolgozott ki, melyet sikerrel alkalmaztak a zenei, irodalmi, filmes és színházi vizsgálatokban. Néhány fontosabb kutatás említendő ezek közül:

Sokoldalúan és sokfelől érinti az előbb felvetett kérdéseket Lendvai Ernő munkássága (Lendvai 1968). Zeneelemzési módszert ad, amely jóllehet a hangszerek, a hangzások elemzéséből indul ki, de eljut a mű világképének feltárásához, s ezen keresztül a személyiséghez.¹⁰ Idesorolható Józsa Péter és Jacques Leenhardt közös magyar–francia regényolvasat-elemzése (Józsa – Leenhardt 1981), amely egyrészt világképelemzés volt, másrészt módszertani újításokat alkalmazott, emellett markánsan megrajzolta a kétféle társadalom (értsd: kapitalizmus, szocializmus) szerkezetét és a benne élők helyzetét, motivációit. Egyszerre volt érték- és kultúrákutató, befogadástipológia és világképelemzés, illetve struktúravizsgálat.

A népszerű alkotások elemzését tartalmazza az a cikkgyűjtemény (Népszerű művek 1983) ahol kedvelt lektűrök és krimik értékvilágát és világképét értelmezték a fentebb említett módszerrel. A szerzők többek között: Hosszú Lajos, Tokaji András, Vörös Gizella, Kapitány Ágnes és Gábor, Mátyus Aliz, valamint külső munkatársak (Bessenyei István, Feuer Mária, Hankiss Elemér, Heller Mária, Horányi Özséb, Kamarás István, Lőrincz Judit, Strém Kálmán és még sokan mások) voltak.

A film- és a színházművészet esetében is alkalmazható volt a világképelemzés módszere, amely egyformán kiterjedt a mű és a befogadó, az eredeti mű és változatának (azonos és más műfajban egyaránt) vizsgálatára (Allami Áruház 1986).

¹⁰ Lendvai Ernő döntően Bartók műveinek formaalkotását és összhangzatát elemzte, és geometrikus ábrákkal illusztrálta, amelyből egyben a befogadói típusokra is következtethetünk. Mindezt részletesebben megismerhetjük Bartók funkciórendszerének és az aranymetszés jelenségének a leírásában, amely Lendvai különleges muzikológusi teljesítménye, hiszen szintetizálja a korai társadalom- és zenetudományi, valamint informatikai eredményeit.

A művek kognitív értékrendszerét tárta föl Tokaji András az általa kidolgozott labirintuselmélet módszerével, ahol a művészeti közeget értelmezte kommunikációelméleti szempontból és alkalmazta a világgépelemzés módszerét is. Azt a hipotézisét igazolta a Shakespeare-drámák, Agatha Christie-krimik, Örkény-novellák vizsgálatával, hogy nem lehet a műveket könnyű vagy komoly műfaji elnevezéssel, dichotóm fogalmakként leírni, mert ezek nem műfaji kérdések, hanem az egyes művek témájából, narratívájából következnek. Szintén Tokaji András foglalkozott a tömegkultúra speciális területével, a tömegdal, az úgynevezett forradalmi dalok értékelemzésével (Tokaji 1979–1983), amely a korszak kiemelkedő alkalmazott/interdiszciplináris vizsgálatsorozata volt, hiszen a művelődéstörténet, a politológia, az érték- és a kommunikációkutatás számos eszközét komplexen alkalmazta.

A személyiség és a művészet összefüggését illetően Sági Mária kutatása, zárójelentése, majd az ebből írt könyve jelentős longitudinális kísérlet eredményét közli (Sági 1979). A szerző szintetizálja a művelődés motivációjának pszichológiai összetevőit, majd a kísérletek eredményeinek összefoglalásaként egy személyiségtipológia megalkotására vállalkozik.

A személyiség és a mű összefüggésének elemzését célozta Kapitány Ágnes és Gábor módszere, melyek alapján kísérleteket végeztek (Kapitány – Kapitány 1978).

Ugyancsak a személyiség és a mű összefüggése az egyik központi gondolata Vitányi Iván zenepszichológiájának és több más munkájának (Vitányi 1969a; 1969b). A közérthetőség struktúrájára is Vitányi Iván dolgozott ki elméletet, amelyet egyebek között a *Miből lesz a sláger?* című – Lévai Júliával együtt írt – könyvében alkalmazott, és amely szorosan összefügg a „generatív alkotókészség” kutatásával (Lévai – Vitányi 1973).

A Népművelési Intézet nevével sokban összeforrott a generatív alkotókészség kutatása, melynek tárgya az alkotás-befogadás és a mű összefüggése, kifejeződése volt. Sági Mária és Vitányi Iván vettek részt ebben a munkában, de hasonló elveket követtek Kapitány Ágnes és Gábor, valamint Deme Tamás is irodalmi és képzőművészeti kutatásaikban. A vizsgálatok interdiszciplinárisak voltak, a kultúra szociológiája mellett a művészet és a szociálpszichológia eszközeit is alkalmazták, és egyszerre vonatkoztak a művekre, az alkotókra és a befogadókra, illetve együttes, struktúráképző szerepükre.

A művészet energetizáló hatását vizsgálta Sági Mária egy másik kutatássorozata, amelyet *Esztétikum és személyiség* című kötetében (1981) publikált.

Egyes művészeti ágak befogadási struktúrájával foglalkozott Feuer Mária, Strém Kálmán (zene), S. Nagy Katalin, Vitányi Iván, Sági Mária (képzőművészet, zene

kreativitás, generativitás), Vörös Gizella (film, színház, világgép), Mátyus Aliz (színház, világgép).

A befogadás tipológiájának megalkotásával foglalkozott Józsa Péter (Kulturális blokkok), valamint azok a munkacsoportok, amelyek a szabadidőt – életmódot –, a kultúra és a tudat változásait vizsgálták (Vitányi Iván, Andrassy Mária, Sági Mária, Lipp Márta).

A befogadók értékrendjét, illetve az értékeknek és értékrendeknek az elsajátítását befolyásoló és meghatározó szerepét vizsgáló kutatások esetében a kiindulópont az volt, hogy a művészeti és tömegkulturális értékek egymástól nemcsak horizontálisan, hanem vertikálisan is különböznek, bonyolult rendszereket alkotnak. Ennek megismeréséhez vizsgálni kellett az értékek keletkezését és elhalásukat, valamint azt, hogyan hatnak az egyének és a közösségek életében, miként módosul a használatuk. Az értelmezés vonatkozott az autonóm, alkotó jellegű befogadásra éppúgy, mint a népszerű művek fogyasztására. Az esztétikai művek recepciójával (Tibori 1981) kapcsolatban a kísérlet alapkérdése az volt, hogy milyen ember milyen művet fogad be, és megfelelő számú kísérlet alapján hogyan írható le a befogadás és a befogadói tipológia. További célkitűzése volt még a vizsgálatnak – nemzetközi összehasonító jelleggel –, hogy feltérképezze az egész társadalom kulturális befogadásának típusait, amelyben a kultúra átörökítésének, a befogadói magatartásnak, a kulturális kínálat egybevetésének és értékszemponitú tartalomelemzésének együttes kutatása és értelmezése állt a középpontban.

Közösségelmélet

Szintén a Művelődéskutató Intézetben zajlott a korszak meghatározó közösségkutatása, egy összehasonlító családvizsgálat keretében (Vitányi – Sági – Lipp 1982), ahol a történeti családtípusok feltérképezésének alapját a kultúra szintjeinek átörökítésén keresztül, a mindennapi tevékenységek rendszerébe ágyazottan vizsgálták, értelmezték. Az értékek mellett növekvő szerepet tulajdonítottak az érdekeknek (vö. Pareto hatalomfelfogásával), a beágyazottságnak és a nagyvilág-kisvilág konfliktusainak.

Különleges szerepe és jelentősége volt az 1980-as években a kultúra, az áru és az áruesztétika, a tömegkultúra együttes vizsgálatának (Bessenyei – Heller 1984) mely a nyilvánosságban (sajtóban, értelmiségi körökben, de még a mindennapi diskurzusban) is hosszú időn át viták alapját jelentette. A kultúrpolitika lassan elfogadta a szubkulturák létezését, a különböző fogyasztói értékeket és magatartásokat, a divat szerepét és hatását a mindennapi életben éppúgy, mint az értékek el- és befogadásában.

Említésre méltó végül az a longitudinális kutatássorozat, amelyet a kultúráközvetítő intézmények körében végzett Kapitány Ágnes és Gábor azzal a céllal, hogy láthatóvá tegyék, milyen értékrendszerek, milyen mértékben hatnak a befogadókra.

Időmérleg-kutatások

A KEZDETEK

A magyar szociológia történetében módszertanilag az első átfogó életmódmodell leírását többen Szalai Sándor (Szalai 1970) időmérleg-vizsgálatához kötik (12 országra kiterjedő Nemzetközi Időmérleg Kutatás, 1963), melyet érdemes árnyaltabban kezelni. Kétségtelenül jelentős felfedezés volt a módszer alkalmazása, azonban ez nem kizárólag „magyar” találmány, hanem orosz szociológiai gyökerű, ami azonban nem csökkenti az alkalmazhatóságának értékét.

Szalai felismerte, hogy a társadalom időfelhasználásának szerkezete érzékenyen reagál az aktuális gazdasági, pénzügyi, szociális, egészségügyi és kulturális viszonyokra (foglalkoztatottság mértéke, infláció, reálbérek és árak viszonya, egészségi és halandósági mutatók, iskolázottság stb.). Minél alacsonyabb a foglalkoztatottak aránya, annál több teher (magas munkaidő, adó) hárul rájuk a társadalom fenntartásából. Míg kezdetben a munkaegység meghatározására szolgáltak az empirikus felvételek, később egyre inkább felértékelődött az idő és benne a szabadidő szerepe, így az kitüntetett értékévé vált. A mérésre az időmérleg-technika látszott alkalmasnak.¹¹

¹¹ Az időmérleg alkalmazásának előzményei Szalai Sándor munkásságával függenek össze. 1947–1950 között az MTA Tudományos Tanács tagja, így alkalma volt az I. UNESCO konferencián (Helsingör, 1949. december) a munkavállalók időfelhasználásával kapcsolatos mérésekről tapasztalatot szerezni. Ugyanitt a felnőttképzés tekintélyének neveléséről és az élethosszig tartó képzés kiszélesítéséről döntöttek, amelyben később a magyarok kiemelkedő eredményeket értek el. 1961-ben részt vett Lazarsfeld bécsi szemináriumán Ferge Zsuzsával, Cseh-Szombathy Lászlóval és Surányi Bálinttal, ahol a munkáséletmód részeként az időfelhasználás is téma volt. 1966–1972 között az ENSZ Kutatási és Oktatási Intézet (UNITAR) kutatási igazgatóhelyettese, és ebben a pozíciójában már meg tudta szervezni a hazai időmérleg-felvételt.

Az első ismert időmérleg-vizsgálatot egy szovjet közgazdász, Sorokin¹² 1922-ben, majd Sztumilin¹³ végezte az orosz parasztok körében 1923-ban, de szélesebb körű elterjedése csak az 1960-as évekre tehető. Hazánkban 1965–1966-ban, Szalai Sándor vezetésével készítették első ízben nemzeti szintű mintán időmérleg-felvételeket. Azóta tízévente van időmérleg-vizsgálat. A tevékenységeket osztályozták, típusokba sorolták. Három csoport különböztethető meg: társadalmilag „kötött” tevékenységek, személyes, fiziológiai szükségletek, valamint a „kötetlenül” végzett tevékenységek. Ez a csoportfelosztás szerepel a népesség időfelhasználásának vizsgálatára létrehozott időmérleg-vizsgálatok mindegyikében. Ez jól szemlélteti, hogy a szabadidő, illetve a szabadon végzett tevékenységek vizsgálatakor figyelembe kell venni az egyéb tevékenységek, illetve az azokra szánt idő változását is.

„A napnak 24, a hétnek 168, az évnek kerekben 8800 órája van. Ekkora időmennyiség jut a Földön napról napra, hétről hétre, évről évre szegénynek és gazdagnak, fiatalnak és öregnek, férfiaknak és nőknek – egyáltalán mindenkinek. Ehhez hozzákívnokozik az a tréfás-szomorkás megállapítás is, hogy alighanem a fizikai idő az egyedüli dolog, ami igazságosan van elosztva az emberek között – amiből mindenkinek egyformán sok jut, s amiből mindenki egyformán sokat költ el: 24 órát naponta, se többet, se kevesebbet.

Hogy ezután ezt a 24 órát mire költi, mire kell és lehet költeni, az persze már nem ilyen egyszerű és nem is ilyen igazságosan megoldott kérdés. Ebben már nagyok az egyéni különbségek, de még nagyobbak a társadalmak, illetve osztályok, rétegek és embercsoportok közötti eltérések.

Mert valójában csak a fizikai időre áll, hogy mindenki naponta egyenlő részt kap belőle, s erre is csak akkor, ha a fentebbi, inkább csak játékos értelemben »fizikai dolog«-nak, »jószág«-nak tekinthetjük, amit birtokba vehet és elhasználhat az ember. Legfőként saját maga és embertársai társadalmi tevékenységét kvantifikálja és koordinálja ennek segítségével, sőt e célra mindjárt külön mérőműszert is hord a zsebében vagy a csuklójára csatolva: az órát, aminek viselése ma majdnem olyan elengedhetetlen, mint a ruházaté, s ami még a mi erősen gépesített korunkban

¹² Sorokin, P. A. (1889–1968) *Az agrárkérdés* című munkájának alapja az időmérleg volt, melyet a mezőgazdaság statisztikai adatainak elemzésével egészített ki. Nevéhez fűződik a társadalmi rétegződés és mobilitás, valamint a társadalmi ciklusok elméletének kidolgozása. Módszertani újítása: listázás, indexálás, fogyasztói kosár kialakítása. 1923-tól Sorokin részt vett a konjunktúrakutatásokban, később nemzetközi összehasonlító vizsgálatokban is. Elemzései egyre kritikusabbá váltak, emiatt az USA-ba kellett emigrálnia. Nagy hatással volt a kortárs szociológusokra, például Parsonsra, később a magyar kutatókra.

¹³ Sztumilin, Sz. G. (1922–1966) a parasztok háztartásaiban végzett idősoros, 90 tevékenységre kiterjedő, szabályos mintavételen alapuló kérdést végzett.

is az egyedüli mechanikai szerkezet, amit tartósan testközelben tűr meg, sőt testén visel az ember” (Szalai 1972: 27).

A felfedezés örömeivel, magabiztosságával állítja tehát Szalai Sándor, hogy az 1960-as években adaptált időmérleg évtizedekre meg fogja határozni a háztartás-statisztikát és az életmódkutatásokat világszerte.

Szalai Sándor és munkatársai három mutatót alakítottak ki a társadalmi háttér-változók alapján:

- a nap 24 órájának időfelosztása a cselekvési színterek szerint;
- az adott tevékenységet végzők aránya a teljes mintán belül;
- az azonos tevékenységet végzők átlagos ideje.

Szalai féle időmegközelítés az 1970-es évektől beépült a KSH mérési rendszerébe. Egyszerre jelentett újítást/felfedezést a hazai statisztikai eljárásban, ugyanakkor nemzetközi gyökerű a módszer, melynek érdekessége, hogy nem a nyugati, hanem a keleti, pontosabban az 1920-as évek orosz társadalomkutatásain alapszik. Mégis, a magyar szociológia történetének írói évtizedek óta úgy értékelik, hogy az ébredéstől a lefekvésig tartó időnaplózás speciálisan hazai innováció.

AZ 1970–1980-AS ÉVEK AZ IDŐMÉRLEG-KUTATÁSOKBAN

Kezdetben csak a KSH, később más intézetek is alkalmazták az időmérleget mint mérési technikát, mivel az jól illeszkedett a magyar empirikus szociológia fejlődéséhez, s hozzájárult a professzionalizálódáshoz. Bár ez az eljárás a társadalmi mozgásokat számszerűsíti, de az elemzésekben – különösen az 1960–1970-es években – nem fejtik ki a társadalmi feszültségek ok-okozati összefüggéseit, ezzel részben erősítik a centrum-periféria elméleteket, illetve a meglévő félféudális viszonyokat.

A KSH-ban önálló osztálya lett az időmérleg-felvételnek, elemzésnek, ahol számos kiemelkedő statisztikus, társadalomkutató dolgozott, közülük Harcsa István és Falussy Béla munkásságát emeljük ki. Falussy Béla és munkatársai a három felvétel (1976/77, 1986/87, 1999/2000) célját így összegzik: „A 15–84 éves népesség életkörülményeiről időfelhasználásáról a korábbi vizsgálatokkal összehasonlítható, az alapvető társadalmi-demográfiai rétegek szerinti differenciált képet nyújtva, ugyanakkor fő vonásaiban (tevékenységlista, életkörülmény mutatók) megfelelően az EUROSTAT keretében indult európai időmérleg-felvétel adatigényének is” (Falussy 2001a: 5).

1998-tól megújult módszertannal az EUROSTAT-tal közös, összehasonlító felvételek készültek.¹⁴

Az eltérő mintanagyságú, de sok szempontból összehasonlítható vizsgálatokból nyomon követhetővé váltak azok a társadalmi mozgások, amelyek részben a *népesség összetételében bekövetkezett átalakulásokat*, mint például a csökkenő *gazdasági aktivitást*, a módosult korstruktúrát, az iskolázottsági szintek differenciálódását mutatják, valamint a *munkaidő-szabályozás* jellemzőit, a gazdaság ágazati összetételének, a gyerekszám változásainak hatását, később pedig utalnak a privatizációs folyamatokra, a versenyszféra és a piac bővülésére.

Az időfelhasználásban pedig az 1990-es évektől már nem a társadalmi idő és a szabadidő dichotómiája uralkodik, hanem a szabadidő társadalomé. ¹⁵ (Bourdieu 1998; Falussy 2004, Gans 1998; Kiss 2004). Ennek megfelelően részben a mintavételben, részben az időmérleg fő típusainak megnevezésében történt változás a 2009/2010-es felvételkor (Janák 2012). A mintában ettől kezdve a 10–84 éveseket kérdezték, viszont a korábbi 40 és 43 ezres naplózás helyett 13 ezer komplex kérdőív készült. A felvétel háztartási, személyi kérdésekből és az ehhez tartozó naplóból állt, melynek tartalma letisztult: a naplót vezető rögzítette a tevékenység kezdetét, azt, hogy kinek a részére hol végezte azt, közlekedett-e (hol, mivel), kikkel együtt cselekedett, még kik voltak jelen és milyen további, de egyidejű tevékenységet végzett.

¹⁴ A nemzetközi célok főbb szempontjai egyben policy igényeket is megfogalmaztak: az időmérleg-felvételek segítsék a családpolitikát, különös tekintettel a nők háztartásban és a munkaerőpiacon elfoglalt helyzetére, a gondozási stb. tevékenységre vonatkozóan, a munkaidő szabályozásának átstrukturálásában, a bel- és külföldi utazásokról, a turizmusról adjanak képet, valamint a kulturális, művelődési és szabadidős tevékenységekről.

Az életmód szempontjából – amely nem más, mint a hierarchikusan szervezett tevékenységstruktúrák összessége – az időfelhasználásnak azért van kiemelt szerepe, mert az nemcsak a napi tevékenységek mennyiségét, hanem minőségét is elkülöníti. A vizsgálatok azt mutatták, hogy döntő különbségek vannak az életmódban a nemek, az iskolai végzettség, a foglalkozás és a településtípusok alapján, de differenciálja a képet az egyén infrastrukturális ellátottsága, a munkaidő meghosszabbítása (lásd jövedelemkiegészítő foglalatosságok), a lakó- és munkahelyének településnagysága, a családi, baráti, szomszédsági és egyéb közösségi viszonyai, valamint a szabadidejének eltöltési módjai. A korszak merev tudománypolitikai korlátai ellenére éppen az empirikus életmódfelvételeken keresztül olyan struktúra- és rétegvizsgálatok folytak, melyek egyúttal a társadalmi változásokról, a mobilitási aspirációkról, végső soron a rendszer kritikájáról szóltak.

¹⁵ A kifejezést Falussy és Kiss gyakran használja annak bizonyítására, hogy a jóléti társadalmak mintájára hazánkban is csökken az 1990-es évektől a munkavégzéssel töltött idő, és nő a különféle szolgáltatások igénybevétele annak érdekében, hogy az egyén mennél több időt tudjon a kedvteléseire fordítani. Ebben részben segítik az informatikai eszközök és azok használata, ugyanakkor az egyéni időfelhasználás struktúrája egyre töredezettebbé válik.

A feldolgozás a fő tevékenységtípusok szerint történt: társadalmilag kötött, fiziológiai kötött és szabadon végzett tevékenységek.

A hazai szociológia fejlődésének egyik jellemzője, hogy a szakemberek egy jelentős csoportja munkásságának több évtizedét az időfelhasználás változására, elemzésére fordította, összehasonlító vizsgálatok kidolgozására és értelmezésére szentelte, megtartva a nagymintás kérdésből fakadó számos előnyt – de utólag elmondható – korlátot is. Az időmérés egyúttal kivívta a statisztika és a sokváltozós társadalomkutatási módszerek között az elsőbbségét, ami csak a 2000-es évektől csökkent. Megerősödtek viszont azok az elméleti írások – többnyire esszék, lásd például Losonczi (2009) könyveit, tanulmányait –, amelyek a változó világban eligazodást keresők számára igyekeznek magyarázatokkal szolgálni a könyörtelenül múlt időről mint jelenségről, filozófiai vagy természettudományos kérdésről. Az empirikus és az elméleti kutatóknak nem sikerült sem egy viszonylag kellő mélységű és szélességű fogalomban megegyezni az idővel kapcsolatban, sem pedig feloldani azt az arányeltolódást, amely a szabadidő és a flow megértésére irányult.

Egy nyelvi, jelentésbeli különbséget is számba kell vennünk. A magyar nyelvben a szabadidő kifejezést használjuk minden szabadon végzett tevékenység eltöltésére szánt idő meghatározásakor, míg az angol nyelvben elválasztják a *leisure*, illetve a *free time* fogalmait. A fogalmak magyarázatához Vitányi Iván gondolatait idézzük: „A *free time* pragmatikus fogalom. Ha a mindennapi embernek van egy kis szabadideje, csinál benne valamit, ami ízlésének és lehetőségeinek éppen megfelel. A *leisure* azonban valami más. Benne az ember a szabadság érzését és lehetőségét teljesíti ki. Szabadságot arra, hogy megvalósítsuk magunkat. A munkaidőben az ember azt végzi, amit muszáj, a *leisure* értelmében vett szabadidőben pedig szabadságát gyakorolja” (Vitányi 2001: 4). Felmerül azonban egy újabb kérdés: lehet-e a szabadidőt az 1990-es években a munka ellentétéként értelmezni, vagy a szabadidős tevékenység önálló értékévé vált, s ezzel önálló életre is kelt? Visszatekintve egyértelműen kiderül, hogy erre az időszakra végérvényesen megszűnt és értelmét veszítette a 8 óra munka, 8 óra pihenés, 8 óra szórakozás típusú időfelosztás.

Az utolsó száz év gyökeresen átalakította az ember és az idő viszonyát. Az időszemlélet eddig azon a „bizonyosságon” alapult, hogy az idő egyetlen racionális folyamatot alkot, amelyben az egyidejűség és az egymásutániség pontosan meghatározható, és hogy a fejlődés elve a természetben és a társadalomban egyaránt feltétlenül érvényesül. Most ez a „feltétlenség” rendült meg. Kérdéssé és kétségesé vált az idő mibenléte, szerepe és az ember hozzá való viszonya. A változás három tényezőjét kell kiemelniünk:

- az első az *idő relativitásának* elve,¹⁶
- a második, hogy mindezzel párhuzamosan (és nem a relativitáselmélet következtében) *a társadalom és az ember számára adott idő* feltétlen racionális rendezettség az osztálytársadalmak fejlődésével megbomlott,¹⁷
- a harmadik tényező a *filozófiában*, tehát az ember legáltalánosabb értelemben vett *szellemi magatartásában* nyilvánul meg, képviselője Heidegger (Heidegger 1989).

Hasonló fordulat következett be a tér szemléletében is. Itt is megszűnt a központosított racionalitás és egy mindent egyazon módon egybefonó homogén térháló képze, hogy helyébe az egymással is összeütköző terek ellentmondásos viszonya lépjen.¹⁸

De vajon mennyire tekinthetjük az így kibontakozó idő- és térszemléletet *harmadfokúnak*? Éppúgy nincsen rá egyértelmű válasz, mint az eddigi esetekben. Ha figyelmesen olvassuk Csíkszentmihályi Mihálynak a *flow*-ról írott könyvét, a szabadidő elvesztegetéséről szólva fejti ki, miben látja a munka és a szabadidő különbségét, valamint az áramlatélményt. „...a munkába – ugyanúgy, mint az áramlattevékenységekbe – bele van építve a cél, az egzakt mérési módszerek. Amint a mennyiségi adatok felhalmozódtak, szükségessé vált minőségi értékelésük is. Ehhez azonban magának a szabadidő-kutatásnak is túl kellett lépnie a szabadidő

¹⁶ Nem csupán abban a kikristályosodott formában, ahogyan Albert Einstein relativitáselméletében megjelenik. A „felfedezés” és az élmény szélesebb ennél, és a fizika mellett egyidejűleg jelenik meg a filozófiában, sőt a közgondolkodásban is. Palágyi Menyhért például már 1901-ben (tehát Einstein előtt és tőle függetlenül) írta *Metageometriájában*, hogy a tér és az idő kontinuumot alkotnak, a tér három dimenziójához az idő adja a negyediket. Einstein ugyanezt az elvet teljesen más oldalról kiindulva fogalmazta meg és bizonyította be. Azóta a közgondolkodásba is behatolt az a gondolat, hogy a bennünket körülvevő tér „n” dimenziós, amelyek közül csak egy az idő; olyan dimenziók is vannak, amelyekkel számolni tudunk ugyan, de valódi természetüket nem tudjuk szemléletesen megfogalmazni. Az idő relativitásából ebben az értelemben az következik, hogy az egyidejűség és egymásutániség nem feltétlen tények, hogy a szüntelen fejlődés nem eleve biztosított szükségszerűség, hogy az ember szubjektív időérzete nem azonos az objektív időfolyammal. A tér-idő kontinuum ugyanakkor azt is jelenti, hogy a világ végtelen ugyan, de nem határtalan.

¹⁷ Szélsőséges formában olyan elgondolásokban is jelentkezett ez, amelyek vagy eleve tagadják a fejlődést, vagy a „történelem végéről” beszélnek. *De ha fenntartjuk a fejlődés tényét*, akkor is el kell utasítani feltétlen jellegét, el kell ismerni a zsákutcákat, bukásokat, a félresikerült útkereséseket. Voltaképpen Lévi-Straussnak a másodfokú társadalmakról kialakított hasonlata (gőzmozdony társadalmak) is kérdéssé vált, valamerre ugyan halad a társadalom, de már az sem biztos, hogy előre.

¹⁸ A fizikusok és matematikusok szerint ez a tér *plurális*, elfogadja a nézőpontok sokféleségét és egyidejűségét. Az euklideszi térből a Bolyai–Lobacsevszkij–Riemann-féle térbe megy át.

szükség felfogásán. A különböző társadalmi rétegek és csoportok szabadidő-felhasználását sem tudjuk érdemlegesen elemezni. A szabadidő viszont szervesen és sokkal nagyobb erőfeszítést igényel élvezetessé alakítani azt...

A szokásokat és ismereteket igénylő, szabályokat és célokat felállító hobbik, melyekhez valódi érdeklődés és belső fegyelem is kell, a szabadidőt valóban azzá varázsolják, aminek lennie kell: rekreációvá... Az áramlatélmény, amely képességek használatából ered, fejlődést eredményez; a passzív szórakozás nem vezet sehová... Azt az energiát, amit valódi célok megvalósítására használhatnánk, olyan ingerkombinációkra vesztegetjük, melyek csak utánozzák a valóságot...

A visszacsatolás, a szabályok és az elvárások, melyek mind arra bátorítják az embert, hogy elmélyedjen, hogy összpontosítson és átadja magát neki (ti. a pihenésnek – a szerző) (Csíkszentmihályi 1997: 228–229).

Mindez nagy hatással volt a magyar szabadidő-kutatásokra.

A fentiekből következően a szabadidő változását mint életmódváltást lehetett vizsgálni strukturális szempontból. Ennek a felfogásnak integráns része, hogy nem elég felsorolni a különböző időfélésekben végzett tevékenységeket, sőt végzésük gyakoriságát sem, hanem összefüggéseiket, szerkezetüket, modelljüket is meg kell rajzolni. Másképpen fogalmazva: mely tevékenységek mely más tevékenységekkel járnak együtt. Így az egyes struktúrák élénk tárják egy-egy csoport, közösség életmódját, amikor pedig a struktúrákat hasonlítjuk össze egymással, eljutunk az életformatípusokhoz vagy modellekhez.¹⁹

¹⁹ Tetten érhető az 1980-as években az az elméleti megfontolás, hogy a rétegek, osztályok, avagy mezők közötti határok sohasem húzhatók meg világosan és végérvényesen, mivel valamennyi mező objektíve és szubjektíve folytonosan átrendeződő mikrokozmosznak tekinthető. Az átrendeződés objektív, amennyiben minduntalan újabb és újabb, egymástól elhatárolódó, de kölcsönhatásban lévő speciális tökékek jelennek meg, amelyek köré fokozatosan egy pozíciók által strukturált erőter épül. Az átrendeződés szubjektív, amennyiben az egyének értelemmel, jelentéssel és tételekkel ruházzák föl ezeket az erőtereket. Ez a folyamatos mozgás ugyanakkor nem egy légüres térben, hanem az egymásba hatoló (interpretáló) és egymástól függő (interdependens) mezők társadalmi univerzumában történik.

Következésképpen tehát jól prognosztizálható az egyes társadalmi osztályokba/mezőkbe tartozók életmódjának, életstílusának, értékeinek és tevékenységstruktúrájának alakulása a különféle élethelyzetekben, döntésekben, választásokban. A kutatók feltételezték, hogy ehhez elég néhány domináns érték és tevékenység korrelációját megtalálni, és ebből olyan modellek rajzolhatók meg, illetve a társadalom változása szempontjából olyan mozgások jósolhatók és tervezhetők, amelyek döntően befolyásolhatják a gazdasági és kulturális szerkezetváltozást.

Azt is figyelembe kellett venni, hogy a korábban sohasem tapasztalt gazdasági jelenségek, és a felgyorsult társadalmi és politikai változások még inkább kettészakították a mindennapiságot és az emberek természetes szabadságigényének, illetve élményének megvalósulását. A szabadidő tágulása (benne a partícipatív tevékenységek növekedése) valóban nagy problémát jelentett és jelent az emberi szabadság társadalmi megvalósulása számára.

Az elemzett időszakban a Művelődéskutatóban, majd az MTA Szociológiai Kutatóintézetében végzett életmód- és szabadidő-kutatások esetében a tevékenységlistás módszert választották, amit mélyinterjúkkal, strukturált interjúkkal egészítettek ki. Döntésüket az indokolta, hogy az időmérleg – bár valóban hiteles képet ad egy-egy csoport vagy akár egy ország időfelhasználásáról, de – kevésbé alkalmas a szerkezet felvázolására. Ehhez célszerűbbnek látszott a tevékenységlista alkalmazása (Falussy 2001b).

1972-től Vitányi, Józsa, Lipp, Sági, Tibori (Vitányi 1976) ötvenként felkeresték a lakosság egy-egy speciális körét (munkások, fiatalok, idősek), hogy megtudják, szabadidejükben mivel foglalkoznak.²⁰

Nem kétséges azonban, hogy emellett és ezzel szemben egy másik, ellentétes tendencia is érvényesült. A szabadidő növekedése egyrészt a jelek szerint maga is behatárolt, másrészt az emberek nem voltak felkészülve a megnövekedett, tartalmában megváltozott időmennyiség eltöltésére. Ezzel magyarázható, hogy az időnek csak kisebb részét használják föl autentikus szellemben, mint *leisure*-t, nagyobb részben a vulgáris szabadidő-magatartás pozícióit erősíti.

²⁰ Az egyes minták és elemszámaik: 1972-ben 485 fő, 1977-ben 368 fő, 1982-ben 729 fő, 1993-ban 1529 fő. A tevékenységlistás módszerrel azt kutatták, mely tevékenységeket végzi valaki és milyen gyakorisággal (vagy egyáltalán nem végzi), de nyomon követték azt is, hogy a választott elfoglaltságok mennyiben egyének vagy társasak. De főként arra keresték a választ, hogy egy kedvelt tevékenység mely más aktivitást vonz. Az adatok értelmezésekor figyelembe vették a KSH időmérleg-kutatásainak eredményeit, melyek a Művelődéskutató eredményeivel sok hasonlóságot mutattak, amiből adódik, hogy a két módszer kombinálása hasznos megoldást kínálhat. (A KSH a 2000. évi életmódkutatásában már átvette ezt a kérdezési módot.) Az életmód- és értékutakutásokban – különösen a hatvannyolcas események hatására és belső indítatásból is – igen jelentős szerepe volt a kultúrának, az amatőr művészeti csoportoknak, a kulturális és művelődési intézmények látogatásának, amit figyelembe vettek az életmód megismerésében, elemzésében. Bár korlátozottabb volt a lakosság mozgáshetősége, mégis az látszik a kutatások eredményeiből, hogy a kultúra tömegeket fordított viszonylagos rendszerességgel a művelődés, a szórakozás felé, a magányos időfelhasználást többnyire a társas aktivitások jellemezték. Emellett népszerű foglalatosság volt a barkácsolás, kertészkedés, házépítés, telekre járás stb. Viszonylag jól elkülöníthető még ebben az időben a munkára és a kedvtelésből végzett tevékenységre fordított idő, melyben kitüntetett szerepe volt a hagyományos szórakoztató intézmények látogatásának és az olvasásnak is (különösen a szépirodalomnak és az ismeretterjesztő műveknek).

Ha a mintákat tovább vizsgáljuk, a fentebb említett népes csoport felső határán olyanokat találunk, akik a kultúra legjavát említik, amikor szabadidős foglalatosságaikról és azok tartalmáról nyilatkoznak. Ők a rendszeres hangverseny- és színházlátogatók, de ott vannak a fontosabb kiállításokon, ha pedig nem az intézmények kínálatából választanak, szak- és szépirodalmat olvasnak, szívesen tanulnak idegen nyelveket, és érdeklődnek új ismeretek iránt, ugyanakkor nem idegen tőlük a kirándulás, az alkalmi sportolás és a ház körüli teendők ellátása sem. E két csoport együttesen a megkérdezettek közel egyharmadát tette ki.

Hasonló nagyságú azoknak a köre, akik kevésbé érdeklődnek az autonóm művészeti, kulturális alkotások iránt, de alkalmanként azért ők is szakítanak időt, hogy a megszokottól (kertészkedés, barkácsolás, kézimunkázás, telekre járás stb.) eltérően mással foglalkozzanak. Ezek részben olyan egyedül végzett tevékenységek, mint az olvasás, rejtvényfejtés, esetleg valamilyen

A kezdetben (Andorka – Falussy 1980; Vitányi 1976) 64 elemet tartalmazó tevékenységlista 1987-ben 87-re bővült. Ezt a mérést az MTA Szociológiai Kutatóintézetében 1992-ben – bár feltételezték, hogy túlzott az elemszám – megisméltették. Látna az adatok szórását, a tevékenységlistát redukálták két lépésben. Az első áttekintés után 39, majd 21 tevékenységet hagytak meg, és használták a család kutatásokban és magatartásvizsgálatokban egyaránt. Ennek a módszertannak köszönhetően a különféle családtípusok is leírhatók: tradicionális, polgári, a gazdasági kényszer modellje, az emancipált család.

Az életforma és az időélmény együttes vizsgálata egy új, differenciált tipológia kidolgozását eredményezte (Vitányi 1981), ahol a társadalom három fő és több almetSZete rajzolható meg a tevékenységek és az idő függvényében:

első fokú az a hagyományos életmód, amely a polgárosodás előtt háborítatlan volt;

amelyből alkalmanként leválik egy úgynevezett *átmeneti fokozat*, amely ugyan passzív, instabil, de bizonyos elemeiben átlépésre ösztönöz;

a *második fokú* életforma három alfajra bomlik:

- a) kapaszkodó, a rekreációt előtérbe helyező, stabilitásra törekvő, de nem autentikus,
- b) nyitott, felhalmozó (akkumulatív), stabil életforma,
- c) az a) és b) együttes megjelenése a nem autentikus életmód vulgáris változata;

harmadik fokú, amikor az egyén autonómiája érvényesül szükségletei kielégítésekor,

ezt a formát Vitányi emancipatív-iniciatív módnak is nevezi.

A felosztásban érvényre jut a kreativitás és generativitás korszerű felfogásán túl az időélmény áramlásának (Csíkszentmihályi – flow) és a habitus- és mezőelméletnek, illetve a kulturális tőke szerepének komplex értelmezése (Bourdieu).

gyűjtőszemélyen alapuló hobbi, sport stb. Differenciáltabb elemzés után ez az egyharmad is két részre különül el, van egy aktívabb, nyitottabb és egy statikusabb, zárkózottabb csoport. Nevezhetjük őket otthonülőknak is. A harmadik harmadba azokat sorolták, akik alig, vagy szinte soha semmilyen szabadidős tevékenységet – amit a Művelődéskutató listáin szerepeltettek – nem választottak. Életük egyrészt a pénzkereső munkavégzésre, másrészt a semmittevésre, mint két szélsőséges elemre bomlott. A csoportok között erőteljes leszakadás, tevékenységcsökkenés, egyoldalú választás lett egyre jellemzőbb.

Rendszerváltás

Az úgynevezett rendszerváltást követően egyes szerzők másként vélekednek az 1970–1980-as évek életmódkutatásairól. Vörös Miklós 1997-ben Losonczy Ágnesről írott kritikájában megfogalmazza, hogy a békési vizsgálat pontos látélet, de az életmódminták továbbélésének vizsgálatára, okainak feltárására már nem vállalkozik, miközben a társadalom rétegződésének leírásakor a kortárs Bourdieu által kidolgozott tökeféleségekre (gazdasági, kulturális) alapozza modelljeit. Viszont a szükségletek három típusát – táplálkozás, lakberendezés, autóhasználat – konkrétan is megvizsgálta: „...elemzései a magyarországi fogyasztáskutatás legjelentősebb eredményei közé tartoznak”.

Más aspektusú vélemény is megjelenik, szintén 40 évvel a vizsgálati eredmények közzététele után. „Losonczy Ágnes célja az emberközpontú, a létviszonyokat azok totalitásában feltáró társadalomkritika kidolgozása volt (vö. Losonczy 1977: 725–742). Ez az emberközpontú kutatási program egyszerre tekinthető az empirikus-analitikus társadalomkutatás szempontjából működvelőnek, a megértő társadalomtudomány felől nézve pedig az emberi élet szerves egységét annak totalitásában rekonstruálni igyekvő holisztikus és humanisztikus megismerési kísérletnek... Losonczy Ágnes az élethelyzetek, és a rájuk adott válaszok összefüggéséből a mindennapi élet gondjain úrrá lenni próbáló egyének tudattalan és tudatos stratégiáit vizsgálja. Kérdése, hogy a mindennapjaik során hogyan élnek az emberek. Ez a nézőpont Kemény István életformára összpontosító kutatói érdeklődéséhez áll a legközelebb, a legtávolabb pedig azoktól a megkülönböztetésektől, amelyek mintegy felülről, a »rendszer« vagy a »struktúra« felől letekintve vizsgálják az egyének, háztartások, családok életkörülményeit, életfeltételeit – s csoportosítják őket az élethelyzet hasonlósága vagy eltérése alapján osztályokba, rétegekbe vagy más, valóságos csoportokba, nominális kategóriákba. Mind a gazdasági-rendelkezési hatalom szempontjából kialakított, társadalomkritikai élű osztályelemzések (az 1970-es évek első felében mindenekelőtt Szelényi Iván és Konrád György, illetve Kolosi Tamás munkái), mind az objektív élethelyzet és életkörülmények szerinti tagozódásra fókuszáló réteg- és munkajelleg csoportosítások (Ferge Zsuzsa, Hegedűs András, Andorka Rudolf) szem elől tévesztik azt a kérdést, ami iránt igazán csak Kemény István és Losonczy Ágnes érdeklődik: ténylegesen mit kezdenek az emberek az objektív élethelyzetükkel” (Vörös 1997: 22–23).

Érzékelhetően megváltozott a kutatók érdeklődése az életmóddal, életstílussal, életvitellel kapcsolatban. Inkább másodelemzésekre vállalkoznak hosszas terepmunka helyett, amelynek a költségei is szerényebbek, s a fő témák (identitás, egyenlőség – egyenlőtlenség, nemi szerepek, edukációs lehetőségek, munkaerőpiaci

kilátások stb.) mellett altémaként szerepel az életmódnak, a kultúra funkciójának, minőségének vizsgálata. Míg az 1990-es évektől inkább az „átvétel” jellemezte a témaválasztást, a 2000-es évektől a pályázati rendszerek és a támogatási források befolyásolták a kutatásokat. A nagymintás kérdések helyett a *pilot studyk* váltak elfogadottabbá mind szakmai, mind pénzügyi támogatottságukat illetően. A kutatási dokumentációk egy része azonban megőrződött, így több doktorandusz számára nemcsak a másodelemzés, hanem az „átvétel” (kisebb mintán bizonyos témák ismételt vizsgálata), a felfedezés lehetősége megteremtődött.

Kultúrpolitika és stratégia, avagy az életmód- és kultúrakutatások hasznosulása

Az 1980-as évektől gyakorta számonkérték a támogatók és a hatalomban lévők a kutatóktól, miben és hogyan hasznosíthatók azok az eredmények, értékelések, amelyeket vizsgálataik alapján közzétesznek. De a felhasználók, az alkalmazók (például oktatók, a kultúraközvetítő intézményekben dolgozók) is egyre erőteljesebben sürgették a hazai kulturális politika és finanszírozási rendszer átalakítását, a szemléletváltást. Művelődési mozgalmak fejlődtek ki a régi népművelési koncepciók megreformálására, megindult a nemzetközi kulturális trendek és módszerek adaptálása a közösség-szervezésben, -építésben, a kulturális tartalmakban, függetlenül attól, hogy az ősi forrásokhoz vagy a beat-, rock-, popkultúrához közelítettek, ideértve a mindennapok kultúráit is. A körök, csoportok autentikus forrásokat kerestek, hiteles személyeket vontak be, illetve kezdték kidolgozni a kor igényeinek megfelelő közösségi művelődési tartalmakat.²¹ A részek kimunkálása mellett a szintézisteremtésre is megérett a helyzet. Ebben Vitányi Iván vállalt főszerepet, és több évtizeden keresztül érvelt a kultúrpolitika átalakítása mellett. Tagadhatatlanul sokszor volt ebben napi politikai harc, reflektálás a merev döntésekre. Ennek értelmezése azonban egy másik dolgozat tárgya, itt arról érdemes összefoglalóan szólni, milyen stratégiát vázolt föl Vitányi a pluralizmus jegyében. Gondolkodását arra alapozta, hogy a társadalmi reformok hátterében a kulturális, művelődési tevékenységek állnak, melyek egyrészt az állam és az értelmiség paradigmájából következnek (értsd: a kultúra megőrzése, a felvilágosító és az identitásépítő jellege),

²¹ Például a táncházmozgalom esetében a nagy zenei gyűjteményeket (Kodály, Bartók, Lajta) dolgozták föl és építették tovább, a táncok tanulásában Tímár Sándor és mások segítettek, a közösségfejlesztésben Varga Tamás és Vercség Ilona jeleskedett, az amatőr képzőművészetben Papp Oszkár, Mezei Ottó vállalt fontos szerepet, Borbély Jolán, Foltin Jolán elévülhetetlen érdemeket szerzett a népi- és a bábművészet életében, megújításában, Máté Lajos és Debreczeni Tibor a színháztudásban stb.

másrészt a piac követelményei szerint alakulnak (business-kultúra, a jóléti állam, a mindennapi élet kultúrája). Már a rendszerváltás előtt megfogalmazódik a civil közösség igényének, akaratának kifejezésre juttatása, intézményesítése, majd annak kimondása, hogy a rendszerváltáshoz olyan kulturális stratégiára van szükség, amely egyben az oktatás, a kultúra paradigmája, melyet a civil társadalom valósít meg (Vitányi 1983a; 1983b). A szellemi közeg fogékony volt Vitányi egyharmad-ország elemzésére (Vitányi 1985), ugyanakkor a centrum–periféria vagy a félféudális viszonyok értelmezése is összekapcsolódott a kultúra és a kulturális irányítás reformjának igényével.

Vitányi több szinten kidolgozta azt a kultúrpolitikai stratégiát, amely a társadalom elsőfokú közösségeire és szervezeteire támaszkodva olyan működést feltételez, amelyben a primer közösségek és a mindennapi élet szerves kulturális egységben működnek. Ez az 1980-as évek elején körvonalazott program a 2000-es évekig mintául szolgált, majd a megváltozott társadalmi, gazdasági feltételek, a humán értelmiség szerepének eliminálása következtében háttérbe szorult. A kultúra művelőinek, intézményeinek hálózati struktúrája felbomlott, helyébe nem vagy csak részleges funkcióval és koncepcióval alakultak alkalmi társulások, melyek többnyire egyéni értékek és érdekek mentén szerveződtek. Mondhatjuk: *sic transit gloria mundi*.

Irodalom

- Andorka R. – Falussy B. (1980): *Időmérleg. 45-69 éves népesség időfelhasználása 1976/77-es évben*. Budapest: KSH.
- Andorka R. – Falussy B. (1982): Az időmérleg változásai 1963–1977. *Szociológia*, (3): 341–367.
- Állami Áruház (1986): B. Vörös G. (szerk.) Budapest: Művelődéskutató Intézet.
- Bessenyei I. – Heller M. (1984): *Áruesztétika és tömegkultúra. (Szöveggyűjtemény)*. Budapest: Művelődéskutató Intézet.
- Bourdieu, P. (1978): *A társadalmi egyenlőtlenség újratermelődése*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Bourdieu, P. (1998): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk): *Tőkefajták*. Budapest: Aula Kiadó, 155–176.
- Csepeli Gy. – Somlai P. (1985): *A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon*. http://www.fszek.hu/szociologia/csepeli/csepeli_gyorgy_somlai_peter_a_tarsadalmi_struktura.pdf Letöltés ideje: 2020. 11. 05.
- Csikszentmihályi M. (1997): *Flow. Az áramlat. A tökéletes élmény pszichológiája*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Dahrendorf, R. (1994): *A modern társadalmi konfliktus*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Éber M. Á. (2013): *Megkülönböztetett különbségek. A 'magyar társadalom' tagolódásának és tagolódásának vizsgálatához*. Disszertáció.
- Falussy B. (2001a): *Az időmérleg értelmezési korlátai és a tájékoztatási gyakorlat*. Budapest: KSH.
- Falussy B. (szerk.) (2001b): *Az 1999/2000. évi életmód-időmérleg felvétel módszertani dokumentációja*. Budapest: KSH.
- Falussy B. (2004): *Az időfelhasználás metszetei*. Budapest: ÚMK.
- Ferge Zs. – Kemény I. – Láng Gy.-né – Mód A. (1966): *Társadalmi rétegződés Magyarországon. 15000 háztartás 1963. évi adatai*. Budapest: KSH.
- Gans, H. J. (1998): *Népszerű kultúra és magas kultúra. A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium.
- Geertz, C. (1973): *The Interpretation of Cultures*. Basic Books.
- Gyökér R. (2017): Grundkert. *Kultúra és Közösség*, 8 (2): 75–98.
- Heidegger, M. (1989): *Lét és idő*. Ford. Láng Rózsa et al. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Heller Á. (1970): *A mindennapi élet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hoggart, R. (1975): *Művelődés, gondolkodás, szokások*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Hradil, S. (1987): Társadalmi helyzetek és miliók: egy fejlett társadalom struktúrájának elemzése. In: Gecser O. (szerk.) *Társadalmi rétegződés olvasókönyv*. Budapest: ELTE.
- H. Sas J. (1968): *Emberek és könyvek*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- H. Sas J. (1972): *Az emberi viszonyok alakulása a családban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- H. Sas J. (1976): *Életmód a családban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- H. Sas J. (1983): *A családi szocializáció néhány problémája*. Budapest: Országos Egészségnevelési Intézet.
- H. Sas J. (1984): *Nőies nők és férfias férfiak*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- H. Sas J. (1995): *Szubjektív történelem, 1980–1994*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet – Societas Alapítvány.
- H. Sas J. (2002): „Egy napom tíz év múlva”. *Educatio*. (Ősz): 365–383. https://20szazadhangja.tk.mta.hu/gyerekrajzok/Letoltés_ideje:2020.11.01.
- Imre A. (1998): Szociológia – kérdésközelben. In: Hanák K. – Neményi M. (szerk.): *Szociológia – Emberek közt. Losonczy Ágnes köszöntése*. Budapest: Új Mandátum Kiadó. www.szociologia.hu/dynamic/9903imre.htm Letöltés ideje: 2020. 11. 05.
- Inglehart, D. L. (1975): Simulating stable stochastic systems, V: Comparison of ratio estimators. *Naval Research Logistics Quarterly*, 22 (3): 553–565.
- Inglehart, R. (1997): *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic, and Political Change in 43 societies*. Princeton N. J.: Princeton University Press.
- Janák K. (szerk.) (2012): *Időmérleg 2009/2010*. Budapest: KSH.
- Józsa P. (1979): *Kulturális blokkok*. Budapest: Népművelési Intézet.
- Józsa P. – Leenhardt, J. (1981): *Két főváros – két regény – két értékvilág*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Kapitány Á. – Kapitány G. (1978): Kollektív irodalmi alkotás. Az esztétikai megismerésmód taníthatóságának feltételeiről. *Kultúra és Közösség*, (1–2): 223–240.
- Kiss G. (2004): A szabadidő-szociológia legújabb trendjei és aktuális problémái. In: Kiss G. – Csoba J. – Czibere I. (szerk.): *Idővonat. Tanulmányok a társadalomtudomány köréből*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 6–36.
- Konrád Gy. (1969): *A látogató*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Kovács K. (2015): Az 1978–1981 közötti Orion kutatásról. *socio.hu*, (3): 140–146.
- Kozák Á. (2011): *A fogyasztói életstílus leírására szolgáló kutatási megközelítések kritikai elemzése*. Doktori értekezés. Pécs: Egyetemi Archivum.
- Lendvai E. (1968): Dualité et synthèse dans la musique de Béla Bartók [Dualitás és szintézis Bartók műveiben]. In: Kepes Gy. (ed.): *Module, proportion, symetrie, rythme*. Bibliothèque de synthèses, 4. Bruxelles: La Connaissance, 174–193.
- Lévai J. – Vitányi I. (1973): *Miből lesz a sláger?* Budapest: Zeneműkiadó.
- Lewis, O. (1968): *Sanchez gyermekei*. Budapest: Európa Kiadó.
- Losonczy Á. (1967): A zene és a falu mindennapi élete. *Népművelési Értesítő*, (1): 1–19.
- Losonczy Á. (1969): *A zene életének szociológiája*. Budapest: Zeneműkiadó.
- Losonczy Á. (1977): *Az életmód az időben, a tárgyakkban és az értékekben*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Nagy E. (1977): A szocialista életmódról. *Pártélet*, 22: 73–78.
- Népszerű művek világképe I–II*. (1983): B. Vörös, G. (szerk.) Budapest: Művelődéskutató Intézet.
- Losonczy Á. (2009): *Az ember ideje. Esszé az időről*. Budapest: Holnap Kiadó.
- Sági M. (1979): *Két tanulmány a kreativitás problémáiról*. Budapest: Népművelési Intézet.
- Sági M. (1981): *Esztétikum és személyiség*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szalai S. (1970): *Idő a mérlegen*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Szalai S. (1972): *Idő a mérlegen*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó

- The family and its culture. An investigation in seven East and West European countries* (1984) (szerk.) Biskup, M. – Filias, V. – Vitányi, I. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tibori T. (1981): *Kutatási terv az esztétikai befogadás vizsgálatához*. Budapest: Művelődéskutató Intézet.
- Tibori T. (2011): *Losonczy Ágnes pályautja és módszerei*. Szakmatörténeti interjú. OTKA 77566.
- Tibori T. (2017): Utasi Ágnes szociológusról és a gyűjteményről. *socio.hu*, 8 (3): 86–95.
- Tokaji A. (1979–1983): *Tömegdal Magyarországon, I–V*. Budapest: Művelődéskutató Intézet.
- Utasi Á. (1984): *Életstílus csoportok, fogyasztási preferenciák*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Tudományos Intézet.
- Veblen, Th. (1899): *The Theory of the Leisure Class*. New York: Macmillan.
- Vitányi I. (1969a): *Beat*. Budapest: Zeneműkiadó.
- Vitányi I. (1969b): *A zene lélektana*. Budapest: Zeneműkiadó.
- Vitányi I. (1976): *A szabadidő szociológiája*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Vitányi I. (1981): *Társadalom, kultúra, szociológia*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Vitányi I. (1983a): *Vitairat a mai magyar művelődésről*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Vitányi I. (1983b): *A társadalmi-gazdasági fejlődés kulturális dimenziója*. Budapest: Művelődéskutató Intézet.
- Vitányi I. (1985): *Egyharmadoszág*. Tanulmányok. Budapest: Magvető Kiadó.
- Vitányi I. (2001): *A szabadidő új paradigmája*. Budapest: MTA Szociológiai Intézet.
- Vitányi I. – Sági M. – Lipp M. (1982): *A kultúra közvetítése a családban*. Budapest: Művelődéskutató Intézet.
- Vörös M. (1996): Fogyasztás és kultúra. *Replika*, (21–22):77–79.
- Vörös M. (1997): Életmód, ideológia, háztartás. A fogyasztáskutatás politikuma az államszocializmus korszakában. *Replika*, (26): 17–30. www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/26/voros.htm Letöltés ideje: 2020. 11. 05.
- Weber, M. (1970): *Állam, politika, tudomány*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.

Internetes források

- OSA Archívum. H. Sas 409_12. Szakmatörténeti interjú. Készítette: Kovács Éva. <https://www.20szazadhangja.hu/szakmatortenet>
- OSA Archívum. Szántó Miklós 409_08. Szakmatörténeti interjú. Készítette: Szabari Vera. <https://www.20szazadhangja.hu/szakmatortenet>
- OSA Archívum. Utasi Ágnes 409_10. Szakmatörténeti interjú. Készítette: Tibori Timea. <https://www.20szazadhangja.hu/szakmatortenet>
- OSA Archívum. Losonczy Ágnes 409_09. Szakmatörténeti interjú. Készítette: Tibori Timea. OTKA 77566. <https://www.20szazadhangja.hu/szakmatortenet>
- <https://www.ksh.hu/idofelhasznalas-idomerleg>

Takács Erzsébet

A HAZAI CSALÁDSZOCIOLÓGIA
LEHETŐSÉGTERE AZ 1970–1980-AS ÉVEKBEN¹

„Kutatni mégiscsak úgy kell, hogy az ember kíváncsi valamire,
és nem tudja előre a végeredményt.”

(Somlai Péter)

A hazai családszociológia tudománytörténeti kutatása több szempontból is gyümölcsöző vállalkozás. Egyrészt, egyszerre több, különböző szintén is folytak és folynak családszociológia kutatások (KSH, MTA, egyetemi mező) viszonylag jól körülhatárolható módszertani preferenciákkal. Másfelől a családszociológia nemzetközi szintén történő paradigmaváltásai jól megragadhatók a hazai adaptáció- és recepciókutatáson keresztül is, ennél fogva a magyar (család)szociológia kontinuitás/diszkontinuitás problémakörének jól vizsgálható terepévé válik. A megközelítés apropóját a „Nyugati hatások és transzferek a magyar kultúrában és tudományban az 1970-es és 1980-as években” című interdiszciplináris kutatás jelentette, melynek során elsősorban a szociológiát ért külső hatások vizsgálatára koncentráltam (Takács 2019a). Ez a megközelítés közeli rokonságban áll a kötet vezérfonalául szolgáló *örökség, átvétel, felfedezés* hármas értelmezési keretével, hiszen a külföldi módszerek és elméletek alkalmazása, elutasítása vagy negligálása jelentős mértékben e három tényezőkön múlik.

A fejezet első felében röviden bemutatom a befogadás- és hatásvizsgálat elvégzéséhez nélkülözhetetlen családszociológiai paradigmákat, ezt követi a hazai mező vázlatos leírása, majd a kutatás során megismert, új látásmódok, módszerek és ismeretek befogadását elősegítő, hátráltató vagy megghiúsító tényezők bemutatása az örökség, átvétel felfedezés értelmezési kontextusában. A felhasznált forrásokat az aldiszciplína intézményesedése szerint csoportosítottam. A Központi Statisztikai Hivatal (KSH) vonatkozásában visszaemlékezéseket, a KSH-könyvtártörténet szakirodalmi szövegeit dolgoztam fel, valamint a *Demográfia* folyóirat tanulmá-

¹ A fejezet a „Nyugati hatások és transzferek a magyar kultúrában és tudományban az 1970-es és 1980-as években” című NKFI-125374 sz. projekt támogatásával készült, kutatásvezető: Takács Róbert.

nyainak tartalmi elemzését végeztem el, a Magyar Tudományos Akadémia anyagaiból a *Szociológia*, és a *Társadalmi Szemle* című folyóiratok tanulmányait, valamint visszaemlékezéseket, kutatási beszámolókat, a könyvkiadás terméseit, az egyetemi mező vonatkozásában a *Szociológiai Figyelő* folyóirat számait vizsgáltam,² valamint az Eötvös Loránd Tudományegyetemen folyó oktatási és kutatási tevékenységeket, melynek kapcsán két interjút készítettem. Ez utóbbi mezőt, azaz az oktató-kutató szociológusok kontextusát különösen fontosnak tartottam feltárni, mivel a szociológiai tudás az egyetemi oktatás sajátosságai miatt egy tágabb, nem feltétlenül csak szűk szakmai közönséghez juthatott el. A vizsgálódás e pontjánál vetődik fel a bevezető fejezetben megjelenő kérdés: hogyan befolyásolja a szociológia által termelt tudás társadalmi beágyazódása a szociológusok (társadalmi-politikai) szerepvállalását.

A fejezetnek nem célja a hazai családszociológia mezőjének átfogó bemutatása – ezt sajnos, a kutatás keretei sem teszik lehetővé. A rendszerváltást követő időszak családszociológiája pedig utalások formájában jelenik meg: az 1989-et követő időszak hazai szociológiájának tudománytörténeti feldolgozása – az intenzív forrásarchiválás ellenére – egyelőre esetlegesen, véletlenszerűen zajlik, mely alól jelen tanulmány sem jelent kivételt. Mindemellett, a témát illetően számos kutatási nehézség merült fel. Mint ahogyan más területen is, a kutató állandóan beleütközik a korszakban csak informálisan előállított tudás, illetve a fiókokban marad kutatási anyagok problémájába, mivel a cenzúra (vagy öncenzúra) miatt a rendszerváltást megelőző korszakban a kutatók számos esetben csak munkatársaikkal oszthatták meg eredményeiket (vö. Kovács – Lénárt – Szabari 2016).

Családszociológiai irányzatok az elmúlt ötven évben

Az utókor szemében a családszociológia egészen az 1970-ig évekig egy csöndes, mondhatni unalmas aldiszciplína volt, amelyet a konjugális családmoddellről kialakított konszenzus uralt. A korabeli társadalmi kihívások – például az osztály- és társadalmi egyenlőtlenség, az előítélet vagy a fogyasztás problematikája – más területek érdeklődésének homlokterében álltak, a családszociológiát nem érintették meg. A tudományág a hetvenes években kezdett az érdeklődés homlokterébe kerülni, párhuzamosan a terület gyors intézményesedésével. A népesedéspolitika felfedezte a családszociológiában rejlő eszközöket, miközben maga a család vált

² Jelen kutatásban a források kvalitatív elemzése történt meg. Tudomásom szerint a társadalomtudományokat ért nyugati hatásvizsgálat kvantitatív módszerű összegzésén Karády Viktor és Nagy Péter Tibor dolgozik.

egyre nehezebben megragadhatóvá a családformák pluralizálódása miatt (és vált izgalmas kutatási problémává). A csökkenő gyerekszám, az emelkedő válási arányok rengeteg empirikus kutatást motiváltak világszerte, az állami népesedéspolitikáktól függően kisebb vagy nagyobb pénzügyi támogatással.

A család funkcionális paradigmája ugyanakkor már a látványos – sokszor a család válságaként aposztrofált – változásokat megelőzően megkérdőjeleződött. Ebben legnagyobb szerepe a feminista megközelítésnek volt: a statikus és hierarchikus családi szerepek megkérdőjelezésének, a kizsákmányolás és a nem fizetett háztartási munka teoretizálásának, és egyáltalán a funkcionalista családmódel mint alapvetés elutasításának.

Az 1960-as évekig a családszociológiát uraló parsonsi funkcionalista elmélet értelmében a társadalmi rendszer alrendszerként a család társadalmi funkciója a reprodukció és a szocializáció. A normák és értékek átörökítése biztosítja a rendszer egyensúlyának fenntartását egyfelől a pozíciókhoz rendelt szerepeken keresztül (mely egyértelművé teszi az egyénnel szembeni elvárásokat és kötelességeket), másfelől a személyiségrendszer felépülését, felnőttkorban pedig feszültségkezelőként biztosítja a stabil hátteret. Parson elméletében – a házasságon és a reprodukción alapuló – „nukleáris család” fő feladata (funkciója) tehát a szocializáció, az érzelmi stabilitás megteremtése, mindez a férfi és női szerepek erős megkülönböztetésére alapozva. Az így elképzelt családi struktúra nagyon kötött, az elfoglalt pozícióhoz különféle (nemi) szerepelvárások (feladatok) társulnak. A férfiak feladatai instrumentálisak: övök a végrehajtó, ítélkező, döntő funkció, a nők szerepe expresszív: ők támogatók, összehangteremtők, feszültségoldók.³ A modern, nukleáris család számos hagyományos feladatától szabadult meg – például az oktatás, a szakma átörökítésének vagy az idősek ellátásának kényszerétől –, a családok jórészt izolálódnak (a kibocsátó családtól, más rokonoktól). Ezt a családformát a parsonsi családszociológia a modernizáció univerzális és ideáltipikus formájaként gondolta el, mely egyszersmind ragyogó lehetőséget adott a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok számára. Ez a funkcionalista köntösbe öltöztetett, működő, nemi egyenlőtlenségre építő, patriarchális családmódel a hazai családszociológia számára már a hetvenes években sem jelentett legitim magyarázó keretet, a demográfia viszont évtizedekig nem kérdőjelezte meg érvényességét (és ideologikusságát).⁴

³ Ennek megfelelően az apák az első életévekben nem is vesznek részt gyermekeik nevelésében.

⁴ Nyilvánvalóan azért, mert a demográfiai gondolkodást Magyarországon nagymértékben meghatározza a népességfogyás és a csökkenő gyermekvállalás problémája, sőt legtöbb esetben akár a natalizmus gondolkodási, cselekvési kerete is, a legtöbb gyerek pedig jó sokáig (egészen a 2000-es évekig) nagyobb eséllyel született házassággal szentesített élettársi kapcsolatokba. A funkcionalista családmódel ideáljának – elsősorban diszciplínán kívüli – újjáéledéséről később még esik szó.

A hetvenes évektől kezdve tehát egyre hangsúlyosabban tematizálódnak a család „diszfunkciói”, problémái: a házastársi vagy szülői erőszak, az abúzus, az elhanyagolás,⁵ valamint a családon belüli – nem feltétlenül negatív hatásokkal járó – konfliktusok. A konfliktuselmélet elvileg kiválóan rezonál a marxista megközelítésű családszociológiára, így a hazai családszociológiai irodalomban is megjelentek a családon belüli feszültségek, konfliktusok feltérképezését célul kitűző kutatások. Ezek többnyire különböző tipológiák alapján a család belső dinamizmusát tárták fel, rámutatva egyszersmind a konfliktusok funkciójára, hasznára is. A konfliktuselméleti megközelítésben rejlő lehetőségek ugyanakkor messze nem bontakoz(hat)tak ki, mivel – mint látni fogjuk – a szocialista család vizsgálatokor csak *módosított* konfliktusmódel alkalmazása volt ajánlott, hiszen a tökéletes és a szocialista társadalmakat jellemző konfliktusok – családon belül és kívül – csak eltérők lehettek, mivel például „a szocialista családnak már nem alapvető jellegzetessége a férfi és nő szembenállása” (Cseh-Szombathy 1979: 30). Ezzel összefüggésben a konfliktuselméleti megközelítések túlnyomórészt a házaspárok közötti szerep- és értékkonfliktusra, a kommunikációra koncentráltak.

A korszak másik meghatározó családszociológiai irányzata az interakcionizmus volt. Ennek az 1920–1930-as évektől megjelenő megközelítésnek a középpontjában a szerep állt. A társadalmilag definiált és az elképzelt szerep érvényesítésének, az ezekért folytatott küzdelmeknek a család különösen érdekes terepe volt, mint ahogyan a szereptanulás, -vesztés, -átalakulás folyamatainak vizsgálatához is. A hazai társadalmi változások kiváló lehetőséget jelenthettek volna e paradigma alkalmazására, ez mégis csak nagyon ritkán történt meg. Ennek okairól csak találgatni tudok: talán éppen koherens elméleti hiányosságai miatt nem volt vonzó vagy módszerei voltak nehezen kivitelezhetők a hazai kontextusban.

A harmadik irányzat az úgynevezett fejlődési szemléletű megközelítés volt, amelyik a három elmélet közül a legkésőbb alakult ki, így a másik két megközelítéssel végrehajtott empirikus kutatások eredményeit és megállapításait is felhasználta. Emiatt a fejlődési szemléletű megközelítés sok kölcsönzött fogalommal dolgozott, ami elméleti eklekticizmushoz vezetett. Ugyanakkor a fejlődési szemlélet lehetőséget adott a dialektikus megközelítéshez, ami jobban illeszkedett az egyre nagyobb számban felvett longitudinális és többgenerációs adatfelvételhez és könnyen operacionalizálható is volt (Cseh-Szombathy 1978: 23). Miközben a családformák pluralizálódása az operacionalizálhatóság szempontjából jelentett új kihívást a statisztikusoknak, a fejlődési szemlélet nem tudott mit kezdeni a gyermektelen, a házasság nélkül

⁵ A jó házasság (párkapcsolat) szakmai ismértve ugyanakkor a mai napig erősen kötődik az úgynevezett alkalmazkodásteóriákhoz.

együttélő és az újrահázasodó párokkal. Így nem meglepő, hogy sok szakmabeli – akár bármilyen morális felhang nélkül is – a krízis jeleit látta (látja) a család átalakulásában (bizonyos értelmezések szerint intézményi összeomlásában). A nemzetközi és a hazai családszociológusok más része ugyanakkor éppen hogy a család adaptációs képességét látja a gazdasági, politikai, társadalmi változások következtében a hetvenes évektől átalakuló családformákban. A család válságának konceptualizálását a hazai társadalomtudósok a hatvanas években még kötelességszerűen vonatkoztatták – természetesen csak – a nyugati, polgári családra, de a hetvenes évektől ez sem jellemző. A laikus nyilvánosságra azonban ez a rugalmas hozzáállás jóval kevésbé áll, a népesedési viták a mai napig előszeretettel láttatják krízishelyzetként a családi (nemi) szerepeket, a házasság és a saját test feletti rendelkezés vonatkozásában bekövetkezett változásokat (és ítélik el akár erre hivatkozva a változásokat előidéző emancipációs erőfeszítéseket).⁶ Jóllehet, a kilencvenes évektől a családszociológiát alapjaiban változtatta meg a családformák pluralizálódása, a család továbbra is gyakran jelenik meg az egyénnek (egyedül biztos) védelmet és támogatást nyújtó terepeként, éppen a széteső és bizonytalan világ előli menekülés lehetőségeként.

A családformák néhány nemzedéken belül lezajló pluralizálódása végképp szétfeszítette a család egységes elméleti keretét, hiszen az egyszülős családok, a mozaikcsaládok, a gyermektelen párok alkotta családok, a látogató partnerkapcsolatok nehezen illeszthetők be a hagyományos családtípológiákba. Mindezek a változások azt eredményezték, hogy a diszciplínák alakulására egyébként is jellemző specializálódás és interdiszciplinárizálódás a családszociológián belül is felgyorsult. Akár morfológiai szempontból, akár az élethelyzeteket vizsgálva a válás, a szülő-gyermek viszony, az anyaság, az örökbefogadás vagy az utóbbi időben az apaság, egyes országokban pedig például a párszociológia, a mozaikcsalád stb. témakörei aldiszciplínákká nőttek ki magukat, miközben az egyes területek családszociológiája kénytelen nyitni a közgazdaságtan, a jog, a történelemtudomány, az antropológia és a pszichológia felé. A családszociológia kezdetektől fennálló sajátos nehézsége ugyanakkor nem csökken: továbbra is nehezen védi specificitását bizonyos társadalmi diskurzusoktól. Az irodalom és a zszurnalisztika mellett egyes országokban a politika is megkísérel beleszólni a diszciplína elméleti és gyakorlati alakulásába.

A kilencvenes évektől napjainkig a családszociológiát tehát leginkább a különböző kutatási problémák szétartása, ezek aldiszciplínákba rendeződése jellemzi. A demográfia – természetesen demográfiai adatokra támaszkodva – nagy figyelmet szentel a család átalakulásának, amelyben továbbra is fontos vizsgálati szempont

⁶ A hatvanas, hetvenes és nyolcvanas évek népesedési vitáihoz lásd Heller – Némédi – Rényi 1990; Melegh 1999; Bódy 2016; Takács 2019b.

a gyerekvállalás (időzítése és okai), a párválasztás kritériumai, az együttélési formák megsokszorozódása vagy az élettartam meghosszabbodásával járó következmények. A család belső dinamikájára koncentráló kutatások is szétválnak a párválasztási, családalapítási stratégiák, az intimitás és a szexualitás, a háztartási, gyermeknevelési feladatok, a családon belüli erőszak vagy akár a testvérviszonyok témaköre mentén. Szintén a hetvenes évek örökségét viszik tovább a család gazdasági aspektusára fókuszáló (gyakran feminista gyökerű) vizsgálatok, amelyek a generációs transzferek, a házas-/élettársak (professzionális, személyes, családi) életútja, a háztartási munka vagy az anyaság újraértelmezése témakörében születtek. Szintén elkülönülő kutatási terület a (köz)politikai nézőpont: a családpolitikai intézkedések, a kapcsolatokat érintő jogszabályok vagy közpolitikák területe. A felelőségek, a kötelességek, a „jó” és „rossz” szülő kérdéscsoportjait egyre nagyobb kutatói figyelem követi, hiszen ezek alapvetően határozzák meg a családok lehetőségeit, avatkoznak be a családok mindennapi életébe – például az örökbefogadás lehetőségén vagy családból kiemelés gyakorlatán keresztül. Utoljára hagytam a napjainkban talán legelkerülhetetlenebb pszichológiai aspektust. A gyermeknevelés (a gyermekválás, -szülés, az oktatás, a fejlesztések stb.) ma már nem is olyan magától értetődő szülői feladat, számos specialista – védőnő, gyermekorvos, szociális munkás, pedagógus, pszichológusok, gyógy- és fejlesztőpedagógusok... – van jelen a család életében. Az „elég jó szülő” pszichologizáló befolyására a családszociológia is reagál, hol ennek megfelelő patológiák és diszfunkciók feltárásával, hol erre kritikusan reagálva az eltérő családi stratégiákra és mintákra felhívva a figyelmet.

A családszociológiának tehát szembeesnie kell – az egyébként az egész szociológiát terhelő, rajta túlmutató megoldatlan problémával – az általános (család) szociológiai elméletek hiányával. Ez nem pusztán elvi kérdés. Jó látható például, hogy az együttélési formák pluralitását számos kutatás bemutatja, leírja, de – akár csak középszintű – magyarázatokkal csak esetlegesen szolgálnak.⁷ Továbbra is nehezen megoldható probléma a mikro- és makroszintek, a kvantitatív és kvalitatív kutatások összeillesztése.

⁷ A helyzetet tovább színesítik a nemzeti családszociológiák. Hogy csak néhány ismertebb példát említsék, a francia családszociológiai szakirodalmában több probléma is hosszan tartó vitát váltott ki: a család mint intézmény hanyatlása – Louis Roussel *La famille incertaine* című könyve kapcsán (Roussel 1989) –, az élet-/házastársi vagy a szülő-rokon kapcsolatok kutatásának prioritása, illetve az állam egyre növekvő szerepe a családok életében. Az angolszász családszociológiában a *privacy* témaköre – a bizalom, a szolidaritás, az egyezkedések, kompromisszumok, a kommunikáció – a legmeghatározóbb, a német családszociológia pedig a családformák pluralizációja, a generációs transzferek, posztadoleszcencia, a szocializáció iránt érdeklődik különösképpen.

A diszciplína jelenkori sajátossága ugyanakkor, hogy a szociológiai szakirodalomban a családszociológiai vonatkozás sokszor közvetett, úgy, hogy a család egyre gyakrabban válik általános szociológiaelméleti – de akár módszertani vagy konceptuális – reflexiók példatárává. Mikroszinten a család a személyes identitás felépítésének, makroszinten pedig a társadalmi változások bemutatásának privilegizált terévé vált. A családi szocializáció, a bizalom felépülése, az intim kapcsolatok, a szerelem, a szexualitás számos kortárs elmélet központi fontosságú elemévé vált: Anthony Giddensnél a reflexivitás és identitás (Giddens 1991; 1992), Ulrich Becknél a kockázat és bizonytalanság (Beck 2003), Zygmunt Baumannál a cseppfolyós modernitás és individualizmus elméleteiben (Bauman 2003), továbbá Niklas Luhmann rendszerelméletében (Luhmann 1997), Eve Illouznál pedig a fogyasztói társadalom és kapitalizmus összefüggésében (Illouz 1997; 2008).

Az utóbbi évtizedek jelentős családszociológia-történeti változása, hogy miközben sokáig a hagyományok és a társadalom újratermelésének eszközeként tekintettek a családra, az utóbbi három-négy évtizedben éppen ellenkezőleg: a változásnak, a normák és értékek átalakulásának vizsgálati terepévé vált. Ez a szemléletbeli változás valószínűsíthetően nem kevés szerepet játszott – és játszik – a családszociológia diszciplináris újrafelvirágzásában.

Hazai családszociológiai kutatások az 1970–1980-as években

Jóllehet, a kutatásnak nem célja a korszak hazai családszociológiájának teljes feltárása,⁸ az adaptáció kontextusának bemutatásához elengedhetetlen a diszciplína intézményesülésének vázlatos, releváns tényezőket felvonultató ismertetése. Míg a család morfológiájával, a demográfiai folyamatokkal foglalkozó kutatások a KSH-ban megszokás nélkül folytak, a családszociológiát létre kellett hozni. Már maga az aldiszciplína is nyugati hatásként jött létre, a terület két meghatározó kutatója nyugat-európai útja során szembesült a családra vonatkozó kutatások elkülönülten létező tudományos mezőjével. A hetvenes évekre az egyik legelismertebb hazai társadalomkutatóvá váló Cseh-Szombathy László 1969-ben ismerkedett meg a Nemzetközi Szociológiai Társaság Családszociológiai Bizottságának elnökével, Jan Trosttal. E kapcsolat tette lehetővé, hogy találkozhatott a családkutatás akkori legkiválóbbjaival, akik közül többel szakmai és baráti kapcsolatba is került. A hazai családszociológia másik meghatározó személyisége, Somlai Péter szintén egy nyugati tanulmányút

⁸ A tanulmányban foglaltak messze nem adnak teljes körű leírást, a fejezet a kutatás első éveinek eredményeit ismerteti.

során látta meg a területben rejlő lehetőségeket.⁹ A jelenség nem volt egyedülálló, Ferge Zsuzsa is egy külföldi, eviani konferencián szembesült a szociálpolitika különálló tudományos szakterületként való létezéséről 1966-ban.¹⁰

Nyugati hatás a KSH-ban¹¹

Nyugati hatás tekintetében a KSH kivételes hely volt. Egyfelől a Rákosi- és a Kádár-korban is egyedülálló személyi és szakmai kontinuitás jellemezte – melyről a harmincas, negyvenes években is aktív kutatók korszakbeli, *Demográfiában* megjelent tanulmányai is tanúskodnak –, másfelől kiemelkedő nemzetközi beágyazottsággal rendelkezett más tudományos intézetekkel összehasonlítva. Számos visszaemlékezés emeli ki a KSH-ban foglalkoztatottak kiváló szakmai tudását, nemzetközi elismertségét, ami részben annak volt köszönhető, hogy a KSH vezetői, Péter György és Szabady Egon össze merték gyűjteni a „flekkeseket” (Cseh-Szombathy 2000), azaz olyan tehetséges embereknek adtak munkát, akiket a rendszer politikai tevékenységük miatt partvonalra tolt, vagy munkanélkülivé tett.

Éppen nemzetközi híre és beágyazottsága mentette meg Népesedéstudományi Kutatóintézetet az átszervezéstől/felszámolástól az 1960–1980-as években is.¹² Mint Bódy Zsombor kutatásából kiderül, az NKI fenntartása melletti érv volt

⁹ Somlai Péter számára a Ruhr Egyetemen (Bochum, NSZK) tartózkodást, kutatás a Humboldt-ösztöndíj tette lehetővé, 1976-ban. A „területben rejlő lehetőségek” egyike volt az autonóm kutatás lehetősége is, erről még később esik szó.

¹⁰ Ezeknek az aldiszciplínáknak a leválása előbb-utóbb (inkább utóbb...) valószínűleg e találkozások és felismerések nélkül is megtörtént volna, mégis azt gondolom, hogy egy ekkora ország kicsi tudományos közegében nagyon sok múlik egy-egy személyen. Sem a mai szociálpolitika, sem a mai családszociológia nem így nézne ki, ha Ferge Zsuzsa és Somlai Péter nem találkoztak volna ezeknek a területeknek az intézményesülő nyugati mintáival és eljárásaival.

¹¹ A KSH-ban 1968-ban jött létre a Népeségtudományi Kutatóintézet, ezen belül különböző kutatócsoportok, majd osztályok, ahol családszociológiai kutatások is zajlottak. Természetesen a családszociológiát nem mindig lehet (és érdemes) szigorúan elkülöníteni más területektől, a Társadalomstatisztikai Osztályon például Ferge Zsuzsa rétegződéskutatásai is összekapcsolódtak a témával.

¹² A termékenységet meghatározó tényezők úgynevezett TCS (termékenység, családtervezés) kutatásai a Nemzetközi Családtervezési Szövetség programjához (IPPF) is kapcsolódtak. Mint Bódy Zsombor megjegyzi, nem mellékes, hogy ennek az ENSZ-hez és az UNESCO-hoz is jól becsatornázott nemzetközi szervezetnek Szabady Egon volt az egyik vezetője (aki egyébként fontos pozíciókat töltött be az ENSZ statisztikai szervezetében is) (Bódy, 2016: 281). Az IPPF programjai nemcsak a hazai kutatások finanszírozását segítették elő, hanem a szervezetben a közép-európai szereplők viszonylag önálló mozgástérrel is rendelkeztek – más fejlődő területekhez hasonlóan egyébként (erről: Melegh 2000, idézi Bódy 2018: 280).

mind a két esetben, hogy úttörő és egyben egyedülálló szerepet töltött be a szocialista országok demográfiai kutatásaiban, „mert más baráti országban ilyen intézmény – főleg ilyen nemzetközi kapcsolatrendszerrel és elismertséggel – nincs, és így az egész szocialista tábor érdeke, hogy legalább Magyarország révén legyen a világ demográfiájában képviselve” (Bódy 2016: 290). A demográfus szakma bizonyos szintű autonómiája abból is kitűnik, hogy kutatási témáit csak részben határozták meg a hazai demográfiai folyamatok, egy részük a nemzetközi kutatási tendenciákhoz vagy éppen a kutatók külföldi kapcsolataihoz igazodott.¹³

A recepciótörténet és a nyugati irodalmakhoz történő hozzáférés tekintetében a KSH könyvtára – mely külön intézményként működött –, szintén egyedülálló volt.¹⁴ A hatvanas években csak a demográfia tárgyköréhez kapcsolódóan húsz „tőkés” folyóiratot járattak, 1980-tól több mint 200 külföldi szakmai lapot.¹⁵ 1970 körül már jöttek be külföldről a különböző, főleg közgazdasági kiadványok katalógusai. Ezekből kellett kijelölni, hogy miket vegyünk meg. Más budapesti szakkönyvtárakban megnézte a párttitkár meg a szakszervezetis, mi jön be Nyugatról. Itt a kutya sem foglalkozott ezzel. Egyrészt nem ismerték a nyelvet – úgy tettek, »mintha«, de nem néztek utána. Másrészt hozzá voltak szokva a külföldi cseréhez; általában így jött be, amire a magyar államigazgatásnak szüksége volt. A külföldi statisztikákat persze nem adhattuk oda akárkinek. Aki olvasni akarta őket, elment az igazgatóhoz, és pecsétes engedélyt kért. A »puha diktatúra« korában mindent megkaptunk, amit jónak találtunk.¹⁶ Pénzünk volt, mert a KSH adott arra, hogy a kultúrát, főleg a szakirodalom behozatalát támogassa. Minden jött: statisztika, közgazdaságtan, szociológia, gazdaságföldrajz, szociálpolitika. Előfizettük az amerikai egyetemek statisztikai meg közgazdasági tanszékeinek jegyzet-sorozatait. Andorka Rudolfból vagy Szelényi Ivánból nem lett volna az, aki, ha nem ide kerül. Itt ültek a tűz közelében, mindenhez hozzájutottak” (Leölkes 2012).

¹³ A hetvenes évek végétől, a nyolcvanas években a helyzet némileg változott; ekkor egyes osztályokat megszüntettek, bizonyos újonnan kinevezett vezetők elődeiktől eltérő vezetői stratégiái és szellemisége miatt többen más munkahelyet kerestek (például Cseh-Szombathy László), a családszociológia kutatások (NKI) és a könyvtár finanszírozása pedig jelentősen csökkent.

¹⁴ A könyvtár igazgatója, Dányi Dezső alkalmazta Bibó Istvánt és Andorka Rudolfot (de másokat is), Bibó éppen a külföldi könyvbeszerzés felelőse volt egy ideig.

¹⁵ A lapok fele angol nyelvű volt, 11%-a német, 9%-a francia 10%-a kétnyelvű (angol–francia, francia–német), 6%-a orosz, 11%-a egyéb (Csahók 1986).

¹⁶ Megrendelték például Nona Glazer-Malbin szerkesztette *Old family/new family* könyvet (Glazer-Malbin 1975), melyre Cseh-Szombathy László hivatkozik is a párkapcsolati intimitás kapcsán. A könyvet előzetesen valószínűleg senki nem ellenőrizte le, a fejezetek több mint fele homoszexuális párok és családok körében végzett kutatásokat ismertető tanulmány.

A nyolcvanas évekre az érezhető pénzhiány következtében egyre nagyobb jelentőségűvé vált a könyvtár külföldi cserekapcsolat-rendszere. Ennek köszönhetően tudta beszerezni a KSH a külföldi hivatalos statisztikai adatok nagy részét, amihez természetesen felajánlható saját anyagokat kellett előállítani, egy részüket idegen nyelven is (de legalább a táblázatokat lefordítani). A nyolcvanas években így évente 2000–2500 mű érkezett külföldről (cserében 2500–3000 ment ki) (Csahók 1986).¹⁷ Noha a szociológiai periodikák szempontjából a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (FSZEK) volt a legjobban felszerelt hazai gyűjtemény,¹⁸ a KSH fő vonzerejét (a kötelező példányok biztosításán túl) az adta, hogy valamennyi kiadványa nyilvánosan hozzáférhető volt.

Külföldi szakirodalomhoz más kutatóközpontban is hozzá lehetett férni. 1969-ben az MSZMP KB határozata nyomán felállt Lakos Sándor vezette Társadalomtudományi Intézetben nemcsak jó pár klasszikus (Durkheim, Max Weber, R. K. Merton, W. Mills, Lukács György), hanem a legaktuálisabb (nyugati, akár kritikai) műhöz is nemcsak hogy hozzá lehetett férni, hanem egymás között szabadon meg is lehetett vitatni. „Rengeteget tanultunk, olvastunk, vitatkoztunk folyamatosan ösztönözve egymást is. Széll János barátunk a Gramsci Intézetben tapasztaltak nyomán az eurokommunizmust, az olasz kommunista pártnak a miénkhez képest sokkal nyitottabb szemléletét közvetítette. A német szakmai irodalommal Papp Zsoltan keresztül ismerkedtünk; ő Németországot járta, figyelte. Egyáltalán, ki tudtunk tekinteni Magyarország határain túlra, Kelet-Európa egészére, de jelentősen a Balkánra is, Polónyi Péter kollégánk révén Kínára, s egy idő után a spanyolul olvasók és Latin-Amerikába eljutók segítségével még a másik földtekére is. Az Egyesült Államokról meg minél többet tudni magától értetődő kíváncsiság volt. Ez vezetett engem is Kaliforniába, amikor ott egy évig Amerikát tanulhattam. Mondhatni habzsolunk az ismereteket; igen nagy adagokban a szép irodalmat is. Kivételes lehetőségeink miatt módunkban állt sokfelé tájékozódni. S tekintve, hogy az intézet alapvetően interdiszciplináris összetételű volt, nagyvonalúan túltettük magunkat az úgynevezett tudományos határokon” (Gombár 2012, idézi Szabari – Kovács – Lénárt 2019). Mindebből ugyanakkor „semmi nem

¹⁷ 1985-ben a könyvtár 418 külföldi intézménnyel áll kapcsolatban (ebből 60% európai, 12% észak-amerikai, 14% ázsiai volt, a cserekapcsolatban álló intézmények 70%-a szocialista, de 46 nemzetközi szervezet is volt közöttük). A könyvtár 130 ezer darabos statisztikai gyűjteménye széles körű válogatása, történetisége miatt Európában is egyedülálló volt (Csahók 1986: 521–522).

¹⁸ A FSZEK 1970-től 1982-ig 80-ról 160-ra növelte külföldi lapjainak számát, ugyanakkor a diszciplína specializálódásával nem lehetett lépést tartani: a hetvenes évek végén már 550 szociológiai lap működött világszerte. A specializálódásnál is komolyabb problémát jelentett a folyóiratok nagymértékű drágulása (Remete 1980: 59–65).

mehetett ki”, megszerzett tudás egészen „zártkörű” szociológiai tudáshoz vezetett (Kalmár 2014: 317).¹⁹ A Társadalomtudományi Intézetben nem folyt családszociológiai kutatás, ugyanakkor az itt megismert szerzőket később számos helyen szélesebb körben tanították (például Ferge Zsuzsa, Kulcsár Kálmán, Szelényi Iván, Pataki Ferenc, Huszár Tibor), ami a családszociológiai és életmód-kutatásokra is nagy hatást gyakorolt.²⁰

A családszociológia kutatások harmadik színtere az egyetemi közeg, egészen pontosan az Eötvös Loránd Tudományegyetem²¹ volt. Szalai Sándor negyvenes évek óta tartó erőfeszítései a szociológiai kutatás és oktatás intézményesítése érdekében csak 1970-re jártak sikerrel.²² Ekkor alakult meg az ELTE-n az első szociológiai tanszék Huszár Tibor vezetésével, ezt követte rövidesen egy másik alapítása a Marx Károly Közgazdasági Egyetemen (ma Corvinus) Andorka Rudolf vezetésével.²³ Az egyetemek szerepe a nyugati ismeretek diffúziója szempontjából különösen fontos. „Azt hiszem, hogy nyolcvankettőben már egy spec. koll.-t hirdettem az egyetemen, aminek nagyon nagy sikere volt. Szóval nagyon sokan... alig értünk el. Pedig az a spec. koll. a kommunikatív cselekvés elméletéről szólt, és abban semmi más nem volt, mint hogy én fejezetről fejezetre ismertettem a Habermas nagy művét. És jöttek oda olyan hallgatók is, akik soha életükben nem olvastak se Hegelt, se George Herbert Meadet, se Durkheimet, tehát azokat a szerzőket, akik ugye a döntő szerepet játsszák ebben a könyvben, és mégis, nagyon foglalkoztatta ez őket. Ebből a spec. koll.-ból nőtt ki aztán az a magyar nyelvű kötet, ami mindmáig használatos” (Interjú Somlai Péterrel, 2010). A speciális kollégiumként meghirdetett kurzusokat nem csak szociológushallgatók vették fel, bejártak újságírók, pedagógusok, népművelők, más bölcsészeti tárgyakat tanulók.

Az egyetemi mező a nyugati módszerek elsajátítására (és gyakorlására) is lehetőséget adott. Cseh-Szombathy visszaemlékezéséből kiderül, hogy még az 1980-as években is a másfél évtizeddel korábban a Paul Lazarsfeldtől Bécsben tanult

¹⁹ Lakos Sándor felismerte, hogy a valóság feltáráshoz elengedhetetlen bizonyos fokú autonómia biztosítása a kutatóknak, ugyanakkor minden kikertülő anyagot erősen cenzúrázott vagy letiltott (ehhez lásd Kalmár 2014: 317).

²⁰ Fontos megjegyezni, hogy az intézmény által 1972-ben alapított *Szociológia* című folyóiratnak Cseh-Szombathy volt a főszerkesztője, illetve az intézményen keresztül jött létre 1978-ban a Magyar Szociológia Társaság (MSZT) Szalai Sándor elnöklétével.

²¹ További utánajárást igényel, milyen más családszociológiai kutatások folytak más egyetemeken, különösen a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen.

²² Erről részletesen: Szabari 2012; 2015.

²³ Nemcsak a demográfusok fájdalma, hogy a demográfiai stúdiumok csak nagyon esetlegesen jelentek meg a hazai felsőoktatásban.

empirikus módszereket tanította (Interjú Cseh-Szombathy Lászlóval, 2000).²⁴ Somlai Péter bochumi tartózkodása alatt tanulta meg, hogyan lehet a hallgatókat is bevonni a kutatásokba, hogyan és milyen ellentételezéssel (tanulmányi eredménybe beszámítás, ösztöndíj) várható el tőlük szakmai, kutatói teljesítmény. Somlai két évtizeden át tartó, híressé vált Családmográfiai kutatása a Ruhr Egyetemen látott, a diákok aktív részvételére építő módszerrel valósult meg.

Az egyetemi képzés elindításával egy időben, szintén Huszár Tiborhoz köthetően indult el a Társadalomtudományi Könyvtár sorozat (erről részletesen Lénárt 2011). A sorozatban 1991-ig 52 könyv jelent meg, ebből 32 volt nyugati (és emigráns magyar) szerzőségű, a szociológiai vonatkozású szerzők között volt Pierre Bourdieu, Herbert Marcuse, Max Weber, George Simmel, Ferdinand Tönnies, Robert Merton, George H. Mead, Jürgen Habermas. A kezdetekben nagyon ügyeltek a „megfelelő” arányra – az első évben megjelenő Habermas-kötetet természetesen megelőzte a szovjet Grusin közvélemény-kutatásról írt munkája –, ami az idők során a nyugati szerzők javára módosult. Lénárt András kutatásából kiderül, hogy a nyugati kötetek megjelentetése drágább is volt, nemcsak a jogdíjak, hanem a nagyobb apparátust miatt, hiszen ezeket a „kapitalista” műveket megfelelő elő- vagy utószóval kellett ellátni, amely egyértelműsíti a hazai olvasók számára, mit hogyan kell érteni. „A TtK sorozat nem döntögetett tabukat, csupán – az eredeti intencióknak megfelelően – réseket ütött a nyugati társadalomtudomány eredményeinek beáramlása számára. A Kossuth Könyvkiadó zárt terjesztésű, számozott példányú sorozata sokkal kényesebb művek megjelentetésére vállalkozott, igaz, ott a »kiadhatatlan« könyveket adták ki” (Lénárt 2011).

A szociológia intézményesülése és professzionalizációja – szovjet hatásra?

A professzionalizáció lehetett volna belső fejlődés eredménye is, de nem egészen az volt. Egyfelől tudható, hogy 1969-ben az SZKP (Szovjet Kommunista Párt) vezetősége tudománypolitikai változásokat sürgetett. Az úgynevezett moszkvai program nemcsak a tudományos kutatások felgyorsítását, hanem ezek társadalmi szerepének növelését is célul tűzte ki. Ennek megfelelően 1969 után a vizsgálandó témák körét is átszabták, de ennél jóval jelentősebb volt a megfelelő tervezettséghez alapot adó *valóság* feltérképezésének legmagasabb körökben megfogalmazott

²⁴ A programot Szalai Sándor szervezte, Cseh-Szombathyn kívül tudomásom szerint még Ferge Zsuzsa és Surányi Bálint vettek részt (Interjú Somlai Péterrel, 2019).

szándéka, amelyhez már a szociológia hozzájárulásával is kalkuláltak. Az igazgatás optimalizálása, a hatékonyság, a struktúraváltozás kívánatos trendjeinek alakítása érdekében bevezetett (vagy bevezetni vágyott) tudományos technológiai kényszer a vezetést is tovább szekularizálta és professzionalizálta minden szinten, és a tervezés „kihelyezéseivel” involválta a gazdasági, tudományos és társadalmi szereplőket is. A szocialista országokban mindenhol több új, nagy központot létesítettek például az „alkalmazott” szociológia kiépítéséhez és „megfelelő” irányításához is, de Magyarország ebben különbözött a többiektől, itt a már meglévő tudományos kapacitásra építettek, a korábbi szakértők bevonásával.²⁵ A többi szocialista országtól eltérően tehát a cenzúrát sem nagy központokból igazgatták, hanem delegálták ezt az alsóbb szintekre, erről tanúskodnak a folyóirat és könyvkiadás eljárásai, illetve – nem utolsósorban – az öncenzúra széleskörűen elterjedt gyakorlata (Kalmár 2014: 297; Takács 2005).

A szociológia – legalábbis részben – külső hatásra történt professzionalizálódásának koncepcióját erősíti továbbá, hogy Szalai Sándor évtizedeken keresztül küzdött hiábavalóan a szociológia intézményesítéséért és a szociológiai képzés megteremtéséért, valamint, hogy korábban a professzionalizáció stratégiája kudarcot vallott. A kontextus természetesen különbözött – és éppen ez a lényeg –, amikor 1963-ban Hegedüs András az autóchton kritikai marxista szociológia megteremtésével kampányolt, sikeresebben illeszkedett a modernizáció, fejlődés propagandájához, mint Szalai a professzionalizációs stratégiával (például Szalai 1961; 1962: a vita elemzését lásd Szabari 2004).²⁶ Akkor az önmagában vett szakmai tudás, a valóság feltárásának hatékonysága, a tudományosan megbízható módszerek alkalmazása nem volt elég vonzó és magasan értékelt, ahogyan Szalai Sándor személye sem, noha nemzetközi kapcsolatrendszerét széleskörűen kihasználta szűkebb és tágabb tudományos környezete.²⁷

²⁵ Valószínűleg ennek a többközpontúsági elhatározásnak lett eredménye az MTA Szociológiai Intézetének ellensúlyozására 1969-ben létrehozott Társadalomtudományi Intézet. Az alapítás nyilvánvalóan összeért az itthoni változásokkal: 1968-ban tett korcsulai nyilatkozattal, Hegedüs András eltávolításával az intézet éléről, a filozófuspererekkel, az 1973-as kizárásokkal (Kalmár 2014: 319–325).

²⁶ A kritikai „marxista szociológia” megteremtése, amely Hegedüsnek a hatvanas évek elején még lehetőséget és a versenytársával – Molnár Erik történelmi materializmusa, Szalai Sándor professzionalizációs stratégiája – szemben munióit adott, 1968 után éppen kritikai mivolta miatt már gyanússá vált (Szabari 2011).

²⁷ Szalai erőfeszítései ellenére Hegedüs András kapott megbízást az 1963-ban megalakult MTA Szociológiai Kutatócsoport vezetésére, Szalait pedig nemzetközi szakmai aktivitásának köszönhetően 1966-ban New Yorkba, az újonnan létrejövő ENSZ Kutatási és Oktatási Intézete (UNITAR) kutatási igazgatóhelyettesének hívták meg, ahol hat éven keresztül dolgozott. 1972-ben jelent meg *The Use of Time* című munkája, mely egy általa vezetett, 12 országra kiterjedő nemzetközi

A nyugati módszerek átvétele tehát már a hatvanas években felmerült, Szalai Sándor többször érvelt a nyugati módszerek nélkülözhetetlensége mellett, hiábavalóan (Szalai 1961; 1962; Szabari 2012; 2015). A professzionalizációs stratégia sikere nagyban függ(ött) a külső (politikai és gazdasági) kontextustól is – erre a kilencvenes évek szociológiája is jó példa. A Kádár-kor szociológiájának szociológiatörténeti megítélését ugyanis éppen azok a kilencvenes évekbeli értelmezések határozzák meg, mely korszak a (nemzetközi tudományos munkamegosztásba is bekapcsolható) professzionalizmus hívószavával kívánta újrendezni a hazai szociológiai mezőt. A kilencvenes évek tudományfelfogását sokkal inkább meghatározták a módszertani szempontok, elsősorban a kvantitatív technikák alkalmazása, amely alkalmazkodóképes, hatékony, széleskörűen alkalmazható, de legfőképpen a nemzetközi tudományos életbe bekapcsolható. Az utókor (?) ilyen perspektívájú értelmezése jellemezte dilettantizmussal a hatvanas évek, professzionalizmussal a hetvenes évek szociológiáját. Miközben valóban fennáll az az első látásra paradoxonnak tűnő helyzet, hogy a bezárkózó, bemerevedő politikai rendszer segítette az intézményesedés folyamatát és a külföldi hatás befogadását elősegítő professzionalizációt (Szabari – Kovács – Lénárt 2019),²⁸ kijelenthető, hogy a hetvenes évek eredményei nem jöhettek volna létre a hatvanas évek „dilettáns” működése nélkül. Nyilvánvaló, hogy a hatvanas évek szocialista országaiban egészen más körülmények között kutathattak (és publikálhattak) a társadalomtudósok, de úgy vélem, ez elsősorban nem a (nyugati) módszerek nem ismeretéből vagy akár negligálásból eredt, hanem a célkitűzések (egy átfogó, eredeti marxista ideológia által meghatározott szociológia megteremtése) és az ehhez rendelt módszer (áttekintő interdiszciplináris) kijelölésből és az ebből folyamatosan adódó bizonytalanságokból.²⁹

A hazai családszociológia eredményei

A hazai családszociológia első meghatározó – korszakindítónak is tekinthető – műve az 1971-ben Lőcsei Pál szerkesztette *Család és házasság a mai magyar társadalomban* című könyv volt (*Család és házasság* 1971). A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónál megjelent kötet előszava nem hagyja szó nélkül az 1960-as évek kutatási előzményeit,

összehasonlító időmérleg-kutatás összegzése volt (Szalai 1972; 1978), és amely lehetőséget adott többek között néhány magyar szociológus számára egy nemzetközi kutatásban való részvételre is (Szabari 2011).

²⁸ Amely reakció a demográfiában is lezajlott, mint később látni fogjuk.

²⁹ A hatvanas évek szovjet szociológiai kutatásainak újraértékeléséről lásd: Mespoulet 2007; Rimachevskaia – Prokofieva 2007; Titarenko – Zdravomyslova 2017.

sőt Lőcsei arra is felhívja a figyelmet, hogy család morfológiai kutatási irányzata már jó három évtizede intenzív itthon a népességfogyás problémája miatt. A családszociológiai elméletek terén azonban van hova fejlődnünk, pedig ezek a koncepciók elengedhetetlenek a folyamatok előrejelzéséhez.³⁰ A hazai örökség tudományos folyamatosságának kihangsúlyozása mellett azonban fontos szerepe van a diszkontinuitásnak is, mely a korszakban egyet jelent az újítással: az új, szocialista korszakot jellemző új (szocialista) tudományossággal. Ez utóbbi – a moszkvai programhoz illeszkedő – *valóságot* feltáró empirikus kutatás, amelyhez természetesen „nem lehet nyugati, »Lajtán túli« elméleteket importálni, függetlenül magunkat a hazai tényektől” (Lőcsei 1971: 10). A hazai családszociológiának is „végig kell járnia az építkezést”, ami nem lesz könnyű, hiszen olyan kutatási területről van szó, ahol az emberek intim szférájába kell belépni, ahol különösen nehéz az operacionalizálás feladata, noha a megszerzett adatok a „számítástechnika eszközeivel »bizonyosságokra« válthatók”. Az elméletalkotáshoz mindenekelőtt terep- és tényismeret szükséges, nemcsak a szociológia, hanem a pszichológia és a demográfia területéről is.

A kötet első tanulmánya kötelességszerűen Kulcsár Kálmáné,³¹ aki a család változását okozó egyetlen tényezőként jelöli ki a társadalmi erők hatását. Kulcsár tanulmányában – némileg meglepő módon – éppen arra az ötvenes években új szakaszba lépett ivádi izolátumkutatásra hivatkozik, amelyben a bodrogi közeli né-

³⁰ Cseh-Szombathy László két évvel később írt tanulmányában is arra hívta fel a figyelmet, milyen fontos változás következett be a (nemzetközi) családszociológiai irodalomban az elméletek jelentőségének megnövekedésével. Noha, továbbra is az empirikus vizsgálatokról készült beszámolók voltak túlsúlyban a publikációk között, mégis az elméleti érdeklődés fokozódása adta meg a hetvenes évek családszociológiájának jellegét (Cseh-Szombathy 1973).

³¹ Kulcsár Kálmán az 1968-ban, a korszakai nyilatkozatot követően az MTA Szociológia Kutatóintézet éléről eltávolított Hegedüs András utódja volt, a korszak szociológiai mezőjében jelentős pozíciókkal és befolyással rendelkezett. Kulcsár a külső hatások befogadásáról írt tanulmánya (*A magyar szociológia történetiszemléletéről. Gondolat a külső minta jelentőségéről*, Kulcsár 1984) különösen érdekes a befogadástudomány szempontjából. Kulcsár a század eleji szociológia és a harmincas évek népi mozgalmának tanulságaként arra a következtetésre jut, hogy sem a nyugati elméleteket és módszereket hazai viszonyokra adaptálni próbáló „mintakövető”, sem „az endogén erőkre támaszkodó társadalomalakításban és – ezzel összefüggésben – a külső mintákkal szembeni védekezésben” feladatot látó „mintateremtő” szociológia nem lehet sikeres, csakis a két irányzatot ötvöző „harmadik utas” modell. Kulcsár szerint a modernizálódás akkor lehet sikeres, ha a külső ösztönzők, a külső körülmények megváltozásakor, a korábbiakra alapozva biztosított a további fejlődés (Kulcsár 1984, 10). A hazai szociológia már hatvanas években megtalálta a helyes egyensúlyt – írja Kulcsár (aki 1965–1966-ben ösztöndíjjal a Columbia és a Berkeley Egyetem vendégkutatója is volt), amely kijelentés nyilván nem független a (szovjet és magyar) politikai vezetés regionális sajátosságok (felismerésétől a hatvanas évek végétől (Kalmár 2014: 310). A nyolcvanas években pedig, a sajátos magyar szocialista reformpolitika kibontakozásával egy időben szinte magától értetődő volt a szociológia sajátos magyar útjának kijelölése (Kulcsár tanulmányának szociológiai történeti szerepéhez lásd még Szabari 2011).

pesség humángenetikai, biodemográfiai és szociodemográfiai vizsgálatát végezték – német, mainzi és brémai (!) együttműködéssel – hazai történészek, szociológusok, demográfusok és orvosok. Az antropológiai jegyekben megmutatkozó genetikai öröklés egyértelműen a harmincas, negyvenes évek „kutatási” érdeklődési irányát vitte tovább.

A kötet úttörő jellegét mutatja Szalai Júlia tanulmánya (Szalai 1971), amely egyfelől a nők alsó rétegeit sújtó kettős teher problémájáról beszél, ami teljesen ellehetetleníti a nők tanulási, mobilitási lehetőségeit. Hiszen minél szegényebb valaki, annál kevésbé jut hozzá a háztartási terheket megkönnyítő szolgáltatásokhoz, berendezésekhez, annál jobban beleragad a munka mellett végzett háztartási feladatok ellátásába. Szalai Konrád György és Szelényi Iván lakástanulmányára is hivatkozik, amelyben arról a munkásréteget háttérbe szorító jelenségről írnak, ami az államilag támogatott lakásoknál érvényesült. A lakástanulmányban is szereplő eredmények inspirálták a szerzőpáros *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című munkáját, amely miatt 1974-ben a szerzőket letartóztatták és kivándorló útlevelet ajánlottak fel számukra (Konrád – Szelényi 1978).³² Varga Károly tanulmánya szintén nem érdektelen a nyugati hatásvizsgálat számára, mivel jó példája annak, hányan dolgoznak (és hivatkoznak) a hazai szintén eredménytelen Szalai Sándor által – Bécsből, az UNESCO égisze alatt – megszervezett nemzetközi életmódkutatásban (Szalai 1972; 1978). Varga Lőcsei Pál és König kutatása nyomán azzal a ténnyel szembesíti az olvasókat, hogy a szocialista országokban több a válás, mint a nyugat-európai tőkés országokban, ennek magyarázatára azonban nem vállalkozik.³³ A kötetben olvashatók még Andorka Rudolf, Buda Béla, Kiss Judit tanulmányai, amelyek a család és deviancia összefüggéseit tárgyalják, sok esetben klaszszikussá vált nyugati szerzőket ismertetve.

A KSH Népeségtudományi Kutató Intézetben 1975-re fogalmazódott meg az a kutatási projekt, amely az otthonon kívül végzett munka szerepét vizsgálta a női életút különböző szakaszaiban. Elsősorban a munkavállalás és a családi szerepek összeegyeztetését, ennek nehézségeinek feltérképezést tűzte ki célul a program a demográfiai és a szociológiai életrajz módszerének egyesítésével (Molnár 1977). A program a korszak családszociológiai tanulmányainak ismeretében kissé megké-

³² Konrád György a belső emigrációt, Szelényi az emigrációt választotta.

³³ „König professzorról” – René Königről, az úgynevezett kölni iskola megalapítójáról – annyit tudunk meg, hogy a szerző Kölnben találkozott vele, keresztnévét sem említi a tanulmány. Az is felmerült bennem, hogy Varga jegyzetelési „technikája”, azaz a hivatkozott nyugati szerzők bibliográfiai adatainak teljes negligálása tudatosan történt.

settnek tűnik, de talán épp ez az egyik fő ok: ekkorra Márkus Mária,³⁴ Ferge Zsuzsa, Koncz Katalin, Szalai Júlia³⁵ tanulmányai olyan, a politikai vezetés számára is kellemetlen kérdéseket jelentettek meg – a nem csak szakmai – nyilvánosságban, mint a kettős terhelés kapcsán megfogalmazott fizetett/fizetetlen (azaz kizsákmányoláson alapuló) munka problémája, a háztartási munka társadalmasításának bukása, ebből kifolyólag az egyenlőtlenség növekedése a nők között (a kettős terhelésből adódóan éppen a munkásosztály szakad le jobban lehetőségeit illetően), a „férfiak »testére szabott« munkahelyi, vezetői pozíciók”. Érzékletes szövegekben jelenítették meg a – későbbi kifejezéssel – üvegplafon-jelenséget,³⁶ leszögezték a női emancipáció elakadását, a hagyományos nemi szerepek továbbélését, a nők otthontartásának („anyabér”/GYES) negatív következményeit. Márkus Mária egyenesen az amerikai női életútmodell hazai megjelenését jósolja az amerikai társadalommal vont párhuzamok – deperszonalizált társadalom, az intim kiscsalád elterjedése, a gyermek(ek) megszületését követő hosszas otthonmaradás, a nemi egyenlőtlenségek reprodukciója – alapján (Márkus 1970).³⁷ A legbotrányosabb tézist azonban Heller Ágnes és Vajda Mihály fogalmazta meg szintén 1970-ben, amikor az autoriter polgári családtípus felváltására, a család válságából kivezető utat a kommunában jelölték ki (Heller – Vajda 1970).³⁸

A felső utasításra megszülető projekt ugyanakkor egybeesett a nemzetközi Nők Éve meghirdetésével, amelynek témája: „A nők és a döntéshozatal: egy társadalmpolitikai prioritás” volt. A női munkavállalás és családi szerepek kutatását az is

³⁴ „Saját kutatásaimban a család problematikája elsősorban mint a nő-emancipáció egyik alapvető térréuma jelent meg...” (Márkus 1974). Márkus Bourdieu nevének említése nélkül a habitus és a diszpozíciók elméletének keretében értelmezi a hazai női szerepek problémáját. „A szocializációs folyamat sikerességének elengedhetetlen feltétele, hogy az ezen keresztül elsajátított ismeretek és sémák praktikus relevanciával bírjanak az új generáció számára, azaz ténylegesen alkalmazhatók legyenek nemcsak a családon belül, hanem azon túl, a más emberekkel és más szituációkkal való konfrontációban is. Ez azonban feltételezi a viszonyok és szituációk bizonyos stabilitását, állandóságát mind a társadalomban mind pedig magán a családon belül” (Márkus 1974: 227).

³⁵ Molnárné Venyige Júlia később a női munkavállalás történetére vonatkozóan publikált több tanulmányt.

³⁶ Miközben Kádár János éppen bizonyos szakmák tudatos feminizálását tartotta kívánatosnak (MSZMP KB 65, idézi Kalmár 2014: 303).

³⁷ Az említett folyóiratok szövegkorpuszában átolvasása nyomán Barta Eszterétől gyökeresen különböző következtetésre jutottam, aki azt állítja, hogy a korszak kutatói (*en bloc?*) teljesen érzéketlenek voltak a gender szempontokkal szemben (Bartha 2019: 121). A szerző egy végül nem is publikált kutatási anyagra alapozza a kijelentését, ami 1973-ban a munkásnők kulturális érdeklődését kísérte meg feltárni.

³⁸ Lukács György halála (1973) után Szelényivel együtt a korcslui nyilatkozatot aláíró Heller Ágnes és Márkus Máriát is a kirúgták állásukból, Heller és Fehér Ferenc Amerikába, Márkus Mária és Márkus György Ausztráliába emigrálnak 1974-ben.

motiválhatta, hogy a Szovjetunióban, de különösen Lengyelországban már a hatvanas években számos empirikus kutatást fogantatosítottak a témában, itthon pedig többen a gyermekvállalást nehezítő tényezőként tekintettek a női munkavállalásra.

A hazai családszociológia klasszikusává érő művét Cseh-Szombathy László írta meg *Családszociológiai problémák és módszerek* címmel. A mű 1974-ban készült el, Cseh-Szombathy kandidátusi értekezéseként. A korszak könyvkiadására jellemző, hogy a szöveg csak 1978-ban jelent meg könyv formájában (A Társadalomtudomány Kiskönyvtár sorozatban), illetve az is, hogy a szerzőnek választania kellett, család-szociológiai témájú szöveggyűjteményt vagy összefoglaló szakkönyvet jelentet meg. A kötet bevezetőjében szót is ejt a dilemmájáról, hiszen több, rokon aldiszciplína már remek szövegválogatásokkal jelent meg,³⁹ ugyanakkor egy ilyen válogatás egyfelől nem is tudná megjeleníteni a kortárs családszociológia komplexitását, másfelől nem segítené az olvasót a kutatási irányok, problémafelvetések, illetve a megközelítések hiányosságainak felismerésében sem (Cseh-Szombathy 1978: 6–7).

A szerző tisztában van azzal, hogy a hazai kutatók előtt nem ismeretlenek a kortárs külföldi szerzők munkái, de úgy látja, nagyon esetleges az ezekhez való hozzáférés. A területéről nem készült kielégítő áttekintés, de a hazai kutatók túlzott specializációja szembeütő. Nyílt őszinteséggel ír arról, milyen nehéz itthon a tájékozódás, nincsenek viták, széles körű beszélgetések, részben azért, mert nagyon kis kört alkotnak a kutatók. A külföldi eredményeket erős kritikával használja a szakma, a könyvrecenziókban megfogalmazódó kritikai kifogások különösen jó példái ennek a fogadtatásnak. Természetesen a magyar családszociológiának a hazai problémákkal kell foglalkoznia, akár sajátos kutatási megközelítéseket alkalmazva, ugyanakkor ehhez a külföldi családszociológiai elképzeléseket kell hasznosítania. „A nemzetközi eredményeket szelektíven alkalmazó hazai kutatások kiszélesedése a feltétele annak, hogy a magyar családszociológia minél sokoldalúbban megvilágíthassa a család életének fő problémáit, és megfelelő alapot tudjon szolgáltatni a családot érintő társadalompolitika számára” – írja, egyértelműen felszólítva a hazai kutatókat a nyugati elméletek és módszerek adaptációjára (Cseh-Szombathy 1978: 340). Úgy látja, a hazai vizsgálatok sikeresen összefüggésbe hozhatók a nemzetközi kutatásokkal, mind a kutatási hipotézisek, a saját fogalmi apparátus kidolgozása, az adatvételi technikák átvételében, illetve a sajátos családszociológiai elemzési módszerek alkalmazásában.

E vállalkozás jegyében Cseh-Szombathy kísérletet tesz „az elmúlt 15 év irodalma” – valójában inkább 25 év irodalma – alapján, nagyon alaposan – több mint

³⁹ *Francia szociológia* (Ferge 1971), *A szexuális élet szociológiája* (Kemény 1972), *A deviáns viselkedés szociológiája* (Andorka – Buda – Cseh-Szombathy 1974), majd később *A női nem* (Sullerot 1983).

hivatkozott 400 tétel feldolgozásával – átfogó képet nyújtani a kutatási területről. Kifejezett célja a kutatók orientálása a kutatási témák, megközelítések, alkalmazott módszerek tekintetében, melyhez igen hasznos és rendkívül kurrens módszertani segédletet is mellékel a kötet végén. Cseh-Szombathy tudatosan szelektál, célja a legfontosabb kérdések, problémakörök bemutatása. Nem a családról akar átfogó képet nyújtani, hanem bemutatni, hogyan közelítik meg ezt a családszociológiai megközelítések. Ehhez elengedhetetlen a nagy elméleti paradigmák bemutatása, hiszen ehhez kapcsolódnak a családszociológiai koncepciók is, valamint szükség van interdiszciplináris nézőpontra is. (Ez egyben azt is jelenti – amit a szerző még a kötet szavában egyértelműsít –, hogy a statisztikai adatgyűjtésekhez használt, demográfiában definiált családfogalom – vagy inkább többes számban: családfogalmak! – nem azonos(ak) a családszociológia által alkalmazottakkal.⁴⁰)

Cseh-Szombathy a családi funkciók – reprodukciós, gazdasági, szocializációs, feszültségkezelő, vallásos, politikai stb. – meghatározásával, majd ezek változásának, funkcióvesztésének leszögezésével nyitja a családszociológiai kutatások bemutatását.⁴¹ A kortárs család (változásainak) megragadására szerinte a fejlődéseméleti megközelítés(ek) a legalkalmasabb(ak), amely a család dialektikus szemléletű fel-fogásának terjedését segítik elő. A családon belüli ellentétek vizsgálatához a „marxista családmegközelítés” kiváló eszköz – lehetne: de a szocialista országok családszociológiájának fejlődése jóval elmaradt a szociológia más területeinek fejlődése mögött (Cseh-Szombathy 1978: 28, 31). A nyugati konfliktuselméleti megközelítések ezért szintén hasznosak lehetnek, noha nyilvánvaló, hogy a tőkés és a szocialista társadalmakat jellemző konfliktusok – családon belül és kívül – eltérők. Cseh-Szombathy – mint már említettem – óvatos távolságtartással tárgyalja a konfliktusmodellt, mondván „a szocialista családnak” annyira eltérőek a jellegzetességei, hogy ennek a modellnek csak a módosított változata használható fel. A megjegyzés lehet egyszerűen az adaptáció sajátosságaira történő figyelemfelhívás, vagy fogalmi tisztázás – mint történt a család funkcióinak elemzésekor –,⁴² ugyan-

⁴⁰ Cseh-Szombathy nem hivatkozik a hazai néprajztudomány család kutatásaira. Feltételezésem szerint azért, mert azok hosszú ideig az archaikusnak tartott többgenerációs nagycsaládkutatásokra fókuszáltak. A rendszerváltást követően is megfigyelhető, hogy a hazai etnográfia jellemzően a közben itthon is eredményesen intézményesülő és nemzetközileg is elismert hazai történeti demográfia fogalmait és forrásait adaptálta, és továbbra is a család szerkezet tipologizálására törekedett, más kortárs családkutatási irányzatokat háttérbe szorítva. Erről lásd Csíki 2014; Husz 2000.

⁴¹ Meglepő, hogy a pszichológusok közül Buda Béla, Hajnal Albert éppen ekkor (1973-ban) fedezi fel magának a már nem igazán releváns és elavultnak számító parsonsi rendszerelméletet, és tesznek – sikertelennek minősíthető – kísérletet ennek pszichológiai adaptálására (Buda – Hajnal 1973).

⁴² A marxista szociológusok funkciófogalma is eltér a strukturalista-funkcionalista értelmezéstől, mivel a szocialista családszociológusok célja nem az „örök családi funkciók” megnyilvánulásainak

akkor az is biztos, hogy a konfliktuselmélet erősen kritikai, neomarxista megközelítése nem talált volna kedvező fogadtatásra a hatalom köreiben. A konfliktusok a család belső dinamikája szempontjából meghatározók, kiegészítve mindezt a pszichológia nyújtotta tudással az utánzásról, a külső minták és a nemi szerepek tanulásáról – vö. a magyarul olvasható szöveggyűjteményekkel –, valamint az antropológia – többek között a Parsons-féle statikus nemi szerepeket cáfoló – kutatásaival (Cseh-Szombathy 1978: 34–55).⁴³

A kötet a család fejlődési szakaszainak megfelelően tagolódik alfejezetekre, a gyerekkori szocializáció, a párválasztás, a párkapcsolatok, a házasságkötés, a családi döntések, a szülő-gyerek viszony, az intim kapcsolatok, a házassági (in)stabilitás és válás témákban. A szerző számos, ma is aktuális kérdést felvet, illetve számos olyan elméleti fejtegetéssel áll elő, amelyek fél évszázad elteltével sem veszítettek progresszív jellegükből.⁴⁴ Nyíltan beszél a gyermekvállalás legkülönbözőbb motivációiról (Clifford Kirkpatrick nyomán⁴⁵) és a gyermektelen nők párkapcsolatairól, a párkapcsolati szexualitásról,⁴⁶ a boldog házasságok boldogtalanná válásáról a gyerek megszületése után, a boldogtalanságot vagy válást előidéző konfliktusokról, gyerekverésről és a gyerekekkel szembeni erőszakról.⁴⁷ Az intim közösségek fejezetben a tekintélyelvűség, az engedelmesség, a birtoklás témaköre, a párkapcsolatok kommunikációs problémáit leíró részek a szélesebb olvasóközönségnek is íródtak, amelyek szintén nem veszítettek aktualitásukból. A házasság, együttélés témakörében nemcsak a demográfusokat is izgató – és erőteljesen normatív szemszögből értékelt – házassági (in)stabilitás/válás témakörre fókuszál, hanem a konfliktusoknak a párkapcsolatokban betöltött szerepére, funkciójára.⁴⁸ Ezzel egyszerre szakít

keresése, hanem a szocialista társadalomban működő családok empirikus vizsgálatai alapján állapítják meg azok funkcióit (Cseh-Szombathy 1978: 30).

⁴³ Például Margaret Mead munkásságáról rendszeresen jelentek meg recenziók.

⁴⁴ Sajnos, ez részben inkább saját korunkat jellemzi. Cseh-Szombathy beszámol John Bowlby 1952-ben írt nagy hatású kötődéseméletéről és ennek utóéletéről is, mely részben cáfolta, részben továbbfejlesztette az eredeti elméletet. Az elmélet a mai napig hivatkozási alap a voluntarista natalista koncepciók számára, miközben a hetvenes években már világossá vált Bowlby eredeti tételének hiányosságai és félrevezető következtetései az kizárólagos anya-gyermek kötődéséről (például, hogy a vér szerinti anyai gondoskodástól megfosztott gyermek szükségszerűen valamilyen mentális problémával fog küzdeni).

⁴⁵ A kirkpatricki modellt gondolja tovább Tóth Olga a 2000-es években (Tóth 2012).

⁴⁶ Ideértve a nyílt házasságok, a szexuális partnercsere vagy a csoportsex kérdését, de olvashatunk a Kinsey-jelentésről is. Cseh-Szombathy az intimitás fejezet megírásához használta a már említett homoszexuális családi formákat is bemutató Nona Glazer-Malbin-könyvet (lásd még: 16. lábjegyzet).

⁴⁷ Hazai kontextusban ez utóbbival kapcsolatban Hanák Katalin kutatására hivatkozik (Hanák 1973; 1978).

⁴⁸ Az alkalmazkodásteóriák sorsára vonatkozóan lásd Bukodi Erzsébet és Gödri Irén kutatásait a 2000-es évekből (Bukodi 2002; 2004; Gödri 2001).

az alkalmazkodásnak mint a jó házasság ismérvének gondolatával – mely elképzelés rendszerint együtt jár a sikeres házasság = tartós házasság meggyőződéssel is –, illetve veti fel egy hazai konfliktustipológia összeállításának szükségességét.⁴⁹ Cseh-Szombathy elutasítja a válások növekedésében visszafordíthatatlan krízist látó (és láttató) elképzeléseket, melyekbe lépten-nyomon beleütközött az olvasó a különböző népességfogyásról cikkező népesedéspolitikai viták során, például a *Nők Lapja*, az *Élet és Irodalom*, a *Valóság* hasábjain. Úgy látja, hogy a válások a növekedése a házasságok funkcióváltozása – szerelmi házasság, egyéni boldogság biztosítása – miatt következett be, a házasfelek pedig nemcsak egymás, hanem a társadalom ellentmondásos elvárásai miatt is elbizonytalanodnak.⁵⁰ Cseh-Szombathy már a hetvenes években elvetette azt a mai napig közkeletű elképzelést, hogy a válás devianciát „okoz”,⁵¹ miközben nyilvánvalóvá teszi a válás lélektani megpróbáltatásait, különösen a gyerekek ebből következő sérülékenységét, biztonságvesztését és fejlődési zavarait, előnytelen személyiségfejlődését (Cseh-Szombathy 1978: 339).⁵² A házastársi konfliktusok szociológiája annyira érdekelte, hogy akadémiai doktori értekezését is e témából írta. A kötet több mint 3 év múlva jelent meg, szélesebb olvasóközönséget megcélözva (Cseh-Szombathy 1985).

A téma igazán kurrens volt, egy évvel később jelent meg *Konfliktus és megértés* címmel Somlai Péter könyve (Somlai 1986). Somlai Péter Cseh-Szombathytól

⁴⁹ A magyar házasságok vizsgálatára vonatkozó kérdések, problémák megjelenítése megtörtént, de a magát a tipológiát senki nem dolgozta ki, nyilván nem véletlenül. Ugyan a későbbi évtizedekben Magyarországon is kibontakozó történeti demográfia (majd ennek hatásaként a néprajz is) jelentősen támaszkodott Peter Laslett családtipológiájára, a családformák felerősödő pluralizációját ezt egyre nehezebbé tette – miközben lassan a rokondiszciplinákban is mindinkább érezhetővé vált a morfológiai megközelítés válsága.

⁵⁰ Cseh-Szombathy idézi Lőcsei Pál egyedülálló budapesti kutatásait is, amelyekből kiderült: mennyire nem tükrözik a válási arányszámok a valóságot, mivel sokan többen költöznek külön, mint ahányan ezt hivatalosan bejelentik, illetve megfordítva, számos esetben kényszerülnek a felek, családtagok a válás után is egy lakásban együtt élni (Lőcsei 1971).

⁵¹ Cseh-Szombathy a pejoratív „csonka család” kifejezést sem használja. A „terméketlen pszichologizálás” lásd Cseh-Szombathy 1978: 333–335.

⁵² „Miként azonban a válás megzavarhatja a gyermek fejlődését, éppen úgy káros lehet a válás mindenáron elkerülése és egy rosszul funkcionáló házasság fenntartásának erőltetése [...] A kérdés tehát nem az, hogy mi a jobb a gyermek számára: ha szülei meglegedetten élnek egymással vagy ha elválnak, hanem inkább úgy fogalmazható meg: ha a házasság sikertelennek minősül a szülők szemében, fenn kell-e tartani azt? A válasz magától értetődően: nem. És ezt a választ kell adnunk akkor is, ha azt kérdezzük, hogy kívánatos-e mind a társadalom, mind az érdekelt egyének szempontjából, hogy a rosszul funkcionáló házasságok fennmaradjanak. Márpedig a házasságok instabilitását, a válásokat tekintve az alapvető kérdés csak így fogalmazható meg. A házasságok alakulásának igazi középponti kérdése nem a stabilitás vagy az instabilitás, hanem az, hogy milyen mértékben találják meg boldogulásukat az emberek családjukban, és ehhez a társadalom milyen segítséget tud számukra nyújtani” (Cseh-Szombathy 1978: 339).

eltérően nem a fejlődési elméletekre fókuszálva dolgozta ki családpszichológiáját, rá jóval nagyobb hatást gyakorolt a konfliktuselmélet. Emellett egy másik, újabb paradigma bemutatása is neki köszönhető: a konszenzuselmélet, melyből elsősorban az integráció és identitás problematikáját hangsúlyozta. Somlai kötetében találkozhatott az olvasó először az intimitás és *privacy* szakirodalmával (és fogalmával), valamint – köszönhetően elsősorban a német hatásnak – az autokratikus családok szociológiájával. Az elméleti megalapozáson túl⁵³ a kötet érdekessége, hogy Somlai nyugatnémet utazását követően kidolgozott családmonográfiai módszerét alkalmazó, egyetemi hallgatókkal közösen végzett, korábbi empirikus családkutatásainak eredményei is szerepelnek. A Budapesten, Balassagyarmaton, Karcagon és Tiszazugon, Pécsen és Pécsváradon felvett interjúk és antropológiai leírások alkalmat adnak egyrészt a kölcsönös befolyásolásra, a koalícióalkotásra a konfliktusok közvetítőire fókuszáló elméletek bemutatására, másrészt a hazai családok életmódkutatásának gazdag anyagából szemlézik a legérdekesebbeket (Somlai 1979).⁵⁴ Somlai családpszichológiájának érdekessége szintetizáló törekvése, könyveiben a szociológiaelmélet mellett a korszak pszichológiai és pedagógiai, közgazdasági eredményeit is beépíti. Jó példa erre a Hankiss Elemér által (Hankiss 1979) közismertté tett zéró összegű játszmák, a közös legelő problémája és a játékelméleti dilemmák konfliktuselmélettel való összehangolása.

E fejezet keretei nem teszik lehetővé a korszak családpszichológiájának részletes bemutatását, ugyanakkor néhány munka ismertetésén keresztül különösen jól szemléltethető a nyugati hatásbefogadás. A továbbiakban még H. Sas Judit *Nőies nők és férfias férfiak, társadalmi sztereotípiák* című könyvére térek ki röviden (H. Sas 1984).

H. Sas nyolcvanas évek elején megírt könyve a biológia, a pszichológia és a szociálpszichológia legfrissebb szakirodalmának alapján foglalja össze a nemi szerepekről alkotott tudományos tudást. A szociálpszichológiai részt teljesen nyugati szakirodalom alapján állította össze, számos kísérletről beszámolva a sztereotípiakutatás területéről. H. Sas módszertani fordulatot is sürgetett, a sokáig alapvető forrásként

⁵³ A feldolgozott koncepciók között találjuk például Durkheim, Habermas, Halbwachs, Veblen, Simmel, Berger és Kellner, Luckmann, Goffman, Horkheimer, Riesman, Rapoport, Krappmann, Ariès, Parsons és Bales műveit. A hazai családpszichológia jellemzője a klasszikus szerzők – például Max Weber – erőteljes hatása, ennek lehetséges okaira most nem térek ki.

⁵⁴ A kutatás négy fő kérdéskör mentén szerveződött: a tér (közös/ségi, intim, *privacy*), az idő (együtt és külön eltöltött, ünnepnapok), erőforrások (közös kassza, döntések), *network* (közös vagy önálló kapcsolati háló). A válaszokból megrajzolható volt a családi integráció foka is, de az antropológiai megfigyelések is érdekes eredményekhez vezettek (Somlai 1979).

használt háztartáskönyv vizsgálat helyett az időmérleg kutatást, de főként új megfigyelési technikák, például szociálpszichológiai laborkísérletek alkalmazását.

A kötet tulajdonképpen a *gender studies* első hazai munkája, amely egyszerre mutatta be a házasság előtti kapcsolatokról az ötvenes-hatvanas években írtakat a hetvenes évek szexualitáskutatásaival, összességében láttatva a felhalmozott tudás és egy aldiszciplína fejlődését. Szó esik a modern kapcsolatok alapjául szolgáló romantikus szerelem kapcsán a modern társadalmak szerelemképéről, a kapcsolatot kialakítók partneridealizálásáról és mindennek következményeiről, a partnerválasztás különböző szempontjairól és az ezt megfogalmazó elméletekről (komplementaritás *versus* homogámia). A párválasztás kapcsán nagy figyelmet szentel a házassági mobilitás kérdéseinek, a lakásmobilitás problémájának, a családi döntéshozatal mikéntjének. Könyvének nagy részében foglalkozik a női munkavállalás és nemi sztereotípiák összefüggéseinek vizsgálatával, nem hagyva szó nélkül azt a (mai napig) közkeletű téves elképzelést, mely a női munkavállalást a Rákosi-kor intézkedéseivel kapcsolja. A szerző már a hetvenes évek első felében folytatott életmódkutatásaiban is nagy figyelmet szentelt a nemi szerepek problémájának. Ugyanis a felső vezetésnek erős érdeke fűződött a női munkavállalás ösztönzéséhez, miközben számos kutatás mutatta a nők alulmotiváltságot a mindennapi munkavállalásban. H. Sas 1976-ban megjelent *Életmód és család* (H. Sas 1976) című könyvében arra jutott, hogy a motiválatlanság mögött az elismeréshiány problémája húzódik. Mivel a munkaerőpiacon uralkodó nemi egyenlőtlenséget és nemi diszkriminációt csak óvatosan lehetett kritizálni, a problémát a kérdés másik oldaláról közelítette meg: a munkavállalás lehetőségeket teremthet a nő számára, de megbecsülést, szolidaritást elsősorban a családon belül végzett tradicionális feladataiért kap. Az esetek többségében, ha munkát vállal is, nem nyer hivatást, tudást, sem pedig a becsülés vagy az intellektuális fejlődés nagyobb lehetőségét, miközben a családban bizonyos fokú védettséget, részleges elismerést kap, ráadásul ezeket a feladatokat valakinek úgyis meg kell csinálnia, ami minduntalan visszahúzza a nőket háztartási, gyermekgondozási terheikhez.

Jelen kötet egyik elemzési szempontja, mennyire jellemző a témában született kutatásokra az *ideologikus* vagy *pragmatikus* jelleg, azaz mennyiben vállalták fel az egyes írások az elméleti keretek ütköztetését a hivatalos ideológiával. Mint a fentiekben látható, a családszociológiát számos rokonterülethez képest jóval nagyon kutatási és publikálási szabadság jellemezte. És mivel „kutatni mégiscsak úgy kell, hogy az ember kíváncsi valamire, és nem tudja előre a végeredményt” – hangzott el a Somlai Péterrel készített interjú során (Interjú Somlai Péterrel, 2019) – a családszociológia ebben az értelemben kiváló menekülési útvonal volt a szabad kutá-

tás irányába a folyamatos politikai kontroll elől.⁵⁵ Az aldiszciplína a korabeli ideológia alá rendelt tudományos hierarchiában viszonylag alacsony presztízsű és kellően semleges terület volt. Ez utóbbinak Somlai Péter szerint az lehetett az oka, hogy nem alakultak ki a 20. század második felére alkalmazható doktrínák a szocialista családra vonatkozóan (pontosabban használhatatlannak váltak Marx és Engels tézisei), a „szocialista család” fogalma „gumifogalom”-má vált. A rendszernek kimondottan megfelelt a jelenkori nukleáris család kutatása,⁵⁶ mivel ez volt az a terep, ahol a rendszer biztosította kompromisszum keretei között az emberek nyugalomra és a jólét bontakozó lehetőségére találtak, mintegy legitimálva a jelenkori állapotokat. A politika kivonult a magánélet szférájából, ugyanakkor az erőltetett iparpolitika mobilizációs kényszersége és a tudatos társadalmi demobilizáció következtében a hagyományos közösségek meggyengülésével, a társadalmi (és politikai) mozgáster hiányából adódóan az emberek a magánélet, a család keretei közé húzódtak vissza. Mivel mindez egy „jóléti”-b, növekvő életszínvonalú és fogyasztási társadalomépítéssel párhuzamosan zajlott, a család gazdasági (termelői), fogyasztási funkciói felerősödtek,⁵⁷ mely változások tovább erősítették a hazai társadalom familista jellegét.⁵⁸ A második gazdaság kibontakozásával együtt járó munka-kényszer és presztízs-fogyasztás, vagy egyéb, a család életét negatívan meghatározó olyan változás, mely „diszfunkciókat” eredményezhetett, többnyire a családszociológián kívüli kutatási területeken jelent meg, akár devianciaként.

A családszociológia tehát jórészt mentesült a hazai tudományos közeget érő kiszámíthatatlan vezetői igényektől, ahol a „társadalomtudományok a »politika szolgálólányaként« főként arra voltak kárhóztatva, hogy igazolják a mindennapi, aktuális politikai gyakorlatot”, ahol a tudomány igazsága csak másodlagos az ideológia igazságához képest (Farkas 1992: 70). Másfelől az is látható, hogy a hazai családszociológia művelői minduntalan beleütköztek abba problémába, hogy miközben óriási – hazai és globális – társadalmi változások alakították át a párkapcsolat és a család színterét, addig a mentalitás a nemi és családi szerepekről vagy

⁵⁵ Hasonlóan nyilatkozott Cseh-Szombathy László és Andorka Rudolf is, de az 1956-os eseményekben ellenzéki szerepet vállaló Lőcsei Pál is ennél a területnél kötött ki.

⁵⁶ Ahogyan arra Somlai Péter felhívta a figyelmemet: az utópiák, még ha kommunisztikusak is, nem értek össze a létező szocializmus ideológiájával. Így innen is érthető a már említett, a család jövőbeni kommunává alakulásáról frott elképzelések vehemens elutasítása Heller Ágnes és Vajda Mihály „Családforma és kommunizmus” című tanulmányát követően (Heller – Vajda 1970).

⁵⁷ A család erős összetartó erőt, szolidaritási potenciált jelenthetett, mégsem vált a hatalommal történő szembenállás forrásává, mivel az egyéni boldogulás útját-módját egyénileg kijáró, „kiügyeskedő” családba zárkózó stratégia és meghatározó eleme a familista értékrendnek (Hankiss 1976; 1989; Cseh-Szombathy et al. 1994; Beluszky 2000).

⁵⁸ A magyar társadalom familizmusához lásd Dupcsik – Tóth 2008.

a családon belüli autonómiáról vallott elképzelések rendkívül merevek és konzervatívok maradtak. Ez a hetvenes években legalább annyira jellemezte a hazai társadalmat, mind a politikai döntéshozást. Miközben a demográfusok előremutató népesedéspolitikai javaslatait rendszeresen hagyták figyelmen kívül a népesedéspolitika irányítói (Bódy 2016; Heller – Némédi – Rényi 1990), a családszociológusok egy szűkebb nyilvánosság előtt próbálták a cselekvési irányokat kijelölni.⁵⁹

A nyugati hatások befogadását megkönnyítő és gátló tényezők

A nyugati tudományos és kulturális hatás befogadását számos tényező serkentette és gátolta. Mind a befogadó közeg, mind a külső kényszerek és lehetőségek, a korszak politikai döntéshozóinak megfontolásai: a fentiekben említett 1969-es tudományos kutatást ösztönző moszkvai határozat, 1975-ben az eszmék és információk szabad áramlásában megállapodó Helsinkii Nyilatkozat, a különböző tőkés országokkal kötött kétoldalú egyezmények keretében megvalósítható tudományos cserekapcsolatok is jelentősen befolyásolták a hazai kutatók informálódási lehetőségét és mozgásterét (Kalmár 2014; Takács 2018; Somlai 2009; 2010). Az alábbiakban csak azokat a tényezőket emelem ki, amelyek a családszociológia területén folytatott vizsgálódásom során jelentek meg befogadást erősítő vagy gátló hatásként (más aldiszciplínák területén ettől eltérő hatásmechanizmusokkal is találkozhatunk).

Elsőként a *nemzetközi együttműködésekben, közös nemzetközi kutatásokban* rejlő lehetőségeket emelem ki, nemcsak evidens voltuk, hanem a konkrét hivatkozások tekintetében is. Noha Szalai Sándort a szociológia hatvanas évekbeli hazai intézményesülésekor „eltávolították”, szép külföldi kutatásmenedzseri karriert építhetett fel a nemzetközi szociológia színterén. Az általa vezetett, 1966-ban kezdett, 12 ország-

⁵⁹ „Azok a hazai kutatások ugyanis, amelyek a család szükségességét állapították meg, ezzel egy időben számos olyan jelenséget is kimutattak, amelyek működési zavarának minősíthetők, és amelyek nem kezelhetők külső, a szocialista társadalomtól idegen hatások következményeként, hanem szorosan összefüggnek gazdasági-társadalmi fejlődésünkkel. Tudomásul kell vennünk, hogy a társadalmi fejlődés alapvető változásokat hozott a család szerkezetében, működési mechanizmusában, és ennek következtében számos hagyományos feladatot, amelynek teljesítését ma is változatlanul a családtól kérjük, nem tud egyedül, hiánytalanul ellátni. Ehhez aktív családpolitikára van szükség, melyet semmi esetre sem a múlt családjának eszményített képe vezet, sem a korábbi családi struktúra helyreállítására, a társadalom és család működése közötti egykori egyensúly újbóli megteremtésére törekszik; hanem olyan családpolitikára, amely tudomásul veszi, hogy a családdal kapcsolatos problematikus változások következmények: reakciók a társadalom egyéb szféráiban bekövetkezett változásokra, és ezért a társadalom és a család közötti egyensúly csak módosított formák között alakítható ki ismét, túlhaladva a régi állapotot” (Cseh-Szombathy 1978; 1980).

ra kiterjedő nemzetközi összehasonlító időmérleg-kutatás például hatalmas lehetőség volt több szempontból is (Szalai 1972; 1978). Kutatás tekintetében sokkal nagyobb szabadságot kaptak az e projekthez kapcsolódó magyar kutatók, mivel a Szovjetunió és részese volt a közös kutatásnak.⁶⁰ A hazai vizsgálatot Szalai egykori tanítványa, Cseh-Szombathy László, illetve Ferge Zsuzsa vezették, de Szalai már a kutatás megkezdése előtt elintézte több magyar kutató külföldi tanulmányútját. Cseh-Szombathy például az 1964-ben az UNESCO által szervezett oslói szemináriumon vehetett így részt, majd később Bécsben magyar kutatótársaival együtt a második világháborút követő szociológia egyik legnagyobb klasszikusától, Paul Lazarsfeldtől tanult empirikus módszereket három hétig – amely jegyzeteiből még a nyolcvanas években is tanított az egyetemen módszertant. A nemzetközi kutatásban részvétel tehát szabadabb kutatási feltételeket, akár többszöri, nyugati szerzőkkel közös publikálást is jelentett. Maga a kutatás ugyanakkor bő másfél évtizedig legitim hivatkozási alapot is teremtett a hazai tanulmányírás során. A hetvenes években ugyanis az életminőség-kutatás volt a (szocialista) szociológia talán legdinamikusabban fejlődő ágazata, és az a benyomásom, hogy a Szalai-kutatás nemzetközi hírnevére támaszkodva, az életmódkutatás ürügyén számos olyan tanulmány jelenhetett meg, ami e nélkül nehezebben juthatott volna el a szakmai közönséghez – vagy talán sehogy.⁶¹

A nemzetközi kutatásokat több *nemzetközi konferencián* is ismertetni lehetett, ami újabb kapcsolatok kialakítására,⁶² szakirodalmak – például a konferenciákon kiosztott sokszorosított példányok – beszerzésére is lehetőséget nyújtott.⁶³ A konferenciákból közvetve még az itthon maradó szakmai közönség is profitálhatott, ugyanis az adott *konferenciáról írt beszámolóban* megjelenhettek itthon önmagukban nehezen leközelíthető gondolatok, szerzők, egy-egy konferencia megnyitóbeszédének megjelentetése például különösen alkalmas volt erre.

A *külföldi ösztöndíjak* szintén meghatározó szereppel bírtak, mint láthattuk, egy-egy aldiszciplína, tudományág intézményesülésének előmozdításában is. Előfordult,

⁶⁰ „Szalai megszerzi Patrusevet, erre zöld utat kapnak” (Interjú Cseh-Szombathy Lászlóval, 2000). Vaszilij D. Patrusev vezette a szovjet időmérleg kutatócsoportot (egészen a kilencvenes évekig foglalkozva a témával, majd 1994-ben megjelentette a monumentális „Moszkvai munkások időfelhasználásának változásai 1923–1993 között” című munkát).

⁶¹ Erre példa a IX. Szociológiai Világkongresszus Szalai Sándor által szervezett szimpóziumán elhangzott előadások angol nyelvű kötete, melyben számos olyan összehasonlító értékkutatást bemutató nyugati szerző tanulmánya szerepel (Hankiss Elemér cikkének társaságában), amely már jócskán eltávolodott a hajdani életmódkutatás kérdésfeltevésaitől, problémáitól (Cseh-Szombathy 1981).

⁶² Úgy tűnik, különösen azok a szakmai kapcsolatok váltak hosszú távon is működővé és gyümölcsözővé, amelyek informálissá, akár baráttá is váltak.

⁶³ Az eviani konferencia különösen sikeres lehetett e téren, számos visszaemlékezésben megjelenik.

hogy a külföldi tartózkodást finanszírozó alapítvány kis idővel később még (külföldi!) könyvvásárlásra fordítható összeggel is meglepte az ösztöndíjast. Ezeknek a legalisan beszerezhető kurrens szakirodalomnak egy része más kollégák kezében is megfordult, akik jegyzeteket készítettek saját felhasználásra.

A *könyvtárak* szerepét érintettem: nyilvánvaló, hogy a KSH könyvtára és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár is maximálisan eleget tett szerzési lehetőségeinek.⁶⁴ Az orosz nyelvű szakkönyvek áttekintésekor, különösen a szöveggyűjtemények esetében nyilvánvaló, hogy a hivatkozott nyugati szerzők előbb – sokszor jóval előbb – voltak elérhetők itthon, mint a Szovjetunióban, jelentek meg előbb magyarul, mint oroszul. A könyvtárak kapcsán azonban felmerül a kérdés, kik fértek hozzá a nyugati szakirodalomhoz? A KSH kutatói evidensen, a budapesti kutatók, egyetemi oktatók kisebb mértékben, a vidéki egyetemek, kisebb kutatóhelyek nagy mértékben nélkülözhatték e szolgáltatásokat, egyedül a szakmai közösség egy szűkebb körének nem okozott igazi problémát a meghatározó nyugati tudományosság követése. A hozzáférhetőség hiánya, a sokszorosítás lehetetlensége és az ebből eredő korlátok az interjúkból is visszaköszönnék.

A *fordításoknak és a recenzióknak* emiatt is nagy jelentősége volt. A recenzióírás tudományos presztízse a mainál jóval magasabb volt, hiszen a korlátozott elérés miatt a tudományos közösség ezek segítségével informálódott a nyugati művek megjelenéséről, új koncepciókról.⁶⁵ Andorka Rudolf különösen aktív recenzens volt, nemcsak a család szakirodalmának vonatkozásában.

A nyugati szakirodalom hatásvizsgálatakor felmerül a *fogalmak átvételének* problémája. Mikor van szó a hazai jelenségek leírására alkalmazott fogalomátvételtől, és mikor jelenti ezt magának a nyugati vizsgálati problémának az adaptálását – akár úgy, hogy előtte a vizsgálandó probléma vagy terület nem is létezett a maga valóságában? A visszaemlékezésekből az derül ki, hogy a korszak kutatói tudatosan törekedtek fogalmi átvételre: „Természetes volt, hogy vettük a nyugati kiadványokat és azok alapján dolgoztunk, értelemszerűen átvettük azokat. Az ideológia viták, az egy külön téma volt, hogy miről írt akkoriban Hegedüs, Ferge. A Statisztikai Hivatal kiadványaiban az volt a törekvés, hogy olyan rétegek kategóriákat használjunk, mint amilyen a nyugati kiadványokban szerepelnek” (Beszélgetés Kemény Istvánnal, 2008). Az átvételnek nyilvánvalóan összetett praktikus okai voltak, a kutatás megkönnyítése, módszertani eszközök és elméleti keretek bizto-

⁶⁴ A KSH könyvtára a tájékoztatás terén is igyekezett minél szélesebbre tárni a kaput, 1984-ben „Ismertetések és fordítások” című sorozatot indítottak, amely a politikai és a gazdasági felső vezetés számára tartalmazott különböző aktuális gazdasági és gazdaságpolitikai információkat beérkező külföldi szakirodalom alapján (Csahók 1986: 526).

⁶⁵ Ráadásul feltételezhető volt, hogy a recenzió írójának birtokában lehet az ismertetett nyugati mű.

sítása, a nemzetközi összehasonlíthatóság. ...Ugyanakkor a nyugati problémák, vagy legalábbis kutatási preferenciák adaptálására is van példa, ilyen a megnövekedett érdeklődésre való tekintettel a nemzetközi projektekbe is bekapcsolható időskor kutatása a családszociológiában, a generációk közötti transzfer vizsgálata a nyolcvanas évektől. Kuczi Tibor a hetvenes években a *Valóságban* megjelent tanulmányok elemzése során arra a következtetésre jut, hogy a fogalmi átvételek szinte mindegyike angol, francia vagy német szakkifejezés (Kuczi 1991: 42), ami a szerző szerint a fogalmak utópikusságát is jelzi, hiszen ezeket egy felemás módon modernizálódott társadalomra alkalmazták. A rendszerváltozás után sokszor új fogalmak jelentek meg, a régieket leváltva, különösen a szociológia határterületein. A családszociológia területén ilyen a már említett generációs transzfer, a *gender studies* területéről az üvegplafon, üvegfal.

A hatásbefogadás vonatkozásában még két tényezőt említenék röviden, a lengyel szociológia és Márkus Mária közvetítő szerepét, illetve az oktatásban rejlő lehetőségeket. A szocialista országokon belül a lengyel szociológia különleges helyzetben volt, történelmi hagyományai, a nyugati szociológiával kiépített szoros – személyi és szakmai – kapcsolatai, gyors (újra)intézményesedése, empirikus kutatási eredményei miatt.⁶⁶ Az anyai ágon lengyel származású Márkus Mária jelentőségét a nyugati társadalomtudomány eredményeinek közvetítésében már a kortársak is elismerték és nagyra becsülték. Márkus Mária életműve és különleges szerepe a hazai szociológia és filozófia területén külön elemzést érdemel, itt egyetlen elemet, a lengyel szociológiában az 1920-as évektől alkalmazott életrajzi forrásokra épülő kvalitatív módszer hazai honosítását emelem ki. William I. Thomas és Florian Znaniecki *A lengyel paraszt Európában és Amerikában* című (2002) munkája elvileg ismert lehetett a hazai kutatók számára is, a módszert nálunk bő negyven-ötven évvel később kezdték intenzíven alkalmazni. „A legutóbbi kutatásom során megpróbáltam olyan módszerhez folyamodni, amely – mint minden módszer – szintén elég súlyos korlátokkal rendelkezik, de mégis sok, az adott vonatkozásban fontos és másképpen meg nem ragadható pozitívumot ígér. Ez a szociológiában főként Znaniecki és Thomas munkássága óta elterjedt »személyes dokumentum« módszere [...]. A családszociológia – a szociológia más ágaihoz hasonlóan – leggyakrabban – a statisztikai

⁶⁶ Lengyelországban már 1956-tól lehetett szociológiai tárgyakat hallgatni az egyetemen (például Z. Bauman előadásában), 1957-ben megalakult a Szociológiai Társaság, de talán a legfontosabb, hogy a lengyel szociológusok a nyugati szociológiával szoros szervezeti kapcsolatokat is fenntartottak: S. Ossowski az alelnöke, J. Szczepański pedig a Nemzetközi Szociológiai Társaság elnöke volt. Az utókor túlzás nélkül állíthatja, hogy ezek a kapcsolatok védtek és erősítették a lengyel szociológia hazai pozícióját is (lásd Gombos 2002: 12). A lengyel szociológia már a hatvanas évek elejétől kihasználta a „tőkés országok” egzotikus szocialista társadalom iránti érdeklődését.

adatokon túl – különböző kérdőíves vizsgálatokból meríti anyagát. E módszernek, jól ismert előnyei mellett, megvannak a maga – nem kevésbé ismert – negatívumai is. Mindenekelőtt az, hogy a kutató a kérdések megfogalmazásával jelentős és nehezen ellenőrizhető befolyást gyakorol magukra a válaszokra, továbbá hogy a válaszok, főként ha korábban, legalábbis verbális szinten, a megkérdezett által meg nem fogalmazott kérdésekre vonatkoznak, nagyon is véletlenszerűek és ad hoc jellegűek lehetnek” (Márkus 1974: 225). 1972 elején Márkus tervei alapján az MTA Szociológiai Kutató Intézete a Magyar Rádió és a *Nők Lapja* bevonásával elindította a „Sikeresek életek” című kutatást, amelyre több mint ezer életrajzi beszámoló érkezett.⁶⁷ A személyes dokumentum módszerére egyre többen építettek, így például Hanák Katalin az állami gondozottak körében végzett kutatásai során (Hanák 1973, 1985), illetve Somlai Péter – aki, mint láttuk – (nyugat)német közvetítéssel talált rá a módszerre.

Meglepő módon, a *felsőoktatás szerepe* a nyugati tudományos és kulturális hatás vizsgálatában még feltáratlan. Talán a jelenség magától értetődő, ugyanakkor nehezen felmérhető jellege – esetleg egyéb okok⁶⁸ – miatt. Pedig – mivel tudható, hogy a szociológushallgatók legtöbbször nem kutatóként helyezkedik majd el – nehezen túlbecsülhető a nyelvezet, bizonyos fogalmak természetessé válása, a közösen hivatkozható tudás a nem kifejezetten tudományos vagy kifejezetten szakmán kívüli közegben. Ennél is fontosabb azonban egy-egy perspektíva, látásmód elsajátítása, bizonyos témák, problémák iránti érzékenység kialakulása. Azt gondolom, hogy a nyugati tudományos és kulturális hatásbefogadás tekintetében mindezek nagyobb jelentőséggel bírnak, mint egy-egy tudományos mű beépülése némelyik szerző munkájába, persze ez előbbieket esetében a befogadás nyilvánvaló, megragadható és bizonyítható.

A befogadást gátló politikai, gazdasági tényezők, elméleti és gyakorlati problémák a hazai családszociológia mezőjében éppúgy jelen voltak, mint máshol – igaz, a játéktér szakáganként jelentősen eltérhetett. A politikai okokból *elűzöttek* és letiltottak között szerepelt Márkus Mária, aki kezdetektől fontos családszociológiai jellegű kutatásokat folytatott. A vonatkozó kutatási eredmények publikálását erősen valószínűsíthetően befolyásolták a Kemény Istvánnal szembeni retorziók

⁶⁷ A család szocializációs funkcióinak változását feltáró kutatást lásd részletesen lásd Márkus 1974.

⁶⁸ Jól lehet, 2017-ben megjelent egy kötet Neveléstudomány és pedagógiai kommunikáció a szocializmus időszakában (Német – Garai – Szabó 2016, részben A magyar neveléstudomány története a szakmai folyóiratok tükrében című OTKA-kutatás folytatásaként, lásd még: Német – Bíró – Garai 2016), a szocializmus időszakának pedagógiájának feldolgozása még várta magára.

az 1968-as szegénykutatás eredményeit követően,⁶⁹ de a széles körben jóval kevésbé ismert *letiltások, pártutasítások, leszólások* (különösen a munkásosztályt bármilyen vonatkozásban is érintő kutatások esetében). Ezek a veszteségek utólag nehezen látszanak, vagy elhalványulnak, miközben az *öncenzúra mechanizmusához* jelentősen hozzáadódtak a korszakban, ami már nemcsak a nyugati hatásbefogadás jellegét, hanem a kutatási szándékok alakulását is befolyásolta. Részben a politikai kényszerek és az ideológiai igazodás okozta a különféle *kockázatosnak számító tudásformák szűk körben maradását*, vezetett – az előljáróban már említett – *személyes, orális kultúra* kialakulásához, majd felmérhetetlen mértékű eltűnéséhez. Ennek egyik példája, amikor egy terület szakértője megváltozott érdeklődése vagy élethelyzete miatt felhagyott kutatásaival, amit nyilvános adatok, beszámolók hozzáférhetősége miatt nem tudott más folytatni. Így maguk a kutatási dokumentációk is elkeveredhettek – mint ahogyan ez az interjúkban sokszor megjelenik –, illetve a csak személyes kapcsolatok révén esetlegesen elérhető korábbi eredményekre a következő generáció nem tudott kiszámíthatóan építkezni.⁷⁰ A *szűk kutatói közeg* politikai helyzettől függetlenül is gátja a nyugati hatásbefogadásnak, nemcsak kapacitáshiány miatt: a mindig azonos tagok között folyó eszmecsere szűk személyes térbe zárva zajlott, a tagok érdeklődése, ízlése, hozzáférése nagyban meghatározta a társadalomtudományokban alkalmazott nyugati elméleteket és módszereket. Mint már említettem, a hatvanas-hetvenes évek egy legnagyobb hatású paradigmája, az interakcionalizmus hiányzott a hazai szociológiából, miközben az irányzatból kinövő hálózatkutatás (sokáig network-analízis) a nyolcvanas évek végére népszerű kutatási irányná vált Angelusz Róbert és Tardos Róbert nemzetközileg is elismert kutatásainak köszönhetően. A tudás szűk körben maradását

⁶⁹ A KSH jövedelemeloszlási adatait felhasználó tanulmányt a megjelenése előtt betiltották, de szakmai körben ismertté vált (Kemény 1992). Kemény az 1971-ben végzett országos cigányfelmérést is csak részben publikálhatta. Állásából is elbocsájtották, így végül 1977-ben emigrálni kényszerült.

⁷⁰ Egy megszakadt kutatási folyamat fellesztésének ritka ellenpéldája a *Gyermekvárás, szülés, születés* 20 évvel később megvalósuló folytatása. A projektet Losonczy Ágnes MTA csoportja kezdte meg 1988-ban, de az 1990-ben felvett második hullám utánkövetéses fázisát a rendszerváltást követően nem tudták folytatni. A harmadik hullám adatfelvételét már Dávid Beáta szervezte meg végül 2011-ben, aki egy OTKA kutatás keretében dolgozta fel a korábbi fázis dokumentációját és kereste meg az eredeti interjúalanyokat (és gyermekeiket). A kutatás mindhárom fázisának eredményeit könyvekben publikálták a szerzők: „kék könyv”, Hanák 1988; „zöld könyv”, Hanák 1989; „lila könyv”; Dávid et al. 2016; illetve Losonczy 2008. Egy másik sikeres, szintén a rendszerváltáson átvélő longitudinális családszociológia vizsgálat a már korábban említett Somlai Péter vezette családmonográfia-kutatás (Somlai 1979; 2002).

– ennek minden negatív következményével – eredményezte a tudásterületek oktatásának megakadályozása, például a demográfia esetében.⁷¹

A nemzetközi együttműködést, kapcsolatépítést számos *szervezeti nehézség* is akadályozta. Somlai Péter egy olyan, amerikai kutatókkal közös, ígéretesnek induló projekt „teljes kudarcáról” számolt be, amely sűrítve tartalmaz több meghatározó gátló tényezőt. A projekt 1985–1986-ban a KSH, az MTA és az ELTE keretében zajlott, *Kinship and aging* témában. Az Amerikai Szociológiai Társaság Családszociológia szekciójának elnöke kezdeményezte az együttműködést, ennek finanszírozását is vállalva. Az amerikaiakat leginkább az érdekelte, hogy időskorban milyen szerepük van a rokonoknak az idősök ellátásában a meglévő intézményes lehetőségek mellett.⁷² Az interjúból kiderült, hogy már a hazai három intézmény (és ezek megfelelő beosztású) vezetői közötti kommunikáció is nehézséget okozott, a kérdőíves felvétel állandó (KSH-ban végzett) kontrollja és cenzúrája nehezítette, majd el is lehetetlenítette az *adatfelvételt*, a már a számítógépes adatfeldolgozáshoz szokott amerikai kutatómódszertanhoz nem illeszkedett a lassú, körülményes hazai feldolgozási menetrend. Ezenkívül az amerikai kutatók többsége az egyetemi oktatásból visszavonult nyugdíjas korú volt, így nem igazán voltak motiválva a kutatás publikálásában, a magyar kutatóknak pedig nem volt elég érdekérvényesítő képességük az egyébként is szinte elérhetetlen amerikai tudományos szaklapokban való publikálásra. A kutatás így dobozban maradt.

A *külföldi szaklapokban történő publikálás* a családszociológusok számára különösen nehezzé vált, az aldiszciplína amerikai meghatározottsága miatt. Ennek azért is volt nagy jelentősége, mert a külföldi partnerek egy új kutatáshoz a publikációik alapján választották ki potenciális hazai kutatótársaikat, az amerikai szaklapokba viszont leküzdhetetlen nehézséget jelentett a bejutás. Ezért volt különösen fontos a már működő kapcsolatok karbantartása, volt fontos szerepük a nemzetközi tudományosságba beágyazott szereplőknek.⁷³

A kutatók Magyarországról a nyugati országok – akárcsak szakmai nyilvánossága – felé irányuló törekvéseinek akadályai miatt nagy jelentősége volt a *külföldi szakér-*

⁷¹ A demográfiai átmenet demográfiai paradigmájának hazai befogadásáról, ennek nehézségeiről lásd Melegh 2000; Takács 2019b.

⁷² A dilemma a mai napig aktuális, két egymással szemben álló koncepció is megfogalmazódott, mely szerint az intézményes megoldások következtében az időseket inkább magukra hagyják rokonaik, illetve éppen fordítva: több időt szentelhetnek rokonaik az idősök gondozására, mert az intézmények sok terhet levesznek a vállukról.

⁷³ Ebből a szempontból a demográfusok helyzete sokkal kedvezőbb volt. Mint már Bódy kutatása nyomán említettem, a Nemzetközi Családtervezési Szövetséggel való szoros kapcsolatuk jelentős pénzügyi keretet és mozgási szabadságot jelentett (külföldre is) több demográfus és statisztikus számára.

tők látogatásainak, hazai előadásainak. Azonban ennek is nagyon szűkre szabott lehetőségei voltak: a hatvanas években olyan problémás volt az éppen megfelelő káderlappal rendelkező szakértők meghívása (magának a káderlapnak az ellenőrzése), hogy ezért az esetek többségében ebbe bele sem vágtak. A hetvenes évek második felére pedig hiába történt e téren lazulás, már pénzügyi akadályai voltak a meghívásnak. Maradtak a nemzetközi (finanszírozású) konferenciák és nagy ritkán a külföldi nagykövetségek előadásai és forrásai.

A külföldi szellemi és kulturális hatásbefogadás eddig felsorolt gátjai elsősorban külső, rendszerszintű tényezők. Kevésbé jól számba vehető, ugyanakkor szintén meghatározó jelentőségű a „belső”, *mentalitásbeli* – eufemisztikusan fogalmazva: „elméleti” – *akadályok*. Egyfelől az a kérdés jóval ritkábban merült(t) fel, hogy „mit adhatunk mi a Nyugat számára”, mint hogy „mit adhat a Nyugat nekünk”. A viszonyt kevésbé a kölcsönösségre törekvés, sokkal inkább a „másikból” történő profitálhatóság jellemezte. Ugyanakkor a szellemi zártság, a hazai konzervatív gondolkodásmód is gátját képezte a befogadásnak: a demográfiai átmenetek elméletében is megfogalmazódó népességsökkenéssel együtt járó modernizációs tendenciák a hazai közvélemény számára – melyet e kérdésben nem is a demográfus/szociológus szakértők, hanem önjelölt, a népességfogyástól rettegő népies irányzatú írók, újságírók „tájékoztattak” – elfogadhatatlanok voltak. Melegh Attila a demográfiai átmenetek elméletének példáján keresztül mutatja be, ahogyan a tudományos közeg pronatalista felfogása még a modernizáció legfontosabb nyugati elméletének adaptációját is ellehetetlenítette (Melegh 1999; 2000). Az elméletben megfogalmazódó népességsökkenéssel is együtt járó modernizációs tendenciák a hazai gondolkodás kontextusában csak hanyatlástörténeti értelmezésben voltak megjeleníthetők, hiszen egy olyan modernizáció, mely népességsökkenéssel jár, a hazai közvélemény számára elfogadhatatlan.

Az adaptációt akadályozó tényezők ellenére a befogadás folyamatos volt. A hatvanas években még nagy tételt bíró vita a tőkés és szocialista társadalmak fejlődési hasonlóságairól, a (társadalom)elméletek konvergálásáról és az ebből származó dezideologizálás káros hatásairól⁷⁴, a hetvenes évekre „megoldódott”. A hetvenes évek szocialista ideológiája már minden szempontból egyenrangú társadalmakként tekintett a nyugati világ országaira, így a megfelelően kiválasztott nyugati minta átvételét magától értetődőként, nem pedig a lemaradottságot kifejező felzárkózás, utolérés

⁷⁴ A konvergenciaelméletek azért voltak különösen problematikusak a szocialista országok ideológiai teoretikusai számára, mert a fejlett – tőkés és szocialista – társadalmak összetartásának elképzelése dezideologizált olyan kardinális kérdéseket, mint a munkások szocializmus vívmányaként megjelenített (javuló) helyzete, illetve a munkásosztály problémáit egyre inkább hasonlóként láttatta a tőkés és szocialista országokban is.

célkitűzéseként lehetett feltüntetni. A hetvenes évek második felétől a hazai tudományos intézmények számára már nem a szocialista, hanem a nemzetközi világrendszer jelentette a meghatározó mércét, annál is inkább, mivel a kutatásoknak a „létező szocializmus” bizonytalan igényeivel kellett folyamatosan harmonizálnia. Ez bizonytalanságot, folyamatos kiszámíthatatlanságot jelentett, mivel a kutatások egy része politikai okok miatt nem kerülhetett nyilvánosságra, jó részük pedig tulajdonképpen kárba veszett. A szakértelem semmibevétele, az eredmények fiókba kerülése különösen a demográfusok számára lehetett frusztráló, akik – a politikai vezetés megrendelésére – számos népesedéspolitikai javaslattal álltak elő, amelyeket végül figyelmen kívül hagyva döntöttek a politikai döntéshozók.⁷⁵ A „befelé” zárt lehetőségek természetes velejárója volt a kutatók „kifelé” hasznosított szakértelme, a demográfusok esetében jól látható, hogy egyre több energiát fektettek a nyugati tudományosságba történő integrálódásba. A késő Kádár-korban a szociológiai mezőben pedig már több olyan – akár tiltott, de „állami szamizdatként” megjelenő – kutatás folyt, amely lehetőséget adott a nyugati kutatókkal, intézményekkel együttműködésre (Csizmadia 2001: 126).

Néhány gondolat a rendszerváltást követő időszakról – avagy mit látunk ma, és honnan beszélünk?

Folyamatosság és megszakítottság, intézményesedés és professzionalizáció, örökség és adaptáció, átvétel és felfedezés – a kötet kulcskérdéseire az 1970–1980-as évek családszociológiájának vizsgálatát követően adott válaszok a rendszerváltás utáni időszakra is érvényesnek látszanak.

A folyamatosság és az örökség jelenléte intézményi szempontból azzal a már korábban említett hazai sajátossággal függött össze, hogy a többi szocialista országtól eltérően a szocialista társadalomtudomány professzionalizációja nem egy központra felépítve, hanem a korábbi tudományos struktúra és szakértői kapacitás felhasználásával több szinten zajlott. Ez a struktúra a rendszerváltást követően sem változott sokat – a kutatás látszólagos lehetőség bővülése ellenére sem. A családra vonatkozó laikus és tudományos gondolkodás öröksége a családszociológiában a mai napig jelen van, még akkor is, ha látszólag nincsen: az örökség tudatos negligálása is választás eredménye, nem az örökség hiánya. Ennélfogva a hazai családszociológia kapcsán nehezen lehet diszkontinuitásról beszélni, noha a szocializmus család-diskurzusában némelykor kiváló érvként – esetenként ürügyként –

⁷⁵ Különösen érdekes az 1973-as abortuszrendelet kontextusa.

szolgált, amikor valami új elképzelést, módszert kívántak bemutatni.⁷⁶ Részben tehát emiatt, amennyiben a kortárs kutatásokat megnézzük, úgy tűnik, hogy az ezredfordulón releváns örökség, utánpótlás, felfedezés magyarázó keret ma kevésbé használható, mivel az utóbbi két stratégia erőteljesen összetart. Nyilvánvaló, hogy ma az „utánpótlás”, azaz az átvétel a legsikeresebb stratégia, ez teszi lehetővé a nemzetközi kutatásokhoz kapcsolódást, melynek elengedhetetlen feltétele a kívülről meghatározott módszerek és kutatási kérdések átvétele. Ezek azok a lehetőségek, amelyek egyáltalán lehetővé teszik a kutatásokat, a feltárást, mivel a kutatási lehetőségek egyre jobban beszűkülnek, a hazai finanszírozás elégtelensége és a kutatások előtt egyre nagyobb korláttá terebélyesedő bürokratikus akadályozottság miatt.

A professzionalizáció és intézményesülés problémája számos kérdést vet fel. Amennyiben egy diszciplína professzionalizációját a klasszikusan bevett intézmény – képzés – szakmai érdekvédelem kritériumok alapján vizsgáljuk, számos problémába ütközünk. A hazai családszociológia bizonytalan helyzete részben a demográfiahoz fűződő kapcsolatából ered: kutatási kérdéseit ma is nagymértékben a család morfológiai, demográfiai kérdésfeltevési határozzák meg; ez különösen szembeötlő a nyugati társadalmak családszociológiai kutatásaival összevetésben. Mielőtt azonban a professzionalizáció kérdésére kitérnénk, érdemes (újra) megvizsgálni, miért van a családszociológia tudományága némileg speciális helyzetben (például a demográfiahoz képest).

A határvonalak bizonytalansága nem kedvez egy diszciplína tudományos képnek. Egyfelől a már említett tématerületi specializáció feltételezi az interdiszciplináris vizsgálódást, kifejezetten megköveteli más tudományos paradigmák, diskurzusok beemelését, amely azzal a következménnyel is járhat, hogy az eredményeket a társdiszciplínák mezejében helyezik el.⁷⁷ Másfelől a család témájával foglalkozó kutatások nehezen tudják tudományos státuszukat megvédeni bizonyos társadalmi diskurzusoktól. A családhoz mindenki ért, a laikus vélekedések, a médiában megjelenő kijelentések gyakran ökológiai tévkövetkeztetések, vagy erősen normatív kijelentések, esetleg voluntarista szándékok. A családszociológia leíró kutatási eredményei azonban sokszor ezekkel (az elvárásokkal) nem egyeznek meg, ami

⁷⁶ Kérdés persze, hogy az intézményi kontinuitás és diszkontinuitás mennyire és hogyan járul hozzá a különböző módszerekkel, kutatási terekkel való kísérletezéshez. Ennek megválaszolásához érdekes lenne megvizsgálni más szocialista országok családszociológiai kutatásait, merre jelen kutatás keretében nem volt módom sajnos.

⁷⁷ Különösen, ha magasabb presztízsű rokontudományról van szó, például a közgazdaságtudomány, a jog vagy a pszichológia területéről, de a történeti demográfia vagy a szociálpolitika is egyre vonzóbb perspektívát jelent. Ugyanakkor a hazai családszociológia figyelme meglepő módon, kevésbé irányul az antropológiai kutatások eredményeire, a „gyerekszociológia” pedig egyértelműen a pszichológia és a pedagógia territóriumára.

a megismer(tet)ést is jelentősen befolyásolja. Tudományos közhely például, hogy a gyermekvállalási kedv éppen a familista országokban alacsonyabb, szemben a női munkavállalást támogató társadalmakkal, de ez a tudás évtizedek alatt sem írta felül a mindennapi meggyőződést az otthonmaradó nők magas gyermekvállalási kedvéről. A családszociológia (tudományos) határait egyértelműen erodálják a pszichológia bizonyos népszerűsítő irányzatai.⁷⁸ A fogalmi reprezentációban érzékelhető zavar, a szinkronitás miatt a médiában megjelenő pontatlan (és sokszor értéktelhet) kifejezések a családszociológia és a demográfia szakmai nyelvezetét sem hagyják érintetlenül, ugyanakkor visszafelé, a tudományos pontosítást követő korrekcióra sokszor nem jelentkezik igény.⁷⁹ Miközben úgy tűnik, hogy a változó családformák és együttélési módok tekintetében a szűk szakmán belül egységesedik a fogalmi szókincs, látható, hogy a tágabb, szociológusi közösségben e változások (és ez ezeket jelző, változó szókészlet) korántsem egyértelmű.⁸⁰ A választott módszertani eljárás is nagyban befolyásolja egy tudományág tudományos megítélését. A természettudományok modellje a mai napig meghatározó, így a demográfiát nagymértékben jellemző kvantitatív módszerek a családkutatásoknak ezeket a formáit egyértelműen a tudományosság mércéjével ruházzák fel. A kvalitatív módszerrel végzett családszociológiai kutatások nehezebben vívják ki maguknak a tudományosság hasonló megítélését, annak ellenére, hogy napjainkban a családban lezajló rendkívüli gyors változásokat sokak szerint elsősorban a feltáró, kvalitatív vizsgálatok segítségével lehet elemezni. A családszociológia tudományos láthatóságát a már említett folyamatos specializálódás mellett az is gyengíti, hogy még a legújabb megállapításokkal jelentkező kutatások is nagymértékben leíró jellegűek, igazi magyarázó elmélettel nem, legfeljebb hipotézisformájú megállapításokkal állnak elő a kutatók – természetesen, ez nem egyedül a családszociológia sajátossága.

A családszociológia professzionalizációja nagyon izgalmasan alakul. Egyfelől, egyszerre láthatók felülről és belülről zajló intézményesülési és professzionalizációs

⁷⁸ A hétköznapi pszichológia gyakran kifejezetten normatív módon beszél „a” családról vagy a partnerkapcsolatokról, és egyes szerzők nem zavaratták magukat, amikor a kortárs családszociológia által már megcáfolt kijelentésekre hivatkoznak, például az elvált szülők deviánsá váló gyerekei vagy az apahiány mítosza esetében, illetve általában véve, amikor férfi-nő viszonyokat biológiaiag determináltak, a társadalmi nem háttérbe szorításával vagy negligálásával magyarázzák.

⁷⁹ A köznyelvben elterjedt „nagy család” legtöbbször a 3 vagy többgyermekes nukleáris családot, a „szingli” szinte mindig választottan egyedülálló, felsőközéposztály-beli életvitelt takar, és míg a mamahotel beszívargott a tudományos nyelvezetbe, megfordítva, a posztadoleszcencia, a látogató partnerkapcsolat – érthető okokból – nehezebben ér el a laikus olvasókhoz. A gender és a társadalmi nem fogalmak átideologizálásának társadalmi következményei külön vizsgálatot igényelnének.

⁸⁰ Lásd a 2014-ben a *socio.hu* hasábjain az ép (és csonka) család kifejezésről zajló vitát, mely végül szakmai konszenzussal zárult (*socio.hu* 2014).

erőfeszítések. Politikai döntés nyomán, már létező tudományos professzionalizációs mintakövetés révén alakulnak ki többé-kevésbé az aldiszciplína határvonalai, melyet a közös szakmai érdeklődésű és identitású szakértők tartanak össze belülről, kialakítva szakmai szervezeteiket, minőségi elvárásaikat, kísérletet téve olyan fórumok létrehozására, ahol az államot és a közvéleményt igyekeznek meggyőzni tevékenységük fontos, sőt nélkülözhetetlen voltáról. Másfelől, a hazai professzionalizáció hiányosságai és elégtelenségei is szemet szúrnak: a professzionalizáció fogalmához szervesen hozzátartozna a szakmabeliek intézményes keretek között zajló képzése.⁸¹ Ennek során a résztvevők egyrészt olyan gyakorlati szaktudásra tennének szert, amely minőségében meghaladja a laikus tudást, amit a társadalom is fel- és elismerne, másrészt amelynek alkalmazása monopóliumszerűen, szakmai munkamegosztásnak megfelelően történne. A képzés végére a résztvevőkben kialakulna szakmai identitásuk és elhivatottságuk a szakmai érdekérvényesítésre. Kérdés, hogy ez a félig professzionalizáció hogyan befolyásolja az aldiszciplína sorsát?

Amennyiben a hazai családszociológia eredményeire, kutatásaira koncentrálnunk, nemzetközi összevetésben is sikeresnek mondhatjuk az erőfeszítéseket. A demográfiai adatokra építő családforma (át)alakulások vizsgálata intenzíven folyik, a sokszor feminista perspektívájú családi munkamegosztás és életút vizsgálat, a család gazdasági, közpolitikai aspektusú kutatásai izgalmas eredményeket mutatnak be. A kortárs családszociológiai kutatásokat elnézve,⁸² úgy tűnik, leginkább a párkapcsolatok és a család belső dinamikáját feltáró szociológiai kutatások hiányoznak, ezek valószínűleg a pszichológia területe alá sorolódnak be.

A professzionalizáció velejárója a bezárkózás vagy legalábbis elzárkózás, hiszen a határmegvonás, a szakmai tudás felhalmozása (és az ehhez kapcsolódó szakmai fogalomkészlet) elsajátítása elzárkózást eredményez a közvetlen nyilvánosságtól.

⁸¹ A családszociológia professzionalizációjának megakadását a családszociológia oktatásának eklektikussága is jelzi: Cseh-Szombathy László 1978-ban írt tankönyve ma is használatos, új tankönyv nem született, Czibere Ibolya 2006-ban állított össze szöveggyűjteményt korábban megjelent családszociológiai témájú szakszövegekből (a szerzők fele hazai). A családszociológiai tudás megszerzése így oktatótól függően erősen esetleges.

⁸² A jelenleg is folyó szerteágazó és intenzív családszociológiai kutatásokról lásd a KSH Népeségstudományi Kutatóintézet tevékenységét (<https://www.demografia.hu/hu/csalad-termekenyseg>), a *Demográfia* folyóiratot, a *Demográfiai Portré* kiadványát, illetve a KSH népszerűsítő kiadványát, a *Korlát*. Az MTA keretén belül a Társadalomtudományi Kutatóközpont Családtudományi Kutatási Centrum, illetve a Családformák és Társadalmi Nemek Kutatási Irány honlapját. Az intézetekben, valamint az egyetemi mezőben zajló kutatásokról rendszeresen hírt kapunk a Magyar Szociológiai Társaság Családszociológiai és Társadalomstatisztikai Szakosztálya által szervezett konferenciákon, olvashatunk a *Szociológiai Szemle*, a *socio.hu* hasábjain, de társdiszciplínák folyóirataiban is találkozhatunk családszociológiai-különszámokkal (például *Educatio* 2002, *Magyar Tudomány* 2016).

A hetvenes, nyolcvanas években a professzionalizáció következményeképpen megerősödött a szakmai befelé fordulás, amely ugyanakkor kedvezett egy más típusú határátlépésnek, a nemzetközi szakmai közösségbe kapcsolódásnak. A rendszerváltás követő professzionalizáció során a késő Kádár-korra jellemző társadalomformáló kritikai szociológusi szerepvállalást felváltotta az apolitikus szaktudományos szerep hangsúlyozása. Ma – úgy tűnik – a professzionalizáció újabb fordulatának vagyunk tanúi: a szaktudományos kiállítás válik politikai aktussá, amikor a szaktudósok a (laikus) nyilvánossághoz kénytelenek fordulni szakmaiságuk védelmében. De talán itt sem valami új (vagy diszkontinuus) jelenségről van szó, hanem az ellenkezőjéről: a nyolcvanas évekre jellemző úgynevezett információközvetítő kutatási formák visszatéréséről, melyek (akkor) a hivatalos tudománypolitika szándékaival szemben a szellemi pluralizálódás lehetőségterét tágították a rendszerváltozásig.

Irodalom

- Andorka R. – Buda B. – Cseh-Szombathy L. (1974): *A deviáns viselkedés szociológiája*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Bartha E. (2019): Munkásnő-interjúk és munkásetlmód-kutatások az 1970-es évek Magyarországon. In Sipos B. – Krász L. (szerk.): *A női kommunikáció története*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Bauman, Z. (2003): *Liquid Love: On the Frailty of Human Bonds*. Cambridge: Polity.
- Beck, U. (2003): *A kockázattársadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó.
- Beluszky T. (2000): Értékek, értékrendi változások Magyarországon 1945 és 1990 között. *Korall*, (1): 134–154.
- Beszélgetés Kemény Istvánnal (2008): *Szociológiai Szemle*, (2): 3–21.
- Bódy Zs. (2016): A Népességtudományi Kutatóintézet története és a népesedéspolitika a Kádár-rendszerben. *Demográfia*, (4): 265–300.
- Buda B. – Hajnal A. (1973): *A család természetéről. Egy rendszerszemléletű modell körvonalai*. Budapest: MRT Tömegkommunikációs Központ, 28.
- Bukodi E. (2002): Ki kivel (nem) házasodik? A partnerszelekciós minták változása az egyéni életútban és a történeti időben. *Szociológiai Szemle*, (2): 28–58.
- Bukodi E. (2004): *Ki, mikor, kivel (nem) házasodik? Párvalasztás Magyarországon*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság.
- Csahók I. (1986): A Központi Statisztikai Hivatal könyvtára és dokumentációs szolgálata. *Statisztika Szemle*, (5): 518–526.

- Család és házasság a mai magyar társadalomban*. Szerk. Lőcsei P. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Cseh-Szombathy L. (1973): Az elméletek jelentősége a családon belüli intergenerációs kapcsolatok vizsgálatában. *Szociológia*, 2, 170–186.
- Cseh-Szombathy L. (1979): *Családszociológiai problémák és módszerek*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Cseh-Szombathy L. (1980): Változások a család működésében, *Társadalmi Szemle*, 35 (6).
- Cseh-Szombathy L. (1981): Az élet minősége. Összehasonlító tanulmányok. *Magyar Tudomány*, 26 (88): 7–8., 629–630.
- Cseh-Szombathy L. (1985): *A házastársi konfliktusok szociológiája*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Cseh-Szombathy L. (2000): Interjú Cseh-Szombathy Lászlóval. In Cseh-Szombathy László a jelenvalóról és az eljövendőről. *Emberi viszonyok: Cseh-Szombathy László tiszteletére*. Szerk. Spéder Zs. – Tóth P. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég.
- Cseh-Szombathy L. – S. Molnár E. – Pongrácz T.-né – Utsi Á. (1994): Családi értékek – családi normák. *Magyar Szemle*, (9): 918–931.
- Csíki T. (2014): Családelet és háztartás – a paraszti emlékezetben. *Ethnographia*, (3): 401–420.
- Csizmadia E. (2001): *Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben*. Budapest: Századvég Kiadó.
- Csizmadia E. (2011): *Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben*. Budapest: Századvég Kiadó.
- Dávid B. et al. (2016): *A rendszerváltás családtörténetei*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Dupcsik Cs. – Tóth O. (2008): Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia*, (4): 307–328.
- Farkas J. (1992): *A „szürke zóna”. Szakértők az államszocializmusban*. Budapest: Disputa könyvek.
- Ferge Zs. (szerk.) (1971): *Francia szociológia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Giddens, A. (1991): *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity.
- Giddens, A. (1992): *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity.
- Glazer-Malbin, N. (1975): *Old Family/New Family*, New York: Van Nostran.

- Gombos Gy. (2002): A trivializálódás árnyékában? A lengyelországi szociológia a kilencvenes években. In
- Gödri I. (2001): *A házassági kapcsolatok minősége és stabilitása*. Budapest: KSH Kutatási jelentés 66.
- H. Sas J. (1976): *Életmód és család. Az emberi viszonyok alakulása a családban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- H. Sas J. (1984): *Nőies nők és férfias férfiak, társadalmi sztereotípiák*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hanák K. (1973): Diszfunkcionális családok: a család képe az állami gondozott gyerekek élettrajaiban. *Szociológia*, 2 (2): 187–208.
- Hanák K. (1978): *Társadalom és gyermekvédelem*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hanák K. (1985): A volt állami gondozottak társadalmi beilleszkedése. In Kósáné Ormai V. – Münnich I. (szerk.): *Szocializációs zavarok, beilleszkedési nehézségek*. Budapest: Tankönyvkiadó, 146–164.
- Hanák K. (1988): *Térhesség – szülés – születés*. Budapest: MTA – Szociológiai Kutató Intézet.
- Hanák K. (1989): *Térhesség – szülés – születés II*. Budapest: MTA – Szociológiai Kutató Intézet.
- Hankiss E. (1976): *Értékszociológiai kísérlet. Az ipari dolgozók néhány rétegének értékrendjéről*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda.
- Hankiss E. (1979): *Társadalmi csapdák*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Hankiss E. (1989): *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Heller M. – Némedi D. – Rényi Á. (1990): Népesedési viták Magyarországon 1960–1986. In *Népesedési viták Magyarországon 1960–1986*. Budapest: KSH.
- Heller Á. – Vajda M. (1970): Családforma és kommunizmus, *Kortárs*, (10).
- Husz I. (2000): Az angolszász családtörténeti kutatások és hatásuk a magyarországi történeti demográfiára. *Szociológiai Szemle*, (2): 81–104
- Interjú Cseh-Szombathy Lászlóval (2000): Cseh-Szombathy László jelenvalóról és az eljövendőről. Interjú Kovács I. Gáborral. In Spéder Zs. – Tóth P. (szerk.): *Emberi viszonyok: Cseh-Szombathy László tiszteletére*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, 13–38.
- Interjú Somlai Péterrel (2012): Készítette Szabari Vera. Kézirat
- Interjú Somlai Péterrel (2019): Készítette Takács Erzsébet. Kézirat
- Illouz, E. (1997): *Consuming the Romantic Utopia: Love and the Cultural Contradictions of Capitalism*. Berkeley: University of California Press.
- Illouz, E. (2008): *Saving the Modern Soul: Therapy, Emotions, and the Culture of Self-Help*. Berkeley: University of California Press.

- Kalmár M. (2014): *Történelmi galaxisok vonzásában*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kemény I. (1972): *A szexuális élet szociológiája*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kemény I. (1992): *Szociológiai írások*. Szerk. Gábor Kálmán. Szeged: Replika Kör.
- Konrád, G – Szelényi, I. (1978): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Bern – Párizs: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- Kovács É. (szerk.): *Mi újság a kelet-közép-európai szociológiában? A lengyelországi, a magyarországi, a romániai, a szerbiai és a szlovákiai szociológia a kilencvenes években*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 12–70.
- Kovács É. – Lénárt A. – Szabari V. (2016): (Fel)talált tudomány Az 1971-es Kemény-féle reprezentatív cigánykutatás idején keletkezett kvalitatív szociológiai források utóélete. *Híd*, (12): 104–112.
- Kuczi T. (1991): Szociológia, ideológia, közbeszéd. In *Valóság '70*. Budapest: Scientia Humana Társulás, 42.
- Kulcsár K. (1984): *A magyar szociológia történetiszemléletéről. Gondolat a külső minta jelentőségéről*. *Valóság*, (5): 1–24
- Lénárt A. (2011): Egy sorozatról: a Társadalomtudományi Könyvtár. In *Kádárizmus – átereszek. Az 1956-os Intézet évkönyve. XVII*. Budapest: 1956-os Intézet, 154–183.
- Leölkes L.-né (2012): „Ez a könyvtár nagyon jó ugródeszkának bizonyult”. In Rózsa D. – Lelkes Á.: *Három visszaemlékezés a KSH könyvtárának harminc évéről*. <http://ki2.oszk.hu/3k/2012/09/harom-visszaemlekezés-a-ksh-konyvtaranak-harminc-everol/> Letöltés ideje: 2020. 10. 27.
- Lőcsei P. (1971): Felbomlott házasságú budapestiek. In Lőcsei P. (szerk.): *Család és házasság a mai magyar társadalomban*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Losonczy (2008): *Az ember ideje. Esszék az időről*. Budapest: Harmat kiadó.
- Luhmann, N. (1997): *Szerelem, szenvedély. Az intimitás kódolásáról*. Budapest: Jósöveg Műhely Kiadó.
- Márkus M. (1970): A nő helyzete a munka világában. *Kortárs*, (2).
- Márkus M. (1974): A család szocializációs funkciójának és modelljeinek változásáról. *Szociológia*, (3): 2.
- Melegh A. (1999): Ki mitől fél? Kommentár a népesedési körkérdésről. *Demográfia*, (3–4): 339–350.
- Melegh A. (2000): Az angolszász globális népesedéspolitikai diskurzusok alakulása a 20. században. Lépések a pro- és antinatalista népesedéspolitikák összehasonlító vizsgálata irányában. *Replika*, (39): 157–175.

- Mespoulet, M. (2007): La «renaissance» de la sociologie en URSS (1958–1972). Une voie étroite entre matérialisme historique et «recherches sociologiques concrètes». Quelle sociologie derrière le «rideau de fer»? 1950–1989. *Revue d'Histoire des Sciences Humaines*, 1 (16): 57–86.
- Molnár L. (1977): Az otthonon kívül végzett munka szerepe a nő életútjának különböző szakaszaiban (kutatási hipotézisek). *Demográfia*, (1): 9–22.
- Németh A. – Biró Zs. – Garai I. (2016): *Neveléstudomány és tudományos elit a 20. század második felében*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Németh A. – Garai I. – Szabó Z. (szerk.) (2016): *Neveléstudomány és pedagógiai kommunikáció a szocializmus időszakában*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Remete L. (1983): A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár szociológiai periodikaállományának keletkezéséről és fejlődéséről (1870–1982). In *A FSZEK évkönyve*, 19. 1979–1980. Budapest: FSZEK, 59–65.
- Rimachevskaja, N. M. – Prokofieva, L. (2007): L'enquête de Taganrog. Le début de la sociologie du niveau de vie en URSS. Quelle sociologie derrière le «rideau de fer»? 1950–1989. *Revue d'Histoire des Sciences Humaines*, 1 (16): 87–112.
- Roussel, L. (1989): *La famille incertain*. Paris: Editions Odile Jacob.
- socio.hu (2014): „Ép család”? http://real-j.mtak.hu/992/25/vita_socio_hu.pdf
Letöltés ideje: 2020. 07. 22.
- Somlai K. (2009): Ösztöndíjjal Nyugatra a hatvanas években: Az Országos Ösztöndíj Tanács felállítása. In Tischler J. (szerk.): *Kádárizmus: mélyfúrások: Évkönyv XVI.* Budapest: 1956-os Intézet, 273–314.
- Somlai K. (2010): „Kiutazása érdekünkben áll”: A Nyugatra utazó ösztöndíjasok és a hírszerzés kapcsolatai a Kádár-korszakban. In Kozák Gy. (szerk.) *Kádárizmus: átereszek*. Budapest: 1956-os Intézet, 241–263.
- Somlai P. (1979): *Családmonográfiák. Szociológiai füzetek*. Budapest: Oktatási Minisztérium Marxizmus-leninizmus Oktatási Főosztálya.
- Somlai P. (1986): *Konfliktus és megértés*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Somlai P. (2002): *Húsz év. Családi kapcsolatok változásai a 20. század végi Magyarországon*. Budapest: Új Mandátum.
- Sullerot, E. (1983): *A női nem*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Szabari V. (2010): Határmunkálatok a magyar szociológiában: burzsoá kontra marxista szociológia. In Kutrovácz G. – Láng B. – Zemplén G. (szerk.): *Határmunkálatok a tudományban*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 101–115.
- Szabari V. (2011): „Töredezett” tudománytörténet? A szociológia hazai történetének 1960 és 1987 közötti recepciója. *2000 – Irodalmi és társadalmi havi lap*, 59–74.

- Szabari V. (2012): Szalai Sándor (1912–1983). *Szociológiai Szemle*, (3): 105–122.
- Szabari V. (2015): Egy ranszék létrehozása az 1970-es évek Magyarországon. In Szabari V. – Takács E. – Pál E. (szerk.): *Vita Publica: Tanulmányok Rényi Ágnes tiszteletére*. Budapest: ELTE.
- Szabari V. – Kovács É. – Lénárt A. (2019): *(Disz)kontinuitások – A magyar szociológia 1960 és 2010 között*. Kézirat.
- Szalai J. (1971): A családi munkamegosztás néhány szociológiai problémájáról. In Lőcsei P. (szerk.): *Család és házasság a mai magyar társadalomban*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szalai S. (1961): A szociológia helyzete Magyarországon. *Élet és Irodalom*, 5 (15): 8–9. és 5 (17): 9–10.
- Szalai S. (1962): Módszertani megfontolások a marxista szociológiai szak kutatás egyes időszzerű kérdéseire. *Magyar Filozófiai Szemle*, 6 (5): 663–692. és 5 (6): 825–880.
- Szalai S. (1972): *The use of time daily activities of urban and suburban populations in twelve countries*. A. Szalai (ed.): Hague – Paris – Mouton: European Coordination Centre for Research.
- Szalai S. (1978): *Idő a mérlegen*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Szalai S. – Andrews, F. M. (1982): Az élet minősége. Összehasonlító tanulmányok. *Magyar Tudomány*, 7–8., 629–663.
- Takács E. (2019a): In the Mantle of professionalization: The openness and confinement of Hungarian family sociology in the 1970s and 1980s. *Múltunk*, (64): 155–191.
- Takács E. (2019b): *Hulló magyarság. Az eltűnés félelme a hazai demográfia krízis-diskurzusában a Kádár-kortól napjainkig*. Kézirat.
- Takács R. (2005): Sajtóirányítás és újságírói öncenzúra az 1980-as években. *Médiakutató*, (1).
- Takács R. (2018): Helsinki és a kulturális csere Magyarország és a Nyugat között (1975–1980). *Múltunk*, 4.
- Titarenko, L. – Zdravomyslova, E. (2017): *Sociology in Russia – A Brief History*. London: Palgrave.
- Tóth O. (2012): Új anyák és új apák. A gyermekvállalás motivációi. *Demográfia*, 5 (2–3): 136–146.
- Znaniecki, F. – Thomas, W. I. (2002): *A lengyel paraszt Európában és Amerikában*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.

Vigvári András

AZ INFORMALITÁS FOGALOMTÖRTÉNETE A MAGYAR TÁRSADALOMTUDOMÁNYOKBAN

Bevezetés

Az informalitás koncepciója hangsúlyos megközelítésként jelentkezett az elmúlt évtizedek magyarországi társadalomtudományos kutatásaiban. Az informalitással összefüggő kutatási programok azonban a történeti, politikai és gazdasági kontextustól függően meglehetősen különböző kérdéseket helyeztek érdeklődésük középpontjába, és eltérő fogalmakkal írták le az általuk vizsgált gazdasági és társadalmi jelenségeket. A fejezet célja, hogy áttekintést nyújtson az 1960 és 2010 közötti informalitással foglalkozó hazai szociológiai kutatásokról és bemutassa azokat a változásokat, amelyek a vizsgálatok tudománytörténeti kontextusát meghatározták.

Az informalitáshoz kapcsolódó hazai kutatások és az ezekhez kötődő fogalomtörténeti változások követik a nemzetközi társadalomtudományi kutatási irányzatok folyamatos mozgását, és érzékletesen tükrözik a magyarországi szociológia intézményes helyzetének átalakulását. Az informalitás fogalma az 1970-es években jelent meg nemzetközi irodalomban (lásd Hart 1973). A fogalom magyarországi átvétele – hasonlóan a kötetben szereplő többi területhez – azonban nagyban támaszkodott az 1960 előtti magyarországi szociológiai kutatások összetett hagyományaihoz (*örökség*), és részben adaptálta a nemzetközi szociológiai tudományos diskurzusban megjelenő megközelítéseket (*átvétel*), illetve olyan eredeti szemléletet hozott létre, amellyel formálta az informalitásról szóló nemzetközi tudástermelést is (*felfedezés*).¹

Tanulmányomban nem az informalitás magyarországi fogalomtörténetének bemutatására törekezem (erről bővebben lásd többek között: Sik 1996), hanem sokkal inkább a fogalom magyarországi használatának és adaptációjának kérdését elemzem az 1960 után intézményesülő hazai szociológia tükrében. Írásomban azt vizsgálom, hogy az informalitás mint nemzetközi kutatási irányzat hogyan jelent meg a hazai

szociológiában, milyen korábbi, a magyarországi szociológiai kutatásokban megjelenő fogalmakhoz és kutatási irányokhoz kapcsolódott, és hogyan járult hozzá új megközelítések és kutatási irányok kialakulásához.

Az informalitás globális fogalomtörténete

„Az informalitásnak sokkal inkább története van, mintsem definíciója” – írja Alena V. Ledeneva az informalitás fogalmi tisztázásának nehézségeire és a fogalomtörténeti aspektusok fontosságára utalva (Ledeneva 2018: 1). Az informalitás fogalmának megjelenése ugyanis az 1970-es években kibontakozó „neoliberális fordulat” és az olajválság nyomán végbement gazdasági szerkezetváltozáshoz köthető, amely világszerte megrendítette a formális intézmények (köztük a bér munka) hegemoniáját, amely a nem szabályozott, lokális szinten aktivizálható „szürke zónába” tartozó erőforrások felértékelődését hozta magával. Ezeknek a gyakorlatoknak és hálózatoknak a működését tekinthetjük az informális gyakorlatok alapvető vizsgálati egységének (Ledeneva 2018).

Az informalitás fogalmának 1970-es évekbeli megszületése a gazdaságtanpólgus Kate Harth nevéhez kötődik, aki ghánai terepmunkái során arra volt kíváncsi, hogy a vidékről városokba vándorolt tömegek milyen gazdasági-társadalmi szerveződések hoztak létre a hagyományosan alulparosodott társadalmakban és ebben milyen szerep jut a formális szabályokon kívül eső gazdasági aktivitásoknak (Hart 1973: 68). Az informalitás mint ernyőfogalom azonban később globális léptékben is befolyásolta a társadalomtudományos közbeszédet, sőt alkalmassá vált a strukturálisan hasonló gazdasági és társadalmi jelenségek leírására nemcsak a harmadik világ társadalmi, hanem a gazdaságilag fejlettebb centrumországok és a szocialista országok esetében is (Ledeneva 2018). Informalitás fogalma alatt országoként más-más sajátosságokat és gazdasági-társadalmi folyamatokat értenek (Sik 1996: 712): a „földalatti”, „szabályozatlan”, „rejtett”, „fekete”, „párhuzamos”, „árnyék”, illetve „második gazdaság” változatos kifejezőkészlete érzékelteti, hogy a globális szinten zajló strukturális változások hogyan csapódnak le és hoznak létre különböző lokális gyakorlatokat (Gábor R. – Galasi 1981; Sik 1996; Hart 2000).

Az informalitás fogalma nem csupán a lokális sajátosságok változatossága miatt mutat régióként és országoként vegyes képet, hanem azért is, mert általában a kutatók is sokféle gazdasági-társadalmi gyakorlatot értenek alatta. Ahogy Alena Ledeneva (2018) írja, míg a történeti kutatások általában a modernizációs folyamatokkal összefüggésben vizsgálják az informális gyakorlatokat, addig a társadalomtudományi kutatások többsége az informalitásra a formális intézmények ellentétéként

¹ Lásd jelen kötetben Szabari Vera „Bevezető”-jét.

tekint. E megközelítésekkel szemben más irányzatok azt hangsúlyozzák, hogy az informális és formális gyakorlatok közötti különbségek korántsem ilyen merevek és sokszor nem is világosan választhatók el egymástól (Böröcz 1993; Ledeneva 2018; Millar 2018). Az informalitás ugyanis egyaránt vonatkozhat illegális tevékenységekre, amelyeknek lényegét a formális jogi gyakorlatokkal való szembenállás adja, és azokra a „szürke zónákban” zajló tevékenységekre, amelyek a formális jogi intézmények szabályozásán kívül esnek, kiegészítve azokat, és ezáltal akár meg is erősítve a formális intézményeket.

Az informalitással kapcsolatos kutatások közös, léptékbeli és módszertani vonása, hogy jellegzetesen kisebb közösségek (például szomszédságok, háztartások) stratégiáit vizsgálják, amelynek következtében a lokális és interszociális jellegzetességekre összpontosító nézőpontok hangsúlyosan jelennek meg bennük (Ledeneva 2018). Ebben a kontextusban az informális gyakorlatok leírása révén arról kaphatunk képet, hogy a globális strukturális változások hogyan csapódnak le egy-egy helyi közösség életében, milyen kihívások elé állítják őket, és hogy helyi szinten milyen eszközök állnak rendelkezésre a felülről jövő kihívások megoldására (Hann – Hart 2011). A mikroszintű kutatások esetében hangsúlyosan van jelen a háztartáson belüli munkavégzés társadalmi reprodukcióban betöltött szerepének vizsgálata, vagyis az, hogy a nem fizetett háztartási munkák és a háztartási szinten megjelenő bér munkán kívüli többletmunkák milyen szerepet játszanak a háztartások megélhetésében (Dunaway [2012] 2018).

Az informális stratégiák kutatástörténeti sajátossága, hogy különösen válság- és a politikailag viharos időszakokban sokasodnak meg, amikor a formális intézményeket megrázkódtató társadalmi és gazdasági folyamatok közepette az informális stratégiák kiemelt szerephez juthatnak. Ezekben az időszakokban az informális gyakorlatok gyakran politikai jelentéssel ruháznak fel és rendszerellenes cselekvésként értelmeződnek, ami a magyarországi kutatások fontos jellegzetessége a szocialista és posztoszocialista korszakban egyaránt (lásd Szelenyi [1988] 1992; Rév 1998a; 1998b).

A szocialista országokban folyó társadalomtudományos kutatások az informalitás kérdéskörét jellemzően a régió gazdasági és politikai összefüggéseiben vizsgálták. Az államszocializmus időszakában az informalitás fogalma a hivatalos szocialista gazdasági szférán kívül eső jelenségek leírására szolgált, és elsősorban azokat a gazdasági és társadalmi aktivitásokat foglalta magában, amelyek kívül estek az állami ellenőrzés hatáskörén. Az államszocialista keretek között végzett tevékenységek halmazát a nemzetközi szakirodalom második gazdaságnak nevezte (Grossmann 1977; Sampson 1987), amely a korszakban megsokasodó informalitással foglalkozó kutatások régióspecifikus fogalmának tekinthető (Gábor R. – Galasi 1981; Ledeneva 2018; Sampson 1987; Sik 1996).

A második gazdasággal kapcsolatos kutatásokat elsősorban a szocialista tervgazdaság és a háztartások szintjén megjelenő, magántulajdonon és felhalmozáson alapuló informális gazdaság (második gazdaság) között feszülő viszony ösztönözte, és a kutatók elsősorban arra voltak kíváncsiak, hogy ez miképpen viszonyul a fennálló politikai és gazdasági rendszerhez (Sampson 1987; Stewart 1994; Rév 1998a; 1998b; Szelenyi 1988). A rendszerváltás utáni évtizedek informalitással kapcsolatos kutatásai főképp a posztoszocialista térségben zajló változásokat vizsgálták, és arra kérdeztek rá, hogy az informalitás milyen szerepet tölt be a gazdasági és társadalmi átalakulásban.

Tudománytörténeti szempontból is kiemelten érdekes, hogy a helyi kutatók mellett az 1970-es évektől kezdve számos Nyugat-Európában és Észak-Amerikában élő szociológus és antropológus érdeklődését felkeltette a téma. Kutatásaik fókuszpontjává váltak a háztartások szintjén megragadható informális gyakorlatok és a szocialista második gazdaság (lásd Hann 1980; Sozan 1983; Szelenyi 1988; Lamp-land 1995). Az informalitáshoz kapcsolódó régióspecifikus érdeklődésre többféle magyarázatot találunk. Egyfelől számos kutatás kimutatta, hogy az informális munka – a kiterjedt bér munka és az iparosodás hiánya miatt (hasonlóan a harmadik világbeli országokhoz) – elterjedtebb volt a közép-kelet-európai régióban, mint a nyugati, iparosodott országokban, így meghatározó tapasztalatot jelentett az itt élő emberek számára. Másfelől az informális stratégiákat vizsgáló kutatások a térségben az elmúlt évtizedekben végbemenő politikai és gazdasági változásokhoz – a szocializmushoz és a posztoszocialista átalakuláshoz – kapcsolódtak, és azt firtatták, hogy a végbemenő strukturális átalakulásokkal szemben milyen alulról jövő informális alkalmazkodási és ellenállási lehetőségek léteztek (Rév 1998a; 1998b).

Felfedezés, örökség és átvétel: az informalitás megjelenése a hazai szociológiában

A második gazdaság „felfedezése”

Habár az 1970-es évek második felétől teret nyerő, informalitással foglalkozó magyarországi társadalomtudományos kutatások kérdésfelvetései sok szálon kapcsolódtak a centrumországokban és a posztkoloniális harmadik világban zajló vizsgálatokhoz (lásd Sik 1996: 707–708), a hazai vizsgálatok fogalomkészlete számos újítást tartalmazott, amelyek közül a második gazdaság fogalmának „felfedezése” a legfigyelemreméltóbb. Ahogy az előzőekben láthattuk, a második gazdaság fogalma a szocialista országokban zajló, központi-redistributív rendszeren

kívüli tevékenységeket foglalta magában, amely egyszerre volt képes leírni és megragadni az informális gazdasági és társadalmi gyakorlatok gazdasági és politikai következményeit.

A második gazdasággal kapcsolatos kutatások nem használták egyértelműen az informalitás fogalmát; de a hazai kutatások elméleti háttere nagyban támaszkodott a fogalom 1970–1980-as évekbeli nemzetközi térnyerésére (Gábor R. 1979; Gábor R. – Galasi 1981: 16; Sik 1996: 707; Vigvári 2019). Gábor R. István és Galasi Péter könyvükben (1981: 16–21) a második gazdaság informális jellemzőjének nem annyira az illegális gyakorlatokat értik, hiszen az ott végzett tevékenységek többsége egyszerűen kívül esett a központi államapparátus szabályozásának keretén (lásd továbbá Sampson 1987; Sik 1996; Valuch 2001). A szerzőpáros szerint a második gazdaság informális jellege sokkal inkább abban mutatkozik meg, hogy a termelés és az elosztás a második gazdaságban nem tisztán a modern piaci logikán alapszik, hanem kitüntetett szerepe van az informális gyakorlatoknak, mint a befolyásnak, a presztízsnak és az ajándékozásnak, amelyek erősen hozzájárulnak a második gazdaságban előállított javak termeléséhez és elosztásához (Gábor R. – Galasi 1981: 21).

MIÉRT PONT MAGYARORSZÁG?

A MÁSODIK GAZDASÁG FOGALMÁNAK MAGYARORSZÁGI ADAPTÁCIÓJA

A magyarországi második gazdaság sokkal kiterjedtebb és láthatóbb formában működött, mint a régió többi országában, és a háztartások felhalmozásában játszott szerepe is kiemelkedő jelentőségű volt a szocialista táboron belül (Sampson 1987; Szelényi [1988] 1992; Sik 1996; Valuch 2001). A második gazdasághoz kapcsolódó tevékenységek működtetésében a magyar társadalom szinte valamennyi csoportja közreműködött (Gábor R. – Galasi 1981), a mezőgazdaságban (például háztáji gazdálkodás), az ipari szektorban (pl. GMK csoportok) és a szolgáltatások területén is megjelentek (Sampson 1987; Sik 1996). A számítások alapján a magyar társadalom közel 75 százaléka volt érintett valamilyen formában a második gazdaságból származó jövedelemszerzésben (Gábor R. – Galasi 1981). A fokozatos legalizálásban közrejátszott az 1970-es évektől a szocialista országokat – így Magyarországot is – megrázó globális pénzügyi válság, ami a munkabérek reálértékének csökkenését (Geröcs – Pinkasz 2017), és ezzel párhuzamosan a második gazdaság keretei között végzett informális munkavégzés felértékelődését vonta maga

után,² amely ösztönzőleg hatott a témában folyó kutatásokra (Sampson 1987; Vigvári – Geröcs 2017).

Ugyan a második gazdaság fogalmának megalkotása nem kizárólag magyarországi kutatókhoz kötődik (lásd Grossmann 1977), a második gazdaság fogalmának nemzetközi meghonosításában úttörő szerepet játszottak a magyarországi közgazdasági, szociológiai és néprajzi kutatások (Gábor R. 1979; Sárkány 1978; Kolosi 1983), amelyek a nemzetközi társadalomtudományos mezőben is megjelentek (Gábor R. 1989; Szelényi 1988). A jelenség tudományos kutatásában betöltött úttörő szerep Sik Endre (1996: 714) szerint egyrészt a hazai intézményes társadalomtudományok relatíve pozitív helyzetéből fakadt. A magyarországi társadalomtudományok (és azon belül a szociológia) intézményi pozíciója a környező szocialista országokéhoz képest kedvezőbb feltételeket biztosított a tudományos kutatások elvégzéséhez, amelyre a szocialista államapparátus gyakran külön forrásokat is biztosított. A kutatások számbeli növekedésének és finanszírozásának másik oka a második gazdaság nemzetgazdaságon belüli fokozatos térnyerésének volt köszönhető, amely érdekelte tette a szocialista döntéshozókat abban, hogy a témában átfogó kutatások készüljenek.

FOGALOMTÖRTÉNETI ADAPTÁCIÓK:

A „MÁSODIK GAZDASÁGTÓL” A „MÁSODIK TÁRSADALOMIG”

Habár a második gazdaság fogalma az 1980-as évek szociológiai kutatásainak meghatározó részévé vált, a fogalom hazai meghonosításában és adaptációjában a magyar közgazdaságtani gondolkodásnak jutott kiemelt szerep. Gábor R. István és Galasi Péter közgazdászok 1981-ben publikált *A „második” gazdaság* című munkája „olyan egységes modellben dolgozták fel a szocialista államon kívül álló jelenségeket, ami addig nem létezett. [...] A Gábor R. és Galasi által kidolgozott fogalom ugyanis egyidejűleg rendszerspecifikus (kiindulási alap a szocialista állam), egyszerű (dichotóm) és érzelemmentes” – írja Sik Endre (1996: 708) fogalomtörténeti munkájában. Gábor R. István és Galasi Péter a „széles értelemben vett második gazdaságon a munkavégző képességnek a gazdaság szocialista szektoron kívüli hasznosítási módjait, illetőleg a jövedelmek társadalmilag szervezett elosztásán kívüli újraelosztási folyamatainak összességét értik” (Gábor R. – Galasi 1981: 17). A közgazdász szerzőpáros definíciója később zsinórmértékként szolgált a hazai

² A kutatások szerint 3–3,5 millió aktív munkavállaló és közel 1–1,5 millió nyugdíjas és eltartott vett részt a második gazdaság keretei között végzett termelésben (Kolosi 1983: 106).

szociológiai kutatások számára, és fontos nemzetközi referenciává vált a szocialista blokkon belüli informalitás kutatásnak (Sik 1996).

A szociológiai kutatások a kezdettől fogva élénk érdeklődést mutattak a második gazdaság fogalma iránt: Kemény István 1984-ben kiadott, „A második gazdaság Magyarországon” című írásában tett kísérletet a fogalom szociológiai magyarázatára. Kemény az első és második gazdaság felosztását alkalmazva különbséget tett a fogalompár jogi és gazdasági aspektusai között (Kemény 1984): előbbi alatt a nyilvántartott és nem nyilvántartott, a regisztrált és nem regisztrált gazdaság szétválasztását értette, míg utóbbinál az állami és magánszektor közötti különbségtevést hangsúlyozta (Kemény 1984: 18). Kemény – Gábor R. és Galasi meghatározásához hasonlóan – az állami és magánszektor közötti különbségtevést a magyarországi társadalmi berendezkedés rendszerspecifikus elemének tekintette. Meglátása szerint a Magyarországon egy sajátos típusú vegyes gazdasági rendszer működött, ami az állami szektor és a kisárutermelő szektor szimbiózisán alapult, és amihez a háztartások munkamegosztása is szervesen alkalmazkodott. Kolosi Tamás meghatározásában azt hangsúlyozza, hogy a második gazdaság olyan kisárutermelésre épülő termelői tevékenység, amelynek profitja lényegesen módosíthatja a háztartások „első gazdaságban” elfoglalt társadalomszerkezeti pozícióját és hozzájárul a második gazdaságban résztvevők társadalmi mobilitásához (Kolosi 1987: 106–107).

Az 1980-as évek szociológiai kutatásai számos átfogó vizsgálatot készítettek a második gazdaság különféle ágazataiban és hálózataiban (lásd Sik 1996: 71–75), másfelől továbbfejlesztették és kiterjesztették a második gazdaság analógiáját a társadalom további szférái felé. Ezek közül a fogalomalkotási kísérletek közül a legjelentősebb Hankiss Elemér „második társadalom” fogalma, amely már kifejezetten tartalmazta a második gazdasághoz fűződő rendszerellenes várakozásokat (Hankiss 1984). Hankiss a második gazdaság lényegi elemének azt tartotta, hogy a termelés nem nagyüzemi keretek között zajlik, a tulajdonviszonyok nem államiak, az üzemek belüli kapcsolatokat pedig nem a hierarchikus függések viszonyrendszere jellemzi (Hankiss 1984: 25).

Hankiss esetében a második társadalom fogalmát a második gazdasághoz hasonlóan a fennálló szocialista társadalmi rend ellenpólusaként definiálta. Ahogy írta, „azokat a jelenségeket tekintjük a második társadalomba tartozóknak, amelyek nem illeszkednek bele az adott ország domináns paradigmájába” (Hankiss 1984: 27).

A szociológus szerint a második társadalom – az első, hivatalos társadalommal ellentétben – nem ideologizált szféra, hanem sokkal inkább az ellenideológiák terepe, ahol a „második nyilvánosság”, a „második kultúrán” és a „második tudaton” keresztül az első társadalom által megkövetelt elvárásoktól eltérően lehet cselekedni (Hankiss 1984: 27).³

A „kettős társadalom” és a „polgárosodás” öröksége az informalitás fogalomtörténetének tükrében

Az 1980-as évek második felétől egyre szaporodtak a második gazdasággal kapcsolatos kutatások, amelyek mind témaválasztásukban, mind pedig a kérdésfelvetésekben számos újdonságot hordoztak az 1980-as évek elején megjelenő programadó írásokhoz képest. Az 1980-as évek második felében születő vizsgálatok a második gazdaságot nem kizárólag gazdaságszociológiai aspektusokból vizsgálták, hanem arra is kíváncsiak voltak, hogy milyen társadalmi és politikai hatásai vannak az egyre terjedő tevékenységeknek. Így számos olyan új kutatási program indult, amely a második gazdaság társadalomszerkezetre, életmódra és habitusra gyakorolt határait⁴ vizsgálta (Kolosi 1987; Szelényi 1992 [1988]).

Szociológiatörténeti szempontból a szerteágazó kutatásokat összekötő legfontosabb sajátosságot a korábbi időszakok – esetünkben elsősorban a két világháború alatt használt – tudományos fogalmak és megközelítések (újra)felfedezése jelentette.⁵ A továbbélő fogalomhasználat kétségtől legszembetűnőbb példája a kényszerű társadalomképek (újbolí) feltűnése, amelyek a magyarországi társadalomleírások és a politikai közbeszéd visszatérően fontos elemét képezték (lásd bővebben Éber 2011).

Az informalitás fogalmával összefüggő kettősségek megjelentek a korábban tárgyalt „első gazdaság – második gazdaság”, illetve „első társadalom – második társadalom” koncepciókban, továbbá a kettős társadalomszerkezetről alkotott elképzelésekben (Kolosi 1987; Szelényi 1992 [1988]). Ezek a modellek az államszocialista társadalmi berendezkedést vizsgálva azt állapították meg, hogy a redistributív-központi társadalmi struktúra mellett az 1980-as évekre fokozatosan megszilárdult egy

³ A második gazdaság és az értékutatók közötti összefüggésekről lásd e kötetben Gárdos Judit és Ságvári Bence „Az értékutatók ígérete és valósága. Az értékek kutatása” című fejezetét.

⁴ A második gazdaság családdal és életmóddal összefüggő kutatástörténeti aspektusáról lásd e kötetben Takács Erzsébet „A hazai családszociológia lehetőségei az 1970–1980-as években”, illetve Tibori Tímea „Álomból valóság. Életmód – elmélet és gyakorlat” című fejezeit.

⁵ Lásd jelen kötetben Szabari Vera „Bevezető”-jét.

második társadalmi struktúra is,⁶ amely az előbbivel ellentétben „a piacon alapuló polgári viszonyokat tükröző hierarchiát tükrözi” (Szelényi 1992: 88). Szelényi és Kolosi elméletei szerint az informalitással és szabályozatlansággal összefüggő jelenségek ebben a második társadalmi struktúrában csúcsosodtak ki, és a fennálló politikai rendszerrel szembehelyezkedő struktúráként értelmeződtek, éppen ezért kutatásuknak kiemelt jelentősége volt az 1980-as évek második felében.

A redisztributív és piaci alapú elosztásra épülő dichotóm modellek azonban sokszor figyelmen kívül hagyták a magyarországi államszocialista berendezkedés globális gazdasági és társadalmi kontextusát. Böröcz József munkájában (1989) mellett érvel, hogy a kettős társadalmi struktúrák és a formális-informális berendezkedések vizsgálatakor elengedhetetlen a globális lépték számbavétele. A szociológus „kettős függőség” elméletében azt állítja, hogy a hazai államszocialista berendezkedés nem kizárólagosan a szovjet birodalmi központtól, hanem a nyugati centrumországoktól is függött az ország eladósodottsága következtében (Böröcz 1989: 79). Az 1970-es évek végének és 1980-as évek elejének adósságválsága következtében a reálbérek csökkentek, amelynek a következtében a rezsim egyre nagyobb teret engedett a második gazdaság keretei között végzett felhalmozásnak. Éber Márk Áron (2020) könyvében Böröczhöz hasonlóan mellett érvel, hogy az első és második gazdaság közötti különbségeket nem a redisztributív-bürokratikus és piaci-magántulajdonosi gazdaság közötti dichotómiában érdemes megragadni, hanem a rendszer globális kitettségét figyelembe vevő „kettős függőség” elmélet segítségével érdemes értelmezni, amely a második gazdaság keretei között végzett felhalmozást a tőkés világrendszer centrumától történő pénzügyi és gazdasági függés következményének tekinti (Éber 2020: 86–87).

A KETTŐS TÁRSADALOM ÖRÖKSÉGE ÉS AZ INFORMALITÁS

A kettős társadalomkép újjáéledése két modellhez, Kolosi Tamás L-modelljéhez és Szelényi Iván kettős piramis modelljéhez köthető, melyek máig is a hazai társadalmi struktúrakutatás leginkább kanonizált elméleteinek tekinthetők (Éber 2011: 7). A kettős társadalomképek megalkotói – Kolosi Tamás és Szelényi Iván – számára a mintát Erdei Ferenc kettős társadalomról szóló elképzelése jelentette (lásd Kolosi 1987: 90; Szelényi 1992: 85–86). Erdei a két világháború közötti társadalmat vizsgálva arra jutott, hogy egyszerre van jelen a feudalizmusban megszilárdult „nemesi-

⁶ Lásd jelen kötetben Szabari Vera „A modernizáció új útjain. Társadalmi struktúraelméletek, rétegződés- és mobilitásvizsgálatok” című fejezetét.

nemzeti”, illetve a dualizmusban kiépült „polgári társadalomszerkezet”, amely egymástól két különböző elvű szerkezetként határozza meg a magyar társadalom alapvető jellegét (Erdi 1987: 35–36). A két struktúra alján Erdi szerint a régi állapotában megmaradt parasztság, a „nép társadalma” található (Erdi 1987: 369), mely némiképp árnyalja a kettős társadalom néven emlegetett koncepció „kettősségét” (lásd Éber 2011: 5).

Kolosi és Szelényi megközelítései erősen támaszkodtak Erdi koncepciójára és arra voltak kíváncsiak, hogy az 1945-ös politikai fordulat és az államszocialista rendszer kiépülésének keretei között miképpen érvényesültek a magyar társadalmat hosszú időtávban meghatározó strukturáló erők. Kolosi Tamás megközelítésében a történetiség fontosságára hívja fel a figyelmet, meglátása szerint a strukturális viszonyok csak történeti megközelítéssel érthetők meg (Kolosi 1987: 89). Az általa kifejlesztett L-modell a történeti folyamatok kontinuitását és megszakíttottságát kívánta megragadni: meglátása szerint a gazdaság szerkezetének újratermelési sémáját egy olyan L-alak feszíti ki, ahol az L egyik szárát a redisztributív, másik szárát pedig a piaci viszonyok jelentik (Kolosi 1987: 108). Szelényi kettős piramis modellje hasonló logikát követ, és ha lehet, még inkább igyekszik követni Erdi koncepcióját: esetében az első piramis a redisztributív-bürokratikus struktúrát írja le, addig a második piramis a második gazdasághoz kapcsolódó kvázipiaci tevékenységekhez kapcsolódó viszonyokat mutatja (Szelényi 1990: 78–80; 1992: 88).

A modellek kettőssége – Erdi megközelítésével ellentétben – nem kizárólag a történeti fejlődés kettősségére, hanem sokkal inkább az államszocialista rendszeren belül egyszerre létező hivatalos és félhivatalos szférák párhuzamosságára kívántak rámutatni. A kutatók egyre inkább a „második struktúra” megértésére törekedtek, mivel benne a fennálló gazdasági-politikai rendszerrel való szembenállás csíráit vélték felfedezni az alulról kibontakozó, informális gyakorlatokban és stratégiákban (lásd Szelényi 1992 [1988]).

„Nézzük meg, mi folyik a mélyben, milyen alkalmazkodási módszerek, mi az, ami valójában történik, mi van a hivatalos propaganda mögött. Hogy működik a világ lent, a második gazdaság, a fusizás, a vállalati, szociális juttatások elosztása. Millió dolgot lehetett így nézni, és hogy ebből összeáll egy olyan rendszer, ami koherens, ami működik, ami tartósan fennmarad, vagy épp ellenkezőleg, vannak benne strukturális gyengeségek. Ez volt a program, hogy próbáljunk megérteni. Adjunk egy diagnózist” – fogalmazott visszaemlékezésében Laki Mihály.⁷

⁷ Laki Mihállyal készült szakmatörténeti interjú (forrás: 20. Század Hangjai Archivum és Kutatóműhely Szakmatörténeti gyűjteménye). Az interjút készítette: Vigvári András.

Mint arról már volt szó, a „második struktúra” vizsgálatát a kíváncsiságon túl a kutatók első struktúrával szemben fennálló kritikai attitűdje is ösztönözte, míg a második struktúrában alulról szerveződő informális gyakorlatokban a politikai ellenállás csíráit és egy alternatív társadalmi és gazdasági rendszer mintáit látták (Rév 1998a; 1998b; Vigvári 2017; Danyi – Vigvári 2019).

AZ INFORMALITÁS MINT AGENCIA:

A POLGÁROSODÁSELMÉLET (ÚJRA) FELFEDEZÉSE

Az 1980-as évek második felének kutatásai a második gazdaságot nem kizárólag gazdaságszociológiai aspektusból vizsgálták, hanem egyre inkább olyan, a központi újraelosztással szembehelyezkedő alternatív gazdasági és társadalmi szféraként tekintettek rá, ami a rendszerellenes politikai cselekvések egyik fontos színtere lehet (Szelényi [1988] 1992; Rév 1998a; 1998b). A kutatók egyre nagyobb része a második gazdaság keretei között végzett tevékenységeket a szocialista tervgazdasággal szembeni ellenállási formának tekintette (Hankiss 1984; Kemény 1984; Szelényi [1988] 1992), amelyet a polgárosodás fogalmával írtak le (erről lásd bővebben: Csité 1997). A kutatások másik újdonsága a léptékválasztásban rejlett, hiszen az újabb vizsgálatokban kitüntetett szerepet kaptak a mikroszintű vizsgálatok is, amelyek az egyre terjeszkedő és megszilárduló második gazdaság és társadalom hatását vizsgálták az egyének, a háztartások és a közösségek életmódjának és habitusának alakulásában (Kovács 1988; Harcsa 1991; Juhász 1991).

A kettős társadalomképet használó struktúramodellekhez hasonlóan az 1980-as évek második felében szárnyra kapó, mikroszintű kutatások is erőteljesen építettek a két világháború közötti társadalomtudományok fogalomkészletére. A második gazdaság háztartásokra gyakorolt hatását vizsgálva a kutatók Erdei Ferenc parasztpolgárosodás fogalmára támaszkodtak, amelynek társadalompolitikai kicsengése érzékelteti a kutatók pozitív várakozásait a második gazdaságon belül zajló társadalmi-gazdasági folyamatokkal kapcsolatban. A két világháború közötti népi mozgalom fogalomtárából kölcsönzött *parasztpolgárosodás* fogalma egyszerre volt tudományos kifejezés és politikai program, ami magában foglalta a korszak kutatóinak második gazdasághoz fűződő értelmiségi víziót, nevezetesen, hogy a háztáji gazdálkodás és a második gazdaságban zajló tevékenységek nyomás alá helyezhetik a központosított szocialista tervgazdaságot, sőt az egész szocialista rendszert, megágyazva egy lassú politikai átalakulásnak a szocialista táboron belül (Vigvári – Geröcs 2017).

A polgárosodás fogalmának felbukkanása a hazai szociológiában tehát nem előzmény nélküli, ellenkezőleg, a fogalom történetisége legitimálta a használatát

az 1980-as évek szociológiai fogalomalkotásában – mutatott rá Dupcsik Csaba (2008: 366). Dupcsik szerint a polgárosodás azért is volt vonzó a hazai kutatók számára, mert a fogalomnak kritikai éle volt az államszocialista viszonyok közepe, szerteágazó jelentése pedig képes volt „az életmódtól a mentalitáson át a gazdasági és társadalomszerkezeti jelenségeket összekapcsolni és megmagyarázni” (Dupcsik 2008: 366).

A MEGSZAKÍTOTT POLGÁROSODÁS

A kisüzemi háztáji gazdaságok térnyerésére és gazdasági-társadalmi jelentőségük növekedésének leírására Szelényi Iván és kutatócsoportja a „megszakított polgárosodás” fogalmat használta. A megszakított polgárosodás fogalma tulajdonképpen egyszerre testesíti meg a Szelényi és Kolosi által felrajzolt kettős társadalmi struktúrát. Míg a „megszakítottság” az 1949 előtti társadalmi struktúra eltűnésére és az új szocialista társadalmi struktúra felemelkedésére utal, addig a „polgárosodás” fogalmának újbóli meghonosítása az 1945 előtti társadalmi struktúrák és gyakorlatok újraéledését fejezik ki a második gazdaság keretei között (Szelényi 1992: 83–85; 90–92).

Szelényi „megszakított polgárosodás” koncepciója Erdei Ferenc parasztpolgárosodás elméletéhez kötődik (lásd Erdei 1973; 1974). Erdei, hasonlóan az 1980-as évek kutatóihoz – összekötve kutatási eredményeinek elemzését a társadalompolitikai gondolkodással, a polgárosodást mint az ország számára megfontolandó kitérési lehetőséget értelmezte. Míg Erdei az alföldi mezővárosi polgárosodott parasztság csoportjában találta meg a kelet-közép-európai modernizációs új minta kialakításának lehetőségét, addig Szelényi a szocialista második gazdaságban tevékenykedő háztáji gazdaságokban látott alternatívát az akkor fennálló államszocialista rendszer bizonyos mértékű korrekciójára. A két fogalomhasználatban a földtulajdonos középosztály cselekvő és kitüntetett szerepén túl az is közös, hogy egyszerre sűríti magában az empirikus szociológiai kutatások eredményét és az értelmiségi politikai víziókat, hangsúlyozva a kisüzemi agrártermelésben rejlő politikai, gazdasági és társadalmi potenciált (Szelényi 1992: 75–77).

Szelényi (1992) könyvében amellet érvel, hogy a háztáji gazdálkodás nem csupán a szocialista rendszer keretei között proletarizálódott tömegek bérkiegészítő tevékenységeként írható le, hanem olyan vállalkozói stratégiaként értelmezhető, amelyek az államszocializmus keretein belül képesek a polgárosodás – mint a fennálló rendszerrel szembeni alternatív társadalmi modell – csíráit elültetni. Szelényi Iván szerint a magyar társadalom a második gazdaság kiterjesztésével

– a weberiánus fogalmat használva – a „lehetőségek ablakát” kapta meg saját maga önmegvalósítására (Szelényi 1992: 8). A szociológus szerint a második gazdaságban végbemenő vállalkozóvá válási tendencia egy autonóm létet teremtő népi ellenállást termelt ki magából. Ezek az alulról jövő ellenállási tevékenységek a szociológus szerint – Erdeit idézve – olyan „harmadik útként” szolgálhatnak, mely egyszerre teremt alternatívát a zsákutcába kerülő szocialista rendszerrel, valamint a nyugati kapitalizmussal szemben (Szelényi 1992: 205).

A polgárosodást és a második gazdaság háztartásokra gyakorolt hatásait vizsgáló kutatásokból jól látszik, hogy azok nem csupán a szocialista keretek között létrejövő másodlagos/informális felhalmozás iránt érdeklődtek, hanem hangsúlyt fektettek a fenti lehetőségek politikai vonatkozásaira. A kutatók többsége – mint azt már leszögeztük – a második gazdaság keretei között végzett tevékenységeket politikai cselekvésnek is értelmezte, mely hozzájárulhat a fennálló politikai rendszer korrekciójához, illetve megdöntéséhez. Szelényi Iván a második gazdaság kisüzemeiben zajló tevékenységeket „csendes forradalomnak” tekintette, amely a jövőben egy új „polgárosodást” hoz el, és egy sikeres vállalkozói réteg létrejöttének ágyazhat meg (Szelényi [1988] 1992). Kemény István második gazdaságról szóló írása végén a második gazdaság keretei között felhalmozódó magántulajdon habitusra gyakorolt pozitív hatását taglalta, amely meglátása szerint a „polgárosodáson keresztül” a nyugati kapitalista társadalmakhoz való közeledés ígérétét hordozza magában (Kemény 1984: 28).

Rév István a korszakról szóló eszméletörténeti írásában a második gazdasággal kapcsolatos várakozásokat a kutató értelmiséget sajátosan jellemző „retrotópiának” nevezte, amelyet a nyugati kritikai elméletek és a kelet-közép-európai szociografikus hagyományok sajátos egyvelegének értelmezett (Rév 1998b: 47). Rév szerint a kutatók várakozása azonban vágyvezérelt gondolkodáson alapult. Ahogy írja: „...a szociológusok úgy látták, hogy a létező szocializmus méhében fogan meg az a társadalmi forma, amely se nem szocialista, se nem kapitalista, hanem valami olyasmi, amelyet a nyugati újbóloldal hiábavalóan keresett a hatvanas években. Azt remélték, hogy a létező szocializmus keretei között zajló alig látható, de megállíthatatlan folyamat lassan átforgalmazza a szocializmust, és a második, valamint a harmadik gazdaság szférája fokozatosan maga alá gyűri a rendszert. Hittek abban, hogy ez a folyamat helyreállítja az élet és a munka méltóságát, újraéleszti az helyi közösségeket és az önkéntes szolidaritás szellemét, és végső soron a civil társadalom újjászületéséhez és a liberális demokrácia formális keretein túlmutató, valódi demokratikus létformák kialakulásához vezet (Rév 1998b: 46).

A kutatásokhoz kapcsolódó értelmiségi víziók nagy részét azonban az 1990-es politikai és gazdasági átalakulások, amelyek a szocialista tervgazdaság bukásával

együtt az informális (második) gazdaság hanyatlását is magukkal hozták, nem igazolták vissza. Történeti távlatból nézve inkább úgy tűnik, hogy az informális gazdasági gyakorlatok nem annyira az autonómia szigeteit jelentették, mint inkább a formális szocialista tervgazdasággal való szimbiózis egy formáját (Rév 1998a; 1998b), ahol a formális és informális erőforrások kombinációja segítette a háztartások felhalmozását (Vigvári – Geröcs 2017). Habár a rendszerváltás időszakában két nagyobb vita is zajlott a polgárosodásról (MSZT Faluszociológiai Szakosztály – Századvég 1991) és társadalomformáló lehetőségeiről (*Replika* 1990),⁸ a rendszerváltás után a posztiszocialista átmenettel kapcsolatos kutatások kifizetésével és a megszilárduló újkapitalista társadalmi viszonyokkal a polgárosodás fogalma szinte teljesen kikopott a magyarországi társadalomtudományos közbeszédből (Csite 1997: 135).

Átvétel és adaptáció: az informalitás fogalmának megjelenése a magyarországi szociológiai kutatásokban

A rendszerváltás után végbemenő politikai és gazdasági változások nem igazolták vissza az 1980-as évek kutatásainak várakozásait: a szocialista tervgazdasággal szimbiózisban élő második gazdasághoz kapcsolódó ágazatok nem váltak az 1990 utáni átalakulások katalizátoraivá és helyüket a korábbinál jóval polarizáltabb és szétterjedtebb informális gazdaság vette át (*Replika* 1990; Sik 1992; 1994; Vedres 1998). A rendszerváltást követő strukturális változások (tömeges privatizáció, a hajdani első gazdasághoz kapcsolódó üzemek, gyárak és termelőszövetkezetek bezárása) következtében tömegesen szűntek meg a stabil bér munkát kínáló munkahelyek, így a formális foglalkoztatás széles társadalmi csoportok számára vált egyre bizonytalanabbá, amelynek következtében egyre többen az informális szektorokban keresték a kizárólagos boldogulási lehetőségeket (Sik 1992; Valuch 2015).

A gazdaság átstrukturálódásával a gombamód szaporodó kis- és középvállalkozások megjelenése valamennyit enyhített a rendszerváltás utáni foglalkoztatási válságon, azonban a globális munkaerőpiac átalakulása és a posztiszocialista foglalkoztatási krízis együttesen szűkítette a formális bér munkapiacra lévő elérhető állások számát. Ezzel párhuzamosan, a gazdasági szerkezetváltozással számos olyan „szürke zóna” jött létre, ahol az állam nem, vagy csak részlegesen szabályozta a mindennapos gyakorlatokat (lásd Böröcz 1995; Szalai J. 2007). A gazdasági élet korábbi szegmentáltságának – az első és második gazdaság szétválasztásának –

⁸ A vitáról bővebben lásd Csite András (1997) tanulmányát.

relevanciája ily módon végképp érvényét veszítette, és sokkal inkább az új gazdasági viszonyok között létrejövő formális és informális gyakorlatok szimbiózisának elemzése vált érdekessé (Sik 1996: 245).

INFORMALITÁS ÉS A POSZTSZOCIALISTA ÁTALAKULÁS

„A főszerepet kétségkívül a piaci logika fogja játszani. Piac azonban nagyon sokféle van. Azt pedig, hogy az alapvetően piaci elv szerint szerveződő poszt-állam-szocialista társadalom miként fest majd és hogyan fog működni, alighanem nagymértékben meghatározza majd az informalitás kitüntetett szerepe az átalakulásban – írja Böröcz József (1990: 64). Böröcz jóslata valósággá vált, hiszen az informális gazdaság szerepe meghatározó, kutatása pedig megkerülhetetlen maradt az 1990 utáni átalakulásban. Habár az 1990 utáni társadalomszerkezet leírásában többen érveltek amellett hogy kizárólag a piac és redistribúció lesznek a társadalom fő strukturáló erői és az informalitással nem kell számolni (lásd Éber 2013: 222), a kutatások (az elittől a vállalkozókön át az alsóbb osztályokig) az informalitás markáns jelenlétét mutatták ki (Sik 1994; Szalai E. 1997; Sik 1999; Kemény 2000).

Az 1990-es évek kutatásai a fent vázolt strukturális változásokkal összefüggésben az 1980-as években meghatározóvá vált második gazdaság, a kettős társadalmi struktúrák vizsgálata és az 1980-as évek végén elterjedő polgárosodás fogalmai szinte teljesen kikoptak a hazai szociológiai irodalomból, és helyüket a nyugati szakirodalomból kölcsönzött informalitás fogalma vette át. Ahogy Sik Endre (1992) tanulmányában megfogalmazta, az 1990-es politikai és gazdasági átalakulások következtében az első és második gazdaság különválasztása értelmét veszítette. Mivel a második gazdaság fogalma specifikusan a szocialista rendszer kontrollján kívül eső tevékenységek összességét takarta, nem volt képes leírni azokat az egyre szaporodó tevékenységeket, amelyek az 1990 után kialakuló államszervezet jogi és szabályozó keretein kívül zajlottak. Ezek az egyre sokasodó tevékenységek – hangsúlyozza Sik – sokszor a szocialista második gazdasághoz köthető tevékenységek folytatásainak voltak tekinthetők, azonban a megváltozott gazdasági, politikai és jogi környezet valamint a tevékenységek új formái miatt azokat nem a második gazdaság, hanem az informalitás fogalmával lehetett leírni (Sik 1992: 155). Ezek közül kiemelkedik a gazdasági tranzakciókban kiemelt szerepet betöltő piacok kutatása (lásd Czákó 1997), illetve a munkaerőpiac informális szerveződési formáinak kutatása (lásd Sik 1999).

Az 1990-es utáni átalakulás után az informális gazdaság – összehasonlítva az államszocialista időszakkal – egy nagyobb és folyamatosan növekvő szektorrá vált

– hangsúlyozza Sik (1992). Habár a rendszerváltás utáni informális gazdasági szektor számos közös vonást mutatott a második gazdasággal, a társadalomban és a megélhetésben betöltött szerepe sokkal inkább kizárólagossá vált bizonyos társadalmi csoportok életében, amely az informalitás térbeli-társadalmi koncentrációját eredményezte (Sik 1992). Ennek következtében a rendszerváltás utáni kutatások az informalitást a korábbi kutatásoktól eltérően nem a fennálló politikai berendezkedés rendszerspecifikus elemeként értelmezték, hanem sokkal inkább a létrejövő gazdaság-társadalmi berendezkedés magától értetődő és a társadalmi reprodukcióhoz szükséges elemeként írták le, amelyek gyökerei egy hosszabb időtávban megragadható társadalomtörténeti folyamatban ragadhatók meg.

A SOHA EL NEM MÚLÓ INFORMALITÁS:

AZ INFORMALITÁS MINT A FORMÁLIS INTÉZMÉNYEK HELYETTESÍTŐJE

Habár az informalitást a kutatások egy része a posztszocialista átmenethez köthető ideiglenes állapotként írtak le (lásd Kolosi – Róna-Tas 1992), több kutatás is az informalitás hosszú társadalomtörténeti időtartamban megragadható strukturális meghatározottságára hívja fel a figyelmet. E megközelítések szerint a formális és informális gazdaság közötti kapcsolat a félperifériás gazdasági fejlődés alapvető történeti sajátossága, ami a régió globális munkamegosztásában elfoglalt pozíciójából fakad (Böröcz 2000; Csányi – Gagy – Kerékgyártó 2018). Böröcz József amellett érvel, hogy Magyarországon és a kelet-közép-európai országokban egy aluliparosodott, a nyugatitól eltérő munkaszervezeten, valamint informális és formális szférák összjátékán alapuló gazdasági szerkezet jött létre, amelynek következtében az informális munka – a kiterjedt bémunka és az iparosodás hiánya miatt – elterjedtebb volt a közép-kelet-európai régióban a nyugati, iparosodott országokhoz képest, így meghatározó tapasztalatot jelentett az itt élő emberek számára (Böröcz 2000).

A 2000-es évek kutatásai is arra engednek következtetni, hogy az informalitás nem tűnt el a társadalmi és gazdasági boldogulás népi eszköztárából, és jórészt a szegényebb társadalmi csoportok számára tölt be fontos szerepet az előrejutásban. Az újabb kutatások az informalitást zömmel olyan társadalmi csoportok körében vizsgálták, ahol az informális erőforrások használata kulcsfontosságú volt a mindennapi túlélésben és ahol az informális eszközök széles tárháza vált azonosíthatóvá a társadalomkutatók számára (lásd Sik 1999; Kemény 2000; Vidra 2013). A hazai szociológiai kutatások az informális erőforrásokat és javakat a formális erőforrások szűkösségével magyarázzák és a nemzetközi kutatásokhoz hasonlóan az egyre visszaszoruló jóléti szolgáltatásokkal és a rendelkezésre álló formális pénz-

szervezési lehetőségekkel összefüggésben vizsgálták (Durst 2002; 2017; Fleck – Orsós – Virág 2000; Kovács 2008; Kovai 2017; Kovai – Vigvári 2020).

A magyarországi informalitással kapcsolatos kutatások fókuszában egyre inkább az alsóbb társadalmi csoportok álltak, a kutatások pedig arra voltak kíváncsiak, hogy a folyamatos elszegényedés, a jóléti szolgáltatások leépítése és a 2008-as gazdasági válság következtében folyamatosan szűkülő formális jövedelmek helyettesítésére milyen háztartási stratégiák léteznek. A rendszerváltás utáni Magyarországon teret nyerő informális stratégiák fokozottan jelentkeztek a magyarországi cigány lakosság életében. Kemény István (2000) külön kutatást szentelt a láthatatlan gazdaság szerepének a cigányság megélhetésén belül, amelyben kimutatta, hogy a cigányok láthatatlan (informális) gazdaságban betöltött szerepei között tetten érhetők a gyűjtögetés, a mezőgazdasági munkák, az építőipar, a szórakoztatóipar (muzsikálás), a régiségkereskedés és más kereskedelmi formák (Kemény 2000: 32–34), mindezek vizsgálata nélkül nem érthető meg a hazai cigány lakosság gazdasági pozíciója.⁹

Az informalitással, informális munkával és informális gazdasággal összefüggő kurrens vizsgálatok horizontjai jelentősen kitágultak. A legújabb kutatások a háztartási munkákhoz kapcsolódó informális munkavégzést vizsgálják a gyerekgondozás, a háztartási munka és az idősgondozás példáján keresztül (lásd Gregor – Kovács 2018; Németh 2016). A legújabb kutatások a láthatatlan háztartási munkát a férfiak és nők között fennálló egyenlőtlenségekkel összefüggésben vizsgálják, felhívva a figyelmet a nők jóval nagyobb részesedésére az informális háztartási és gondozási munkavégzésbe (Csányi et al. 2018).¹⁰

⁹ Jelen kötetben Vajda Róza „Kategóriák szorításában. A tudományos romareprezentációk politikai dimenzióiról” című fejezete részletesen foglalkozik a hazai cigánykutatások történetével és társadalmi meghatározottságával.

¹⁰ Bővebben lásd *Fordulat 24. Társadalmi reprodukció: az élet újratermelése a kapitalizmusban* tematikus lapszám cikkeit (2018).

Összefoglalás

Írásomban arra tettem kísérletet, hogy vázlatosan bemutassam az informalitás koncepciójának nemzetközi kontextusát és a fogalom megjelenési formáit a magyarországi társadalomtudományokban. Tanulmányomban három történeti korszakot azonosítottam, amelyekben az informalitás koncepciója kiemelten meghatározó volt a magyarországi kutatásokban: az 1980-as évek „második gazdaság” fogalmá körüli kutatásokat, az 1980-as évek végén szárnyra kapó, majd az 1990-es évek elején gyorsan elhaló „polgárosodás” paradigmát, valamint az 1990-es évektől fokozatosan teret nyerő és máig is meghatározó informális megélhetési stratégiákról szóló kutatásokat. Ezeket a hullámokat – a kötetben szereplő többi fogalomelemzéssel összhangban – *a felfedezés, az örökség és az átvétel* metaforával írtam le, utalva arra, hogy a nemzetközi tudományos térben keletkező tudományos fogalmak, mint amilyen az informalitás is, mindig sajátos szűrőn keresztül jelennek meg regionális és nemzeti léptékben egyaránt.

Elemzésemből az látszik, hogy a különböző társadalmi, gazdasági és politikai korszakokban más-más fogalmak voltak hivatottak leírni az informalitással összefüggő társadalmi gyakorlatokat. Az 1980-as évek eleji kutatások az informalitás államszocializmusban megjelenő speciális formáira voltak kíváncsiak, amelyekhez új fogalmakat és módszertani megközelítéseket alkalmaztak. A kutatások „felfedező jellege” nemcsak a magyar társadalomtudományok számára jelentett fontos eredményeket, hanem jelentősen hozzájárult a második gazdaságról szóló nemzetközi diskurzusok formálásához is. Az 1980-as évek végén megjelenő polgárosodás-paradigma az államszocialista rendszerek válságtüneteit jelezte, amelynek keretében még inkább hangsúlyossá vált a kutatói és közéleti szerepfelfogás összefonódása. A polgárosodáskonceptió – hasonlóan a két világháború közötti szociográfiai mozgalom közéleti szerepfelfogásával – egy történetileg örökölt fogalom megújításán keresztül mutatta be a korabeli kutatások legfontosabb eredményeit és a kutatók társadalomformáló ambícióját. Ezzel szemben az 1990-től fokozatosan újraintézményesülő magyarországi társadalomtudományokban az informalitás fogalmának használata fokozatosan hasonul a nemzetközi fogalomhasználatához (átvétel) és sokkal inkább témaválasztásában mintsem fogalomhasználatában mutat sajátosságokat.

Habár tudománytörténeti szempontból az informalitás fogalma meglehetősen különböző formákban bukkant elő a magyarországi társadalomtudományokban, az általa leírt társadalmi gyakorlatok a politikai berendezkedéstől függetlenül több szempontból erős kontinuitást mutatnak és jelentős struktúraformáló erővel bírnak (Éber 2019). A különböző kutatásokat összeköti a háztartási és közösségi léptékekre

fókuszáló nézőpont, amely segítségével korszakoktól függetlenül választ kaphatunk arra az alapvető kérdésre, hogy miként lehetséges a túlélés és gyarapodás egy olyan országban/térségben, ahol a kizárólag formális úton megszerezhető jövedelmekből mindez nem volna lehetséges.

Irodalom

- Böröcz J. (1989): Két szék között: Motívumok egy társadalomképhez. *Valóság*, 32 (11): 72–82.
- Böröcz J. (1990): A kádárizmustól a parlagi kapitalizmusig. A fejlett informalizmus építésének időszerű kérdései. *Mozgó Világ*, 16 (8): 61–66.
- Böröcz J. (1993): Informality and the Second Economy in East-Central Europe. In *Work Without Protection: Case Studies of the Informal Sector in Developing Countries*. Washington D. C.: U.S. Dept. of Labor, Bureau of International Labor Affairs, 215–244.
- Böröcz J. (1995): Színlelt nagy átalakulás? Informális kiút az államszocializmusból. *Politikatudományi Szemle*, 4 (3): 19–41.
- Böröcz J. (2000): Kistársadalom – kiskapuk. In *2000 – Irodalmi és Társadalmi Havi Lap*, (7–8): 3–15.
- Czakó Á. (1997): Négy város négy piaca: a népi kereskedéstől a kgst-piacokig. *Közgazdasági Szemle*, 44 (4): 339–355.
- Csányi G. – Gagyai Á. – Kerékgyártó Á. (2018): Társadalmi reprodukció. Az élet újratermelése a kapitalizmusban. *Fordulat*, (24): 5–29.
- Csité A. (1997): Polgárosodás elméletek és polgárosodás viták. *Szociológiai Szemle*, 7 (3): 117–137.
- Danyi G. – Vigvári A. (2019): Túlélés, ellenállás, adaptáció: informális gyakorlatok Magyarországon és Lengyelországban. *Replika*, (110): 11–31.
- Dunaway, W. A. (2012): The Semiproletarian Household over the Longue Durée of the Modern World-System. In Lee, R. E. (ed.): *Longue Durée and World-Systems Analysis*. New York: State University of New York Press, 97–136.
- Dunaway, W. A. (2018): Félproletár háztartás a modern világrendszer longue durée-je folyamán. *Fordulat*, (24): 53–88.
- Dupcsik Cs. (2008): Polgárosodás-viták az 1970-es évektől az 1990-es évekig. In Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában: új utak a szocialista korszak kutatásában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 354–371.
- Durst J. (2002): „Innen az ember jobb, hogyha meg is szabadul”: Megélhetési stratégiák egy kisfalusi cigány közösségben. *Esély*, (4): 99–121.
- Durst J. (2017): *A „putrifalu” társadalma: informális munka, klientelizmus és függőségi rendszerek Észak-Magyarországon*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- Erdei F. (1973): *Parasztok*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Erdei F. (1974): *Magyar város*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Erdei F. (1987): *A magyar társadalom*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Éber M. Á. (2011): Melyik kettő? Miért kettős?: a magyar szociológia kettőstársadalom-elméleteinek hasznáról és káráról. *Szociológiai Szemle*, 21 (3): 4–22.
- Éber M. Á. (2013): *Megkülönböztetett különbségek: A „magyar társadalom” tagolódásának és tagolódásának vizsgálatához*. (Doktori [PhD] értekezés.) Budapest: ELTE Szociológia Doktori Program.
- Éber M. Á. (2019): Osztályszerkezet Magyarországon globális perspektívából. *Fordulat*, (26): 76–114.
- Éber M. Á. (2020): *A csepp: A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Fleck G. – Orsós J. – Virág T. (2000): Élet a Bodza utcában: Partos beás közössége. In Kemény I. (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 81–139.
- Gábor R. I. (1979): A második /másodlagos/ gazdaság: Keresőtevékenység és jövedelem-átcsoportosulás a társadalmilag szervezett termelésen és elosztáson kívül. *Valóság*, (1): 22–36.
- Gábor R. I. (1989): Second Economy and Socialism. In Feige, E. L. (ed.): *The Underground Economies: Tax Evasion and Information Distortion*. Cambridge: Cambridge University Press, 339–360.
- Gábor R. I. – Galasi P. (1981): *A „második” gazdaság. Tények és hipotézisek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Geröcs T. – Pinkasz A. (2017): Debt-Ridden Development on Europe's Eastern Periphery. In Boatcă, M. – Komlosy A. – Nolte, H.-H. (eds.): *Global Inequalities in World Systems Perspective. Theoretical Debates and Methodological Innovations*. New York: Routledge, 131–153.
- Gregor A. – Kovács E. (2018): *Nőügyek 2018. Társadalmi problémák és megoldási stratégiák: A kutatási eredmények összefoglalója*. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung. <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/14461.pdf> Letöltés ideje: 2020. 08. 08.
- Grossman, G. (1977/1982): The Second Economy of the USSR. Problems of Communism. September October: 25–40. In Tanzi, V. (ed.): *The Underground Economy in the United States and Abroad*. Washington: Lexington Books, 245–269.

- Hankiss E. (1984): „Második társadalom”? : Kísérlet egy fogalom meghatározására és egy valóságtartomány leírására. *Valóság*, (11): 25–44.
- Hann, Ch. (1980): *Tázlár: a Village in Hungary*. Cambridge: Cambridge University Press (Changing Cultures series).
- Hann, Ch. – Hart, K. (2011): *Economic Anthropology. History, Ethnography, Critique*. Cambridge – Malden: Polity Press.
- Harcza I. (1991). A polgárosodás lehetőségei a mezőgazdasági kistermelésben: Előzetes kutatási eredmények. *Agrártörténeti Szemle*, 33 (1–4): 1–36.
- Hart, K. (1973): Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana. *The Journal of Modern African Studies*, (11) 1: 61–89. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0022278X00008089>
- Hart, K. (2000): *The Memory Bank: Money in an Unequal World*. London: Profile Books.
- Juhász P. (1991): Polgárosodás. *Századvég*, (2–3): 181–183.
- Kemény I. (1984): A második gazdaság Magyarországon. In Fejtő Ferenc (szerk.): *Nemzet és demokrácia Kelet-Európában; Reform és társadalom; Illyés Gyula életművéről. Szabad fórum*. Paris: Dialogues Européens, 18–30.
- Kemény I. (1972): A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia*, 36–48.
- Kemény I. (2000): Előszó. In Kemény I. (szerk.): *A romákcigányok és a láthatatlan gazdaság*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 7–37.
- Kolosi T. (1983): *Struktúra és egyenlőtlenség*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Kolosi T. (1987): *Tagolt társadalom: struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Kolosi T. – Róna-Tas Á. (1992): Az utolsókból lesznek az elsőek? A rendszerváltás társadalmi hatásai Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 2 (2): 3–26.
- Kovai C. (2017): *A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Kovai C. – Vigvári A. (2020): Befejezetlen proletarizáció? A vidéki munkaerő-tartaléksereg Magyarországon a 2008-as válságot követően. *Tér és Társadalom*, 34 (3): 68–89.
- Kovács I. (1988): Polgárosodás, középrétegesedés: Néhány észrevétel a mezőgazdasági kistermelőkről. *Szociológia*, 18 (2): 153–183.
- Kovács É. (2008): Ki vagyunk estve a külvilágból. A lengyári kolónia. In Váradi M. M. (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Lampland, M. (1995): *The Object of Labor: Commodification in Socialist Hungary*. Chicago: University of Chicago Press.

- Ledeneva, A. (2018): Introduction: the informal view of the world – key challenges and main findings of the Global Informality Project. In Ledeneva, A. et al. (eds.): *The Global Encyclopaedia of Informality*. 1. London: UCL Press, 1–27.
- A Magyar Szociológiai Társaság Faluszociológiai Szakosztályának polgárosodás-tanácskozása (1991). In Polgárosodás Magyarországon. *Századvég*, (2–3): 169–229.
- Millar, K. M. (2018): *Reclaiming the Discarded. Life and Labor on Rio's Garbage Dump*. Durham – London: Duke University Press.
- Németh K. (2016): Házi ápolók – „új/globális” házicselédék? A cselédmetafora két házi idősápolással foglalkozó nő történetében. *Socio.hu*, 6 (4): 26–45.
- Replika (1990): Vita a Replikában Szelényi Iván életművéről. Hozzászólnak: Enyedi György, Hankiss Elemér, Juhász Pál, Kovács Imre, Kolosi Tamás, Lengyel György, Szabó Katalin. *Replika*, 1 (2): 47–72.
- Rév I. (1998a): Retrotopia: Critical Reason Turns Primitive. *Current Sociology*, (46): 51–80.
- Rév I. (1998b): Retrotópia. A kritikai gondolkodás primitív fordulata. *Beszélő*, (12): 40–54.
- Sampson, S. L. (1987): The Second Economy of the Soviet Union and Eastern Europe. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 493 (1): 120–136.
- Sárkány M. (1978): A gazdaság átalakulása. In Bodrogi T. (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 63–150.
- Sik E. (1992): From second economy to informal economy. *Journal of Public Policy*, 12 (2): 153–175.
- Sik E. (1994): Traktátus a vállalkozó szerepének demisztifikálásáról. *Replika*, (15–16): 7–12.
- Sik E. (1996): Egy ló-öszvér a lovakról és a szamarakról. Adalék a második gazdaság hazai eszmétörténetéhez. *Közgazdasági Szemle*, 43 (4): 704–725.
- Sik E. (1999): Emberpiac a Moszkva téren. In Sik E. – Tóth J. (szerk.): *Átmenetek*. Budapest: MTA Politikatudományi Intézet, 81–108.
- Sozan, M. (1983). Domestic husbandry and social stratification. In Hollos, M. – Maday, B. C. (eds.): *New Hungarian peasants: an East Central European experience with collectivization*. New York: Brooklyn College Press, 123–144.
- Stewart, M. (1994): *Daltestvérek: az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Budapest: T-Twins – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány.

- Szalai E. (1997): Rendszerváltás és a hatalom konvertálása. *Szociológiai Szemle*, 7 (2): 77–99.
- Szalai J. (2007): *Nincs két ország. Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Szelenyi, I. (1988): *Socialist Entrepreneurs: Embourgeoisement in Rural Hungary*. Cambridge: Polity Press.
- Szelenyi I. (1990): *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Európa Kiadó.
- Szelenyi I. (1992): *Harmadik út. Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Valuch T. (2001): *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Valuch T. (2015): *A jelenkori magyar társadalom*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Vedres B. (1998): A piaci átmenet elméletétörténete: Evolúció piaci átmenettől poszt szocialista átalakulásig. *Szociológiai Szemle*, 8 (3): 153–165.
- Vidra Zs. (2013): Formális és informális megélhetési kényszerek. In Kovács É. – Vidra Zs. – Virág T. (szerk.): *Kint és bent: lokalitás és etnicitás a peremvidékeken*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 57–77.
- Vigvári A. (2017): Laki Mihály gyűjteményének bemutatása. *Socio.hu*, (2): 89–93.
- Vigvári A. (2019): Hogyan kutassunk informális gazdaságot? *Szociológiai Szemle*, (29): 115–118.
- Vigvári, A. – Geröcs, T. (2017): The Concept of 'Peasant Embourgeoisement' in the Perspective of Different Historical Conjunctures. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Sociologia*, 62 (1): 85–104.

Czibere Ibolya

SZEGÉNYSGVIZSGÁLATOK MAGYARORSZÁGON

Bevezetés

Ez a fejezet a magyarországi szegénységkutatások történetét kíséri végig az 1960-as évektől a 2000-es évek elejéig. A közel öt évtized eseményeit feldolgozó szöveg az örökség, átvétel, felfedezés hármasságára épít. *Örökségként* a napjainkban is ható, múltban gyökerező eredményeket, továbbgondolt korabeli újításokat, érdemi hozzájárulásokat értelmezzük. Az *átvétel* metaforáján keresztül azt kívánjuk érzékelteni, hogy a nemzetközi tudományosság miként hatott a hazai szegénységvizsgálatokra, hogyan adaptálta azt a hazai szociológia és milyen átvett eljárások, módszerek, perspektívák honosodtak meg az újító szándékok következményeként. A *felfedezés* gondolatossága mögött a hazai innovációk, a szociológiai újítások, a szegénységvizsgálatok „felfedező” módszertana áll, amelyek további kutatásokra inspiráltak. Mindezek alapján a tanulmány több korszakon keresztül mutatja be a szegénység politikai-társadalmi összefüggéseit, az 1960-as évektől feltárja az erre irányuló politikai akaratot, és a politikával szembemenő tudományos igényeket. Minden korszak ismertetésének elsődleges célja, hogy rámutasson a korabeli szegénységgel kapcsolatos tudásokra, azok hiányosságaira, illetve a szegénységgel összefüggő megítélések társadalmi változásaira. A tanulmány 3 tematikus blokkra épül. Az első az „Örökség és felfedezés” időszaka, amely az 1960–1970-es évek történetét, a szociológia küzdelmeit mutatja be. A második rész az „Átvétel és felfedezés” korszaka, amely az 1980-as években zajló első nagy szegénységvizsgálat körülményeit és az ehhez kapcsolódó tudományos megismerést, vitákat és eredményeket ismerteti. A harmadik szakasz az „Örökség, átvétel, felfedezés” szakasza, amely a rendszerváltást követő időszak átrendeződésének jelenségeit, ezek hatását foglalja össze a modern szegénységi tipológiák, módszertani újítások ismertetésén keresztül.

Örökség és felfedezés – Szegénységvizsgálatok az 1960–1970-es években

Az 1960-as évek elején megindult az „új gazdasági mechanizmus” előkészítése, amelyet a gazdaságfejlődési problémák és az ebből fakadó kényszerek motiváltak (Timár 1973). Az 1968. január 1-jén elindított új gazdasági mechanizmus legfontosabb alapgondolatát „a népgazdaság tervszerű központi irányításának és az áruviszonyok, a piac aktív szerepének szerves összekapcsolása jelentette” (MSZMP határozat 1966, idézi Verebics 2018: 1738). Ezeket a változásokat (pontosabban az erre irányuló politikai akaratot) a kényszer szülte, a direkt tervutasításos rendszer egyszerű korrekciója az egyre súlyosbodó gazdasági problémák kezelésére már nem volt alkalmas. A két világháború közötti magyar társadalomban a szegénység olyan méreteket öltött, hogy azt már nem lehetett nem tudomásul vennie a politikai hatalomnak sem. Ennek egyik markáns jele a nagy jelentőségű Országos Népi és Családvédelmi Alap létrehozása volt 1940-ben. E szociálpolitikai program elfogadására akkor került sor, amikor a közelgő háborúra is tekintettel a hatalom célszerűnek látta a lakosság alsó rétegeinek a megnyerését (Berey 1981). A hivatalos ideológiában, propagandában és jótékonyági tevékenységekben igyekeztek hangsúlyozni, hogy „a szegénység nem szégyen” („nem baj, ha foltozott a ruha, csak ne legyen rongyos” stb.) (Bokor 1982: 214). Az 1945-öt követő néhány évben viszont átfogó szegénységkoncepció kidolgozása fel sem merült, elsősorban az újjáépítés, a földosztás és az államosítás feladatai domináltak, és a hit, hogy ezek gyors sikerei nem teszik szükségessé elvi szinten sem a társadalompolitikát. Az 1950-es évek kudarcos gazdaság- és társadalompolitikája helyett viszont új gazdasági prioritások kaptak hangsúlyt, amelyek elsősorban az életszínvonal emelkedését tekintették alapvető célnak. Ahogyan Valuch Tibor (2005) fogalmaz, a korszak politikai gyakorlatában és propagandájában az 1960-as évek közepétől kiemelt szerepet kapott az életszínvonal súlya. Ezt a jobb élet ígéretének eszközeként lehetett használni a társadalmi konszenzus és a fennálló struktúra elfogadtatásának elősegítésére. Viszonylag kedvező külgazdasági körülmények között kezdődött az iparstruktúra átalakítása, és indultak az infrastrukturális fejlesztések, majd 1961-re befejeződött a mezőgazdaság átalakítása is (a termelőszövetkezetek megszervezésével) (Verebics 2018). Kvázipiaci elemek honosodtak meg (Kolosi 1974), a térszerek ipari (melléküzemági) tevékenységeit engedélyezték, toleránsabban kezelték a legális és féllegális gazdasági tevékenységekben rejlő egyéni érdekeltségeket, és fokozatosan előtérbe állították a fogyasztást.

Az 1950-es években hivatalosan is elismerték a szegénység létezését, de kettős összefüggésben: egyrészt a szegénységet a(z átkos) múlt örökségének tekintették,

másrészt „a jobb jövő oltárán hozott áldozat”-ként emlegették (Bokor 1982). A puritanizmus és az önmegtartóztatás vált hivatalosan propagált értékke, és a „mindannyian egyenlők vagyunk a szegénységben” gondolatisága tükröződött vissza az újságcikkekben, beszédekben, határozatokban. Bokor (1982) erre az időszakra vonatkoztatja a „szegénység identitászavarának” kezdetét is, részben a módszeresen táplált illúziók miatt, például a kizsákmányoló osztályok uralmának felszámolásával minden társadalmi probléma, köztük a szegénység is megszűnik (a bűnözés, öngyilkosság, alkoholizmus stb. is). Az 1956–1957-es politikai fordulat után a kommunikációból eltűntek a puritanizmus értékei és az egyenlőségeszmény szlogenjei. Az életszínvonal emelése érdekében tett intézkedések eredményeként a „szegény többség szegény kisebbséggé olvadt le”. Ebben az időszakban bukkan fel az érdemtelen szegény kategóriája, vagyis aki ennyi lehetőség után is szegény marad, és „maga tehet róla”, az nem érdemel állami támogatást (Bokor 1982: 216). A szegénységkérdés mint komplex társadalmi probléma megszűnt létezni, helyette az érdemes szegények támogatásának szociotechnikai eszközeit igyekeztek kidolgozni, melyek egy-egy egymástól elkülönült csoportra (rokkantak, sokgyerekesek, nyugdíjasok stb.) irányultak.

Míg az 1950-es évek egyik jellemző jelensége a „társadalmi gondolat” elfojtása volt, amelyhez a társadalomstatisztika és a társadalomkutatás rendkívüli mértékű visszaszorulása is kapcsolódott (Ferge 1986), addig ez a helyzet 1957-től oldódni kezdett, igaz, az akkor még nem létező szociológia helyett a statisztika kezdte gyűjteni az információkat. 1958-ban zajlottak az első statisztikai felmérések a munkások, alkalmazottak, parasztok jövedelemeloszlásairól. 1962-ben zajlott az első, az egész társadalom jövedelemeloszlásait is magában foglaló rétegződésvizsgálat és az első társadalmimobilitás-vizsgálat (Ferge 1986). A KSH elnöke által elrendelt rétegződésvizsgálatban (amely arra irányult, hogy feltárják, hogyan élnek az emberek és mi jellemzi azt a társadalmat, amelyben még nincs jelen a piac, majd később, hogy mi történik a reformokat követően) még nincs szó a szegényekről, de az 1968-as jövedelmi felvételben már kijelölték a jövedelmi szempontból szegénynek tekinthető háztartásokat is (Kemény 1991). Egyre több háztartás-statisztikai információ, valamint életkörülményeket vizsgáló adatgyűjtés eredménye vált elérhetővé. Az 1960-as évek közepén megjelentek a szociológiai adatfelvételek is, amelyek összekapcsolódtak az 1970-es évek azon törekvéseivel, hogy a különböző „politikák” (szociálpolitika, társadalompolitika stb.) elméleti kérdéseit tudományos értelemben tisztázzák. A társadalomkutatások felfutását a politika nem csupán tűrte, de támogatta és igényelte is. Ugyanakkor a szociális kérdések elméleti alapozása gyenge maradt. Ennek nehézségei csak a társadalmi-szociális fejlődés megtorpanásával kerültek felszínre és vált nyilvánvalóvá a hiányuk.

Statisztikai adatgyűjtések

A KSH 1959-től végzett ötévente országos szintű adatgyűjtést, 1968-ban ennek során határozták meg először a szegénységnek számító háztartások számát is. Ehhez a KSH kidolgozta a társadalmilag indokolt szükségletek minimumát, és a szegénységi küszöböt is (Havasi 2015). A társadalmilag indokolt szükségletek minimuma egy szerény, de még elfogadható fogyasztási színvonalat jelentett, amely a gazdasági, társadalmi és kulturális elvárásoknak is megfelelt. A szükségleteket csaknem 500 tételből határozták meg. Ezek a számítások nem voltak publikusak, de lehetőséget adtak a döntéshozók számára a népesség megélhetési viszonyainak realitásabb megítélésére. „A megváltozott körülmények közt e fogalmat inkább a társadalmilag indokolt szükségletek minimumának célszerű nevezni [...]. A létminimummal kapcsolatos számításokat kezdetben csak szűk körben célszerű megvitatni. A szélesebb körben való ismertetésre a megfelelő tudati feltételek biztosítása után kerülhet sor. Elejét kell vennünk, hogy a létminimum-számítások alapján indokolatlan, társadalmi és gazdasági fejlődésünk mai színvonalán nem teljesíthető igények fogalmazódjanak meg” (KSH [1970], idézi Havasi 2015: 893). Ehhez a folyamathoz kapcsolódott a szegénységi küszöb értékének meghatározása is. Ennek megállapításához az élettanilag szükséges kalóriamennyiség meghatározásából indultak ki, majd kiszámolták a minimálisan szükséges élelmiszerek összes költségét, és azt a jövedelmi szintet, amellyel fedezhető az élelmiszer-kiadás (KSH 1971, idézi Havasi 2015). 1968-ra vonatkozóan a társadalmi jövedelmi minimum összege 880 forint/hó/fő volt, a szegénységi küszöböt pedig annak kétharmadában (660 forint) határozták meg. Ennek alapján a társadalmi minimum alatt 3,26 millió, a szegénységi küszöbszint alatt 1,38 millió ember élt 1967-ben (Havasi 2015). A szegénységi szint alatt élő csoport fele aktív dolgozó volt, a másik fele nyugdíjas. A nem nyugdíjasok csaknem kétharmada a betanított és segédmunkás csoportokhoz tartozott. Nemcsak az ipari munkásság alsóbb rétegei sorolódtak ebbe a kategóriába, hanem a mezőgazdaságban foglalkoztatottak is, vagyis a szegénység hasonló mértékben sújthatta a nagyipar és a térszek segéd- és betanított munkásait. A szegénységben élő nyugdíjasok csoportján belül szintén az egykori segéd- és betanított munkások, illetve a „téesz-járadékosok” helyzete volt a legrosszabb. A segédmunkás nyugdíjasok nagy része is a paraszti világban dolgozott korábban, így kevesebb szolgálati időt tudott igazolni (Majtényi 2016).

A szegénység mögött meghúzódó demográfiai okok elsősorban a sokgyermekesek és az egykeresetű családok problémáit tükrözték. Az aktív kereső, de szegénységnek számító családok döntő részét a sokgyermekesek alkották, akik háromnegyed részben egy keresővel és alacsony végzettségű családfővel rendelkeztek. Kisebb

számban, de a háború előtt középosztálybeli, deklasszáldott családok is elszegényedtek az államszocialista rendszerben. Ugyancsak említésre érdemesek azok a csoportok, amelyek még az 1960-as évek végén is kívül voltak az állami rendszerek hatókörén (hajléktalanok, csövesek stb.) (Majtényi 2016). Róluk kevésbé szólt ez a kutatás, mert a helyi hatóságoknak vagy az államnak róluk alig-alig volt tudása, így kevésbé kerülhettek egy statisztikai módszerekkel megalapozott kutatásba.

Kemény István szegénységvizsgálatai

Az államszocializmus korszakában rendszerkritikusságuk miatt jórészt csak szamizdatban megjelenő szociológiai kutatások azoknak az elfedett társadalmi jelenségeknek a megmutatását célozták, amelyeket a diktatúra intézményei megpróbáltak láthatatlanná tenni. Kemény István kutatásai is ezen jelenségek megismerésére irányultak. Ezekhez a vizsgálatokhoz olyan új módszertani megközelítésekre is szükség volt, amelyek felválthatták vagy kiegészíthették a korszak ideologikus tartalmú kategóriákat használó statisztikai vizsgálatait. Ennek következményeként jelent meg a terepmunka és a mélyinterjú módszere a szociológiai felvételekben, többek között Kemény István szegénységvizsgálatában is. A mélyinterjút Kemény úgy értelmezte, mint ami az „ismeretlen felfedezése”-nek módszere (Kemény 1970). Sőt ennek kapcsán együtt említi a szociológia által ismeretlen cigányságot, az ugyancsak hasonlóan ismeretlen munkássággal. A módszertani újítás melletti érvelése arról szólt, hogy azok a rejtett információk, amelyek az olyan típusú kérdésekre válaszolnak, hogy vajon hogyan és mire neveli a magyar munkás a gyermekét stb., más úton, mint a mélyinterjú, nem tárhatók fel. Az ő megközelítésében a problémák ismeretlenek, így ezek feltárása nem lehetséges statisztikai módszerekkel. A „tömeggyártásban előállítható műszer” és a „formalizált” eredmények nem alkalmasak az ismeretlen életvilágok vizsgálatához, a mélyinterjúk viszont hozzájárulnak a megértéshez, és lehetővé tesznek további analíziseket. Kemény a kvalitatív módszert később alkalmazza is szegénységvizsgálatában.

Az 1968 tavaszán készített átfogó jövedelemfelvétel folytatásaként a KSH 1969-ben külön vizsgálta az alacsony jövedelmű népesség életkörülményeit és problémáit (a kutatás címe: Az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeinek vizsgálata) (Kemény 1992). A Péter György által megrendelt rétegződésvizsgálaton belül „arról volt szó, hogy kell egy külön szegénységvizsgálat, amit Mód Aladárné és Ferge Zsuzsa is akartak, de Péter György nem akarta, taktikai okok miatt. Azt gondolta, hogy ez egy támadási felület lehet, mert van egy kommunista ország, ahol a Kommunista Párt dönt mindenről, és a KSH is egy állami intézmény, ami

ha elkezd vizsgálni a szegénységet, akkor benne van, hogy ez egy olyan rendszer, ahol vannak szegények. Ő ezt már nem akarta. Arról volt szó, hogy lesz egy szegénységvizsgálat a rétegződésvizsgálat kapcsán, ami végül megszületett, de már egy elkülönült vizsgálat volt” (Szabari 2008: 14).

Az 1969-es szegénységvizsgálatnak már az is célja volt, hogy egy adott település szegény lakosságát általánosságban is jellemezzék, a falvak településrészeitől a budapesti szegénynegyedekig. A kutatások egyik eszközeként 300 mélyinterjút is terveztek. A statisztikai adatfelvételt 1969-ben le is bonyolították, de az interjúk felvételeket nem sikerült maradéktalanul megvalósítani.¹ A kutatás kezdeményezői közül Ferge Zsuzsa 1968-ban távozott a KSH-tól. A belső intézményi viszonyok alakulása miatt Kemény István már azt is sikerként könyvelte el, hogy a vizsgálatot részben el tudta végezni (OSA Kemény István-hagyaték²).

Kemény Istvánt a szegénységről szóló, 1970-ben – a Magyar Tudományos Akadémián kutatók előtt – megtartott előadása miatt Kulcsár Kálmán azonnal eltávolította a Szociológiai Kutatócsoportból (Szabari 2008). A pártközpontban „Nagy Miklós kifejtette nekem, hogy Magyarországon megvalósul a kutatás szabadsága, de nem valósul meg a publikáció szabadsága, s aki él a publikáció szabadságával, az veszélyezteti a kutatás szabadságát. Ezt elmondta, és erre én azt mondtam, hogy mi az, hogy publikációs szabadság? Én az Akadémiának az ülészakán, egy kis teremben, egy korlátozott közönségnek beszéltem erről a szegénységről, hol van, miféle publikáció ez. Erre azt mondtá a Herczeg elvtárs, közbeszólt, hogy, na de ott fiatalok voltak” (Éber idézi Keményt 2012: 73). Előadásában elsősorban az ipari munkások alsóbb csoportjainak helyzetét elemezte, vagyis a szegénység témáját a munkásság társadalmi helyzetével kapcsolta össze. Ezzel tulajdonképpen a munkáshatalmi rendszer legitimációs alapjait érintette, amely óriási felháborodást váltott ki. Ráadásul nevén nevezte a jelenséget, az alacsony jövedelműeket szegényeknek titulálta. Hangsúlyozta, hogy a szegénység vizsgálata során nem elegendő a jövedelmeket vizsgálni, a szegénységet leginkább külső körülmények által meghatározott életformaként kell értelmezni: „Helyesebb ezért, ha nem alacsonyjövedelműekről, hanem szegényekről beszélünk, a szegénység körülhatárolásánál több tényezőt veszünk figyelembe, és szegénynek nevezzük azt, aki nem élhet úgy, mint a többiek. Ha így közeledünk a szegénység problémájához, tanulmányoznunk kell az érintetteknek – a szegényeknek – egész életformáját: a helyet, ahol laknak; az életüket keretbe

foglaló lakást; a tárgyakat, amelyeket rendszeresen használnak, fogyasztanak, kezelnek, amelyekhez élményeiket kapcsolják; a nevelést, amelyben gyermekeiket részesítik; szokásaikat, amelyekkel életüket könnyebbé, elviselhetővé vagy emberivé tudják vagy akarják tenni; felfogásukat arról, hogy hogyan kell élni; az eszközöket, amelyekkel egymást az általuk helyesnek tartott életvitel követésére kényszerítik” (Kemény 1985: 32). Mindez azért is volt rendkívül kritikus, mert az 1956 után kiépülő szociális rendszer fontos funkciójává vált az állam, az intézmények és a rendszer legitimizálása, a társadalmi igazságosság látszatának fenntartása. A hatalmi diskurzusok a nyilvánosság előtt felszámolták a szegénység jelenségét, vagyis a nyilvános fórumokon sokáig nem lehetett erről beszélni (Solt 1985). Mivel Kemény a pártközpont utasítására érkezett a Szociológiai Kutatócsoportba, hogy végrehajtsa a cigánykutatást, az elbocsátással ez is veszélybe került, ezért ezt később úgy módosították, hogy hónapról hónapra újtották meg a szerződését, amíg a cigányvizsgálaton dolgozott, majd 1973-ban végleg elbocsátották (Kemény 2003).

Elhíresült előadásának empíriája még nem az 1969-es adatok feldolgozása volt, hanem az ezt megelőző jövedelemstatisztikai vizsgálat és két saját tanulmányának eredményeire épült. E két tanulmány a munkások körében zajló vizsgálatait ismertetette, az egyik a Csepel Vas- és Fémművek munkásai körében, a másik a Pest megyei munkások körében készült (Kemény – Kozák 1971a; 1971b). 1972-ben a szegénységkutatás zárótanulmánya még elkészülhetett, de titkosították, és a KSH elnökének páncélszekrényébe került (Kemény 1991): „Az eredményeket összefoglaló tanulmány csak 1972 márciusában készült el. Valóban: talán én használtam először a »szegény« kifejezést. Ekkor – a pártközpont osztályvezetőjének utasítására – azonnal elbocsátottak a Szociológiai Intézetből. Amikor 1972 márciusában elkészült a zárótanulmány, azonnal titkosították, a Statisztikai Hivatal elnökének páncélszekrényébe zárták, ami azért is vicces volt, mert közben legalább 100 példány cirkulált a városban.” (Megfelezett élet. Csizmadia Ervin beszélgetése... Kemény 1991: 179) Amiről Kemény is beszélt előadásában, vagyis az 1969-ben publikált eredmények a jövedelmi viszonyokról jóval rendszerkritikusabbak voltak, mint a szegénységkutatás zárótanulmányában 1972-ben publikáltak. Ennek az az oka, hogy az 1972-ben elkészült zárótanulmány már azt jelezte, hogy 1969–1970-re csökkent a szegények aránya, és míg 1967 végén a 660 Ft-os jövedelmi szegénységi határ alatt 1 380 000-en éltek (az összlakosság 13,5 százaléka), addig 1969-ben 910 000 főre csökkent a jövedelmi szegények aránya, amely a lakosság 8,8 százalékát jelentette (Majtényi 2016: az OSA Kemény István-hagyatékban szereplő adatsorok alapján). Az 1972-es új KSH minimumszámítási kísérletek eredményeinek megvitatására már nem kerülhetett sor, mert az akkori KSH-elnök (Bálint József, 1973–1979) a szegénységvizsgálatokat leállította. Andorka így emlékszik vissza az elnök elhíresült mondatára:

¹ Az interjúk jórészt feldolgozatlanok maradtak, erről lásd részletesen: Kovács – Lénárt – Szabari 2016.

² Kemény 1971: Az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeivel kapcsolatos vizsgálat terve; Kemény (é. n.): Beszámoló az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeivel foglalkozó vizsgálat állásáról (OSA Kemény István hagyaték).

„Miért foglalkoznak maguk, elvtársak azzal, hogy a munkás-osztálynak kevés a jövedelme, meg hogy beteg, meg hogy sokat iszik és öngyilkos lesz? Hagyják ezt a témát!” (Javorniczky 2006: 167).

Bár a szegénység hivatalosan nem létezett, az állam mégis foglalkozott a szegények helyzetével, igaz ezt elsősorban burkoltan, a „cigánypolitikán”, főként a telep felszámolásokon keresztül tette. Az 1970-ben, a Minisztertanács Tanácsügyi Hivatalától kapott megbízása alapján az MTA Szociológiai Intézete égisze alatt Kemény István 1971-ben megszervezte és lebonyolította a magyarországi cigányság helyzetéről szóló vizsgálat terepmunkáit is (Havas 2016). A magyarországi cigányság körében végzett vizsgálat eredményeinek összegzése 1973-ban készült el, de a publikációs tilalommal sújtott anyag csak évek múlva, 1977-ben jelenhetett meg. Az MTA Szociológiai Intézete adta ki néhány száz példányban (Kemény 2003). A megrendelésből tiltásba váltó hatalmi hozzáállást a pártállami politika „cigány” pozíciója magyarázza. Az 1961-es párthatározat a cigányság helyzetének „megjavításáról”³ deklarálta az elveket, amelyek alapján meghatározta e népcsoportot is. Megszüntetendő társadalmi réteggé definiálta, és szociális kérdéssé formálta a problémát. Ennek megfelelően kategorizálták azokat a tényezőket, amelyek ezt a csoportot megakadályozzák a beilleszkedésben: az oktatás, a lakhatás és a munka területén. A cigánykutatás tematikája is így épült fel.

Kemény és kutatótársai a cigány lakosságról szóló vizsgálatban azokat a személyeket sorolták a cigányok körébe, akiket nem cigány környezetük annak tartott. Ennek, a mintavétel módszertani megfontolásain túl, az volt az elsődleges oka, hogy vizsgálni kívánták az integrálódás különböző szakaszaiban járó cigányokat, annak érdekében, hogy feltárhassák az integrálódás folyamatát és értelmezhessek a támogató és a gátló tényezőket. Le kívánták írni a cigányság különböző csoportjait és rétegeit, és meg kívánták érteni a nem cigány lakosság rétegspecifikus viszonyulását a cigányság integrációjához. A kutatás során a cigány lakosság 2 százalékát kérdezték meg. Földrajzi és anyanyelvi megoszlásuk, életkörülményeik és a cigányság népességen belüli arányának meghatározása volt a vizsgálat elsődleges célja. Eredményeik szerint 1971-ben Magyarországon 320 ezer cigány személy élt, nem egyenletesen szétosztva az egész országban. Jövedelmi viszonyok, lakáshelyzet és iskolázottság szerint hasonlították össze az egyes földrajzi térségekben élő cigány csoportokat. Legsúlyosabbnak három keleti megyében (Szabolcs-Szatmár, Hajdú-Bihar, Békés) tekintették a helyzetüket, ahol egyrészt az ország legnagyobb létszámú cigány népessége élt (a cigányok 25 százaléka itt élt, 75–80 ezer fő). A legalacsonyabb vég-

³ Az MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata a cigány lakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról Budapest, 1961. június 20.

zettségű, legrosszabb keresetű és lakáskörülményeiket tekintve is a legalacsonyabb minőségű otthonokban élő csoportról volt szó. Az északon élő borsodi, hevesi és nógrádi cigányok ennél valamivel jobb helyzetűek voltak, a cigányságon belül az elmaradottabb keleti régió és a legfejlettebb nyugati régió között helyezkedtek el. Ehhez elsősorban a bányászat és az ipar fejlesztése járult hozzá, amely elősegítette a munkaerőpiaci elhelyezkedésüket. A cigányok 20 százaléka, 65 ezer személy élt az északi megyékben. Mind jövedelmi, mind lakásviszonyaik alapján a legkedvezőbb helyzetű cigányok a budapesti iparvidéken éltek. Arányuk a cigányságon belül 19 százalék, kb. 60 ezer fő. A cigányság integráltságának egyik legfontosabb fokmérőjeként alkalmazták a kutatásban a telepen és a nem telepen élő népesség leírását. Eredményeik szerint a cigány lakosság kétharmada, 210 ezer fő telepeken élt. Igaz, ez a fajta lakhatási szegénység másként érintette a fővárosi és a fővároson kívül élő cigány népességet. Arányaiban a fővároson kívül jóval nagyobb létszámban éltek telepi körülmények között a cigányok: a vidéki városokban a cigányság 72 százaléka, a községekben 68 százaléka, a fővárosban pedig 30 százaléka (Kemény 1973). Ezeket a telepeket a későbbiekben Bokor Ágnes a „hagyományos szegénység szigeteinek” nevezi Galbraith 1958-ban megjelent cikke nyomán (Bokor 1987). De még mielőtt a Kemény-vizsgálat eredményei megjelenhettek volna, Solt Ottilia a budapesti cigányokról és cigánygyerekekről írott tanulmánya is megjelent a *Budapesti Nevelőben* 1975-ben. Ebben a cikkében fővárosi szegénységről, a régi budapesti szegénység putritelepeiről ír, a két világháború közötti budapesti szegény munkáscsaládok lakásait, higiéniés körülményeit, erkölcsét, életmódját említi, amelyekről korábban éppoly „idegenül és gyanakodva írtak” különböző beállítottságú emberek, mint ahogyan az 1970-es években írtak a kor cigányairól. Mindezt azért, hogy ki-mondhassa, hogy a budapesti cigány lakosság a korabeli klasszikus szegénység „helyét vette át”. A régi budapesti putritelepek lerombolása után csak az 1950-es évek második felében kezdtek az új telepek kialakulni, és ugyanebben az időszakban kezdték átvenni a cigány családok a megmaradt nyomorúságos külvárosi lakásokat is. Tulajdonképpen „az új putritelepek és szegénynegyedek cigány lakossága tehát nem annyira közvetlenül átvette, mint inkább újratemtette a hagyományos szegénytelepi életmódot” (Solt [1975] 1998: 189). A régi budapesti szegénység szinte teljes eltűnése és az új, telepi cigány szegénység megjelenése között alig 10 év telt el. A Solt által „új cigány szegénységként” emlegetett csoport ugyanannak a gazdasági megpezdülésnek a vonzásaként jelent meg, mint ami a korabeli hagyományos budapesti szegénységet megszüntette.

Elismerve, hogy vannak bizonyos néprajzi sajátosságai a cigányságnak, de tagadva, hogy önálló etnikai csoportot alkotnak, a kádári cigánypolitika az asszimiláció és a szociális megközelítés elvét hirdette. Az etnikai megközelítés helyett szociális

problémává átminősített cigánykérdéssel (Stewart 2001) elhárult a szocialista párt-politika feje felől annak veszélye, hogy állandósítja vagy konzerválja a „cigányt”, és fixálja mint társadalmi különbséget. Az első cigányvizsgálat, a Kemény-féle cigány-kutatás tehát a „cigány” jelentéstartalomnak ezen összetettségében született. Nem csoda, hogy a cigánykérdés ebben a vizsgálatban is szociális problematikaként jelenik meg, bizonyítottan olyan szociális feladatként, amelyet a pártállam, minden ígérvénye ellenére sem oldott meg. A kutatás az 1961-es párthatározat által kijelölt tematikus irányt követi: lakhatás, oktatás, foglalkoztatottság. „A kutatás valójában azt állítja, hogy a hatalom e területeken nem tett eleget saját követelményeinek, vagyis a cigány mint »társadalmi réteg« még mindig nem tűnt el. Így tehát egyszerre lesz érthető maga a kutatás megrendelése és eredményeinek időleges betiltása, hogy miért is lett hirtelen kritikai hanggá, veszélyes politikai küldetéssé. Maga a követelmény érvényessége azonban, hogy a cigánynak mint »társadalmi rétegnek« az eltűnése kívánatos, magától értetődőnek látszott” (Kovai 2017: 27). A Kemény-féle cigányvizsgálat tehát azért is válhatott veszélyes rendszerkritikává, mert abban a tartalmi keretben mozgott, amelyet a hatalom is kommunikált. Sőt, a kutatást is maga az állam rendelte meg. Az eredmények viszont nem szóltak másról, mint az állam diszfunkcionális működéséről, abban az összefüggésben, hogy nem tett eleget saját vállalásainak. A cigánykutatás ebben az értelemben továbbra is ellenzéki magatartás maradt, függetlenül attól, hogy a Kemény-féle cigányvizsgálatban sem kapnak hangsúlyt a „cigány” társadalmi jelentései.

Átvétel és felfedezés – Az 1980-as évek szegénységvizsgálatai

1978 és 1985 között a nemzeti jövedelem növekedése lelassult, a külföldi eladósodás terhei egyre súlyosbodtak, amelyek az 1970-es évek végétől a lakosság élet-színvonalát és életkörülményeit is közvetlenül érintették. Az 1973-as olajválság következményei, az erre adott magyar reakció, a '68-as reformok kifulladás, a magángazdasági tevékenységek átmeneti korlátozása, és a részleges gazdaságpolitikai restauráció miatt az 1970-es évek végétől újabb leszakadás következett be (Verebics 2018). Mindez kihatott a szegénységvizsgálatok alakulására is.

Mindenekelőtt egy szemléletbeli vita bontakozott ki a fogalmak, kifejezések alkalmazhatóságáról, azok értelméről és céljáról. 1980-ban a *Valóság* című folyóiratban Ferge Zsuzsa és munkatársai a szegénység fogalma mellett a többoldalúan hátrányos helyzet fogalmáról értekeztek abban az összefüggésben, hogy a szegénység kifejezés, annak korlátozott alkalmazhatósága ellenére is egyre gyakrabban felbukkan a korabeli szakirodalomban, de mellette azok a kategóriák is, amelyek

a fennálló társadalmi rendben elfogadottabbak, és velük a téma nyilvánosan is kommunikálható. Alapozó cikkükben („A szegénységgel és a többoldalúan hátrányos helyzettel kapcsolatos mai nyugati nézetek”) a fogalmi készlet tisztázása kapcsán bevezetik a magyar tudományos gondolkodásba a kor nemzetközi szegénységkutatásainak irányvonalát leginkább meghatározó elméleteket, szegénység-kategóriákat. A magyar olvasók Titmuss, Marshall, Stoleru gondolatairól, Stouffer, Merton és Runciman kategóriáiról, H. Gans, P. Townsend, Miller szegénység-megközelítéseiről olvashatnak már az 1980-as évek legelején az MTA Szociológiai Kutatóintézet Társadalompolitikai Osztálya által 1985-ben kiadott *Szociálpolitikai Értéstitő*, „Külföldi szakirodalom” című fejezetében. Mindez megalapozta a magyar szegénységkutatások szemléletét, irányvonalait, és bekapcsolta a hazai kutatókat a „nyugati” értelemben vett tudományos megismerésbe.

A szegénység helyett/mellett bevezetni kívánt kifejezések újszerűsége szükségképpen fontossá tette egy-egy, a szegénység helyettesítésére szánt fogalom értelmezését, érvelést mellette vagy ellene. A szegénységfogalomnak a tudományos megismerésből és elemzésből történő hazai kizárása Ferge és munkatársai (1980) szerint „elkendőző-apologetikus” célú. Ugyanakkor amellet érveltek, hogy ha a politika által is elfogadott fogalmi „többoldalúság” megjelenik a hátrányos helyzetben, az előrevetíti azt a belátást, hogy a szegénység többféle probléma együtt járásának a következménye. A politika által is elfogadott „fogalmi kódok” azt üzenték, hogy a hagyományos szegénységgel összefüggő problémák megoldódtak, és a rossz helyzet már csak akkor alakulhat ki, ha az egyént vagy a családot többféle nehézség, csapás éri. Ezek a kategóriák a jelenség szórványosságát is kifejezték, abból kiindulva, hogy a rossz tényezők együtt járása nem lehet tömeges. A szegénységfogalom tudományos használatának igénye mellett a szegénység kifejezés használatának kritikái is felerősödtek. Közöttük az egyik legalapvetőbb, hogy a tudományos kategóriák körébe történő beemelése nem feltétlenül javítja a jobb társadalmi megismerést. Mivel nem a tudomány, hanem a mindennapi tapasztalatok alkotta fogalomról van szó, jelentéstartalmát különböző korok és szemléletek módosították, alakították, éppen ezért Ferge és munkatársai is megjegyzik, hogy „ma is az értelmező társadalomszemléletétől függően tekintődik például társadalmi vagy egyéni, anyagi vagy kulturális stb. jelenségnek” (1980: 15). Érvelésük a szegénységfogalom mellett viszont arra támaszkodik, hogy kivált a társadalomtudományok nem mondhatnak le a tapasztalatokból keletkező vagy adódó fogalmakról, különben elszakadhatnak az általuk vizsgálni kívánt valóságtól, az eredményeket felhasználni kívánók számára pedig nehézségeket okozhat a tudományos eredmények gyakorlatba történő átültetése, felhasználása. Az 1980-as évek első felében terjedőben lévő kategóriákat mint hátrányos helyzet,

többszörösen (többoldalúan, halmozottan, több tekintetben) hátrányos helyzet, szegénység, depriváció egyre gyakrabban alkalmazták a jelenség megnevezésére.

Bokor (1985) ugyanakkor nem a szegénység fogalmát, hanem a hátrányos helyzet kategóriáját kritizálja, nem fogadja el és nem is alkalmazza saját tudományos elemzéseiben. „A tudományos nyelvben kerülendő kifejezésnek tartom a hátrányos helyzetet, tekintettel arra, hogy a magyar társadalom többségénél kimutatható legalább egy olyan társadalmi dimenzió, amelyben az egyén vagy a család hátrányos helyzetű (Kolosi 1984). Ha tehát precíznek akarunk lenni, a társadalom kisebbségét érintő jelenséget nem jelölhetjük a társadalom többségére vonatkozó kifejezéssel. A többoldalúan (stb.) hátrányos helyzet szóhasználat a tudományos nyelvbe a politikai szférából került be külföldön és Magyarországon is (Ferge et al. 1980). Ez önmagában nem szólna a fogalom tudományos használata ellen, de az már igen, hogy e szóhasználat nyílt vagy burkolt célzata a szegénység kifejezés elkerülése. [...] Álláspontom szerint a szegénység szót nyugodtan használhatjuk a tudományos nyelvben [...]. Ugyanakkor a politikai szóhasználatban a hátrányos vagy több tekintetben hátrányos helyzet kifejezés indokolt, hiszen a depriváció idegen, ismeretlen szó, a szegénység pedig nemkívánatos asszociációkat kelt” (Bokor 1985: 11).

Azt mondhatjuk, hogy a szociológia mindvégig foglalkozott a szegénységgel, csak a magyarországi helyzet leírása során nem könnyen nevezhette a nevén. Ezt bizonyítja az is, hogy az 1982. évi rétegződésmodell-vizsgálat eredményeiről kiadott kilenc kötet közül kettő teljes mértékben a szegények helyzetével foglalkozott: a hatodik kötetet „Depriváció és szegénység” címen Bokor Ágnes írta és szerkesztette 1985-ben, a nyolcadik kötetet pedig „Peremhelyzetek” címen Utasi Ágnes szerkesztette 1987-ben. Ez utóbbi például a marginalizálódottokról szól, munkásszállón élőkről, idősekről, slumosodott városi körzetekről, hajléktalanokról, csavargókról, cigány gyerekek életkörülményeiről és a cigánytelepekről.

Mindezek mellett folytatódott a jövedelmi minimum számítása is a KSH-ban. Fekete Gyula 1981-ben modellezte a fiatalok és a nyugdíjasok minimumkosarát. Ezek a számítások már Nyitrai Ferencné dr. vezetése alatt történtek (1979–1989 között volt elnök), aki kezdetben nyilatkozataiban azt erősítette, hogy az ő elnöksége alatt nem történnek szegénységszámítások. Ennek ellenére az ő személyes hozzájárulásával jelenhettek meg 1984-ben az úgynevezett TBZ-kutatások eredményei (társadalmi beilleszkedési zavarok), amelyek olyan súlyos társadalmi jelenségek vizsgálatának eredményeit kommunikálták, mint az alkoholizmus, az öngyilkosság, a mentális betegségek, a gyermekkori veszélyeztetettség és a bűnözés (Havasi 2015). Még ebben az évben a KSH újraindította a minimumszámításokat is, amelyeket 1988-ban a széles közönség számára is publikáltak.

„A szegénység sokféleképpen értelmezhető,
tudományosan pontatlan kategória...” – Ferge Zsuzsa

Az 1980-as évek elején a hazai irodalmakban megjelentek a szegénységet leíró legmodernebb „nyugati” kategóriák, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy a későbbiekben hazai szegénységkutatásokat alapozzanak meg, és rajtuk keresztül az eredmények értelmezhetők és a nyugati társadalmakban zajló vizsgálatokkal összevetethetők legyenek (erről Ferge és szerzőtársai a *Valóság*-ban publikáltak 1980-ban, Bokor Ágnes a rétegződésmodell-vizsgálat I. kötetében 1982-ben). A szegénységfogalmak meghatározó köre a jövedelmek és az anyagi fogyasztások szintjéhez kapcsolódott. Ezek többségét ma is alkalmazzák a szegénységvizsgálatok tervezése és az eredmények értelmezése során. A hazai modern szegénységfogalmak körében elsőként az *abszolút és a relatív szegénység* kategóriái jelentek meg (Ferge et al. 1980). Az abszolút kategóriát a klasszikus 19. századi szegénységvizsgálatokból eredeztetik, és ebben az értelemben azt tekintik szegénynek, akinek a jövedelmi szintje egy meghatározott jövedelmi küszöb alatt van. Ez a küszöb egy olyan „létfenntartási minimum”-ot jelent, ami biztosítja a szükségletek minimális kielégítését, vagyis társadalmilag kondicionált és történelmileg változó szükségletekről és azok kielégítésének szintjéről van szó. A relatív szegénység gondolata Titmuss egyenlőtlenségkoncepciójáig nyúlik vissza, és nem valamely abszolút jövedelem nagyság alattiakat, hanem például az adott társadalom átlaga vagy mediánja alapján meghatározott jövedelmi szint alattiakat tekint szegénynek. Szubjektív megközelítésben a fogalom a szegénység érzésére és tudatára helyezi a hangsúlyt, és figyelmen kívül hagyja az objektív körülményeket. A kívülről meghatározott szegénység kategóriája annak hangsúlyára épül, hogy a társadalom többi része számára mit jelent a szegénység. Ha az ezzel kapcsolatos jelenségek kényelmetlenné válnak számukra, megoldásra váró problémaként észlelik. A szegénység szubkulturális felfogásának itthoni bemutatásában Ferge és szerzőtársai – szemben az előítéletekre alapozott szubkulturális szemléletekkel – H. Gans és a korszak azon többi kutatójának értelmezését fogadták el, akik támadták az előítéletes felfogást, és sorra kezdték kimutatni, hogy „a szegénység nem patológia és nem az össztársadalmi normák hiánya, hanem normális jelenség, mely sajátos szubkulturális csoportnormákra épül. Ezek a kutatások óriási jóindulattal koncentráltak és koncentrálnak a szegényeknek, illetve a szegények életmódjának értékeire, a családi szolidaritástól a vitalitásig, a jó gyakorlati érzéktől a feleslegesen merev konvenciók elutasításáig. Az eredeti szubkulturális kutatások tehát a hiány helyett a máságra helyezték a hangsúlyt” (Ferge et al. 1980: 18). Ebből a szubkulturális közelítésből származtatják a szerzők azokat a meghatározásokat, amelyeket az egyes országokban hivatalosan is használtak, és amelyekből már hiányzik a szegénység

fogalma: „halmozott problémás”, „erősen veszélyeztetett”, „inadaptált”, „többszörösen hátrányos helyzetű”. Ezeknek a kategóriáknak a használata lehetségessé tette a szegénység jelenségének „elpszichologizálását” (Ferge et al. 1980: 19), amelynek akár a politikai döntéshozatalra is hatása lehetett. Ez a nézőpont ugyanis alkalmas volt arra, hogy átfogó újraelosztás helyett az olcsóbb egyedi bánásmódú, eseti megoldásokat alkalmazzák. Az objektív relatív deprivációmegközelítés Townsend felfogására alapoz, és a társadalmi struktúrához és a források struktúráján belüli elosztáshoz kapcsolja a szegénység fogalmát. A megközelítés azokat tekinti szegényeknek (relatív depriváltaknak), akik „nem rendelkeznek elég forrással ahhoz, hogy az adott társadalomban szokásos módon éljenek, szokásos körülmények között vegyenek részt a szokásos tevékenységekben és a szokásos, normálisnak tekintett lakáskörülmények között és felszereltség mellett éljenek” (Ferge et al. 1980: 19).

A napilapokban a szegénység tabu jellege egészen 1982-ig megmaradt, de ennek jó néhány szinonimája mégiscsak terjedni kezdett, elsősorban a hátrányos helyzet és a halmozottan hátrányos helyzet kifejezések nyertek polgárjogot. Ferge Zsuzsa ezt úgy kommentálta, hogy „ez egyébként [...] önmagában nem baj. A szegénységtudat általában leszerelő, s ezért igaz, hogy sok minden, ami ezt a tudatot erősíti, cselekvést bénító lehet. Az is igaz, hogy a szegénység sokféleképpen értelmezhető, tudományosan pontatlan kategória – ezért a kutatásban célravezetőbb lehet a magyartalan, de pontosan körülhatárolható fogalmat, az »objektív relatív deprivációt« használni. Mindazonáltal, ha tényszerűen léteznek a szegénység bizonyos formái, s ha erről az állampolgároknak véleményük van, akkor a fogalom kerülése vagy felcserélése – mint tájékoztatási stratégia – vitatható” (Ferge 1986: 197).

„Nehéz olyan jelenséget vizsgálni, amelynek a létezésében a közösség nem hisz...” – Bokor Ágnes

A szegénységkutatások történetének egyik legjelentősebb hazai állomása az 1980-ban elkezdett magyarországi rétegződésmo-
dell-vizsgálat. Az 1982-ben már kötet formájában is olvasható megalapozó elméletek és hipotézisek között helyet kapott Bokor Ágnes szegénységről és deprivációról írott cikke is, amely egyfajta előtanulmányként elsősorban a jelenség és a fogalom változásait mutatta be. A cikkben elsősorban azokat a nemzetközi irodalmakat, elméleteket összegezte, amelyek hatottak a hazai deprivációkutatás elméleti kereteinek megalapozására, illetve amelyek egyben értelmezési keretet is adtak a kapott eredményeknek. Bokor 1982-es cikkének bevezetőjében írja, hogy nehéz dolog olyan jelenséggel foglalkozni, amelynek a létezésében a közösség nem hisz. Magyarországon a szegénység is egy ilyen jelen-

ség volt, amely a közgondolkodásban elsősorban az éhezést, lesóványodottságot, magas gyermekhalandóságot és általában véve a látványos és tömeges nyomort jelentette. A témával szembeni elzárkózás és a lefojtott kommunikáció eredményeként is a magyar népesség túlnyomó többsége számára a hazai szegénység láthatatlan, ezért szinte nem létező maradt. Ez a fajta közösségi szegénységfelfogás az 1945 előtti időkből táplálkozik, a mélyszegénység nyomor és éhezés emlékeihez kapcsolódik. Bokor viszont határozottan használta a szegénység kategóriáját, okainak magyarázatára pedig elsősorban Galbraith (1958) Egyesült Államokban feltárt összefüggéseire épített, és alkalmazta a „szigetes szegénység” és az „egyedi szegénység” altípusait. A szigetes szegénység koncepciója azzal magyarázta a szegénység láthatatlanságát a többség számára, hogy a szegények olyan jól körülhatárolható, zárt, szegregált terekben élnek, amelyek nem teszik lehetővé a többségi társadalom tagjaival történő érintkezést (tanyák, cigánytelepek, szociális otthonok, hagyományosan elmaradott földrajzi térségek egyes körzetei). Egyedi szegénység alatt viszont olyan egyéni nehézségeket, egyéni érintettségeket értett, amelyek a vizsgált személy életútjából származó okokra vezethetők vissza, amelyek miatt „kívül maradtak az általános fejlődésen”. Az 1980-as években ilyen élethelyzetben voltak a sokgyermekesek, a betegek, az idősek, a szakképzetlenek stb. Bár ez a szemlélet újszerűséget hozott a magyar szociológiai szegénységvizsgálatokban, Bokor is elismerte, hogy meglehetősen felületes, és a szegénység okainak magyarázatához nem nyújt segítséget, csupán hozzájárul a szegénység felismerését akadályozó tényezők megértéséhez, megragadásához.

Ennek az időszaknak a legfontosabb eredménye, hogy a klasszikus, tömeges szociális szegénység (a népesség felét vagy annál nagyobb hányadát érintő) megszűnt. Ugyanakkor volt egy 10–30 százalék közötti arányt képviselő csoport, akik a kor életszínvonala alatt léteztek és súlyos megélhetési nehézségekkel küzdöttek. Ők elsősorban a csak nyugdíjból élők, segélyből élők, vagy ezek mindegyikét nélkülöző idősek, a szakképzetlen, alacsony keresetű emberek, a három- és többgyermekes szülők. A megélhetési nehézségekkel küzdők körében jelentős a cigányok aránya, függetlenül attól, hogy a „halmozott hátrányok kérdése messze nem csak cigánykérdés” (Ferge 1986: 61). Ezek az eredmények nemzetközi összehasonlításban sem voltak kiugróan eltérőek vagy rosszak, vagyis a problémák ebben az időszakban nem tekinthetők szokatlanul nagyoknak (Ferge 1986). 1983-ban a Tömegkommunikációs Kutató Intézet egyik vizsgálata azt igazolta, hogy a magyar lakosság 83 százaléka szerint létezik szegénység, amelynek népességen belüli arányát 21 százalékra becsülték, azt a jövedelemszintet pedig, amely alatt már nehezen lehet megélni, az átlagjövedelem 64 százalékára becsülték (Ferge 1986).

1962 és 1982 között a jövedelemeloszlás relatív egyenlőtlenségei csökkentek. Ferge Zsuzsa számításai szerint a két szélső jövedelmi tized közötti szorzó 1962-ben 5,8, 1967-ben 4,6, 1972-ben 5,0, 1977-ben 4,1, 1982-ben 3,8 (Ferge 1986). Az egyenlőtlenségek ilyen mértékű csökkenésében a nyugdíjhelyzet javulása fontos szerepet játszott. Ebben az időszakban az átlagjövedelem növekedése, az egyenlőtlenségek csökkenése mellett az abszolút szegénység mértéke is visszaszorult, bármely szegénységi küszöböt vizsgálva. Fel is merült a gondolat, vajon végleg megszűnt-e a szegénység? Ez természetesen irreális állítás lett volna, de mégis azért volt lényeges, mert ezzel összefüggésben merült fel az abszolút küszöbök alkalmazása helyett a társadalmilag, történetileg meghatározható relatív jelenségek, azaz a „társadalmi szegénység” vizsgálatának gondolata. Ebben fontos szerepet játszott Townsend korábban említett szegénységmegközelítése, amelyet a hazai környezetben a legelfogadhatóbb meghatározásnak tartottak, illetve az a statisztikai módszer, amelynek segítségével empirikusan meghatározható az a jövedelmi szint, amely alatt a társadalmi-gazdasági hátrányok halmozódnak (Ferge 1986). Ezt a módszert adaptálták a magyar körülményekre a Társadalomtudományi Intézet munkatársai 1982-ben, és ezt figyelembe véve számította ki Bokor Ágnes az objektív relatív depriváció mértékét.

Szegénységvizsgálatok az 1980-as évek első felében – a depriváció

A társadalmilag szokásosnak tartott szükségletek köre még azonos társadalmon belül is gyorsan változik. Ez a gondolat alapozta meg a modern hazai szegénységvizsgálatokat is. Ahhoz, hogy egy társadalomban mindenki teljes jogú állampolgárként élhessen, megfelelő életfeltételeket szükséges teremteni a pusztán létfenntartási feltételek helyett (Rainwater 1970, idézi Szelényi 1972). A teljes jogú állampolgárság a Marshall-féle *citizenship* fogalmat jelöli, amelyet Szelényi Iván az alábbiak szerint konkretizált: „Elvileg akkor nevezhetünk valakit a társadalom tagjának, ha tisztában van az előtte nyíló lehetőségekkel, ha úgy tetszik: alternatívákkal, ismeri az azok eléréséhez szükséges eszközöket, s módja van azokkal élni is” (Szelényi 1972: 50). Az 1980-as évekre a szegénység okait magyarázó megközelítések egyes elemeiből letisztult a strukturális objektív-relatív felfogás, amely a deprivációs vizsgálatok megközelítéseinek alapjává vált. A relatív megközelítés akkor vált leginkább elfogadottá, amikor túllépve önnön korlátain, képes volt elvetni a „szegénység = alacsonyjövedelműség” elvét (Bokor 1982: 229). Titmuss és követői, köztük Townsend is, a szegénységet társadalmi egyenlőtlenségként értelmezték. A titmuss-i gondolatok jelentős hatást gyakoroltak a későbbi szegénység-

kutatásokra. Ugyanakkor a relatív deprivációval összekapcsolódott a szubjektív szegénységfogalom is. „A depriváció kifejezést S. A. Stouffer használta először *Az amerikai katona* című művében (1949), majd R. Merton (1980) és W. G. Runciman (1965) fejlesztette tovább. Ők azt hangsúlyozták, hogy a depriváció érzése és nem a feltételei, az objektív körülményei a viszonylagosak. Az deprivált, aki a többiekhez viszonyítva magát annak érzi” (Bokor 1982: 230). A Townsend által lebonyolított empirikus kutatásban azokat a személyeket tekintették szegényeknek, „akik nem rendelkeznek elegendő forrással ahhoz, hogy a társadalmilag szokásos életstílust kövessék, tehát, hogy a szokásosnak tartott módon táplálkozzanak, öltözködjének, vegyenek részt a szokásos tevékenységekben, a szokásos lakáskörülmények között lakjanak stb., tehát akiket az anyagi források elégtelensége kizár a teljes jogú állampolgárok köréből” (Bokor 1982: 230). Townsend szemlélete tehát a szegénység komplex felfogására épült, anyagi, társadalmi, politikai jelenséggént történő felfogása és az ennek alapján végzett szegénységkutatása a maga nemében a legnagyobb szabásúnak tekinthető, amelyet minden hiányosságával együtt a hazai szegénységkutatók is követésre méltónak tekintettek.

Az 1980-as évek elejétől lebonyolított rétegződésmodell-vizsgálat kidolgozása során a nemzetközi trendek alapján a szegénység okainak tudományos magyarázatait két új tendencia alapozta meg: az abszolút koncepció helyett a relatív, az egyéni helyett a társadalmi felelősséget hangsúlyozó (Ferge et al. 1980). A deprivációkutatás a struktúra- és rétegződéskutatásban kettős kutatási problémára épült: miért vannak depriváltak, és miért éppen a deprivációban élők a depriváltak? Módszertani szempontból pedig a depriváció mérésének kidolgozása jelentette az úttörő munkát.

Az 1980-as évek szegénységvizsgálatait áthatja az a szemlélet, hogy a szegénység és a depriváció „azonos és mégis különböző jelenség” (Bokor 1985: 12). A szegénység általában a jelenséget jelöli, a depriváció pedig annak modern típusára utal, ugyanakkor ténylegesen csupán viszonylagos elhatárolásról van szó. Bokor (1985) a jelenség régi és új típusát egyaránt szegénységnek tartja, különbözőségüket csupán a társadalmi környezetben végbement változások és az azok által kiváltott átrendeződésekben véli felfedezni. Nem lát viszont lényegi különbséget a kétfajta szegénység között a társadalom rendszerében elfoglalt helye és az abban betöltött szerepe alapján. Magyarország korai történetében nem lehetett deprivációról beszélni, mert ez csupán az 1980-as éveket megelőző egy-két évtized változásainak eredményeként alakulhatott így. Az első szegénységkutatások nehézségeit éppen ez jelentette, hogy a deprivációt olyan társadalmi környezetben kellett vizsgálni, amely néhol még a hagyományos szegénység jellemzőit is hordozva létezett.

Réteg vagy státuszcsoport? Bokor (1985) definíciója szerint „azok az emberek a szegények, illetve közelebből: depriváltak az 1980-as évek elején Magyarországon,

akik a társadalom által nyújtható javak bizonyos köréhez (tudás, hatalom, autonómia stb.) nem, vagy a társadalom többségéhez képest igen csekély mértékben jutnak hozzá, az életfontosságú anyagi javakban pedig, legalábbis mennyiségi értelemben nem a szükségleteiknek megfelelően részesülnek” (Bokor 1985: 14). Kolosi Tamás is, Bokor Ágnes is korai munkáikban a depriváltakat réteggként értelmezték, a későbbiekben viszont néhány elméleti megfontolás (elsősorban Weber „negatív privilegizált státuszcsoporthoz” koncepciója) alapján inkább státuszcsoporthoz. Ebben az időszakban kétféle felfogás élt a magyar társadalomtudományban. Az egyik felfogás szerint a társadalmat a munkamegosztásban elfoglalt hely, a tudás és a hatalom különbségei rétegzik. Ebben az értelemben a depriváltak azért nem tekinthetők rétegnek, mert bár a tudás és a hatalom szempontjából homogének, munkaerőpiaci szempontból három csoportot alkottak: parasztok, szakképzetlen munkások, eltarthatok. Ebben a felfogásban tehát nem voltak rétegnek tekinthetők. A másik szemlélet viszont a rétegtudatot is kritériumként tartotta számon (Bokor 1985). Előzetes kutatások híján csak bizonyos jelek utaltak arra, hogy a depriváltaknak nincs depriváltstátusuk, így emiatt sem kategorizálhatták réteggként ezt a csoportot.

Az első mérési eredmények – Szegénység az 1980-as évek elején és közepén

A korszakra vonatkozó legfontosabb eredményeket a Társadalomtudományi Intézet 1981–1982-ben bonyolított rétegződésmo-dell-vizsgálatából nyerték. Bizonyították, hogy a szegénység létezik, ráadásul a fentiekben ismertetett elméleti-módszertani keretekben vizsgálva (hátrányok összekapcsolódása) nagyságrendekkel nagyobb arányban, mint ahogyan azt a korábbiakban feltételezték. Bokor Ágnes elemzései és eredményei alapján minden vizsgált összefüggésben kimutathatók voltak a szegénységből következő súlyos hátrányok. Adatai szerint 1982-ben a családok 14 százaléka, az egyének 1 százaléka élt többféle súlyos hátránnyal, és további 20, illetve 26 százaléka volt veszélyeztetett több enyhébb hatású hátrány vagy kevesebb, de súlyosabb hátrány miatt (Bokor 1982, F 3.1–F 3.10 táblák). Elsődleges eredményei szerint legnagyobb eséllyel a magányosan élő idős nők váltak szegénnyé. Az időseknek hétszer nagyobb esélyük volt a szegénységre, mint a fiataloknak. A betegségeik vagy más körülmény miatt aktív koruk ellenére sem keresők is veszélyeztetettek voltak, körükben főként a sokgyermekes családok voltak a leginkább érintettek. Részben az életkorral is összefüggésben az alacsony iskolai végzettségük nagymértékű szegénysége is jellemző volt. A fiatalabbak körében elsősorban azok váltak

a legvesélyeztetettebbé, akik nem fejezték be az általános iskolát. Ugyancsak párhuzamot mutattak ki a lakóhellyel összefüggésben is: minél fejlettebb egy régió, és minél urbanizáltabb a település, annál kevesebb szegény él ott, és fordítva. Az eredmények szerint az 1980-as évek elején a szegénység „erősen réteggkötött” társadalmi jelenség, a szegények 90 százaléka az alsó három társadalmi réteg tagja volt (Bokor 1982, F 3.1–F 3.10 táblák).

Kolosi Tamás (1984) a munkamegosztási rétegek, illetve a lakóhelyi és az anyagi helyzet szerinti kategóriák kombinációiból építette fel a társadalmi rétegződés modelljét (Kolosi 1984). Bokor Ágnes elemzései szerint a Kolosi által meghatározott 11 társadalmi rétegből négyben nincsenek, másik négyben pedig alacsony arányban (1–4 százalék) szerepelnek a depriváltak. Legnagyobb arányban az alsó három: a szegény paraszt (53 százalék), a városi szegény (21 százalék) és a falusi szegény (15 százalék) rétegbe tartoznak. Az alsó három réteg mindössze 7 százaléka nem került a depriváltak kategóriájába. Mind a deprivációra, mind a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerére orientáló elemzés egy olyan társadalomképet mutatott, amelyet többféle dimenzió strukturál, de amelyek közül önmagában egyik sem határozta meg a társadalmi szerkezetben elfoglalt helyet. Bokor Ágnes a legdominánsabb dimenzióknak a szélesen értelmezett kulturális egyenlőtlenségeket tekintette. A korszakra jellemzően kimutathatóvá vált, hogy az egyenlőtlenségek a népesség többségénél úgy kapcsolódnak össze, hogy „a társadalmi helyzet egésze az átlag környékére kerül, míg egy kisebbségnél az egyenlőtlenségi skáláknak az a vége találkozik, amely a kedvezőtlen helyzetet jelenti, tehát a hátrányok felhalmozódnak. Ezt a kisebbségi csoportot mindkét elemzés hasonló létszámúnak és társadalmi karakterűnek mutatta, s helyét a munkamegosztási, illetve a társadalmi hierarchiában hasonló módon jelölte ki” (Bokor 1988a: 138).

A kulturális, életmódbeli egyenlőtlenségek témaköréhez kapcsolódva az Utasi Ágnes által végzett életstílus-vizsgálat és a deprivációkutatás eredményeinek összevetése azt mutatta, hogy míg a nem depriváltak az életstílusok sokféleségével írhatók le, a depriváltak számára csupán kétfajta életstílus fedezhető fel: „vagy rengeteget dolgoznak, de ennek nincs megfelelő látszata, vagy sorsukba beletörődve élnek, ahogy lehet. A depriváció jellegzetes tünete a lehetséges magatartások erősen beszűkült volta, s a társadalom által felkínált egyéni kompenzációs lehetőségek megragadásának képtelensége. Azonban a náluk tipikus kétfajta (robotoló és elesett) életstílus között sem választhatnak igazán szabadon. A »robotolás« választását a betegség gátolhatja, az »elesettség« szabadságát pedig a családi, társadalmi segítségnyújtás elmaradása korlátozhatja” (Bokor 1988a: 139). Összességében az eredmények egy olyan társadalmi csoportot írtak le, amelynek életkörülményei, tevé-

kenységszerkezete, szokásstruktúrája a többség által már elfeledett, de körükben továbbélő, hatásában konzerváló szereppel bír, amelyet utódaik számára is továbbörökítenek.

A Róbert Péter által kidolgozott mobilitási tipológiával történő összevetésben a depriváltak eloszlása jellegzetes egyenlenségeket mutatott, annál is inkább, mert 70 százalékuk a kilenc típuson belül kettőhöz tartozott. E csoport 34 százaléka abba a típusba sorolódott, amelyet a munkamegosztásban csekély mértékű felemelkedés, de területi immobilitás és az anyagi és kulturális státusz csekély mértékű romlása jellemzett. A csoport másik 36 százaléka pedig abba a típusba került, amelynek karakterét a területi immobilitás jellemezte, a kulturális státusz, a munkamegosztás és az anyagiak szerint pedig a lecsúszás. Ebben az értelemben a kapott eredmények azt mutatták, hogy a vizsgált időszakban a népesség többsége képes volt felfelé mobilizálódni, és képes volt általános státuszának emelésére. A valamikori szegény többség deprivált kisebbséggé vált, de a korszak depriváltjai egyáltalán nem vagy csak nagyon szerény mértékben voltak képesek ugyanerre.

Összességében az első nagy „szegénységvizsgálat” a deprivációt modernizációs jelenségként értelmezte, szemben a tradicionális szegénységgel. Ennek lényegi sajátossága, hogy már nem elsősorban az alapvető anyagi szükségletek terén keletkeznek a hátrányok. A rétegződésmódel-vizsgálat 1981–1982-es adatainak elemzése bebizonyította, hogy a szegénység létezik, és nagyságrendekkel nagyobb az aránya, mint azt a korábbiakban bárki feltételezte a különféle hátrányok összekapcsolódására vonatkozó adatok hiányában (Bokor 1988b). A Rétegződés Kutatócsoport 1986-os adatfelvételében megismételt szegénységvizsgálat eredményei a korábbi tendenciák megerősödéséről szóltak, és egyes csoportok szegénységének markánsabbá válását mutatták. Települési dimenzióban változatlan maradt vagy csökkent a szegénység Budapesten és a városokban, de nőtt a falvakban, ahol egyébként is a legmagasabb volt, és növekedett az elszegényedés esélye a 8 osztályt és annál kevesebbet végzők körében is.

Az 1980-as évek vége – „a szegénységről rendelkezésre álló ismereteink szegényessége”⁴

Az 1980-as évek végén a szegénység tényleges nagyságáról, az elmúlt évtizedek tendenciáiról, összetevőinek, okainak változásáról nem voltak megbízható ismeret-

⁴ Az idézetet lásd: Szalai 1990: 419.

tek, amelyekért azok a politikai döntések voltak a felelősek, amelyek a szegénységet hosszú éveken keresztül nem létezőnek minősítették, és tabusították, ezért folyamatosan akadályozták és ellehetetlenítették a szegénység kutatását (Szalai 1990). Az elmaradt kutatások pedig örökre pótolhatatlanokká váltak, „néhány értékes, ám vázlatos elemzéstől eltekintve, a szocialista berendezkedés szegénységteremtő mechanizmusainak kimerítő leírásával és a szegénység adatszerű megjelenítésével a hazai szociológia és társadalomstatistika immár végérvényesen adós marad” (Szalai 1990: 418). Éppen ezért ennek az időszaknak az értelmezéséhez, a jelenségek rekonstruálásához néhány titkosított statisztikai-szociológiai adatfelvételen túl leginkább az irodalmi és szociográfiai munkákra lehetett támaszkodni. A szocializmusban a perifériára szorított társadalmi csoportok élethelyzeteinek, megélhetési viszonyainak, a szegénység továbbélésének, azok transzformációinak, az új szegénycsoportok születésének megértését ezek a bátor munkák szolgálták leginkább. Nem voltak viszont alkalmasak arra, hogy a szegénység nagyságára, dinamikájára, összetételére választ adjanak. Emiatt is születtek egymásnak ellentmondó vélemények arról, hogy a szegénység tömegessé válása új jelenség-e Magyarországon, amelynek a másfél évtizede tartó gazdasági válság az oka? Vagy inkább a szegénység mértéke nagyjából ugyanakkora volt, mint korábban, újratermelődésének hátterében pedig a központosított újraelosztás állt. Ennek az érvelésnek az alapját az adta, hogy a rendszernek, bármennyire is nem volt benne az önképében és tagadta a létezését, de szüksége volt a szegény népességre, amelyet az iskolarendszeren, a foglalkoztatási viszonyain és a jövedelemelosztási rendszerén keresztül elő is állított. Szalai (1990) egyszerre tartotta igaznak mindkét érvelést, vagyis hogy a korszak legfontosabb jellemzője, hogy a régi szegénység mélyült, de új szegénység is termelődött. Igazi problémának viszont azt tartotta, hogy a szegénység jellege megváltozott. A korábbi markáns társadalmi egyenlőtlenségekkel jellemezhető szegénységet a tömeges leszakadás fenyegetettsége váltotta fel. Az 1980-as évek végének szegénységét ugyanis már nem egyszerűen a helyzetük relatív romlása veszélyeztette, hanem a társadalomból való kitaszítottság, a dezintegrálódás veszélye fenyegette leginkább (Szalai 1990).

Az 1980-as évek végén komoly dilemmát okozott bármilyen szegénységi trendet értelmezni a létező statisztikák számszerű alapjainak bizonytalanságai miatt. Ennek ellenére a 10–15 évre is visszavezethető idősoros háztartás-statisztikák viszonylagos biztonsággal tették lehetővé azokat a megállapításokat, amelyeket azonos módon mértek a szegénység nagyságára, összetételére, illetve az ezek hátterében ható faktorokra vonatkozóan. Szalai (1990) számításai szerint 1977 és 1987 között a létminimum szintje alatt élők száma nagyjából állandó volt, de ugyanebben az időszakban nagyon lényeges változások következtek be a szegények társadalmi

összetételében. A létminimum alatt élők körében visszaszorult a falusi nyugdíjasok aránya (27,2 százalékról 4,2 százalékra), viszont nagyon jelentősen megemelkedett a városi aktív háztartásokban élők aránya (24,4 százalékról 59,7 százalékra) (Szalai 1990: 425, 2. táblázat). A legszegényebb jövedelmi helyzetűek körében (legalsó jövedelmi tizedben lévők) társadalmi összetételük alakulása szintén alapvető változásokat mutatott. 1972 és 1987 között a legszembetűnőbb változás az aktív keresők arányainak növekedése a jövedelmi szegények körében (18 százalékról 27 százalékra) (Szalai 1990: 426, 3. táblázat). Ettől még drámaibb helyzetet mutatott a szegénységben élő gyermekek arányának változása. Míg 1972-ben az összes gyermek egyharmada (32,5 százalék) élt jövedelmi szegénységben, addig 1987-re ez az arány 40 százalék fölé emelkedett (40,7 százalék) (Szalai 1990: 426, 3. táblázat).

Szalai Júlia idősoros számításai tehát azt mutatták, hogy közvetlenül a rendszerváltást megelőző időszakban a szegény népesség körében jelentős „átrendeződés” ment végbe, a korszakot lényeges súlyponteltolódások jellemezték, ami társadalmi következményeiben messze ható változásokat eredményezett. Drámaian megnőtt a szegénység kockázata a kisgyermekes és az őket eltartó fiatal szülők háztartásaiban, és jelentősen mérséklődött a nyugdíjasok körében. Vagyis az 1980-as évek végének szegényei elsősorban városlakó, dolgozó és gyermeket nevelő fiatal felnőttek (30–40 évesek) voltak. Ők azok, akik az életüket a szocializmusban érvényes „hívószavakra” építették, nagyüzemi szakmákat tanultak és veszítették el a lassacskán sehol sem hasznosítható szakismereteiket, városba költöztek, feladva a falu által kínált kiegészítő gazdálkodás lehetőségeit is. Ők azok, akik beköltöztek a korábbi években tömegével épített, ekkorra már slumosodó lakótelepek lakásaiba, amelyek rezsijét egyre kevésbé bírták fizetni, és akiket a kritikus helyzetű ágazatokban szerzett alacsony keresetek, és még inkább az ebben az időszakban már észlelhető munkanélküliség veszélye sújtott. „Átgondolt és hatékony gazdaságpolitika és vele szorosan összefüggő (a feldozgatási és tűzoltási tradíciókkal gyökeresen szakító) szociálpolitika szükségeltetik ahhoz, hogy a »második társadalom« születésének mai folyamatai megálljanak és megforduljanak, s hogy a szegénység ne jelentsen tömeges és koncentrált leszakadást, robbanásig feszülő társadalmi dezintegrálódást” (Szalai 1990: 429). A magyar társadalom ebben az állapotában ért el a rendszerváltás küszöbére, és az első szabad választásokig 1990-ben.

Örökség, átvétel, felfedezés – Szegénységvizsgálatok az 1990-es évektől

Andorka Rudolf kezdeményezésére 1992-től a szegénységről és a jövedelmi egyenlőtlenségekről új követéses vizsgálat indult Magyar Háztartás Panel vizsgálat néven, a BKE Szociológiai Tanszéke, a KSH és a TÁRKI közös kutatásaként. A vizsgálatok 1992–1997 között összesen hat hullámban zajlottak, évente egy adatfelvétel készült. A panelvizsgálat elsődleges célja a posztkommunista átalakulás társadalmi-gazdasági hatásainak felmérése volt. A kutatás súlypontja a jövedelmi és a munkaerőpiaci helyzet alakulásának és a szegénység természetének vizsgálata volt (Spéder 1995), de több kiemelt témakör is szerepelt benne: jövedelmi egyenlőtlenségek, munkaerőpiac, munkanélküliség, a magánszektor térnyerése, megtakarítások, fogyasztás, elégedettség, anómia, pártpreferenciák (Magyar Háztartás Panel 1992–1997). A szegénység rendszerváltás utáni alakulásáról elsődlegesen ebből a panelfelvételtől vannak információink 1992-től. Eszerint 1995-ig lényegesen nőtt a szegénység aránya, és a jövedelemegyenlőtlenségek is emelkedtek (Andorka – Spéder 1994). A rendszerváltást követő megnövekedett szegénység két fő oka az infláció növekedése (1989 és 1995 között az árindex a négyszeresére növekedett) és a munkanélküliség megjelenése volt (a legmagasabb arányt 1993-ban érte el, 13 százalékos csúcsponton). 1994-ben a foglalkoztatottak aránya 1989-hez képest 74 százalékra esett vissza. A létminimumon élők aránya 1991-ben 15 százalék volt, ami 1996-ra 35–40 százalék közé emelkedett, vagyis a népesség több mint egyharmada a létminimum szintje alá került.

A panelvizsgálatok során már nem alkalmazták a korábbi rétegződésmo-
dellvizsgálatban Kolosi Tamás (1984) és Bokor Ágnes (1985) által bevezetett többdi-
menziós szegénység és a depriváció fogalmakat. Ennek az volt az oka, hogy a háztar-
táspanel adatfelvételekben nem állt rendelkezésre a jövedelmi szegénységen kívül
más szegénységszempontokra vonatkozó adat. E korszak szegénységvizsgálatainak
módszertanát két megközelítésmód alapozta meg. Az egyik megközelítésmód szerint
azt tekintették szegénynek, akinek a jövedelme nem érte el a létminimumot, vagyis
a megélhetéshez szükséges javak és szolgáltatások minimális szintjét abszolút érték-
ben. A létminimum használata azért is volt nagyon lényeges, mert amíg a KSH szá-
molt és közzétette a létminimumot, addig össze lehetett hasonlítani az 1980-as évek
szegénységével, ugyanis a KSH létminimum- és háztartási jövedelmi felvételei lehe-
tőséget adtak az 1980-as évekbeli szegénység nagyságának becsléséhez és össze-
tételének vizsgálatához (Andorka – Spéder 1996) is. Kolosi Tamás becslései szerint
a KSH létminimuma alatt élők aránya 1992-ben (Sik Endrével közös becslés)
22 százalékra, 1993-ban 24 százalékra, 1994-ben 32 százalékra növekedett. A becs-
lést a háztartáspanel-felvételekben összeírt jövedelmek alapulvételével végezte el úgy,

hogy hozzátette azt a jövedelmet, amit a makrostatisztikai adatok és a háztartáspanel-adatok közötti különbségek alapján a panelfelvételek során nem vallottak be az adatközlők. 1995-ben a KSH már nem közölt létminimum adatot, ezért az 1995-re közölt 30-35 százalékos arány becsült érték (Andorka – Spéder 1996). A másik megközelítés a relatív jövedelmi pozíciót használta, és azokat tekintette szegénynek, akiknek a jövedelme nem érte el az átlagjövedelem vagy a mediánjövedelem adott százalékát (40-50-60 százalékát).

Az átmenet legfőbb kérdése az volt, hogy kik a szegények a rendszerváltást követően, és milyen demográfiai és társadalmi jellemzőkkel írhatók le. Andorka és Spéder (1994) a szegénység négy kategóriáját azonosította a vizsgált időszakban: (1) a hagyományos szegénységet, amely már a szocialista korszakban is jelen volt, (2) az új szegénységet, amely a rendszerváltás után jelent meg, vagy ekkortól figyeltek fel rá (3) a demográfiai szegénységet és (4) az etnikai szegénységet. Tipológiájukban ez a négy kategória nem különül el élesen, egy személy több csoporthoz is tartozhatott. A hagyományos szegénység a szocializmusból átörökölt élethelyzetek következményeként értelmezhető, és leginkább az alacsony végzettségű szakképzetlen munkásokat és a betanított mezőgazdasági fizikai réteghez tartozókat érintette. Ugyancsak a hagyományos szegénység forrása a községi lakóhely is. E két tényező a rendszerváltást követően is a szegénység kockázatával járt, gyakran egymással átfedésben. A rendszerváltás veszteségeinek tekintett csoport ugyanakkor nem a legszegényebb csoport volt, őket már az új szegénységgel érintettek között találjuk. Az új szegények elsődleges csoportját a munkanélküliek alkották, ugyanakkor minden más foglalkoztatásból kiszoruló népességet is érintett, mint a háztartásbelieket, a rokkant- és özvegyi nyugdíjasokat és egyéb felnőtt eltartottakat. Sajátossága az új szegénységnek, hogy nagymértékben származik a hagyományos szegénységben érintett csoportokból, mert az alacsony iskolai végzettségűek, a községi lakosok, a szakképzetlen munkások és parasztok köréből sokkal nagyobb arányban kerültek ki a munkanélküliek, de az átlagosnál nagyobb arányban mentek rokkantnyugdíjba is, és többen voltak azok is, akik saját jogú nyugdíjjal nem rendelkezve, özvegyi nyugdíjból voltak kénytelenek élni. A háztartásbeliség is ezt a csoportot érintette leginkább, a feleségek kereső tevékenységének hiánya (és más felnőtt családtagé is), a rendszeres foglalkoztatásból való kiesés a családok elszegényedéséhez vezetett. A demográfiai szegénységen belül folytatódott a szocializmusban elindult tendencia, és az idősebb korosztályoktól a gyermekek felé tolódott el a szegénység, amely a rendszerváltást követően felerősödött. Az UNICEF (1993) véleménye alátámasztotta, hogy Kelet-Közép-Európában a rendszerváltások legnagyobb vesztesei a gyermekek voltak. Ugyanakkor Magyarországon a kutatók a rendszerváltás legnagyobb veszteseként az etnikai szegénység kategóriájába tartozó romákat tartották. A Magyar Háztartás Panel

vizsgálat először nyújtott arra lehetőséget, hogy a roma és nem roma népesség jövedelmi helyzetét összehasonlíthassák. Eredményeik szerint a cigányság körében volt a legmagasabb a szegények felülreprezentációja minden szegénységi küszöb esetén, vagyis ők éltek a legnagyobb szegénységi kockázatban, ezért minden bizonnyal ők a rendszerváltás legnagyobb vesztesei is. Az 1980-as évek óta végzett kutatások egyértelműen bizonyították, hogy a szegénység az 1990-es évek közepéig a többszörösére nőtt, később az arány valamelyest csökkent. A szegénység és kirekesztettség fenyegetése viszont továbbra is jelentős maradt a sebezhető, legsó társadalmi csoportokban. Az 1990-es évek végén Magyarországon megjelent a szegények között egy új csoport, az „olyan fiatal családok, amelyekben a szülők valamilyen szociális ellátáson kezdtek felnőtt életüket, és gyermekeik nem ismernek más életet, mint amit a szegénység és reménytelenség alakít” (Ferge 2006: 496). Mindez a szegénység átörökítésén túl a szegénység tartósságának előjelzője is volt.

A 2000-es évek elejére a szegénység fogalma mellett lassan megjelent a társadalmi kirekesztés, kirekesztődés fogalma. E megközelítés célja, hogy kibővítsé a szegénység fogalmát, és annak társadalmi, strukturális okaira irányítsa a figyelmet. Az 1990-es évek végére sem tűntek el viszont azok a dilemmák, amelyek a szegénység fogalma körül kialakultak. Egyetlen szegénységelméletnek sem sikerült visszaadnia a szegénység összetettségét, árnyaltságát. E korszak a versengő meghatározások és viták korszaka volt, amelyek arról szóltak, hogy a szegénység abszolút vagy relatív jelenség-e, dinamikus vagy statikus állapot-e. A szegénység okaival kapcsolatban pedig a legfőbb kérdés az volt, hogy a képességek vagy az eszközök hiányára kell-e összpontosítani (Ferge 2001). Maga a fogalom újra a tisztázandó témák közé került hazai és nemzetközi szinten is, a szegénység, a halmozott depriváció és kirekesztés kategóriáinak versengő terében. Mindez a 2000-es évek közepére itthon elvezetett ahhoz a kérdésfeltevéshez, hogy „változik-e a szegénység természete?” (Ferge 2007: 4). A szegénység mögötti dinamikus folyamatokat a társadalmi újratermelés működésével hozták összefüggésbe, és a „kétharmados társadalom”, a „létalatti osztály” vagy a „társadalmi kirekesztés” irányából ragadták meg. Ezek elsősorban az éles társadalmi-gazdasági megosztottságot és a tartós depriváció jelenségét hangsúlyozták. Ezzel szemben az „életút kutatások” és a „kockázati társadalom” elméletei a társadalmi pozíciók, az egyéni és csoporthelyzetek átmenetiségére fókuszáltak (Ferge 2007). A társadalmi kirekesztődés fogalmának bevezetése komoly elfogadottságra talált, annál is inkább, mert képes volt kifejezni a szegénység komplexitását és dinamikus voltát, a halmozódó hátrányokat, valamint azt, hogy a szegénység nem csupán tartós vagy időleges pénzhiány. A kirekesztés egyes aspektusaira sorra születtek a kutatások, az egyik talán legjobban kidolgozott elemzés Havasi (2002) anyagi deprivációról készült vizsgálata, amely kitűnően reprezentálja a korszak törekvéseit

arra, hogy a szegénység többdimenziósságát és összetettségét megragadja. Elemzésében a halmozott szegénység és a társadalmi kirekesztettség ugyanannak a jelenségnek a leírására szolgál, de a halmozott szegénység elsősorban a végeredményre, a javaktól való megfosztottságra koncentrál, míg a kirekesztettség esetén a hangsúly elsősorban azokon a folyamatokon van, amelyek a szegénységet eredményezik (Havasi 2002). Ugyancsak nagy jelentőségű volt a 2001-ben végzett, majd 2006-ban megismételt vizsgálat is, amelyet az ELTE Szegénységkutató Központjában Ferge Zsuzsa, Tausz Katalin és Darvas Ágnes közreműködésével bonyolítottak. A kutatás a 60 éven aluli lakosság legszegényebb 30 százalékát vizsgálta kérdőíves adatfelvétellel. Az általuk alkalmazott többféle kirekesztődési modell tartalmazott „oksági” tényezőkre alapozott (munkanélküliség, alacsony iskolai végzettség stb.), illetve feltételezett „hatásokra” alapozott modelleket, de készültek mindkét jellemző kombinációiból is modellek. Csak egyetlen tényezőt kiemelve, nagy jelentőségű eredménye volt a vizsgálatnak annak a 6–8 százalékot kitevő népességnek az azonosítása (kb. 500–800 ezer fő), akik az úgynevezett tartós vagy mélyszegénység körülményei között éltek.

A vizsgálatok összekapcsolódtak annak a szemléletnek az érvényesítésével is, amely alapján meg kívánták különböztetni és egymástól elválasztani a fizikai élet-esélyek és a társadalmi élet-esélyek kategóriát, mert a szegénységvizsgálatok során fontos szemponttá vált annak értelmezése, hogy e két tényező milyen meghatározottságokkal rendelkezik. A fizikai élet-esélyek elsősorban a várható élettartam és az egészségben eltöltött életek száma alapján, a társadalmi élet-esélyek pedig az egyén által az élete folyamán elérhető társadalmi státusz, és az egyén által az életutak szabadon választhatóságának esélyén keresztül értelmeződik. „Azt állítjuk, hogy a »folyékony modernitás« sajátosságai ellenére a fizikai és társadalmi élet-esélyek továbbra is társadalmilag meghatározottak, a szegénység, ezen belül a tartós szegénység esélye nem vált véletlenszerűvé. A származási családból hozott gazdasági, társadalmi és különösen a kulturális tőke továbbra is számít, éppúgy, mint a korai szocializáció, valamint azok az életutak formáló intézmények, amelyek a gyermekek és fiatal felnőttek számára (a család révén vagy a politikai döntés nyomán) elérhetőek” (Ferge 2007: 15–16). A korszak szegényeinek a jövedelmi szinten tartása sikeresnek bizonyult, de a szegénységhez vezető strukturális folyamatok szinte változatlanul működtek tovább. Az iskoláztatás, foglalkoztatás, lakáshelyzet terén két ellentétes tendencia érvényesült. A látványos javulások a jobb helyzetűek körében következtek be, de a tanulatlanabb, alacsony végzettségű, kis falvakban élő szegény népesség körében romlott a foglalkoztatás, nőtt az iskolai hátrány, vagyis a strukturális problémák körükben megoldatlanok maradtak.

A fent említett szegénységvizsgálatok ellenére a 2000-es évek első évtizedében a legtöbb empirikus elemzés a relatív jövedelem mérésén keresztül közelítette a szegénységet, elsősorban az európai uniós módszertanhoz igazodva, az egy fogyasztási egységre jutó (OECD2) háztartási jövedelem mediánjához kapcsolt szegénységi küszöb meghatározásokkal. E korszak módszertani eljárásának bevezetéséről 2001 decemberében döntöttek az Európai Bizottság laekeni ülésén, amely a jövedelmi szegénység és kirekesztettség mérésére szolgáló 18 közös statisztikai indikátor alkalmazását jelentette. Elsődleges célja az uniós tagállamok szegénység és társadalmi kirekesztettség elleni küzdelmében elért fejlődésének a mérése és a nemzetközi összehasonlíthatóság biztosítása volt. Ezt megelőzően 1994–2001 között az európai háztartási panel biztosította az ilyen típusú mérés lehetőségét. Ennek lezárulta után a tapasztalatokra alapozva döntöttek a tagállamok egy új közös felvétel, a Jövedelem és Életkörülmények Felvétel (*Statistics on Income and Living Conditions – EU-SILC*) bevezetéséről, amely a jövedelemeloszlás és a társadalmi kirekesztettség európai szintű összehasonlító statisztikai adatforrása lett. A felvételtől előálló indikátorok négy dimenziót vizsgálnak, a jövedelmi szegénységet, az oktatást, a foglalkoztatottságot és az egészséget. A 2000-es években Magyarországon ezek a számítások elsősorban a KSH-ban és a TÁRKI-ban készültek. A KSH évről évre közzétette a leakeni indikátorokat, de a TÁRKI Háztartás Monitor Jelentések sorozatában is megjelentek ezek a megközelítések. Az elemzésekből kitűnik, hogy a magyarországi jövedelmi szegénységben bekövetkezett változások tendenciáit nehezen lehet egyértelmű eredményekre alapozni, de annyi bizonyos, hogy a TÁRKI Háztartás Monitor adatai szerint a leakeni indikátorokra alapozott módszertan alapján számított jövedelmi szegénység nagysága az európai uniós csatlakozás időszakában, 2003–2005 között kismértékű csökkenést mutatott, 2005–2007 között stagnált, 2007–2009 között pedig emelkedett (Gábos – Szívós 2008; 2010). A KSH által számított EU-SILC adatokra alapozott eredmények szerint viszont a relatív jövedelmi szegénység nagyságában a 2000-es évek második felében sem történtek jelentős változások. 2007 és 2010 között a medián jövedelem 60 százalékánál kevesebből élők, vagyis a jövedelmi szegények aránya 12–13 százalék között rögzült Magyarországon (KSH 2012). Mindenesetre a jövedelmi szegénységvizsgálatok eredményei megegyeztek abban, hogy a 2000-es évek első felében az idős szegénységi aránya és szegénységi kockázata átlag alatti, míg a gyermekeké átlag feletti lett. Háztartási szinten a legszegényebbek az egyszülős háztartások és a három- vagy többgyermekes háztartások voltak. Ez a szegénységvizsgálatok történetében új eredménynek számított (Gábos – Szívós 2006), hiszen a rendszerváltást követő néhány évben még nem a gyermekek, hanem az idősök relatív jövedelmi szegénysége volt kiugróan magas, ami az 1990-es évek második felében jelentősen megváltozott.

Összességében a 2000-es években (2010-ig) a szegénység aránya jelentősen növekedett Magyarországon a gyermekek és a felnőttek esetében is, és ezzel együtt mélyült is. Az utolsó két évben megugrott a rezsitartozások száma, növekedni kezdett a létminimum összegénél kevesebb jövedelemmel rendelkezők aránya, amely minden vizsgált csoportot érintett. Megváltozott a szegénység struktúrája is, abban az értelemben, hogy más-más összetételű háztartások tartoztak a szegénységben élők közé a 2000-es évek elején, 2008-ban és 2010-ben. A legnagyobb vesztesek a gyermekes családok voltak, függetlenül attól, hogy egy-, két-, három- vagy többgyermekesekről volt szó. Ugyanilyen tendencia jellemezte az egyszülős családokat is. A nyugdíjasok helyzete ezzel ellentétben javult, különösen az egyedül élők körében lehetett kevesebb szegénységben élő idős embert kimutatni, mint a 2000-es évek elején. Mellettük az egyedülálló fiatalok helyzete javult némileg, de ez a javulás csak 2008-ig tartott, utána a mutatóik jelentősen visszaestek. A világgazdasági válság hatásai is kezdtek megmutatkozni, elsősorban a munkanélküliség növekedése és a háztartások jövedelmeinek csökkenése terén. Ezek a változások alapjaiban rajzolták át a 2000-es évek szegénységének arcát Magyarországon.

Összegzés

A fejezet a szegénységvizsgálatok történetét követte végig 1960 és 2010 között. Az volt a cél, hogy e kötet korszakolásához igazodva, bemutassa az 1960–1970-es évek, az 1980-as évek eleje, az 1980-as évek vége, az 1990-es évek eleje, valamint az 1990-es évek második fele és a 2000-es évek szegénységgel összefüggő kutatásait, az ezeket meghatározó szociológiai összefüggéseket, illetve összekapcsolja a korszak azon történeti eseményeivel, amelyek befolyásolták a szegénység megítélését és a szegénység mérhetőségét. Az első szakasz (1960–1970-es évek) az örökség és felfedezés címet kapta, utalva az átörökölt társadalmi problémákra, köztük a szegénységre. Ez az az időszak, amikor az életszínvonal növelése érdekében hozott intézkedések hatására jelentősen csökken a szegények aránya, a szegény többségből szegény kisebbség lesz, a tradicionális nyomorgó szegénységből modern szegénység. Mindezek következményeként megjelenik az érdemtelen szegény kategória, amely hosszú időre elkíséri a szegénység történetét, és amely azt hangsúlyozza, hogy aki az állam által nyújtott lehetőségek ellenére továbbra is szegény, az nem érdemel gondoskodást. Ebben az időszakban szűnik meg az szemlélet, ami a szegényekről komplex módon gondolkodik, helyette megjelennek azok a szociotechnikai eszközök, amelyek elkülönült, problémás csoportonként dolgoznak ki támogatási formákat a továbbra is szegénységben élő egyének helyzetének javítására. Ebben

az időszakban zajlik az ország első szegénységgel kapcsolatos jövedelemvizsgálata 1968-ban, indulnak a létminimummal kapcsolatos számítások. Meghatározhatóvá válik a szegénységi szint alatt élők aránya és összetétele. Kemény István munkás- és szegénységvizsgálatai, valamint cigányvizsgálata számos új módszertani újításra épít, de a rendszerkritikusság csapdájába esik, amelynek a magyar szociológusszakmára nézve és személy szerint számára is komoly negatív következménye lesz. A szegénység rendszer általi tagadása folytatódik az 1970-es évek végének és az 1980-as évek elejének időszakában is. A szegénység körül kialakuló szemléletbeli viták határozák meg elsősorban ezt az időszakot, pontosabban a szegénységet körülíró fogalmak körüli szakmai kommunikációt. Ugyanakkor ebben az időszakban vezetődnek be a tudományos gondolkodásba azok a nyugati szerzők által írt tanulmányok, amelyek a továbbiakban meghatározzák a magyarországi szegénységvizsgálatok hangsúlyait, irányvonalait. A későbbiekben a szegénység és a szinonimáinak használata körül kibontakozó szakmai vita alakítja a szakmai kommunikációt, amely elvezet egészen az 1980-as évek elejétől tartó rétegződésmodell-vizsgálatig, amelynek keretei között elsősorban deprivációkutatásként és életstílus-kutatásként jelenik meg. Lezajlott a „réteg vagy státusz?” vita is, amelynek során a depriváltak csoportját a korábbi rétegekategoría helyett státuszcsoportként értelmezték. Összességében az első szegénységvizsgálat a deprivációt modern szegénységként értelmezte, szemben a tradicionális szegénységgel, és bizonyította, hogy már nem az alapvető anyagi szükségletek terén keletkeznek a hátrányok, annak egyéb összetevői is vannak. A rendszerváltás időszakában a szegénység tényleges nagyságáról nem lehettek megbízható adatok az elmúlt évtizedekre vonatkozóan, éppen ezért egymásnak ellentmondó vélemények születtek a „szegénység tömegességének” megítéléséről, illetve annak okairól. Ebben az időszakban jelentős átrendeződés és súlyponteltolódás zajlik a szegény népesség körében. Drámaian nő a szegénység kockázata a gyermekes családokban, és települési szinten is inkább a városokban élőket érinti. Az 1990-es évektől, a rendszerváltást követően bekövetkeznek azok a korábbi (bal)jóslatok, amelyek arról szóltak, hogy jelentős a veszélye a tömeges és koncentrált leszakadásnak, és a nagy társadalmi feszültségeket hordozó dezintegrálódásnak. A rendszerváltást követő szegénységvizsgálatok közül a leginkább fontos eredményeket a Magyar Háztartás Panel vizsgálat szolgáltatja, amely alkalmas a posztkommunista átalakulás társadalmi-gazdasági hatásainak, köztük a szegénység felmérésére is. A rendszerváltást követően egyrészt a létminimummal, másrészt a relatív jövedelemvizsgálatok eredményeivel írják le a szegénység jellemzőit, és válaszolják meg azt a kérdést, hogy kik lettek a rendszerváltást követően szegények és milyen társadalmi jellemzőkkel bírnak. Ezen időszakban a szocializmusból örökölt szegénység és az újonnan kialakuló szegénység együttes jelenlétének vizsgálata azt is

megmutatta, hogy melyik társadalmi csoport a rendszerváltás igazi vesztese, és milyen módon romlott a helyzetük. Ezzel összefüggésben a többgyermekes családok és a romák helyzetének kutatása kiemelt hangsúlyt kap. A szegénységvizsgálatok sokszínűvé és sokrétűvé válnak, a bonyolult statisztikai modellezéstől a célzott mikrokatásokig a módszerek sokszínűsége jellemzi a szociológusok munkáját. A fogalmak használatára körüli dilemmák továbbra is hatnak a szegénységgel kapcsolatos kommunikációra, különösen az új európai kategóriák bevezetése során (kirekesztés, befogadás, kohézió stb.). Elsődleges cél a szegénység összetettségének, többdimenziósságának megragadása, amely leginkább a halmozott szegénység és a társadalmi kirekesztettség jelenségének hangsúlyain keresztül érvényesül. A szociológiai kutatásokon túl jelentős szerepet játszik a KSH és a TÁRKI is a 2000-es évek első évtizedében zajló folyamatok elemzésében. Elsősorban a relatív jövedelem mérésén keresztül, az európai uniós módszertan alkalmazásával teszik elérhetővé a szegénységgel összefüggő magyar adatokat, ráadásul immár a nemzetközi összehasonlításra is lehetőséget teremtve. De bármely korszakot is vizsgáljuk, a szegénységkutatások elévülhetetlen eredményei a magyar szociológia történetének.

Irodalom

- Andorka R. – Spéder Zs. (1994): Szegénység a 90-es évek elején. In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 1994*. Budapest: TÁRKI.
- Andorka R. – Spéder Zs. (1996): A szegénység Magyarországon 1992–1995. *Esély*, (4): 25–52.
- Berey K. (1981): *Szociálpolitikai kísérlet Magyarországon a 40-es évek elején*. Szociológiai Füzetek, 25. Budapest: MM Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya.
- Bokor Á. (1982): Szegénység és depriváció. A jelenség és a fogalom változatai, változásai. In Kolosi T. (szerk.): *Elméletek és hipotézisek. Műhelytanulmányok*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet, 211–247.
- Bokor Á. (1985): *Depriváció és szegénység. Rétegződés-modell vizsgálat VI*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet.
- Bokor Á. (1987): A hagyományos szegénység szigetei: a cigány telepek. In Utasi Á. (szerk.): *Peremhelyzetek. Rétegződés-modell vizsgálat VIII*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- Bokor Á. (1988a): Státusz- és rétegszerkezet alulnézetből. In (é. n.) *Egyenlőtlen helyzetek*. Budapest: Kossuth Kiadó, 122–148.
- Bokor Á. (1988b): Szegénység a 80-as évek elején és közepén Magyarországon. *INFO Társadalomtudomány*, (5): 35–4.

- Éber M. (2013): *Megkülönböztetett különbségek*. PhD-disszertáció.
- Ferge Zs. (1986): *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Ferge Zs. (2001): A magyarországi szegénységről. *INFO-Társadalomtudomány*, 15 (54): 17–26.
- Ferge Zs. (2006): Struktúra és szegénység. In Kovács I. (szerk.): *Társadalmi metaszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó, 479–500.
- Ferge Zs. (2007): Mi történik a szegénységgel? Csalóka „posztmodernitás”. *Esély*, (4): 3–23.
- Ferge Zs. – Gara J. – Horváth Á. – Szalai J. (1980): A szegénységgel és a többoldalúan hátrányos helyzettel kapcsolatos mai nyugati nézetek. *Valóság* (2): 15–30.
- Ferge Zs. – Tausz K. – Darvas Á. (2002): *Küzdelem a szegénység és a társadalmi kirekesztés ellen. 1. kötet. Esettanulmány Magyarországról*. Budapest: Nemzetközi Munkaügyi Hivatal Közép- és Kelet-Európai ILO Iroda.
- Galbraith, J. K. (1958): *The Affluent Society*. Boston: Houghton Mifflin.
- Gábos A. – Szivós P. (2006): Jövedelmi szegénység. In Szivós P. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Feketén, fehéren. TÁRKI Monitor Jelentések, 2005*. Budapest: TÁRKI.
- Gábos A. – Szivós P. (2008): Lent és még lejjebb: jövedelmi szegénység. In Szivós P. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Köz, teher, elosztás. TÁRKI Monitor Jelentések, 2008*. Budapest: TÁRKI.
- Gábos A. – Szivós P. (2010): Jövedelmi szegénység Magyarországon 2007–2009 között. In *TÁRKI Háztartás Monitor. 1. kötet. Jövedelemegyenlőtlenség és szegénység Magyarországon, 2009*. Budapest: TÁRKI.
- Havas G. (2016): A Kemény István vezette 1971-es reprezentatív cigányvizsgálat keretében készült interjúk. *socio.hu*, (2): 271–277.
- Havasi É. (2002): Szegénység és társadalmi kirekesztettség Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, (4): 51–71.
- Havasi É. (2015): A magyarországi létminimum-számítás korszakai nemzetközi összehasonlításban. *Statisztikai Szemle*, 93 (10): 885–916.
- Javorniczky I. (2006): Interjú Andorka Rudolffal. (Készült az 1956-os Intézet Oral History Archívuma számára, interjúszám: 567). *Századvég*, (1–2): 39–40.
- Kemény I. (1970): A mélyinterjúról. In Havas G. – Kenedi J. – Kozák Gy. (szerk.) (1985): *Isten éltesen, Pista! Kemény István 60. születésnapjára*. H. n.: K. n. 28.
- Kemény I. (1973): A magyarországi cigány lakosság. In uő. (1992): *Szociológiai írások*. Szeged: Replika könyvek 1., 157–174.

- Kemény I. (1985): Fölszólalás a Magyar Tudományos Akadémián. In Havas G. – Kenedi J. – Kozák Gy. (szerk.): *Isten éltesen, Pista! Kemény István 60. születésnapjára*. H. n.: K. n., 32–36.
- Kemény I. (1991): *Közelről s távolból*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Kemény I. (1992): A szegénységről. In uő. *Szociológiai írások*. Budapest: Replika-Kör, 79–84.
- Kemény I. (2003): Magyarországi munkások – egy 1972-es kézirat tükrében. In Léderer P. (szerk.): *Harminc év. Mannheim-előadások*. Budapest: ELTE Szociológiai, Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ, 135–143.
- Kemény I. – Kozák Gy. (összeáll.) (1971a): *A Csepel Vas- és Fémművek munkásai*. Budapest: MSZMP Csepel Vas- és Fémművek Bizottsága – MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet – Kossuth Kiadó.
- Kemény I. – Kozák Gy. (összeáll.) (1971b): *Pest megye munkásai*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet – Kossuth Kiadó.
- Kolosi T. (1974): *Társadalmi struktúra és szocializmus*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Kolosi T. (1984): *Státusz és réteg. Rétegződés-modell vizsgálat III*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet.
- Kolosi T. – Sik E. (1992): Függelék. (Munkaerőpiac és jövedelmek 1992). In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. *Társadalmi riport 1992*. Budapest: TÁRKI, 508–530.
- Kovai C. (2017): Kemény István munkáinak hatása a magyarországi szociológiai cigánykutatásokra egy antropológus nézőpontjából. *Replika*, (4): 23–30.
- Kovács É. – Lénárt A. – Szabari V. (2016): (Fel)talált tudomány. Az 1971-es Kemény-féle reprezentatív cigánykutatás idején keletkezett kvalitatív szociológiai források utóélete. *HÍD: irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat*, (12): 104–125.
- KSH (2012): *A társadalmi kirekesztődés nemzetközi összehasonlítására szolgáló indikátorok, 2010*. Budapest: KSH.
- Majtényi Gy. (2016): A szegénység gyarmatosítása. A szegények mindennapjai és a hatalom diskurzusai a Kádár-korszakban. *Korall*, (64): 157–180.
- Magyar Háztartás Panel (1992–1997) <https://tarki.hu/magyar-haztartas-panel-1992-1997> Letöltés ideje: 2020. 11. 01.
- Megfelezett élet. Csizmadia Ervin beszélgetése Kemény István szociológussal (1990): In Kemény I. (1991): *Közelről s távolból*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 179–188.
- Az MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata a cigány lakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról Budapest, 1961. június 20. In Hajnóczky T. (szerk.) (2015): *„Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők*

- nemzetiségnek.*” *Cigánypolitika dokumentumokban 1956–1989*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Solt O. (1985): Szegények pedig nincsenek! In Havas G. – Kenedi J. – Kozák Gy. (szerk.): *Isten éltesen, Pista! Kemény István 60. születésnapjára*. H. n.: K. n. 167–175.
- Solt O. ([1975] 1998): Cigányok és cigány gyerekek Budapesten. In Solt O. (1998): *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások I–II*. Budapest: Beszélő, 187–210.
- Spéder Zs. (1995): „Makacs” stabilitás és folyamatos újrendeződés. A háztartások megtakarító magatartása a gazdasági rendszer átalakulása során. *Közgazdasági Szemle*, 42 (10): 972–988.
- Stewart, M. S. (2001): Depriváció, romák és „underclass”. *Beszélő*, (július–augusztus).
- Szabari V. (2008): Kemény István életút interjú. *Szociológiai Szemle*, (2): 3–21.
- Szalai J. (1990): Néhány gondolat a szegénységről. In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 1990*. Budapest: TÁRKI, 418–429.
- Szelényi I. (1972): Lakásrendszer és társadalmi struktúra. *Szociológia*, 1972 (1): 49–74.
- Timár M. (1973): *Gazdaságpolitika Magyarországon, 1967–1973*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Valuch T. (2005): A „gulyáskommunizmus”. In Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a XX. századi magyar történelemről*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Verebics J. (2018): Az 1968-as mechanizmusreform és gazdasági jogunk átalakulása. *Magyar Tudomány*, (11): 1737–1748.

Kristóf Luca – Szabari Vera

KIKBŐL LESZNEK AZ ELITEK?

Az elitkutatások lehetőségei és korlátai

Az elitkutatások tudományszociológiai, -történeti vizsgálata során alapvető szempont, hogy a különböző kutatások milyen elitdefiníciókat fogadnak el, és milyen kritériumokat alkalmaznak az elit tagjainak más társadalmi csoportoktól való megkülönböztetésére. Elemzésünk során ezért alapvető figyelmet fordítottunk a kutatásokban alkalmazott meghatározások és kritériumok rendszerére, valamint azokra a módszertani megközelítésekre, amelyek befolyásolták a kutatási kérdések és válaszok lehetséges körét. Célunk, hogy a meghatározások és módszertani eljárások elemzésén keresztül az adott korszak tudományos, ezen belül elsősorban szociológiai közegéről is árnyalt képet adjunk.

Az 1960 és 2010 között folytatott elitkutatások két markáns csoportot alkotnak. Az egyik csoportba tartoznak a történeti, a másikba a korabeli társadalomra vonatkozó kutatások. A két típus aránya a rendszerváltás előtti és utáni időszakban jelentős eltérést mutat, mégsem különíthetők el teljes mértékben a korszakhatár mentén. 1989 előtt a korabeli társadalom elitjének kutatása tabu volt, viszont a történeti elitkutatásokat engedélyezték, sőt támogatták, amennyiben nyíltan vagy közvetett módon az 1945 előtti korszak elitjének a háború kirobbanásában és elvesztésében, a társadalmi egyenlőtlenségek, igazságtalanság fenntartásában, a modernizáció hátráltatásában játszott szerepére mutattak rá. A rendszerváltást követően a tabu megszűnésével és a jelentős társadalmi átalakulások nyomán a kutatók figyelme a formálódó „új” elit társadalmi összetételére, rekrutációjára, erőforrásaira fókuszált, és ehhez szorosan kapcsolódva készültek történeti elemzések a volt szocialista társadalom vezető rétegeiről is (Gazsó 1993; 1996; 1997), valamint sok esetben folytatódtak a korábbi történeti kutatások is. Így az elitkutatások – bár a rendszerváltás előtt túlnyomórészt történeti jellegűek voltak, utána pedig leginkább a korabeli társadalmi elitre fókuszáltak – mégis mutatnak valamiféle kontinuitást. Ugyanakkor fontos különbség, hogy míg az 1989 előtti vizsgálatok elsősorban a hazai vagy szocialista táboron belüli tudományos diskurzushoz csatlakoztak, a rendszerváltás utáni kutatások egyik jelentős újítása volt a nemzetközi vizsgálatokba való bekapcsolódás.

Előzmények: történettudományi elit- és szociológiai rétegződés- és értelmiségvizsgálatok

Magyarországon az elit társadalomtudományi meghatározásával először a két világháború közötti időszakban találkozhatunk. Ezek a munkák – melyekre az 1960 utáni szociológiai kutatások nem támaszkodtak – főként elméleti jellegűek¹ voltak és a politikai elitre fókuszáltak, melynek tagjait a tőlük normatíván elvárt képességek alapján jelölték ki (Weis 1930; 1942; Bibó [1942] 2004).

1945 után, a szociológiai kutatásokat megelőzve, először a történettudomány területén indultak el vizsgálatok az 1960-as években, amelyek elsődlegesen a Horthy-korszak vezető rétegeinek történelmi felelősségét tárták fel (Ránki 1962; Márkus 1965; Sipos – Stier – Vida 1967). A történeti munkák jelentősége vitathatatlan, például Sipos Péter és Vida István a két világháború közötti kormányzó elit kapcsán írt társadalomtörténeti módszertani tanulmánya (Sipos – Vida 1978), mely a döntéshozatalban aktívan részt vevő egyénekre összpontosított, elsődleges mintaként szolgált az ELTE Szociológiai Tanszéke által koordinált 1970-es években induló történetiszociológiai elitkutatás módszertani megfontolásaihoz is.²

A szociológia területén – az ideológiai korláton túl, amely szerint a szocialista rendszer felszámolta a társadalmi egyenlőtlenségeket – a marxista osztályelmélet korlátozott értelmezésének elvárt használata tulajdonképpen az összes társadalmi csoport, így az elitek vizsgálatánál is általános problémát jelentett, sőt egyenesen ellehetetlenítette azt a szocialista keretek között. Ennek a gátnak a feloldását eredményezték az 1960-as években folyó társadalmi struktúráról szóló viták, valamint a rétegződés- és mobilitásvizsgálatok (Huszár 2015; Szabari 2002),³ amelyek következtében a társadalomról szóló beszéd felszabadult a leegyszerűsített marxi osztályelmélet kategóriái alól. Témánk szempontjából Ferge Zsuzsa megközelítését kell kiemelni, mely a rétegződés dimenziói között olyan, az elit fogalmához is kapcsolódó vizsgálati szempontokat tartalmazott, mint például a vezetés-hatalom, pontosabban az országos jelentőségű döntéshozatalt befolyásoló képesség és lehetőség vagy a tudásszint kérdése, melyek kiindulópontot jelentettek az egyes elitcsoportok későbbi vizsgálatához (Ferge 1969: 97, 102).

¹ Kivételt jelent Rudai Rezső 1936-os munkája, mely azonban számos módszertani problémát vet fel, lásd Bódy 2017.

² A Sipos és Vida által alkalmazott elitmeghatározás szerint a politikai elit tagjai közé „a hírnévvel, tekintéllyel, magas jövedelemmel (vagyonnal) rendelkező személyek sorolhatók, akik elfoglalva az állami-politikai intézmények formálisan meghatározható hatalmi pozícióit, aktívan részt vesznek a politikai életben, s fontos szerepet játszanak az országos érvényű döntések meghozatalában és végrehajtásában” (Sipos – Vida 1978: 3).

³ Lásd Szabari Vera „A modernizáció új útjain. Társadalmi struktúraelméletek, rétegződés- és mobilitásvizsgálatok” című tanulmányát a jelen kötetben.

Elitkutatások a Kádár-rendszerben⁴

Az első szociológusok által készített elitkutatás 1978-ban az ELTE Szociológiai Tanszékén Huszár Tibor vezetésével indult el, mely a két világháború közötti elitek történeti vizsgálatát tűzte ki célul (Kovács I. 2011). Ebben az időszakban már több, az elittelem feldolgozó klasszikus nyugati szociológiai szakirodalom is megjelent Magyarországon: Mills (1962; 1972), Pareto (1972), Dahrendorf (1973), Davidov (1975). A kutatás elméleti kereteit Némédi Dénes *Osztály, elit, hatalom* című munkája (1978) adta (Kovács 2011: 38), mely a kor elvárásainak megfelelően elsőként az osztály és az elit fogalmának tisztázására törekedett, de az osztályelmélettől elmozdulva, a történeti munkákhoz hasonlóan egy pozicionális-strukturális orientációjú meghatározást adott (Némédi 1978: 12).⁵ Ez a meghatározás alkalmas volt a történeti munkák során a különböző területek (katonai, tudás, gazdasági stb.) elitjeinek empirikus vizsgálatára.⁶ Mindezek következtében a történetiszociológiai kutatások az elitnek tekinthető pozíciók meghatározására, a különböző társadalmi intézmények, szakmai területek csúcspozícióit elfoglaló személyek adatainak összegyűjtésére, rekrutációjára, politikai, társadalmi, kulturális helyzetének vizsgálatára fókuszáltak, amelynek következtében az informális erőforrásokkal vagy gyengébb pozíciókkal bíró elittagok (például az ellenzéki pártok vezető rétegei) nem kerültek be a vizsgálatokba, illetve az egyes területek közötti kapcsolatok feltárása is háttérbe szorult. E módszertani eljárás⁷ a történetiszociológiai elitkutatások általános jellemzője marad a rendszerváltás utáni időszakban is.

Történelmi elitkutatást végzett Gergely Jenő az egyházi (Gergely 1978; 1992), Lengyel György a gazdasági (Lengyel 1978; 1982; 1986; 1989a; 1989b), Huszár Tibor, Kovács István Gábor és Kende Péter a tudás- (Huszár 1993; Kovács – Kende

⁴ A témával kapcsolatban részletesebb elemzést lásd Szabari 2011.

⁵ Némédi szerint elit alatt „a társadalmi élet különböző szektoraiban kialakult hierarchikus szervezetek formálisan meghatározott »felső« pozícióit elfoglaló személyek csoportját” kell érteni (Némédi 1978: 12).

⁶ Némédi az 1980-as években is visszatért az elit fogalmának meghatározásához, és bár foglalkoztatta az elit- és osztályelméletek ötvöztetésének problémája, az elit definícióját már egyértelműen a társadalmi intézményekben betöltött pozíciókhoz kötötte. „Az elit azon személyek csoportja, akik össztársadalmi következményekkel bíró döntéseket hozhatnak, mert formálisan meghatározott uralmi pozíciókat foglalnak el a társadalmi szervezetek vagy intézmények élén. E politikai elit körén belül elkülöníthető a kormányzó elit: azok köre, akik a törvényhozó és végrehajtó hatalom közvetlen birtokosai (szemben például a kormányképes ellenzéki pártok vezetőivel). A politikai elit analógiájára beszélhetünk gazdasági, katonai, egyházi, kulturális stb. elitről, azaz a szóban forgó intézményes testületek felső pozícióit elfoglalók csoportjáról” (Némédi 1980: 1).

⁷ Erre példa Kovács I. Gábor és Takács Árpád a Magyar Tudományos Akadémia tagjait a két világháború közötti időszakban bemutató munkája (Kovács – Takács 2018).

2001; 2006, 2010; Kovács – Takács 2018), Szakály Sándor a katonai (Szakály 1987) elit témájában. E területek közül a gazdasági elit definíciós kísérlete jól szemlélteti az osztályelmélet és az empirikus kutatás során alkalmazható meghatározások közötti áthidaló megoldásokat, melyek rávilágítanak a fogalomalkotások és értelmezések tágabb kontextusára. 1978-as munkájában Lengyel – hasonlóan Némédihez – az osztályelmélet és a pozicionális elitmeghatározás összekapcsolására tett kísérletet. Elit alatt az uralkodó osztályok azon tagjait értette, „akiknek – szemben az osztályok kollektív viselkedésmintáival – módjukban áll, hogy a társadalmi újratermelési folyamatokat személyes döntéseikkel és véleményeikkel befolyásolják. [...] Az elitek tehát az itt javasolt értelemben az uralkodó osztályok azon részei, melyek megkülönböztetett jelentőségre döntési-befolyási kompetenciájuk révén tesznek szert” (Lengyel 1978: 5–6). Ugyanakkor az empirikus kutatás számára három további kritériumot jelölt ki: a funkcionális, a vagyonit, továbbá a presztízs, hírnév vagy exkluzivitás kritériumait. A weberi logikát követve az elit tagjaihoz olyan, pozíciókhoz kötődő tulajdonságokat kapcsolt, mint a rendelkezés, a szaktudás és a birtoklás monopóliuma. Későbbi, 1993-as munkájában is e felosztással találkozhatunk. Vagyis a Lengyel által alkalmazott megoldás követte a történeti elitkutatások gyakorlatát, amennyiben elméletileg fenntartotta az osztályviszonyok közötti elit meghatározását, viszont az empirikus kutatás során a pozíciók alapján jelölte ki az általa vizsgált társadalmi csoportot. Lengyel megközelítése azonban annyiban eltért az általános koncepciótól, hogy a pozíciók mellett a *Magyar Életrajzi Lexikon* adataiból kiindulva reputációs alapon is vizsgálta az adott korszak gazdasági elitjét.

Bár már a rendszerváltás után, 1992-ben jelent meg a „Történeti elitkutatások” című sorozat első monográfiájaként Gergely Jenő *A katolikus egyházi elit Magyarországon 1919–1945* című munkája, mégis elsősorban az 1989 előtti történeti elitkutatásokhoz kapcsolódik. Az eltérés talán annyiban tetten érhető, hogy míg 1978-as munkájában Gergely vizsgálatát még egy általánosabb: a római katolikus, református, evangélikus és izraelita egyházakra kiterjesztve tervezte, így az elitbe tartozást a klérus (az egyházon belüli rangok, címek; az egyházon belüli funkciók, stallumok; közéleti, kulturális-tudományos szerepük) mellett a világiak (egyházon belüli, közéleti, társadalmi-politikai funkciók) szempontjából is definiálta (Gergely 1978), addig 1992-es munkájában csak a „katolikus egyházon belül egyfajta sajátos elitscsoportot” tárt fel, melyet kizárólag az egyházi pozíciók betöltéséhez kötött (Gergely 1992: 15).

1989 előtt a hazai elitkutatás, pontosabban elitelméletek egy egészen sajátos darabja volt Szelényi Iván és Konrád György 1973 vége és 1974 szeptembere között íródott *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című kézírata (Konrád – Szelényi 1989: 5–17), melynek sorsa jól illusztrálja az 1970-es évekbeli hazai szociológia lehetőségeit

és korlátait. A szerzők – nemzetközi szinten nem egyedülálló módon, Milován Gyilaszhoz (1958) hasonlóan – a marxista „új osztály” elmélet keretei között mutattak rá a korabeli társadalom értelmiségének sajátos, a szocialista rendszerben megvalósuló elitpozíciójára. Elméleti munkájuk másik előzménye volt az 1960-as évek hazai lakótelepein folytatott empirikus szociológiai kutatásuk, melynek nyomán kimutatták, hogy az új lakótelepek modern, államilag támogatott lakásai esetében az elosztási rendszer a magasabb iskolai végzettségű, értelmiségi, illetve vezető állásúaknak kedvezett (Konrád – Szelényi 1968).⁸ Mindezen empirikus kutatások, illetve Gyilasz munkája⁹ nyomán jutottak arra a következtetésre, hogy az államszocializmusban az értelmiség válik uralkodó osztállyá (Konrád – Szelényi 1989: 178–225). Könyvük mellett, hogy az értelmiség elitpozícióját hangsúlyozta, azt is állította, hogy az államszocializmus nem volt képes számos társadalmi probléma (elidegenedés, társadalmi egyenlőtlenség) felszámolására, hanem a kizsákmányolás újfajta rendszerét alkotta meg. A marxi osztályelmélet kereteit átalakítva Polányi Károly redisztribúciós elmélete nyomán egy újfajta integrációs modellt dolgoztak ki az államszocialista társadalmakra: a tradicionális redisztribúciótól megkülönböztetett *racionalis redisztribúciót*. E szerint az új értelmiségi osztály az osztályhatalom kivívása felé haladt az államszocializmusban (Konrád – Szelényi 1989: 181–183). A korszak társadalmi és tudományos közegére jellemző, hogy Konrád és Szelényi a hatalom részéről súlyos retorzióban részesült, és bár munkájuk – ami itthon csupán szamizdatban terjedhetett – ismert volt a hazai társadalomtudósok körében, arra semmiféle utalást nem találunk a „hivatalos” történeti elitkutatásokról szóló publikációkban.

Elitkutatások 1989 után

A rendszerváltás utáni elitkutatások nemcsak a politikai cenzúra megszűnése miatt térnek el jelentősen a Kádár-koriaktól. Új dimenziót jelentettek egyfelől a nemzetközi összehasonlító kutatások, melyek leginkább a tranzitológia paradigmáján belül

⁸ A tanulmány szerint a diplomások aránya kb. háromszor akkora volt, mint a városi népességen belüli arányuk (Konrád – Szelényi 1968).

⁹ Gyilasz „új osztály” elmélete szerint az uralkodó osztály vagy elit a bürokrácia, elválasztva ezzel az értelmiséget a bürokráciától (Gyilasz 1958). Szelényiek azonban megkérdőjelezték a kettő elválasztásának lehetőségét. „A modern redisztributív rendszerekben a redisztribútor hatalmát újraelosztó tevékenységének észszerűségével legitimálja. A modern racionalis redisztribúcióra hatalmi monopóliummal rendelkező társadalmi csoport hatalma osztály jellegű hatalom, az értelmiségi osztály hatalma. Értelmiségi osztálynak mondjuk annak ellenére, hogy a szűkebben vett központi újraelosztás funkcióit nem az értelmiség egésze végzi, hanem annak csupán egy szűkebb csoportja, az állami és pártbürokrácia.” (Konrád – Szelényi 1989: 181).

vizsgálták a kelet-európai elitcsereket. Éppen a rendszerváltások adtak lendületet és muníciót az úgynevezett új elitelméletnek (Dogan – Higley 1998; Higley – Pakulski – Wesolowski 1998), amely a politikai rendszereket az elitek jellemzői alapján tipizálta, és a magyar rendszerváltást az elitmegállapodás terminussal írta le. Ez a paradigma a szociológia és a Magyarországon a rendszerváltással intézményesülő politikatudomány határterületén helyezkedik el. Sokszor a két diszciplína művelői együtt vettek részt az elitkutatásokban, máskor azonban a szociológia számára is fontos munkákat politológusok jegyeztek az elitkutatás területén. Igaz ez elsősorban a politikai elitrel foglalkozó tanulmányokra, de néhány esetben a gazdasági elitrel kapcsolatban is (amely kutatási területen ugyanakkor közgazdászok is tevékenykednek).

A rendszerváltással a kutatási módszerek is sokszínűbbé váltak. A kvalitatív, interjúzós szociológiai hagyomány most már az elitekre is kiterjedt, teret nyert ugyanakkor az elit-survey módszere, valamint évtizedek munkájával kiépültek a pozicionális gazdasági és politikai elit jelenkorig tartó történeti adatbázisai. Ezek mellett olyan új módszerek, mint a hálózatelemzés, kvalitatív és kvantitatív tartalomelemzés is megjelentek az elitkutatásban. Ennek részben az is oka volt, hogy a kétezres évek végére a személyes kontaktuson alapuló terepkutatások az elitben egyre kevésbé lettek megvalósíthatók (Kristóf 2019). A kilencvenes évek nyitottsága után a kutatók tanúi lehettek az elit (újra)elzárkózásának: egyszerre változott meg a társadalom többi rétegéhez és a tudományos kutatáshoz való viszony.

Ugyanakkor a szociológia (és a többi társadalomtudomány) elitkutatáshoz való viszonya is változékonyak bizonyult. A rendszerváltás-elitváltás kutatásának konjunktúrája után, mely minden elitszegmensre kiterjedt, a privatizáció kapcsán a kilencvenes évek második felében a gazdasági elit került a középpontba. Ezután a nagy társadalmi-gazdasági átalakulások végeztével lanyhult az elit iránti érdeklődés, a kétezres években inkább „utánkövető” és a hosszú távú folyamatokra koncentráló, kevésbé elméleti fókuszú kutatások folytak. Ezt a helyzetet változtatta meg a 2010-es években az az új elméleti keret, amely a Magyarországon zajló társadalmi-politikai változásokat a rezsimirodalom (új autokráciák, hibrid rezsimek) felől értelmezte (Levitsky – Way 2010; Kornai 2015). Ebben az (ismét csak főként politikatudományi) diskurzusban megújult a nemzetközi érdeklődés is Magyarország iránt, és az elitkutatások és új lendületet kaptak. Ez a korszak azonban szorosan véve már nem tárgya jelen írásnak.

Ahogy arra már utaltunk a bevezetőben, 1989 után az elitkutatások új korszaka kezdődött meg Magyarországon, melyek már igényt tartottak a korabeli változások, a rendszerváltás társadalmi okainak és következményeinek mind elméleti, mind empirikus elemzésére. A tudományos érdeklődés mellett az elitek problematikája, az elitcsere vagy éppen az elitek állandósága a közvéleményt is erőteljesen foglalkoz-

tatta. A rendszerváltás időszakában a két alapvető megközelítés közül, azaz hogy a hazai rendszerváltás inkább a reprodukcióval (azaz az elitek újra termelődésével) vagy a cirkulációval (azaz az elitek cserélődésével) írható le, a kutatók elsősorban az első mellett érveltek, például Hankiss Elemér (1989), Szalai Erzsébet (1990; 1998), kicsivel később John Higley és Lengyel György (2000) (Kristóf 2011). A kérdés megválaszolására Donald Treiman és Szelényi Iván vezetésével egy nemzetközi vizsgálat keretében került sor. A hat országra (Bulgária, Csehország, Magyarország, Lengyelország, Oroszország és Szlovákia) kiterjedő kutatás során a magyarországi politikai elit esetében inkább a cirkuláció, addig a gazdasági elit esetében a reprodukció látszott igazolódni (Szelényi et al. 1996). A kulturális elit összetételére gyakorolta a legkisebb hatást a rendszerváltás, a tanulmány szerint a kulturális elit esetében a rendszerváltás előtti kulturális elit 56 százaléka a pozíciójában maradt (Szelényi et al. 1996; Kristóf 2011: 39). E kutatásnak az újdonságát a léptékek és empirikus adatfelvétel mellett a nemzetközi összehasonlító jellege adta. Ugyanakkor ez inkább tekinthető a mi értelmezésünkben átvételnek, hiszen ebben az esetben nem a hazai szociológia újítása, hanem az amerikai empirikus szociológia mind elméleti, mind módszertani, mind kutatásszervezési és finanszírozási struktúrájának átvétele volt, vagyis egy a rendszerváltás utáni gyakorlati modell „prototípusa”, egy nemzetközi projekt, melyben a magyar kutatók jelentős részben inkább bedolgozóként vett részt (lásd a tudomány gyarmatosítása vitát).¹⁰

Ezzel szemben unikálisnak tekinthetők azok a polgárosodás elméletek, amelyek már a rendszerváltás korai szakaszában megjelentek (Szelényi – Manchin 1988; Kovács 1988), melyek a második gazdaság szerepét emelték ki az úgynevezett szocialista polgárosodás folyamatában, kötődve ezzel Szelényi Iván két háromszög- vagy Kolosi Tamás L-modelljéhez, illetve akár Bibó Istvánnak a kettős társadalomról szóló korábbi elméleteihez is.¹¹

Folytonosság – örökség

A rendszerváltás után is folytatódtak az úgynevezett történeti elitkutatások, az ELTE mint kutatóműhely továbbra is bázisa maradt a tudáselit vizsgálatának. Huszár Tibor 1993-as munkájában például kizárólag az akadémiai tagválasztást vizsgálta (Huszár 1993), Kovács István Gábor és Kende Gábor 2001-es, illetve 2006-os

¹⁰ Erről jelen kötetben lásd Szabari Vera „A magyar szociológia főbb korszakai (1900–2010). Folytonosság vagy megszakítottság?” című írását.

¹¹ Erről jelen kötetben lásd Szabari Vera „A modernizáció új útjain. Társadalmi struktúraelméletek, rétegződés- és mobilitásvizsgálatok” című írását.

munkája pedig a tudáselit több „alterületét” is érintette (Kovács – Kende 2001; 2006). Ehhez a történeti vizsgálathoz kapcsolódik Bíró Judit és Székelyi Mária vizsgálata az 1945 és 1950 közötti elitváltásról (Bíró – Székelyi 1996).

A szociológia fogalmi apparátusának társadalmi-történeti kötődésére világít rá a történeti elitkutatások sorozatának eddig megjelent utolsó kötete is, amely ugyancsak túlmutat a tanulmány keretei között vizsgált időszakon. A 2005-ben a *Nómenklátúra Magyarországon (1957–1989)* címmel megjelent munka a kádári korszak vezető rétegének kutatására szerveződött, a korábbi történeti elitkutatásokkal leginkább csupán személyi és intézményi kontinuitást mutat (Kiss 2005). Az 1970-es években kidolgozott, a két világháború közötti elit meghatározására vonatkozó fogalmak ezúttal ugyanis újraértelmezésre szorultak. Nyilvánvaló, hogy míg a két világháború közötti polgári társadalomra, illetve a rendszerváltás utáni időszakra az elit fogalma alkalmazhatónak bizonyult, mindez nem mondható el az 1957 és 1989 közötti korszakra. Így az az ellentmondásos helyzet állt elő, hogy míg a rendszerváltást követően az elit fogalma felszabadult a marxi osztálykategória alól, az 1945 utáni és 1989 előtti időszakra vonatkozóan a történeti vizsgálatok számára az elit korábban kidolgozott fogalma alkalmatlanná vált. Huszár Tibor szerint például a nómenklatúrára azért nem használható az elitfogalom, mert az előbbinek meritokratikus kiválasztáson kell alapulnia (Huszár 2007). Huszár 2005-ös munkája azonban nem vállalkozott egy új, a szocialista rendszerre alkalmazandó elitfogalom megalkotására, helyette a Szakadát István által bevezetett nómenklátúra-fogalmat használta (Szakadát 2005).

A szocialista korszak vezető rétegére a rendszerváltás után ugyanakkor több szerző is alkalmazta a „hatalmi elit”, illetve a „nómenklátúra-elit” kifejezést, ugyanakkor nem a Huszár-féle normatív értelemben használva az elit fogalmát. Új módszert használó történeti elitkutatásnak tekinthető például Bozsonyi Károly és szerzőtársai tanulmánya, amely korabeli források (vadásznaplók) segítségével térképezte fel a Kádár-kori elit együttvadászási szokásait, és azokból következtetett a hatalmi hálózatokra (Bozsonyi et al. 2012).

A rendszerváltás utáni kortárs elitekkel foglalkozó kutatások átvették a Nyugaton és hazánkban is meghonosodott szegmentális vagy funkcionális megközelítést (Csurgó – Megyesi 2011) és politikai, gazdasági és kulturális elitet definiáltak. Észszerűnek tűnik ezért a kutatások bemutatását is e szegmensek alapján elvégezni.

Gazdasági elit

A gazdasági elitrel kapcsolatos irodalomban a pozicionális elitmeghatározás a leggyakoribb (például nagy cégek döntéshozatali pozícióit elfoglalók), de előfordul a reputációs és a (történeti elitkutatásokban gyakrabban használt) vagyonalapú is (például Kolosi – Szelényi 2010).

A rendszerváltás gazdasági átalakulásának kutatása az ezredforduló tájékára gazdag, a gazdasági elitrel foglalkozó irodalmat hozott létre. A sajátos posztszocialista tulajdonviszonyokkal kapcsolatosan több elmélet is megfogalmazódott: Szalai Erzsébet „technokrata kontinuitás” tézise szerint a rendszerváltás nyertesei, a kiváló tőkeátvételi képességekkel rendelkező késő kádári technokrácia a bankvilág fontos posztjait elfoglalva a magyar gazdasági elit domináns csoportját alkotta (Szalai 2001). Szalai ebben a nagyhatású tézisben innovatívan alkalmazta Bourdieu tőkeelméletét, a rekonverzióra való képességet szimbolikus tőkeként értelmezve. Hasonló módon és szintén innovatívan, bár az amerikai szociológiai hagyományokra is építve a technokrata tudást helyezte a középpontba a menedzserkapitalizmus elmélete (Szelényi et al. 1996; Eyal et al. 2001), mely szerint a kulturális tőke az átmenet időszakában fontosabb szerepet töltött be a domináns elitpozíciók elfoglalásában, mint a tulajdon.

E hipotézisek empirikus tesztelését a kilencvenes években több kutatás is elvégezte, *survey* (Lengyel – Bartha 1997), cégadatok elemzése (Tóth 1998; Voszka 2000), illetve hálózatelemzés (Vedres 1997) segítségével. Kovách és Csíte 1997-es adatok alapján végzett *survey* vizsgálata megállapította, hogy a sajátosan posztszocialista tulajdonformák átmenetinek bizonyultak (Kovács – Csíte 1999).

A korábbi gazdasági pozíció és kulturális tőke fontos szerepét azonban az immár tulajdonossá váló gazdasági elittagokra (nagyvállalkozók, nagytőkések) vonatkozó vizsgálatok is alátámasztották (Kolosi – Sági 1997). Laki Mihály és Szalai Júlia a hazai kvalitatív hagyományokra támaszkodó interjú kutatása (Laki – Szalai 2004) is feltárta a rendszerváltás előtti pozíció fontos szerepét a tulajdonhoz jutásban. Ők a politikai kapcsolatok jelentőségét Szalai Erzsébetnél kevésbé, inkább a családi háttér és a mobilitás szerepét hangsúlyozták. Kutatásukat 10 évvel később megismételték, ekkor fő konklúziójuk az volt, hogy a megváltozott társadalmi-gazdasági környezetben a nagyvállalkozók új generációja esetében már nem a rendszerváltás idején tulajdonhoz jutáshoz szükséges készségek dominálnak (Laki – Szalai 2013).

Lengyel György a kilencvenes évek folyamán több időpontban is végzett kvantitatív vizsgálatot, így folyamatában tudta dokumentálni a gazdasági elit profeszionalizálódását, zártabbá válását, és a privatizáció utáni konszolidáció során a vállalkozói családi háttér egyre meghatározóbbá válását (Lengyel 2003). Kristóf

Luca az 1993 és 2009 közötti elit-*survey*-ek adatainak vizsgálatával megállapította, hogy a gazdasági elit (a politikai elitellentétben) lépésről lépésre elveszítette posztszocialista karakterét, és szociodemográfiai jellemzőiben a stabil demokráciák elitjéhez hasonult (Kristóf 2014a). Ezek a kutatások a szegmentális *survey* technika átvételének tekinthetők.

Kovács Imre hasonló módszerrel, de később, 2009-es adatokon végzett gazdasági elit vizsgálata a Lengyel-féle elit záródása tézist erősítette meg: a legnagyobb csoport 1988 és 1995 között került be a gazdasági elitbe, privatizátorként, illetve menedzseri pozíciószerezéssel. E „konszolidációs” korszak elitkutatásait jellemzi Kovách megállapítása, mely szerint: „a jogi eszközökkel, politikailag vezényelt tulajdonszerzés időszaka lezárult, a verseny a fejlesztési források felosztásáért (EU-s és állami) folyik” (Kovács 2011b).

A 2010 utáni politikai változások azonban a gazdasági elitre is erősen hatottak, és a 2000-es évek kvantitatív kutatásainak dominanciája után új hipotézisek felállítását hozták magukkal. Ahogy korábban is, megint Szelényi Iván volt az egyik első olyan kutató, aki új, innovatív tézissel állt elő (Csillag – Szelényi 2015), a menedzselt illiberális kapitalizmus elméletével, amely a magyar (és orosz) tulajdonviszonyokat weberi (neo-prebendális) keretben értelmezte. Ehhez hasonlóan Szalai Erzsébet refeudalizációs hipotézise szerint is lezajlott az a változás, melyben a politikai elit a gazdasági elitet a domináns burzsoázia pozíciójából a jövedelmek radikális átrendezése, valamint a jogállami keretek felrúgása révén lojális kliens-burzsoáziává formálta (Szalai 2016). Empirikus oldalról közelítve leginkább a korrupciókutatók (Jancsics – Jávör 2012; Fazekas – Tóth 2016) illetve Laki Mihály (Laki 2015; 2017) foglalkoztak a 2010-es évek gazdasági és politikai elitjének viszonyával. A korrupciókutatások nemzetközi módszerek átvételével: közbeszerzési adatbázisok vizsgálatával, Laki pedig esettanulmányok, illetve tartomelemzés segítségével térképezte fel az újonnan vagyona szert tettek meggazdagodásának nem piaci, államhoz, politikához, jogalkotáshoz kötődő módjait (Laki 2019). Laki ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy a régebbi terepmódszerek a NER elitjével kapcsolatban már egyáltalán nem működnek. A korrupciókutatók kutatásai ugyan deklaráltan nem elitkutatások, ugyanakkor *big data*-ra épülő vizsgálataik egy lényegében teljesen új irányt hoznak az elitkutatásokban is, amely a jövőben, a hagyományos terepkutatások hanyatlásával egyre nagyobb jelentőségre tehet szert.

A Szalai Erzsébet nevével fémjelzett kritikai kutatási irányt a 2010-es években Sebők Miklós és Scheiring Gábor folytatta. Sebők elitekről és ideológiákról írott könyve ugyan 2019-ben jelent meg, de mivel részben a kilencvenes-kétezres évekkel foglalkozik, érdemes megemlíteni (Sebők 2019). Tézise, hogy a korszak két, egymást követő hegemon ideológiája, a modernizációs konszenzus, majd az azt

felváltó pénzügyi nacionalizmus összehangolt elitcselekvés eredményeként jött létre. A bourdieu-iánus, tőkealapú elméleti keret, mely Szalainál dominál, Sebőknél is megjelenik, ám számára jóval alapvetőbb a neogramsciánus megközelítés. Kvalitatív tartalomelemzés segítségével vizsgálja az általa organikus közgazdászelitnek, illetve nemzeti tőkéseknek nevezett csoportok diszkurzív és hatalmpolitikai stratégiáit, versengő elitfrakciók küzdelmeként mutatva be a pénzügyi kapitalizmus történetét. Scheiring ennél is továbbmenve a (poszt)marxista osztályfogalommal él, amikor saját kvantitatív adatgyűjtése alapján empirikus tipológiát ad a „nemzeti tőkésosztályról”, ami azt mutatja, hogy az osztályelemzés sem tűnt el végleg a magyar társadalomtudományos diskurzusból, és érvényes szempontokat tehet hozzá a gazdasági elit kutatásához (Scheiring 2019).

Politikai elit

Kristóf Luca a rendszerváltás utáni politikai elit történetét a következőképpen kor-szakolta: 1989–1998 az elit átalakulása, 1998 és 2006 között az elit konszolidációja, 2006-tól pedig az elit válsága (Kristóf 2015). Míg a rendszerváltás elitcseréje általános társadalomtudományos érdeklődést generált, az elit átalakulásának lezárulásával a politikai elit leginkább a politológusok kutatási területévé vált. Fő kérdéseik az elit „normál” működésére, a rekrutációra, a szociodemográfiai jellemzőkre és a karrierutakra vonatkoztak. Legnagyobb kvantitatív projektjük a (szabadon hozzáférhető) Magyar Képviselői Adatbázis, amely minden ciklusban bővül az újabb parlamenti képviselők adataival. E projekt erőssége, hogy a történeti elitkutatásokkal is összekapcsolódik, lévén hogy az adatbázis a 19. századig nyúlik vissza.

Az adatok alapján a politikai elit a rendszerváltás után a konszolidáció, a professzionalizáció, a homogenizáció és a záródás fogalmaival írható le leginkább (Ilonszki – Kurtán 1999; Ilonszki 2003), egészen 2006-ig. A 2002-es EU-csatlakozás egy újabb dimenziót nyitott, amelyben egy nemzetközi kutatás keretében az elitek EU-val kapcsolatos attitűdjeit vizsgálták (Lengyel 2008).

A kvalitatív módszerek a politikai elit kutatásában jóval kisebb szerepet kaptak, néhány tanulmány (Bányai – Légmán 2011; Csurgó – Kristóf – Légmán 2012) azonban narratív interjútechnikát is felhasznált politikusi életutak vizsgálatához.

A 2010-ig tartó korszakot mintegy lezárta az MTA 2009-es nagy elitkutatása, mely az MTA-s elit-survey-eknek már a 4. hullámát jelentette (Kovách 2011a). 2009-ben először a vizsgálat a politikai, gazdasági és kulturális eliten kívül a határon túli magyar elitekre (Kovách 2011b; Papp Z. – Márton 2011) és a magyarországi kisebbségek elitjeire (Tóth – Vékás 2011) is kiterjedt. Az összefoglaló kötet (*Elitek*

a válság korában) jó példáját nyújtja az elsősorban adatok közlésére koncentráló kvantitatív kutatásnak, amely jelentősen gyarapította a tényszerű ismeretek halmazát a vizsgált elitcsoportokról (Kovách 2011a).

A magyarországi kisebbségek közül, nem meglepő módon a cigányság elitje (a kisebbségi önkormányzatokban szerepet vállalókként definiálva) az, melynek társadalmi-gazdasági státusza jelentősen meghaladja a képviselt kisebbség átlagos szintjét (Tóth – Vékás 2011). A két legnagyobb létszámú magyar kisebbség közül a szlovákiai magyar elit zöme – az anyaországitól eltérően – elsőgenerációs értelmiségi, ugyanakkor társadalmi státusza alacsonyabb, mint a szlovák elité (Lampl 2011). A romániai magyar elitre, főleg a kulturális szegmensére viszont nem jellemző az elsőgenerációs származás. Ez az elitcsoport nagy ellit tudattal bír, a társadalomban is nagy presztízzsel rendelkezik – a magyar kulturális ellittel szemben egészen az ezredfordulóig őrzik politikai pozícióikat a professzionalizálódó politikai ellittel szemben is, mivel jobban beágyazottak az állami hatalmi struktúrába (Papp Z. – Márton 2011).

A több hullámban megismételt kérdőívek másik fontos szerepe, hogy bár az időbeli összehasonlíthatóság kívánalma miatt kevésbé innovatívak, képet adnak az elitben zajló hosszú távú folyamatokról. Az MTA 1993 és 2009 közötti elitkutatásainak hosszú távú folyamatait összefoglaló tanulmány megállapításai szerint a politikai elit szociológiai jellemzői ebben az időszakban vajmi keveset változtak, még normál ütemű generációváltás sem zajlott (ellentétben a gazdasági és kulturális ellittel). 2009-ben még mindig minden harmadik politikai ellitag egykori MSZMP-tag is volt, éppen úgy, mint 1993-ban, annak ellenére, hogy a teljes népességben ez idő alatt az egykori párttagok aránya folyamatosan csökkent. A rendszerváltás kori elit (a nomenklatúra túlélői, valamint a magával a rendszerváltással elitbe kerülők együtt) tagjai voltak azok, akik a legnagyobb mértékben alakították a magyar politikai elit arculatát. Az újabb generációkhoz tartozó kooptált ellitagok pedig szociológiai jellemzőiket tekintve meglehetősen hasonlítottak a rendszerváltó elit tagjaihoz (Kristóf 2014a).

A politológus elitkutatók, akik az új elitelmélet paradigmájában gondolkodtak, a kétezres évek közepétől, az elit növekvő megosztottságára utaló empirikus adatok tükrében kétségbe vonták az elit konszolidációjának sikerét, sőt felvetették a rendszerváltás elitkonszenzusának felbomlását vagy színlelt voltát is (Ilonszki – Lengyel 2009; Körösenyi 2013; Kristóf 2015). Nem ebből a paradigmából kiindulva, de ezzel összecsengő módon az elit egységének hiányát mutatta ki David Stark és Vedres Balázs hálózatelemzése is, amely hosszú távú adatokon vizsgálta a magyar gazdaság egyre növekvő politikai polarizáltságát, mely nem a szocializmus örökségének, hanem az élesedő pártversenynek tudható be, ily módon tükrözi a politikai

elitben zajló fentebb leírt folyamatokat (Stark – Vedres 2012). A korrupciókutató-sokhoz hasonlóan ez a kutatás sem deklaráltan elitkutatás volt, hanem a gazdaság-szociológia *interlocking directories* téziséből indult ki, mégis fontos adalékkal szolgált az elitkutatások számára, és megmutatta a hálózatelemzésben lévő perspektívákat.

Kulturális elit

A politikai és gazdasági elitnél jóval kevesebb figyelem irányult a kulturális elitre. Kevés olyan kutatás született, mely egyáltalán használta ezt a fogalmat. Inkább az értelmiségről írtak (Csíte 2001; Csizmadia 2003; Kuczi – Kovách – Kristóf 2006; Szalai 2008). Kivétel ez alól az a már többször említett MTA kutatássorozat (Szelényi – Szelényi 1995; Kristóf 2014a), amely a kezdetektől a hármas politikai-gazdasági-kulturális szegmentális felosztással konceptualizálta az elitet. A 8–10 évente ismétlődő elit-*survey*-ek során az is nyomon követhető, hogy hogyan változott a kulturális elit definíciója. Az első hullámban alapvetően pozicionális mintavétel a 2001-es második hullámra a reputáció különféle formáit is figyelembe vevő almintákkal (könyv- és lemezeladási listák, művészeti díjak, az elittagok szavazatai) egészült ki (Csurgó – Kovách 2003). Ez a későbbiekben lehetővé tette olyan kutatási kérdések megfogalmazását, melyek kifejezetten a reputációra, például az eliten belüli tekintélyrangsorokra vonatkoztak és valódi újítást hoztak a hazai elitkutatásba. A kétezres évek kulturális elitjének közéleti szerepet vállaló, véleményformáló részéről a *survey* adatok alapján monográfia is született, amely elsőként tárta fel a kulturális reputáció keletkezésének mechanizmusait (Kristóf 2014b). Eszerint a kulturális elit legtekintélyesebb tagjai idős, baloldali, a médiában a közéleti ügyekről véleményt formáló művészek (leginkább írók).

A fentebb már idézett, a hosszú távú folyamatokat összefoglaló tanulmány a kvantitatív adatfelvételi hullámok nyomán megállapítja, hogy a kulturális elit az összes elitcsoport közül a leginkább iskolázott és a leginkább férfiak által dominált volt, a rendszerváltás idején gyakorlatilag csak diplomás férfiakból állt. Hasonlóan a gazdasági elithez, a nők arányának lassú növekedése igazán csak az ezredforduló után indult el. Azonban amíg az elit a nők számára nyitottabbá vált, származás tekintetében inkább bezáródásról beszélhetünk: mindhárom elitszegmensre igaz az, hogy tagjai a rendszerváltás után egyértelműen magasabb státuszú családokból származtak, a fizikai foglalkozású apák aránya erősen lecsökkent (Kristóf 2014a). A kulturális elitben a volt MSZMP-tagok és a szocializmus idején vezető pozíciót betöltők aránya fokozatosan csökkent a poszt szocializmus első évtizedében, a másodikban pedig már alacsony szinten stagnált. A kulturális elitbe ugyanis általában

egy fokozatos, hosszú karrierrút segítségével, viszonylag idősebb korban lehet bekerülni, viszont kikerülni is nehezebb, mint a gazdasági vagy politikai elitből. A kulturális elit kvalitatív kutatásával szintén nagyon kevés kutató foglalkozott – tulajdonképpen nagyrészt ugyanazok, akik a *survey* vizsgálatokban is részt vettek. Csurgó Bernadett az irodalmi elitet, Kristóf Luca a közéleti értelmiségi elitet kutatva mélyinterjúk segítségével (Csurgó 2005; Kristóf 2005). Ugyanők közösen a (nem csak kulturális) elit párkapcsolati narratíváiról is készítettek egy mélyinterjú kutatást (Csurgó – Kristóf 2017).

A 2010 utáni elitcsere a kulturális elitet sem kerülte el, Kristóf Luca újabb cikkeiben leginkább ezzel foglalkozott, továbbra is az elit reputációja felől közelítve. A színházakban lezajló elitváltásról szóló esettanulmánya kvalitatív jellegű (Kristóf 2018), míg a kortárs kánon tekintélyrangsorokban megnyilvánuló változásait statisztikai módszerrel elemzi (Kristóf 2017). Ezeknek az írásoknak alapvető tanulsága, hogy a politikai elit erőteljes szándékai ellenére a kulturális tekintély direkt módon nehezen befolyásolható, az elitcserenek erőteljes korlátai vannak. Hálózatelemzést kombinál interjúk elemzésével az a tanulmány, amely a kulturális elit politikai megosztottságának hatásait vizsgálja meg, egy újabb 2018-as kulturális elit-*survey* adatainak segítségével. A kétezres években a kulturális elit polarizáltabbá vált, és ezt a megosztottságot a 2010-es évek kormányzati politikája tovább erősítette. Azonban az elemzés tanúsága szerint a pozicionális elit cseréjének ellenére a kulturális elit szimbolikus tőkéje szerint továbbra is baloldali dominanciát mutat (Kristóf – Kisfalusi – Vit 2020). A kulturális elit az az elitszegmens, amelynek esetében még talán a leginkább alkalmazhatók a korábbi terepmódszerek, mivel tagjai kevésbé elzárkózóak, mint a gazdasági és a politikai elit. A módszertani kihívások egy része ugyanakkor itt is fennáll, aminek Kristóf saját kutatási tapasztalatai alapján egy külön tanulmányt szentelt (Kristóf 2019).

Összegzés

A magyarországi elitvizsgálatok nem csupán a társadalomtudományok korabeli helyzetéről, a módszertani és elméleti keretekről, a kutatói perspektívákról adnak pontos képet, hanem az adott időszak társadalmi, politikai és gazdasági állapotáról is tanúskodnak. Bár az 1970-es években nem kerülhetett sor a korabeli társadalom elitjének vizsgálatára, az akkori történeti és történetiszociológiai vizsgálatok megalapozták azokat a rendszerváltás utáni elitkutatásokat (sokszor a kutatók személyén keresztül is), melyek már figyelembe vehették a nemzetközi elméleti és módszertani megfontolásokat is. Az 1989 előtti elitdefiníciók magukon viselték a korabeli

tudományos (és politikai) elvárásokhoz való igazodást, így például az osztályelmélethez való viszonyulás deklarálását és az empirikus kutatások által könnyebben alkalmazható és politikailag kevésbé konfrontálódó pozicionális-strukturális kondíciókhoz kötődő elfogalmat alkalmazták. E vizsgálatok esetében a történelmi kontextus figyelembevétele azonban nem a korábbi kutatási eredmények elvetését jelenti, hanem azok mélyebb megértését, továbbvitelét. 1989 után nem csupán a társadalomtudományok területén találkozhatunk számos kutatással, melyek a rendszerváltást megelőző és követő elit kialakulásának, átalakulásának kérdéseire fókuszáltak, de a közbeszédben is érthető és bevett fogalomnak bizonyult az elit kifejezés, mely segítette a változásról folyó társadalmi diskurzust is.

A rendszerváltás utáni évtizedek elitkutatásaiban két fő kutatási irányt követhetünk végig. Az egyik az az alapvetően kvantitatív, a nemzetközi trendekhez illeszkedő, adatoló, leíró, vagy maximum középszintű hipotéziseket tesztelő irányzat, amelyre jó példák Lengyel György munkái vagy a Kovách Imre által szerkesztett *Eliték a válság korában* című tanulmánykötet. Ez az irányzat – szintén Lengyel György, illetve Ilonszki Gabriella révén – összekapcsolódik a történeti elitkutatásokkal is.

A másik az az inkább kvalitatív adatokra támaszkodó, elméletgazdag és többnyire erősen normatív (kritikai baloldali) kutatási irány, amelyet a vizsgált időszakban elsősorban Szalai Erzsébet neve fémjelez. Ugyanakkor ez a két kutatási irány nem különül el egymástól erősen: hol jobban, hol kevésbé, de párbeszédet folytat: hivatkozásokon keresztül hipotéziseket és adatokat szolgáltatva egymás számára. Az elitkutatások által felhasznált elméletek a korszakban részben a szociológia 20. századi klasszikusainak újraértelmezését jelentik. Szelényi Iván interpretálásában felbukkan Pareto elitelmélete éppúgy, mint a weberi kapitalizmuselméletek. A kritikai baloldali irányzat képviselői leggyakrabban Bourdieu tőkeelméletéhez és Gramsci értelmiségelméletéhez nyúlnak vissza. Ezen kívül, az elitkutatás interdiszciplináris voltának megfelelően a politikatudományból érkező paradigmákat is használják az elitkutatók: a rendszerváltás utáni korszak első felében az elitek és politikai rendszerek összefüggését vizsgáló új elitelmélet volt népszerű, később a politikai és gazdasági változások következtében népszerűsödnek a hibrid rezsim, illetve a populizmuselméletek.

Módszerek tekintetében a kvantitatív kutatásokat eleinte a *survey* módszer dominálta, ez azonban a kétezres évek végére az elitek elzárkózása miatt visszaszorult (Kristóf 2019). A továbbiakban várhatóan megnő a *big data*, tehát a nem eleve kutatási céllal keletkezett adatok tudományos elemzésének szerepe. A kvalitatív és vegyes módszerű kutatások is kénytelenek elmozdulni a terepmódszerektől a tartalomelemzés, az esettanulmány vagy az adatbázisépítés irányába (Scheiring 2019).

Ezzel az eltolódással ugyanakkor a kutatási kérdések fókusza is változik, például a *survey* segítségével jól kutatható elitattitűdök helyett más kérdések, például a kapcsolathálózatok hatásai kerülhetnek a középpontba. Az olyan újabb módszerek, mint például a kvantitatív tartalomelemzés szintén újabb kérdésfeltevéseket hozhatnak magukkal (például Sebők – Mészáros – Kis 2018 a politikai elit médiareprezentációjáról). Látható tehát, hogy társadalmi változások esetén újraéled az érdeklődés az elitkutatások iránt, ugyanakkor ezek a folyamatok hatással vannak arra is, mit és milyen módszerekkel lehetséges kutatni. Az elitkutatók továbbra is a változásokhoz alkalmazkodva határozzák meg kutatási kéréseiket és módszereiket.

Irodalom

- Bányai B. – Légmán A. (2011): Politikus életutak 1989 után. In Kovách I. (szerk.) (2011a): *Eliték a válság korában*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézet – Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Argumentum Kiadó, 285–314.
- Bibó I. ([1942] 2004): Elit és szociális érzék. In uő.: *Válogatott tanulmányok*. Vál.: Huszár Tibor. Budapest: Corvina Kiadó, 417–427.
- Bíró J. – Székelyi M. (1996): A tudomány újjáépítése, 1945–1950. *Szociológiai Szemle*, (3–4): 81–104.
- Bódy Zs. (2017): Eliték a két világháború közötti Magyarországon. *Századvég*, 3 (85): 5–29.
- Bozsonyi K. – Horváth Zs. – Kmetty Z. (2012): A hatalom hálójá. A Kádár-kori hatalmi elit hálózati struktúrája az együttvadászási szokások alapján. *Korall*, (47): 157–184.
- Csillag T. – Szelényi I. (2015): Drifting from liberal democracy. Neo-conservative ideology of managed illiberal democratic capitalism in post-communist Europe. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 1 (1): 18–48. <http://dx.doi.org/10.17356/ieejsp.v1i1.28>
- Csire A. (2001): Balliberálisok, jobboldaliak, függetlenek és extravagánsok. *Századvég*, 6 (22): 93–120.
- Csizmadia E. (2003): *A politika és az értelmiség: pártok, agytrösztök, hálózatok*. Budapest: Századvég Kiadó.
- Csurgó B. (2005): Híres író – írói hírnév : reputáció és hatalom a jelenkori magyar irodalmi életben. *Századvég*, 10 (36): 65–96.
- Csurgó B. – Kovách I. (2003): A kulturális elit politikai preferenciái. In Bayer J. – Kiss B. (szerk.): *Trendváltozások*. Budapest: MTA PTI, 193–231.

- Csurgó B. – Kristóf L. – Légmán A. (2012): Politikus-narratívák az új parlamenti pártok képviselőinek körében. In Boda Z. – Körösenyi A. (szerk.): *Politikus-narratívák az új parlamenti pártok képviselőinek körében*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet – Új Mandátum Kiadó, 152–183.
- Csurgó B. – Kristóf L. (2017): Narrative Identities and the Egalitarian Norm Among Hungarian Elite Couples. *Journal of Family Issues*, 0192513X17741175. <http://dx.doi.org/10.1177/0192513X17741175>
- Csurgó B. – Megyesi B. (2011): Elitmeghatározások és elitcsoportok – a 2009-es magyarországi elítelvétel fogalmi-mintavételi háttére. In Kovách I. (szerk.): *Elitek a válság korában*. Budapest: MTA PTI – MTA ENKI – Argumentum, 143–176.
- Dahrendorf, R. (1973): A német elit változásai. In Ferge Zs. (szerk.): *A társadalmi struktúra és rétegződés I.* Budapest: Tankönyvkiadó, 240–250.
- Davidov, J. (1975): *A művészet és az elit*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Dogan, M. – Higley, J. (eds.) (1998): *Elites, Crises, and the Origins of Regimes*. Lanham, Md: Rowman & Littlefield Publishers.
- Eyal, G. – Szelényi, I. – Townsley, E. R. – Townsley, E. (2001): *Making Capitalism Without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe*. London: Verso.
- Ferge Zs. (1969): *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Fazekas, M. – Tóth, I. J. (2016): From Corruption to State Capture: A New Analytical Framework with Empirical Applications from Hungary. *Political Research Quarterly*, 69 (2), 320–334. <http://dx.doi.org/10.1177/1065912916639137>
- Gaszó F. (1993): Elitváltás Magyarországon. *Társadalmi Szemle*, (5): 16–26.
- Gaszó F. (1996): Volt egyszer egy állampárt. *Társadalmi Szemle*, (11): 3–13.
- Gaszó F. (1997): Nomenklatura és törésvonalak. *Társadalmi Szemle*, (6): 54–63
- Gergely J. (1978): *A két világháború közötti egyházi elit társadalomtörténeti vizsgálatához (Módszertani megjegyzések)*. Kézirat.
- Gergely J. (1986): A „keresztény-nemzeti” ideológia (1919–1944). *Társadalmi Szemle*, 41 (2): 81–93.
- Gergely J. (1992): *A katolikus egyházi elit Magyarországon 1919–1945*. Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete.
- Gyilasz, M. (1958): *Az új osztály*. Zürich: Europa.
- Hankiss E. (1989): *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Higley, J. – Pakulski, J. – Wesołowski, W. (1998): *Postcommunist Elites and Democracy in Eastern Europe*. New York: St. Martin's Press.
- Huszár Á. (2015): Bevezetés. In uő. (szerk.): *2011. évi népszámlálás 15. A társadalom rétegződése*. Budapest: KSH, 15–28.
- Huszár T. (1975): *Korunk értelmisége. Értelmiségelméletek – értelmiségvizsgálatok. Válogatás*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Huszár T. (1993): Tagválasztás az Akadémián és a tudáselit 1920–1943. *Valóság*, (2): 20–38.
- Huszár T. (2007): *Az elittől a nomenklaturáig*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Ilonszki G. (2003): Számít-e az elit folytonossága? *Politikatudományi Szemle*, 12 (4): 109–124.
- Ilonszki G. – Kurtán S. (1999): A magyar parlamenti elitek: demokratizálás és elitváltás. *Politikatudományi Szemle*, 8 (4): 49–80.
- Ilonszki G. – Lengyel G. (2009): Válaszúton: konszolidált vagy színlelt demokrácia? *Politikatudományi Szemle*, 23 (1): 7–25.
- Jancsics, D. – Jávör, I. (2012): Corrupt Governmental Networks. *International Public Management Journal*, 15 (1): 62–99. <http://dx.doi.org/10.1080/10967494.2012.684019>
- Kiss L. (szerk.) (2005): *Nomenklatura Magyarországon (1957–1989)*. Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar.
- Kolosi T. – Sági M. (1997): Rendszerváltás-elitváltás. *Századvég*, 2 (5): 3–22.
- Kolosi T. – Szelényi I. (2010): *Hogyan legyünk milliárdosok?* Budapest: Corvina Kiadó.
- Konrád Gy. – Szelényi I. (1968): Új lakótelepek szociológiai vizsgálata. *Valóság*, (2).
- Konrád Gy. – Szelényi I. (1989): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- Kornai J. (2015): Hungary's U-Turn. *Journal of Democracy*, 26 (3): 34–48.
- Kovács I. (1988): *Termelők és vállalkozók. A mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet.
- Kovács I. (szerk.) (2011a): *Elitek a válság korában*. Budapest: MTA PTI – MTA ENKI – Argumentum.
- Kovács I. (2011b): Gazdasági elitcsoportok és vállalataik. In Kovách I. (szerk.) (2011a): *Elitek a válság korában*. Budapest: MTA PTI – MTA ENKI – Argumentum, 207–230.
- Kovács I. – Csité A. (1999): A posztoszocializmus vége. A magyarországi nagyvállalatok tulajdonosi szerkezete és hatékonysága 1997-ben. *Közgazdasági Szemle*, 46 (2): 121–144.
- Kovács I. G. (2010): A magyarországi polgári korszakbéli országos elitek empirikus kutatásának historikumához I. In Kiss L. (szerk.): *A cselekvő értelmiség. Tanul-*

- mányok Huszár Tibor 80. születésnapjára. Budapest: Argumentum – ELTE Társadalomtudományi Kar, 175–207.
- Kovács I. G. (2011): A magyarországi polgári korszakbeli országos elitek empirikus kutatásának historikumához Történeti elitvizsgálatok az ELTE Szociológiai Intézete szervezésében 1978-tól. In uő.: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 33–73.
- Kovács I. G. – Kende G. (2001): A tudáselit középiskolái. A két világháború közötti tudáselit középszintű iskoláztatása. *Korall*, (3–4): 170–187.
- Kovács I. G. – Kende G. (2006): Egyetemi tanárok rekrutációja a két világháború közötti Magyarországon. In Kövér Gy. (szerk.): *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Budapest: Századvég Kiadó, 417–506.
- Kovács I. G. – Takács Á. (2018): *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai a két világháború közötti magyar tudáselitben I. A protestáns felekezeti-művelődési alakzatokhoz tartozók ősfői*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Körösényi A. (2013): Political polarization and its consequences on democratic accountability. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, 4 (2). <http://dx.doi.org/10.14267/cjssp.2013.02.01>
- Kristóf L. (2005): Közéleti értelmiség és hírnév. *Századvég*, 10 (36): 65.
- Kristóf L. (2011): Elitkutatások Magyarországon 1989–2010. In Kovács I. (szerk.) (2011a): *Elitek a válság korában*. Magyarországi elitek, kisebbségi magyar elitek. Budapest: MTA PTI – MTA EKI – Argumentum, 37–56.
- Kristóf L. (2014a): De mi történt azután? Megszakítottság és folytonosság a magyar elitben 1988 és 2009 között. *Politikatudományi Szemle*, 23 (1): 7–26.
- Kristóf L. (2014b): *Véleményformálók. Hírnév és tekintély az értelmiségi elitben*. Budapest: MTA TK – L'Harmattan Kiadó.
- Kristóf L. (2015): A politikai elit. In Körösényi, A. (szerk.) *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest: Osiris Kiadó, 59–84.
- Kristóf L. (2017): Hírnév és tekintély a kortárs kultúrában. A kulturális kánon változásai. *socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 6 (4): 29–42. <http://dx.doi.org/DOI: 10.18030/socio.hu.2017.4.29>.
- Kristóf L. (2018): Az elitszere korlátai. Kultúrpolitika és reputáció a magyar színházi mezőben. *Szociológiai Szemle*, (1): 33–59.
- Kristóf L. (2019): Szelekció, defenzivitás, pozicionalitás. Az elit, mint nehezen elérhető társadalmi csoport kutatásának módszertani problémáiról. *Politikatudományi Szemle*, 28 (2): 37–58. <http://dx.doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2019.2.37>
- Kristóf, L. – Kisfalusi, D. – Vit, E. (2020): Political homophily in cultural reputation networks. Kézirat.
- Kuczi T. – Kovács I. – Kristóf L. (2006): A szociológia szerepváltozása és az értelmiség útja kifelé az osztályhatalomból. In Kovács I. (szerk.): *Társadalmi metaszetek*. Budapest: Napvilág Kiadó, 79–105.
- Laki M. (2015): A trafikpiac átalakulása és átalakítása (esettanulmány). *Szociológiai Szemle*, 25 (3): 23–51.
- Laki M. (2017): Két történet: a gyógyszerárak piaca 2010 után. Esettanulmány. *Külgazdaság*, 61 (1–2): 80–103.
- Laki M. (2019): A Mészáros-vállalatcsoport. Adalékok a Fidesz-közelgi vállalkozások és vállalkozók működéséhez. *Külgazdaság*, 63 (9–10): 65–100.
- Laki M. – Szalai J. (2004): *Vállalkozók vagy polgárok?* Budapest: Osiris Kiadó.
- Laki M. – Szalai J. (2013): *Tíz évvel később - magyar nagyvállalkozók európai környezetben*. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány.
- Lampl Z. (2011): A szlovákiai magyar kulturális és gazdasági elit szociológiai portréja. In Kovács I. (szerk.) (2011a): *Elitek a válság korában*. Budapest: MTA PTI – MTA ENKI – Argumentum, 437–462.
- Lengyel Gy. (1978): *Megjegyzések a két világháború közötti magyar gazdasági elit kutatásához. (Módszertani előtanulmány)*. Kézirat.
- Lengyel Gy. (1982): *Gazdasági elit*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet.
- Lengyel Gy. (1986): A magyar gazdasági elit rekrutációja és képzettsége a XIX. században és a XX. század első felében. *Medvetánc*, 6 (2–3): 235–257.
- Lengyel Gy. (1989a): *Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Lengyel Gy. (1989b): A két világháború közötti magyar gazdasági elit összetételének egyes kérdéseiről. *Társadalomkutatás*, 7 (1): 97–105.
- Lengyel Gy. (2003): A magyar gazdasági elit cirkulációja a 90-es években: lassulás és bezáródás. *Politikatudományi Szemle*, 12 (4): 125–141.
- Lengyel Gy. (2008): *A magyar politikai és gazdasági elit EU-képe*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Lengyel Gy. – Bartha A. (1997): Bankárok: a magyar gazdasági elit domináns csoportja? *Replika*, (25). 67–86.
- Levitsky, S. – Way, L. A. (2010): *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Márkus L. (1965): A Horthy-rendszer uralkodói elitjének a jellegéről. *Történelmi Szemle*, (4): 449–466.
- Mills, C. Wright (1962, 1972): *Az uralkodó elit*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Némedi D. (1978): *Osztály, elit, hatalom*. Kézirat.

- Némedi D. (1980): *Elit. Kézirat.*
- Papp Z. A. – Márton J. (2011): Párhuzamos világok? Az erdélyi magyar gazdasági és kulturális elit szocio-demográfiai jellemzői. In Kovách I. (szerk.) (2011a): *Eliték a válság korában.* Budapest: MTA PTI – MTA ENKI – Argumentum, 463–522.
- Pareto, W. (1972): A kormányzó elit. In Huszár T. – Somlai P. (szerk.): *A polgári szociológia története 1917-ig.* Budapest: Tankönyvkiadó, 278–283.
- Ránki Gy. (1962): Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisáról. *Történelmi Szemle*, (3–4): 354–369.
- Róna-Tas Á. – Böröcz J. (2000): Bulgaria, the Czech Republic, Hungary and Poland: Presocialist and Socialist Legacies among Business Elites. In Higley, J. – Lengyel Gy. (eds.): *Elites After State Socialism.* Oxford: Rowman & Littlefield, 209–228.
- Rudai R. (1936): *A politikai ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében.* Budapest: Magyar Társadalomtudományi Társulat.
- Scheiring G. (2019): *Egy demokrácia halála. Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon.* Budapest: Napvilág Kiadó.
- Sebők M. (2019): *Paradigmák fogságában. Eliték és ideológiák a magyar pénzügyi kapitalizmusban.* Budapest: Napvilág Kiadó.
- Sebők M. – Mészáros E. – Kis G. M. (2018): A politikai elit médiareprezentációja a rendszerváltás után. Egy napilap-címlapokra épülő szövegbányászati elemzés. *Politikatudományi Szemle*, 27 (1): 91–112.
- Sipos P. – Stier M. – Vida I. (1967): Változások a kormánypárt parlamenti képviseletének összetételében 1931–1939. *Századok*, (3–4): 602–620.
- Sipos P. – Vida I. (1978): *A két háború közötti kormányzó politikai elit társadalomtörténeti vizsgálata. (Módszertani tanulmány).* Kézirat.
- Stark, D. – Vedres, B. (2012): Political Holes in the Economy The Business Network of Partisan Firms in Hungary. *American Sociological Review*, 77 (5): 700–722. <http://dx.doi.org/10.1177/0003122412453921>
- Szabari V. (2002): A társadalmi struktúra és mobilitás kutatása Magyarországon az 1960-as években. *Századvég*, (1): 65–81.
- Szabari V. (2011): Társadalmi elitkutatások Magyarországon 1989 előtt. In Kovách I. (szerk.): *Eliték a válság korában.* Budapest: MTA PTI – MTA ENKI – Argumentum, 59–74.
- Szakadát I. (2005): Káderfo(r)gó. In Kiss L. (szerk.): *Nomenklatura Magyarországon (1957–1989).* Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar, 91–128.
- Szakály S. (1987): *A magyar katonai elit 1938–1945.* Budapest: Magvető Kiadó.
- Szalai E. (1990): *Gazdaság és hatalom.* Budapest: Aula Kiadó.
- Szalai E. (1998): *Az eliték átváltozása.* Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Szalai E. (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban.* Budapest: Aula Kiadó.
- Szalai E. (2008): A kelet-európai átalakulás nagy kérdései és az értelmiség. *Vitaindító. Politikatudományi Szemle*, 17 (3): 111–126.
- Szalai E. (2016): A refeudalizáció. *Replika*, (96–97): 207–222.
- Szelényi I. – Eyal, G. – Towsley, E. (1996): Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai. 2. *Politikatudományi Szemle*, 5 (3): 7–32.
- Szelényi I. – Manchin R. (1988): Megszakított polgárosodás. *Szociológia* (2): 121–152.
- Szelényi, I. – Szelényi, S. (1995): Circulation or reproduction of elites during the postcommunist transformation of Eastern Europe. *Theory and Society*, 24 (5), 615–638. <http://dx.doi.org/10.1007/BF00993400>
- Takács K. (1998): Az elit szociológiai fogalmáról. *Szociológiai Szemle*, 8 (1) 139–148.
- Tóth Á. – Vékás J. (2011): Kisebbségi elit és önkormányzatok. In Kovách I. (szerk.): *Eliték a válság korában.* Budapest: MTA PTI – MTA ENKI – Argumentum, 393–436.
- Tóth I. J. (1998): Vállalkozások tulajdonosi kapcsolatai Magyarországon 1992–1996 között. *Közgazdasági Szemle*, 45 (6): 591–615.
- Vedres B. (1997): Bank és hatalom. A bankok helye a magyar nagyvállalatok kapcsolathálójában. *Szociológiai Szemle*, (2): 101–123.
- Voszka É. (2000): Tulajdonviszonyok az átmenetben. Tulajdonosi szerkezet és vállalatirányítás a magyar nagyiparban. *Gazdaság: a Magyar Közgazdasági Társaság gazdaságpolitikai folyóirata*, 32 (2): 15–29.
- Weis I. (1930): *A mai magyar társadalom.* Budapest: Magyar Szemle Társaság.
- Weis I. (1942): *Hazánk társadalomrajza.* Budapest: Nemzetnevelők Könyvtára I. Országos Közoktatási Tanács.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

1956-os forradalom 27, 53
20. Század Hangja Archívum és
Kutatóműhely 12, 17, 40, 67

A, Á

abszolút szegénység 278
Aczél György 140, 166, 178
adaptáció 10, 14–15, 171, 198, 202,
204, 215–216, 229–230, 240, 244–
245, 253
Adorno, Theodor 43
Allport, Gordon 40–41, 59, 79
Amerikai Egyesült Államok (USA) 28,
42–44, 61, 73, 183
Andorka Rudolf 133, 139–140, 142–
143, 166, 171, 177, 191, 206, 208,
213, 221, 224, 285
Angelusz Róbert 227
antiszemitizmus 45, 51–54, 57, 60, 62,
136
asszociációs index 141
attitűdkutatások 12–13, 40–43, 57,
59–60
attitűdmérés 42
átvétel 9–10, 15, 93, 136, 140, 166,
171, 192, 198, 211, 215, 224–225,
229–231, 240, 243, 253, 257, 263,
272, 285, 302, 305

B

Bálint József 142, 269
Balogh Attila 107
Barta Eszter 214
Bauman, Zygmunt 204
Beck, Ulrich 204

befogadás 15, 98, 104, 178–181, 198,
202–203, 211–212, 219, 222, 223–
229, 292
Békés Ferenc 26
Beluszky Tamás 68
Bence György 28
bérmunka 241–243, 253, 255
Bernáth Gábor 56, 107
Beszélő 32
Bibó István 26, 29, 51–52, 70, 83, 86,
206, 302
big data 154, 310
Bíró András 106
Bíró Judit 303
Biszkú Béla 143
Bódy Zsombor 205
Bogardus-skála 47–48, 51–52, 60
Bogdán Mária 107, 111, 118
Bokor Ágnes 271, 274–278, 280–281, 285
Bourdieu, Pierre 29, 146, 151, 165–167,
170, 190–191, 209, 214, 304, 310
Bozsonyi Károly 303
Böröcz József 248, 254–255
Buda Béla 213, 216
Budapesti Közgazdaságtudományi
Egyetem 32–33
Budapesti Műszaki Egyetem 33
Bukodi Erzsébet 153, 155, 217
Burawoy, Michel 34
Buza Márton 138

C, Cs

Charta '77 31
Cigány Koordinációs Bizottságok
(CIKOBI) 105

- cigányellenesség 52, 58–59, 62, 95, 121
Cigányfűró 107
 cigányság 12, 18, 47–48, 50, 95–96, 99,
 100–101, 103–106, 113, 116–117,
 267, 270–271, 287, 307
 Cibere Ibolya 16, 92, 146, 233, 263
- Csahók István 206–207
 család válsága (krízis) 200, 202, 214,
 218, 253
 családformák pluralizálódása 200,
 201–203
 családi szerep/nemi szerep 168, 172,
 191, 200, 202, 213–214, 217, 219,
 220, 221
 családmonográfia 209, 219, 227
 családpolitika 185, 203, 222
 Csalog Zsolt 50, 105, 117
 Cseh-Szombathy László 26, 182, 204,
 206, 209, 212, 215, 221, 223, 233
 Csemer Géza 107, 116
 Csengey Dénes 96
 Csepeli György 33, 58, 68, 82, 118
 cserekapcsolat 207, 222
- D**
 Dányi Dezső 36, 160, 206
 Daróczi Ágnes 105, 107
 Dávid Beáta 227
 Dékány István 24
 demográfia 105, 200, 202, 206, 212,
 216, 218, 222, 231–232
Demográfia 15, 198, 233
Demográfiai Portré 233
Demokrata 32
 deprivált, depriváció 98, 100, 108, 111,
 123, 153, 274, 276, 278–282, 285,
 287, 291
 Dinók Henriett 111
 Diósi Ágnes 106, 116
 diszfunkció 91, 201, 203, 221, 272
 diszkontinuitás 13, 15, 198, 212,
 230–231
- diszkrimináció 43–44, 50–51, 58–59,
 61–62, 65, 92–94, 97, 100–101, 103,
 108–110, 112, 114, 115, 119, 121,
 124, 125, 220
 disszociációs index 141
 dualizmus 22, 70, 76–77, 80, 204, 249
 Dupcsik Csaba 17, 98, 118, 251
 Durkheim, Émile 75, 79, 207, 208, 219
 Durst Judit 109
- E, É**
 EGP-séma 152, 155
 egyenlőség 98, 111–112, 119, 134, 135,
 139, 142–143, 157, 191, 265
Élet és Irodalom 218, 239
 életmód 14, 51, 70, 99–100, 114, 116,
 128, 134–135, 151, 155, 165–191,
 208, 218–220, 223, 247, 250–251,
 271, 275, 281
 elismerés politikája 92, 112, 122, 131
 elit-survey 301, 309
 elitcsere 23, 301, 306, 309
 elitkutatás 6, 10, 16, 296–311
 előítélet 12–13, 40–62, 68, 78–79, 106,
 110, 117, 121, 172, 199, 275
 első gazdaság 15, 246–247, 253
 ELTE Szociológia Doktori Iskola 17
 ELTE Szociológiai Tanszék 173, 297–
 298
 Engels, Friedrich 221
 Eötvös Loránd Tudományegyetem
 (ELTE) 7, 17, 29–30, 32, 116, 173,
 199, 208, 228, 288, 297–298, 302
 Erdei Ferenc 24, 29, 137, 170, 248–252
 Erdey-Grúz Tibor 29
 Erős Ferenc 44, 56, 106, 118
 értékek 5, 13, 18, 23, 67–81, 83, 85,
 173, 177, 181, 193, 200, 204, 234,
 247
 értékstandard 134–135
Esély 33
 esélyegyenlőség 98, 119, 142–143, 157
 esszencializmus 105

- etnicitás 97, 100, 106, 112–114, 119,
 123–124
 Európai Unió (EU) 109, 111–112,
 192, 305–306
 European Social Survey (ESS) 58,
 81–83
 European Value Study (EVS) 81
 evolucionista 23
- F**
 familizmus 221
 Farkas János 28
 Fehér Ferenc 214
 Féja Géza 24, 170
 fejlődési szemléletű megközelítés 201
 felfedezés 9–10, 15, 93, 230–231, 240,
 243, 247, 250, 257, 263–264, 267,
 272, 285, 290
 félperifériás gazdasági fejlődés 255
 felsőoktatás 23, 34, 172, 208, 226
 felvilágosodás 45–47, 62
 feminista megközelítés 200
 Ferge Zsuzsa 16, 26, 133, 138, 140,
 144, 152, 174, 182, 191, 205,
 208–209, 214, 223, 267–268, 272,
 275–276, 278, 288, 297
 feudális 20–21
 fogalomtörténet 6, 11–12, 15, 71, 94,
 149, 240–241, 245, 247
 foglalkozási osztályszerkezet 150
 fogyasztás 14, 67–68, 75, 149, 153,
 170, 174–177, 181, 191, 199, 221,
 264, 266, 275, 285, 289
 folytonosság 5, 9, 10, 12, 20–22, 73,
 77, 79, 92–93, 96, 116, 142, 165, 302
 Forray R. Katalin 105, 109
 Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 207,
 224, 238
 francia 78, 160, 170, 179, 203, 206,
 215, 225
 Fraser, Nancy 112, 119, 127
 Fukász György 25
 funkcionális paradigma (elmélet) 200
 Füstös László 72–74, 79, 81
- G, GY**
 Gábor R. István 244–245
 Galasi Péter 244–245
 gazdasági elit 299, 301–302, 304–306,
 308
gender studies 220, 225
 Gergely Jenő 298–299
 Giddens, Anthony 85, 204
 Glazer-Malbin, Nona 206, 217
 globális munkamegosztás 255
 GMK (Gazdasági Munkaközösség) 244
 Gombár Csaba 207
 Gödri Irén 217
 Göncz Árpád 26
 graduális különbségek 148
 Gramsci, Antonio 207, 310
 Grósz Károly 28
- gyarmatosítás 33
 Gyenes Antal 27
 GYES 214
 Gyilasz, Milován 300
- H**
 H. Sas Judit 171–172, 219
 Habermas, Jürgen 208–209, 219
 Hall, Stuart 111
 hálózatelemzés 301, 304, 307–309
 Hanák Katalin 217, 226
 Hankiss Elemér 71–73, 77, 79, 81, 84,
 85, 173, 179, 219, 223, 246, 261, 302
 Haraszi Miklós 29
 Harcsa István 142–143, 184
 harmadik út 162, 212, 252
 Harth, Kate 241
 hatalmi elit 303
 hátrányos helyzet 16, 44, 55, 58, 81,
 91, 93–94, 98, 112, 123–124, 135,
 175–176, 272–274, 276
 Havas Gábor 31, 105–106, 109, 117–118
 háztáji gazdálkodás, háztáji
 gazdaság 244, 250–251
 Hegedüs András 26–28, 138, 142, 166,
 191, 210, 212

Hegedűs T. András 105
 Heller Ágnes 28, 46, 48–49, 142, 214, 221
 Heller Mária 179
 Helsinki Nyilatkozat 222
 helycserés mobilitás 151
 Herrmann Antal 104
Hírmondó 32
Hitel 32, 65
 Hofstede, Geert 76, 84, 85
 Horthy-korszak 38, 297
 Horváth Aladár 105
 Hungarostudy 83
Huszdik Század 23
 Huszár Ákos 14, 153
 Huszár Tibor 21, 173, 208–209, 298,
 302–303

I, í

időmérleg 14, 155, 165–168, 182–186,
 189
 Illouz, Eve 204
 Illyés Gyula 24
 individualizmus 76–77, 80, 204
 informalitás 12, 15–16, 71, 135, 149,
 240–258
 Inglehart, Ronald 73, 82, 84–85, 173
 innováció 10, 136, 139, 155, 173, 184,
 263
 interakcionizmus 201
 interszekcionalitás 122
 intézményesülés 10, 20–23, 26, 37,
 93, 100, 101, 114, 167, 204, 209,
 222–223, 231–232

J

Janky Béla 105
 Janus Pannonius Tudományegyetem 33
 jóléti állam, jóléti szolgáltatások 193,
 255–254
 Józsa Péter 51, 71, 77, 179, 181
 József Attila Tudományegyetem 33
 József főherceg 104
 jövedelemfelvétel 143, 267
 Junghaus Tímea 111, 118

K

Kádár János 214
 Kádár-kor, Kádár-korszak 15, 25, 205,
 211, 230, 300, 303
 Kállai Ernő 111, 117–118
 kapitalista 20, 70, 79, 99, 145, 150–
 152, 209, 252–253
 Kapitány Ágnes 71, 78, 82, 86, 173,
 179–180, 182
 Kapitány Gábor 71, 86
 Karsai Ervin 107, 116
 Kemény István 16, 29, 50–51, 96,
 138–139, 174, 191, 224, 226, 246,
 252, 256, 267–270, 291
 Kende Márta 104
 Kende Péter 51, 53, 298
 Kenedi János 31
 Kerényi György 118
 Kérész Gyula 26
 Kertesi Gábor 105, 109, 117, 150
 kétsztrató társadalomkép 247
 kettős függőség 248
 kettős piramis modell 248–249
 kettős társadalom 137, 149, 247–250, 302
 kettős teher 213
 Kézdi Gábor 109, 117
 kilépési-, belépési mobilitás 141, 150
 kirekesztettség 58, 98, 100, 104, 106–
 108, 111–112, 116, 124, 287–289
 Kirkpatrick, Clifford 217
 Kis János 28, 142
 kisebbség 12, 42, 45, 51, 55–59, 79,
 93–94, 98–102, 106–107, 109, 116,
 118, 125, 280–281, 290, 306–307
 Kiss Judit 213
 Klebelsberg Kunó 23
 koalíciós időszak 24
 Kóczé Angéla 107, 111, 118, 122
 Kohut, Pavel 31
 Kolosi Tamás 30, 87, 137, 147–149,
 175, 191, 246, 248, 249, 261, 280,
 281, 285, 302
 kommunizmus 48, 52, 80, 207, 221,
 236, 295

Koncz Katalin 214
 konfliktuselmélet 201, 216–217, 219
 konfliktusok 55–57, 60, 62, 77,
 101–102, 108, 112, 173, 178, 201,
 216–219
 konjugális családmódel 199
 Konrád György 29, 30, 191, 213, 299
 konszolidáció 27, 73, 138, 140, 304–
 307
 kontextuális szemlélet 20
 kontinuitás 13, 15, 17, 81, 198, 205,
 212, 230, 231, 249, 257, 296, 303–
 304
 Kopp Mária 83
 Korcsula 28, 210, 212
Korfa 233
 Kornis Mihály 31
 korupció 83, 305, 308
 Kovách Imre 261, 305, 310
 Kovács Éva 17, 40, 109, 118, 197, 237
 Kovács István Gábor 298, 302
 Kovai Cecília 109, 118
 Kovalcsik Katalin 106
 Kovats, Martin 100, 108, 117–118,
 129, 256
 König, René 213
 Köpeczi Béla 142
 közbeszéd 11, 12, 84, 90, 113, 145,
 241, 247, 253, 310
 középosztály 21, 106, 176, 232, 251,
 267
 Központi Statisztikai Hivatal (KSH) 14,
 25–26, 133, 138, 140, 142–143, 147,
 155, 166, 168, 173–174, 177, 189,
 198, 204–207, 213, 224, 227–228,
 233, 265–269, 274, 285–286, 289
 közvélemény-kutatások 54
 közszociológia 11, 34
 Kristóf Luca 6–7, 16, 296, 306, 309,
 kritikai gondolkodás 26
 kritikai szociológia 13, 30–31, 92, 96,
 107, 121
 KSH Népeségtudományi
 Kutatócsoport 140

KSH Társadalomstatisztikai
 Főosztály 142
 Kulcsár Kálmán 28, 140, 208, 212,
 268
 Kulcsár Rózsa 142–143
 kulturális elit 302–303, 306–309
 kulturális fogyasztás 67–68, 75
 kvalitatív 11, 17, 49, 75, 85, 92, 174,
 199, 201, 225, 232, 267, 301, 304,
 306, 309–310
 kvantitatív 11, 17, 67, 75, 85, 92, 174,
 199, 203, 225, 232, 267, 301, 304,
 306, 309–310

L

L-modell 137, 149, 248–249, 302
 Ladányi János 105–106, 117
 Lakatos Zoltán 85
 Laki Mihály 304–305
 Lakos Sándor 28, 207–208
 Laky Dezső 26
 Láng Éva 138
 Laslett, Peter 218
 Lazarsfeld, Paul 182, 208, 223
 leaker indikátorok 289
 Lénárt András 209
 lengyel 200, 41, 44, 73, 145, 225
 Lengyel György 34, 80, 298–299, 302,
 304–307, 310
 Lengyelország 54, 133, 215, 225, 302
 létminimum-számítások 266
 Likert-skála 42, 47
 Liskó Ilona 105, 109, 117
 longitudinális kutatások 182
 Losonczi Ágnes 17, 27, 76, 168–171,
 174, 191, 227
 Lőcsei Pál 211, 213, 218, 221
 Luhmann, Niklas 204
 Lukács György 28, 207, 214

M

Magyar Dolgozók Pártja 26
 Magyar Háztartás Panel 285–286, 291
 Magyar Képviselői Adatbázis 306

- Magyar Rádió és Televízió
Tömegkommunikációs
Kutatóközpont 28
- Magyar Szociológia Társaság 208
- Magyar Társadalomtudományi
Egyesület 23
- Magyar Tudományos Akadémia
(MTA) 4, 7, 14, 17, 25–29, 32–33,
46, 71, 74, 79–81, 111, 142, 166,
168–169, 171, 173, 182, 189–190,
198–199, 210, 212, 226–228, 233,
268, 270, 273, 298, 306–308
- Majtényi Balázs 117
- Majtényi György 117
- Marcuse, Herbert 29, 209
- Márkus György 27–28, 214
- Márkus Mária 28, 46, 142, 214, 225–
226
- Marx Károly Közgazdaságtudományi
Egyetem 29, 208
- Marx, Karl 29, 138, 208, 221
- marxista szociológia 79, 138, 210
- marxizmus 25, 29, 72, 75, 140, 142, 177
- második gazdaság 15, 148–149, 175,
221, 241–255, 257, 302
- Máté Dezső 107, 111, 118, 122
- Mead, George H. 29, 41, 208–209, 217
- média 56, 95, 108, 110, 231–232, 308
- megszakított polgárosodás 251
- megszakítotttság 5, 9–10, 12, 20–21,
92–93, 96, 142, 165, 230, 249, 251,
302
- Melegh Artilla 229
- menedzserkapitalizmus 152, 304
- Merton, Robert K. 29, 76, 207, 209,
273, 279
- Messing Vera 56, 61, 107
- Mills, C. Wright 76, 133, 207, 298
- Miskolci Műszaki Egyetem 33
- mobilitás 21, 133, 135–136, 139,
141–145, 149–151, 173, 177, 183,
220, 304
- mobilitási esély 134–135, 140, 142,
144, 145–146, 151–152
- mobilitásvizsgálat 5, 13–14, 92, 133,
135, 140, 142–143, 146, 150, 152,
155–156, 174, 177, 248, 297, 302
- Mód Aladárné 138, 267
- modernitás, modernizáció 5, 13, 21, 57,
70, 73, 82, 92, 133–134, 142, 145,
151–152, 200, 204, 210, 229, 248,
288, 296–297, 302
- Moldova György 106
- Molnár Erik 25, 210
- Molnárné Venyige Júlia 214
- moszkvai program 209
- MSZMP KB Társadalomtudományi
Intézete 28, 32, 147
- MTA Filozófiai Intézet Vallásfilozófiai
Csoport 81
- MTA Filozófiai Intézete 27
- MTA Politikai Tudományok Intézete 32,
87
- MTA Szociológiai Kutatócsoport 26,
28, 166, 168, 171, 210
- MTA Szociológiai Kutatóintézet,
Értékszociológiai és Alkalmazott
Társadalomtudományi Elemzések
Műhely 74
- munkajelleg (munkajellegcsoport) 138–
139, 141, 149–150, 152, 154–157,
166, 191
- munkanélküli, munkanélküliség 16, 55,
123, 133, 205, 284–286, 288, 290
- munkás (-réteg, -osztály) 137, 140, 143,
146, 165, 177, 213–214, 227, 229,
270
- N, Ny**
- nacionalizmus 45–47, 62, 92, 306
- Nagy Imre 26
- nagyvállalkozók 304
- Napló 31
- natalizmus 200
- Némedi Dénes 33, 37, 298
- Neményi Mária 17, 56, 106, 109,
117–118
- Nemes Ferenc 27

- Németh Renáta 155
- nemzeti tőkés 306
- nemzetkarakterológia 69–70, 73
- Nemzetközi Társadalmi Felmérés
Program (International Social Survey
Programme, ISSP) 81
- neoliberális fordulat 241
- népesedés (-politika) 199–200, 202,
218, 222, 230
- népességfogyás 200, 212, 218, 229
- Népességtudományi Kutató Intézet 213
- népi mozgalom 250
- Népművelési Intézet 32, 171, 180
- népszámlálás 14, 18, 136, 141, 152–
154, 157
- nómenklatúra 303, 307
- nominális különbségek 148
- normativitás 13, 62
- női munkavállalás 214–215, 220, 232
- Nők Lapja* 218, 226
- nukleáris család 200, 221, 232
- numerus clausus* 23
- nyilvánosság 12–13, 21, 27, 41, 92,
95, 106, 120–121, 142, 181, 202,
213–214, 228, 230, 233–234, 247,
269
- O, Ó**
- objektív relatív depriváció 276, 278
- Orsós Anna 116
- Ossowski, Stanisław 133, 138, 225
- osztályelmélet 150, 297, 298–300,
310
- Osztojkán Béla 105
- Ö, Ő**
- öncenzúra 53, 199, 210, 227
- Örkény Antal 33, 55
- örökség 9, 13, 15, 17, 48, 67, 83–84,
93, 116, 136, 153, 165–168, 171–
172, 198, 203, 212, 230–231, 240,
243, 247–248, 257, 263–264, 285,
290, 302, 307
- P**
- Papp Zsolt 71, 207
- parasztpolgárosodás 250–251
- Pareto, Wilfredo 17, 181, 298, 310
- Parsons, Talcott (parsonsi elmélet) 76,
79, 183, 200, 216–217, 219
- participáció 119
- Pataki Ferenc 208
- patológia 203, 275
- Patruşev, Vaszilij D. 223
- Pázmány Péter Tudományegyetem 24–25
- Péter György 26, 205, 267
- Póczik Szilveszter 109, 130
- Polányi Károly 300
- polgári 20, 49, 71, 75, 141, 151, 190,
202, 214, 248–249, 303
- polgárosodás 15, 20–21, 70, 101, 106,
113, 190, 247, 250–254, 257, 302
- politikai elit 22, 57, 297–298, 301–302,
305–309, 311
- politikatörténet 20–22, 171
- Polónyi Péter 207
- Pongrácz Tiborné 105
- posztkolonializmus 110, 117–118, 122,
243
- posztoszocialista 17, 84, 152, 242–243,
253–255, 304–305
- pozicionális elit 299, 304, 309
- pozitivisták 23
- Prazsák Gergely 82–83
- privatizáció 185, 253, 301, 304
- professzionizáció 30, 209–211,
230–234
- Prónai Csaba 90, 106, 116, 130
- pszichológia 41, 69, 79, 83, 180,
193, 202–203, 212, 216–217, 219,
231–233
- Puporka Lajos 109
- R**
- racionalis redisztribúció 300
- Radnóti Sándor 31, 106, 130
- Rákosi Mátyás, Rákosi-korszak 25–26,
36, 205, 220

- repció 14, 137, 178, 181, 198, 206
 redisztribúció, redisztributív 15, 149–150, 152, 243, 247–249, 254, 300
 reform 15, 23, 25–26, 28, 30, 54, 73, 109, 140, 192–193, 265, 272
 reformértelmiség 28, 31
 reformszocialista 27–28, 140
 Réger Zita 106, 116
 relatív szegénység 275
 rendszerváltás, rendszerváltozás 15–16, 32–33, 51–52, 55–58, 60, 62, 70, 79–80, 97, 107, 112, 124, 149–154, 157, 191, 193, 199, 234, 284–287, 291–292, 301–303, 306–310
 Rényi Ágnes 202, 222
 Replika 29, 33
 rétegződés, rétegződés- 12–16, 92, 95, 133–140, 142–150, 152–157, 173–175, 177, 183, 191, 205, 248, 265, 267–268, 274–276, 279–280, 281–282, 291, 297
 Rév István 242–243, 250, 252–253
 Róbert Péter 14, 32–33, 80, 133, 141, 147–150, 153–156, 282
 Rokeach-teszt 80
 romológia 97, 113, 117, 125
 Rostás-Farkas György 107, 116
 Roussel, Louis 203
- S, Sz**
 S. Molnár Edit 28
 S. Nagy Katalin 77, 180
 Scheiring Gábor 305–306, 310
 Scheppele, Kim Lane 33–34
 Schiffer Pál 104–105
 Schwartz, Shalom 82, 85
 Sebők Miklós 305–306
 Sik Domonkos 17
 Sik Endre 17, 40, 58, 61, 240–246, 253–255, 285
 Simmel, George 29, 209, 219
 Sipos Péter 297
 Solt Ortilia 31, 269, 271
- Somlai Péter 11, 17, 40, 68, 166, 173, 198, 204–205, 208–209, 218–220, 221–222, 226–228
 Sós Vilmos 28
 specializálódás 202, 232
 státusinkonzisztencia 148, 153
 státuszaggodalom 151
 Stewart, Michael S. 104, 106–107, 116, 243, 272
 stigmatizáció 50, 91, 112
 struktúraelméletek 5, 13, 92, 133, 248, 297, 302
 Sullerot, Evelyn 215
 Surányi Bálint 182, 209
 survey, survey kutatások 11–12, 14, 55, 58, 61, 79–81, 83, 85, 92, 96–97, 171, 173–175, 301, 304–305, 308–311
- Szabad Nép* 26
 Szabady Egon 140, 205
 Szabari Vera 5–7, 9, 12–13, 16, 20, 22–25, 27, 40, 68, 85, 92–93, 96, 105, 133, 137–138, 142, 165–166, 199, 207–208, 210–212, 240, 247–248, 268, 296–298, 302–303
 Szabó Zoltán 24, 226
 Szakadát István 303
 Szakály Sándor 299
 Szakolczai Árpád 72, 74, 79–80
 Szalai Erzsébet 10, 81, 149, 254, 302, 304–305, 310
 Szalai Júlia 106, 109, 117–118, 213–214, 253, 284, 304
 Szalai Sándor (Szalai Intézet) 25, 30, 71, 170, 182, 183–184, 208–211, 213, 223
 Szántó Miklós 13, 25, 27, 166
 Szczepański, Jan 225
 Szegényeket Támogató Alap (SZETA) 31, 95
 szegénység 16, 81, 93, 95, 97–98, 101–102, 104, 108, 114, 116, 125, 165, 263–292
 szegénységi küszöb 266, 278, 287, 289

- szegénységkutatás 16, 263, 269, 273, 275–276, 279, 292
 Székelyi Mária 25, 55, 303
 Székfü Gyula 69–70
 Szelényi Iván 26, 29, 137, 149, 151–152, 191, 206, 208, 213, 248, 251–252, 278, 299, 302, 305, 310
 Széll János 207
 szocialista polgárosodás 302
 szocialista rendszer 13–14, 16, 53, 149, 249–252, 254, 257, 267, 297, 300, 301
 szociálpszichológia 12, 30, 40–44, 47, 50, 56, 60, 78, 171, 179–180, 219–220
 szociográfia 24, 50, 70, 106, 117, 166, 168, 171, 257, 283
 Szociológia 15, 29, 142, 199, 208
 szociológia intézményesülése 21, 209
 Szociológiai Szemle 29, 40, 233
 szociológiai tudás 9, 23, 25, 199
 szolidaritás 30, 83, 96, 203, 252
 Szovjet Kommunista Párt (SZKP) 27, 209
 Szovjetunió 223
 sztereotípiá 53
 Szuhay Péter 91, 105–106, 108, 110
- T**
 Tardos Róbert 155, 227
 társadalmi egyenlőtlenség 146, 199, 300
 társadalmi reprodukció 256
 társadalmi struktúra 108, 119, 133–137, 146–147, 151–152, 156, 167, 247–248, 251
 társadalmi szerkezet 81, 133, 142, 145, 149–151, 156
 társadalmi távolság 41, 43, 47, 59, 125
 társadalomkritika 31, 97, 141, 191
 Társadalomkutatási Informatikai Társulat (TÁRKI) 30, 32, 58, 61, 81, 83, 149, 153, 285, 289, 292
 Társadalomtudományi Intézet 25, 157, 210, 278, 280
- Társadalomtudományi Könyvtár 29, 209
 Társadalomtudományi Társaság 23
 tartalomelemzés 56, 301, 305–306, 310–311
 Tauber István 106
 Taylor, Charles 112
 technokrácia 304
 TELOS 142
 Tervhivatal 25
 Thomas, William I. 41, 225
 Tordai Zádor 28
 Tóth Olga 217
 többoldalúan hátrányos helyzet 272
 többségi társadalom 50–51, 91, 100, 104, 113–114, 117, 124–125, 277
 Tömegkommunikációs Kutatóközpont 28, 45, 54
 Tönnies, Ferdinand 29, 209
 történeti elitkutatás 16, 296, 299–300, 302–304, 306, 310
 trauma 70, 116, 170
 Trost, Jan 204
 tudáselit 302–303
 tudományos megismerés 21, 263, 273
 tudománypolitika 92, 110, 118, 140, 185, 209, 234
- U, Ú**
 új gazdasági mechanizmus 38, 140, 264
 újraelosztás 15, 119, 121, 123, 245, 250, 276, 283, 300
 underclass 103, 107–108, 112, 114, 116, 120, 123, 129–130, 177
 Utasi Ágnes 148, 166, 174–177, 274, 281
 útelelemzés 141
- V**
 Vági Gábor 30
 Vajda Mihály 28, 142, 214, 221
 vállalkozók, vállalkozói hajlandóság 80, 123, 171
 Valóság 15, 28, 33, 70, 218, 272

OT/ 6

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

válság 23, 100, 242, 244, 256, 283,
290, 307, 310
Varga Károly 26-27, 72, 75-76, 213
Váriné Szilágyi Ibolya 76
Vekerdi József 99, 103, 116
Veres Péter 24, 70, 170
Vida István 297

W

Weber, Max 29, 75, 165-166, 177,
207, 209, 219, 280
Weis István 136, 297
Wessely Anna 33

Wilkinson Irén 106
Wirth Ádám 138
Wislocki Henrik 104
World Values Survey (WVS) 79, 83

Z, Zs

Záhonyi Márta 153
Znaniński, Florian 41, 76, 225
Zolnay János 109, 117
Zombory Máté 84

zsidókérdés 51, 53, 56
Zsigó Jenő 105

306021

A kötet tudományágunk, a szociológia hazai alakulásának ötven évét tekinti át. Szerzői azt kívánják bemutatni, hogyan formálódott a magyar szociológia a Kádár-rendszer éveitől a rendszerváltást követő évtizedekig. Felvetik és elemzik tudományunk folytonosságának és változásainak, elméleti és módszertani irányainak kérdéseit. Tanulmányaikban foglalkoznak a hazai társadalomszerkezet és az elitek, az értékek és a szegénység, a család, az életmód, az előítéletek és más szociológiai témák kutatásának magyarországi történetével. Hazánkban eddig még nem jelent meg ilyen tárgyú, tematikailag ennyire gazdag munka. Ez is oka annak, hogy többnyire még kollégáink sem ismerik tudományunk magyarországi történetének legutóbbi szakaszát. Korábban nem vizsgálták még rendszeresen a magyar szociológia útját az 1960-as évek liberalizálódó rendszerétől a legutóbbi évtizedig. Ezt az ismerethiányt pótolhatja most a kötet. Szerzői a hazai szociológia középső nemzedékéhez tartozó, tapasztalt kutatók.

(Somlai Péter)

3900 Ft

ISBN 978-963-489-290-8

